T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MUHAMMED ALİ HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1822-1842)

Hüseyin ŞEN
2502140090

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğretim Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU

İSTANBUL – 2020

ÖZ

MUHAMMED ALİ HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1822-1842)

HÜSEYİN ŞEN

1709 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak müstakil hareket etmeye başlayan ve 1876 tarihinde Rus istilasına kadar Fergana Vadisi merkezli hüküm süren Hokand Hanlığı XIX. yüzyılın başlarında en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Bizim çalışmamız Hokand Hanlığı'nın Mançular, Ruslar ve Buhara Emirliği ile mücadele ederek sınırlarını genişleten Muhammed Ali Han dönemini (1822-1842) kapsamaktadır. Tezimizde kaynaklardaki kısıtlı bilgiler çerçevesinde Muhammed Ali Han'ın biyografisini ortaya koymaya gayret ettik. Giriş ve dört bölümden oluşan tezimizin giriş kısmında kullandığımız ana kaynakların tanıtımına ve Fergana Bölgesi'nde etkili olan boyların dağılımına yer verdik.

Birinci bölümünde; Hokand Hanlığı'nın çevresinde bulunan devletlerin 1822 yılındaki durumunu ortaya koyduk ve ayrıca Muhammed Ali Han'ın babası Ömer Han (1810-1822) dönemini anlatarak nasıl bir devlet devraldığını, nasıl bir siyasi zeminde tahta çıktığını yansıtmaya çalıştık.

İkinci bölümde; Muhammed Ali Han'ın şehzadeliği, evlilikleri, tahta çıkışı, devlet kademelerindeki yaptığı değişiklikleri, Muhammed Ali Han dönemi Hokand edebiyat dünyasını dile getirdik.

Üçüncü bölümde; Muhammed Ali Han'ın askeri seferlerini ve kurduğu diplomatik ilişkileri işledik. Dördüncü bölümde ise; Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği'nin mücadelelerini ve bunun arka planını ortaya koyduk. İki devletin mücadelesinin sonucunda Muhammed Ali Han ve ailesinin katledilmesi, devamında gelişen olayları yansıttık.

Tezimizi hazırlarken çoğunlukla Hokand vakayinamelerinden yararlandık. Birinci ve ikinci el ana kaynakları özenle kullanmaya çalıştık. Hokand vakayinamelerinde verilen farklı bilgileri tenkit ederek okuyucuya tarafsız bir şekilde sunmaya özen gösterdik.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Muhammed Ali Han, Buhara Emirliği, Emir Nasrullah, Mançular, Rus İmparatorluğu

ABSTRACT

Kokand Khanete in Priot of Muhammed Ali Khan (1822-1842)

Hüseyin ŞEN

The Koqand Khanate that broke up from the Buhara Emirate in 1709 to conduct independent policies and ruled as centred in the Fergana Valley until the Russian occupation in 1876 reached its highest borders at the beginning of the XIX. century. Our study covers the Muhammed Ali Khan era (1822-1842) in which he expanded the borders of the khanate by battling against Manchus, Russians and the Buhara Khanate. Despite insufficient data in sources, in our thesis we aimed to reveal the biography of Muhammed Ali Khan. Combining of an introduction and four chapters, in our thesis' introduction part we gave place to presentation of the main sources used in thesis and distribution of clans effective in the Fergana region.

In the first chapter; we presented the situation of the states around the Koqand Khanate in 1822 and additionally by explaining the Umer Khan era (1810-1822), Muhammed Ali Khan's father, we aimed to reflect which kind of a state Muhammed Ali Khan took over and in what political conditions he ascended the throne.

In the second chapter; we studied Muhammed Ali Khan's own prince period and marriages, being the ruler and the changes he made in the state official, and the world of Koqand literature during the period of Muhammad Ali Han have been investigated in this chapter

In the third chapter; we studied Muhammed Ali Khan's military campaigns and established diplomatic relations. In the four chapter; we investigated struggles between the Koqand Khanate and the Buhara Emirate and background behind this. We studied the massacre of Muhammed Ali Han and his family as a consequence of the struggle between two states and following events.

In the process of preparing our thesis, we benefited mainly from the Hokand chronicles. We tried to use primary and secondary main sources with a great care. By criticising various data in the Hokand chronicles we cared to present these data to readers objectively.

Key words: the Hokand Khanate, Muhammed Ali Han, the Buhara Emirate, Emir Nasrullah, Manchus, Russian Empire

ÖNSÖZ

1709 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak Fergana Vadisi'nde müstakil hareket etmeye başlayan ve XIX. yüzyılın başlarında en geniş sınırlarına ulaşarak Türkistan coğrafyasının belirleyici güçlerden biri haline gelen Hokand Hanlığı, 1876 yılında Rus İmparatorluğu'nun istilasına kadar varlığını devam ettirmiştir. Bizim çalışmamız Buhara Emirliği, Mançular ve Rusya arasında Hanlığın gücünü muhafaza etmeye çalışan ve ülke sınırlarını genişleten Muhammed Ali Han dönemini (1822-1842) kapsamaktadır. Hokand Hanlığı'nın bu devirdeki siyasi, askeri ve ekonomik durumunu ele aldığımız, kaynaklardaki kısıtlı bilgiler doğrultusunda Muhammed Ali Han'ın biyografisini ortaya koymaya çalıştığımız tezimiz giriş ve dört bölümden müteşekkildir. Giriş bölümünde; yararlandığımız ana kaynakların tanıtımına ve Hanlığın kurulduğu Fergana Bölgesi'nin coğrafi özellikleri ile Hanlıkta etkili boyların dağılımı hakkında bilgi vermeye gayret ettik.

Birinci bölümde; Hokand Hanlığı'nın çevresinde bulunan Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Kazak Hanlığı, Doğu Türkistan'ın 1822 yılındaki genel durumlarını ortaya koyarak, Muhammed Ali Han'ın tahta çıktığında bölgedeki siyasi ortamı yansıtmaya çalıştık.

İkinci bölümde; Muhammed Ali Han'ın şehzadeliği, evlilikleri ve tahta çıkışını ve Muhammed Ali Han dönemi Hokand edebiyat dünaysını da izah ettik.

Üçüncü bölümde; Muhammed Ali Han'ın siyasi ve askeri faaliyetlerine yerverdik. Bu kapsamda I. Kaşgar Seferi, Öretepe seferi, II. Kaşgar Seferi ve Darvaz-Karategin seferlerini sebep sonuç çerçevesinde değerlendirdik. Ayrıca Muhammed Ali Han'a karşı devlet bürokrasisinde oluşan muhalefet ve bunun sebeplerini, Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'un sürgünü meselesini ve Hakkulu Mingbaşı'nın öldürülmesini elealdık.

Dördüncü bölümde ise; Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı'nın Türkistan hakimiyeti çerçevesindeki mücadelelerine değindik. Buhara Emiri Nasrullah (1827-1860) hakkında bilgi vererek Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği'nin arasının açılmasının temel faktörlerini ortaya koyduk. Emir Nasrullah'ın birinci ve ikinci

Hokand seferlerinin sebeplerini ve gelişimini detaylı bir biçimde anlattık. İkinci Hokand seferiyle Muhammed Ali Han ve ailesinin katledilmesini ortaya koyduk ve akabinde gelişen olayları da dile getirdik.

Hokand Hanlığı'nın devlet sistemi, vergi sistemi, şehirleri vb. konular yakın dönemde Mayrembek Tagaev ve Zebinniso Kamalova tarafından tamamlanan doktora tezleri ile Dinçer Koç'un Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı isimli çalışmasında detaylı bir şekilde anlatıldığından, ilk başta dördüncü bölüm olarak planladığımız Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı'nın idari, askeri, sosyal, mali kültürel yapısına genel bir bakış adlı kısmı tekrara düşmemek adına tezimize koymadık.

Lisans eğitimimden itibaren bana yol gösteren gerek insanlık gerek ilmi hayatını örnek aldığım danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'na bana rehberlik ettiği için minnettarım. Çalışmam esnasında karşılaştığım sorunların aşılmasında, yeni bakış açıları edinmemde bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım Prof. Dr. Hayrunnisa Alan ile Prof. Dr. M. Bilal Çelik'e; kaynak temini, Rusça kaynakların çevirisi noktasında yardımlarını esirgemeyen hocalarım ve ağabeylerim Doç. Dr. Dinçer Koç, Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a, Türk Lehçeleri ile alakalı sözlükler hususunda yardım eden Dr. Öğretim Üyesi Ali Ilgın'a, Çağatay Türkçesi öğrenebilmem için ailesinden ve çalışma saatlerinden feragat ederek yardım eden Hocam ve ağabeyim Feyzullah Uygur'a, Özbek Türkçesi'nden çevrilerime yardım eden ve Farsça metinlerin tercümesinde desteğini gördüğüm Saidbeg Baltabayev, Saida Dariyeva'ya, Uygur Türkçesi hususunda yardımını gördüğüm Rahime Muhammed'e müteşekkirim. Maddi-manevi her zaman varlıklarını hissettiren değerli büyüklerim Adnan Baycar, Hayrullah Cengiz, Hilmi Şenalp'e, Türk Eğitim-Sen İstanbul 10 Nolu Şube Yönetim Kurulu'na, doktora eğitimin esnasında burs imkanı sağlayan İstanbul Türk Ocağı'na, dil eğitimi hususunda sağladığı imkanlardan dolayı Rus Kültür Merkezi'ne ve Yuliya Erenler'e şükranlarımı sunarım. Metin düzeltmelerini yapan Cansu Dıramalı'ya, çalışmam esnasında umutsuzluğa düştüğümde beni şevklendiren Dr. Araş. Gör. Ahmet Vurgun, Araş. Gör. Mehmet Yağcı, Murat Topcu, Osman Okumuşer, Hakan Nişancı, Dilek Seniha Ülker, Dilara Yılmaz'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Hüseyin ŞEN

İstanbul, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ……...…ii
ABSTRACT…….…..…….iii
ÖNSÖZ……..…..iv
İÇİNDEKİLE…….…….…….vi
EK LİSTESİ…….…….xiii
KISALTMALİSTESİ……..……..……..ix
GİRİŞ……..……..1
1. Araştırmanın Konusu ve Hedefi…….……..1
2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları…….……..1
2.1. Kaynak Tahlili..……...……..1
3. Fergana Vadisi ve Hokand Hanlığı'nın Etnik Yapısı…..……..…….17
1. **BÖLÜM XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA TÜRKİSTAN HANLIKLARININ GENEL DURUMU**…….27
1.1.Buhara Hanlığı'nın Genel Durumu ……..……...……...27
1.2.Hive Hanlığı'nın Genel Durumu …….……...……...42
1.3. Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ……..……...……...50
1.4. Kazak Hanlığı'nın Genel Durumu ……..…...……...58
1.5. Hokand Hanlığı'nın Genel Durumu …….……...….64
2. **BÖLÜM MUHAMMED ALİ HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI VE İLK FAALİYETLERİ**……..71
2.1. Muhammed Ali Han'ın Çocukluğu ve Şehzadelik Dönemi……..……71
2.2. Muhammed Ali Han'ın Evlilikleri.……76
2.3. Ömer Han'ın vefatı, Muhammed Ali Han'ın Tahta Çıkması ve Ömer Han'ın Cenaze Merarasimi…….……92
2.4. Muhammed Ali Han'ın İdari Yapıda Yaptığı İlk Değişiklikler ……...…96
2.5.Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Edebiyat Dünyası……101
3. BÖLÜM: MUHAMMED ALİ HAN'IN ASKERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ……..……..106

3.1.Muhammed Ali Han'ın Birinci Kaşgar Seferi ve Mançuların Ekonomik Ambargosu……..…….…….108
3.2. Muhammed Ali Han'ın Öretepe Seferi……..……...……..…….133
3.3. Muhammed Ali Han'ın İkinci Kaşgar Seferi…….....……..136
3.4.Sultan Mahmud'un Sürgün Edilmesi, Hakkulu Mingbaşı'nın Öldürülmesi ve Muhammed Ali Han'a Karşı Oluşan Muhalefet……...……...……..153
3.5 Muhammed Ali Han'ın Karategin ve Darvaz Seferleri…….……159
3.6 Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Devleti İle Tesis Ettiği İlişkiler…….163
3.7 Muhammed Ali Han Dönemi Hokand-Rus İlişkileri……...……...…171
4.**BÖLÜM HOKAND-BUHARA ÇEKİŞMESİ VE MUHAMMED ALİ HAN'IN SONU**……...…….181
4.1 Muhammed Ali Han ile Emir Nasrullah'ın Arasının Açılması……..…...….184
4.2 Muhammed Ali Han'ın Cizak Seferi, Öretepe ve Hocend'i Kaybetmesi.....190
4.3 Emir Nasrullah'ın Birinci Hokand Seferi…….…….199
4.4 Emir Nasrullah'ın İkinci Hokand Seferi, Muhammed Ali Han'ın Öldürülmes...…….……...213
Sonuç…….…….....232
Kaynakça…….…….234
Ekler……..256
Özgeçmiş……..262

EKLİSTESİ

EK 1…….....256
EK 2……..…….257
EK 3……...258
Ek 4……...……259
EK 5……...260
EK 6……...261

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
FA	Fenler Akademisi
Haz.	hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
Neş.	Neşreden
No	Numara
Özb.	Özbekistan
S.	Sayı
s.	Sayfa numarası
ŞE.	Şarkiyat Enstitüsü
Ter.	Tercüme
t.y	tarih yok
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
Yay.	yayınları
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan
y.y	basım yeri yok
y.y.	yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Hedefi

Yüz altmış yılı aşkın bir zaman zarfında Türkistan siyasi hayatında rol oynayan ve bölgede politika belirleyici güçlerden birisi olan Hokand Hanlığı'nın 1822-1842 yılları arasında yönetimi elinde bulunduran Muhammed Ali Han'ın hayatını incelediğimiz doktora tezimizde, Muhammed Ali Han'ın siyasi faaliyetlerde izlediği stratejiyi ve bu stratejinin arka planında yatan gerçekleri ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan politikasını değiştirip değiştirmediğini irdeledik. Doğu Türkistan politikası ile Tacik Bölgesi olarak adlandırılan Darvaz ve Karategin'e gerçekleştirdiği seferlerin bağlantısı olup olmadığını araştırdık. Ayrıca kendisinin özel hayatı, üvey annesiyle evlenip evlenmediği, kardeşini sürgün etmesinin nedenleri ile alakalı problemleri Hokand Hanlığı'nın vakayinamelerini inceleyerek çözmeye gayret ettik. Kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak belirttiğimiz bu problemlerin her biri üzerinde uzun uzun durarak bir sonuca ulaşmaya çalıştıksa da bazılarına yeterli bilgi olmadığı için cevap bulamadık.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Tez konumuzu Muhammed Ali Han dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842) olarak belirledikten sonra konuyla ilgili taramalar yaparak Hokand Hanlığı'nın mahalli kaynaklarını tespit ettik ve bu kaynakları yazılış tarihlerine göre sınıflandırdık. Sınıflandırma işlemini bitirdikten sonra Türkiye'de Türkistan sahasında çalışan hocalarımızdan ve ülkemizde doktora eğitimini sürdüren Türkistanlı öğrencilerden yardım aldık ve kaynaklarımızın büyük bölümünü bu yolla temin ettik. Kaynak temininden sonra kaynakları yazılış tarihi sırasına göre okuyup gerekli bilgileri çıkartarak fişleme yaptık. Bilgileri fişlendikten sonra oluşturulan tez planına sadık kalarak tezimizi yazmaya başladık. Tezimizi yazarken konuyla alakalı kaynaklardaki birbirine zıt bilgileri tenkit süzgecinden geçirip tarafsız bir biçimde değerlendirerek okuyucuya sunmaya çalıştık.

2.1. KAYNAK TAHLİLİ

Muhammed Ali Han dönemini konu edindiğimiz çalışmamızda yaptığımız taramalarda müstakil bir çalışma bulunmadığı için biz çalışmamız boyunca Hokand

mahalli kaynaklarından yararlanmaya ve olayları onların verdiği bilgiler ile aktarmaya özen gösterdik. Bu babda kullandığımız ilk eser "*Vakayat-ı Muhammed Ali Han"* isimli kaynaktır. Eserin yazarı Üveysi[1] mahlasını kullanan Cihan Hatun 1777 yılında dünyaya gelmiş Hokand edebiyat dünyasında ünlü bir şairedir. Kendisine Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim[2] (Nadire Begim) hamilik yapmıştır.[3] Üveysi, Muhammed Ali Han ve ailesinin Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) tarafından katledilmesinin ardından onun devrinin olaylarını anlatan "*Vakayat-ı Muhammed Ali Han*" isimli eserini Çağatay Türkçesinde kaleme almaya başlamış lakin tamamlayamamıştır. Yarım kalan bu eser günümüzde Özb. FA. ŞE. (No 1837)'de bulunmaktadır. Üveysi eserinde Muhammed Ali Han ile alakalı anlatılan kısım onun I. Kaşgar Seferi'ne çıkışı ve gazilik unvanını alışıdır.[4] Biz eserin yazmasını elde ederek kullandık.

Mutrib'in Çağatay Türkçesinde yazdığı "*Şâhnâme-i Divane Mutrib"* isimli eserin üç nüshası mevcuttur. Eserin nüshalarından birisi Rusya FA ŞE Sankt Petersburg (T-2412)'da muhafaza edilmektedir ve bu nüsha eksiksizdir. Eserin Taşkent'te bulunan iki nüshasında ise eksikler bulunmaktadır. Destan şeklinde kaleme alınan eser 1842 yılında Hokand Hanlığı'nda meydana gelen hadiseleri, Fergana Bölgesi'nin Buhara Emiri Nasrullah tarafından yağmalanmasını ve işgali hakkında bilgiler vermektedir. Ayrıca büyük şaire Mahlar Ayim'in zalimce katledilmesinden bahsetmektedir. Eserin ana karakteri Mahlar Ayim'dir. O eserde mağdur ve evlat özlemiyle yanan bir anne, başına gelen türlü belalara sabreden bir kadındır. Mutrib 1842 yılında meydana gelen olayların birebir tanığı olduğu için

---

[1] Şaire bazı şiirlerinde Üveysi, bazı şiirlerinde Veysi mahlasını kullanmıştır. Şairenin hayatı ve eserleri için bkz. Selahittin Tolkun, "Son Dönem Çağdaş Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire, Üveysi", **İlmi Araştırmalar** C. 12, İstanbul 2001, s. 171-174.

[2] Ayim XIX. yüzyılda soylu kadınlar için anne ya da kadın manasında kullanılan bir unvandır. M. Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim", **Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın**, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yay. Samsun 2016, s. 301, dipnot, 1. Kendisi de bir şaire olan Mahlar Ayim'in hayatı ve eserleri için bkz. Makbûle Kadirova, Mâhlar Âyim Nâdire (Hayatı ve Sanatı), **Bilig**, C.7, Güz 1998, s. 92-101. Mahlar Ayim, şiirlerinde Nadire, Meknune, Kâmile mahlaslarını kullanmıştır. Rabia Şenay Şişman, "Fridevsü'l-İkbal Giriş-Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 31.

[3] Mahlar Ayim sadece Üveysi'ye hamilik yapmamıştır. Onu sarayda çocuklarının eğitimiyle ilgilenmekle vazifelendirmiştir. M. Bilal Çelik, **a.g.m**., s. 304.

[4]Şodmon Vahidov, **Kukan Honligida Tarihnavislik, (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)**, Akademnaşr Yay.,Taşkent, 2010, s.154-155.

eserinde Mahlar Ayim'in ve Hokand ahalisinin ruh halini ustaca yansıtmıştır.[5] Çalışmamız için önemli bir vakayiname olan *Şâhnâme-i Divane Mutrib* isimli eserin el yazmasını elde ederek kullandık.

Andalib *Şâhnâme-i Divâne Andalib* isimli eserini Çağatay Türkçesinde destan şeklinde kaleme almıştır. Eser Özb. FA ŞE (No: 696, 596)'de bulunmaktadır. Andalib eserinde 1842 yılında Buhara Emir'i Nasrullah'ın Hokand'ı işgal etmesi, Muhammed Ali Han, oğlu Muhammed Emin Han, kardeşi Sultan Mahmud Han ve annesi Mahlar Ayim'in katledilmesi ve devamında Şirali Han (1842-1845)'ın Hokand tahtına geçerek Hanlığı Buhara esaretinden kurtarmasını şiir şeklinde anlatmaktadır.[6] Çalışmamız için özellikle Muhammed Ali Han ve ailesinin katledilmesi hadiseleri önemli olduğu için eserden istifade ettik.

Muhammed Hakimhan Töre (1803-1845)'nin Farça kaleme aldığı *Müntahabü't-Tevarih* isimli eser 1843 yılında tamamlanmıştır. Eser tamamlanmasının ardından müellfinin çabalarıyla on adet çoğaltılmıştır. Eserin Çağatay Türkçesi'ne ne zaman ve kim tarafından çevrildiği bilinmeyen "*İntihâb et-Tevârîh*" (Özbekistan'da bulunan 1560 numaralı nüsha) isimli bir nüshası da mevcuttur. Özbek alim Enver Hurşidi'nin belirttiğine göre Türkçe olan nüshasında eksiklikler ve yanlışlıklar bulunmaktadır.[7] Eserin günümüze 12 nüshası ulaşmış olup bu nüshalar Özbekistan'da Özb. FA ŞE El (No: 592, 593, 594, 595, 596 ve 1560); Tacikistan (No.63) ve Rusya'daki FA ŞE El (C 470)'de muhafaza edilmektedir. Bunlardan Rusya, Tacikistan nüshaları ile Özbekistan'daki 592 numaralı nüshalar oldukça iyi durumdadır.[8] Eser üç kez neşredilmiştir. İlk olarak 1984 yılında eserin Şehr-i Sebz'de Muhammed Emin tarafından istinsah edilen nüsha Ahrar Muhtarov tarafından faksimile neşri yapılmıştır.[9] İkinci neşir Japonya'da yapılmış olup birinci

[5] Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 155-156. Ayrıca eser Aziz Kayumov tarafından hazırlanan **Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX Asrlar)** isimli çalışmada tahlil edilmiştir. Aziz Kayumov, **Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX Asrlar)**, Özb. SSC FA Yay., Taşkent 1961, s. 321.
[6] A. Kayumov, **a.g.e.**, s. 324-332; Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 157.
[7] Muhammed Hakimhan Töre, **Muntahab at-Tevarih (Hokadn ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)**, Çev., Şodmon Vahidov, Yengi Asır Evlodi, Taşkent 2010, s. 4.
[8] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 4; Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 158.
[9] **Muntahab At-Tevarih**, Podgotovka faksimil'nogo teksta, vvedenie ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C:I Duşanbe: Izd-vo "Danish", 1983,1985.

cilt 2009, ikinci cilt 2006 yılında basılmıştır.[10] Üçüncüsü ise Özbek Türkçesi tercümesi olup Taşkent'te 2010 yılında yayınlanmıştır.[11] *Müntabü't-Tevarih*'in Senkt Petersburg nüshasında ek bölüm de vardır. Ek bölümün Hakimhan tarafından 1844 yılının sonu 1845 yılının başlarında yazıldığı düşünülmektedir ve hem Şirali Han devri hem de Hudayar Han (1844-1858)'ın tahta geçmesiyle alakalı bilgiler verilmiştir.[12] Eser İslam Tarih yazım geleneğine göre kaleme alınmış olup peygamberler tarihi ile başlamış, dört halife, Emevîler, Abbasiler, Samanîler, Gaznelîler, Selçuklular, Harezmşahlar, Cengiz Han, Timurlular, Şeybâniler ile devam ettirilmiştir. Eserin ana muhtevasını Buhara Emirliği'ni yöneten Mangıt Sülalesi (1785-1920) ve Hokand Hanlığı'nın hanedan ailesi olan Ming Boyu (1709-1876) oluşturmaktadır. Bu açıdan eser Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı için önemli bir ana kaynak olma özelliğine sahiptir. Müellif, Hokand Hanlığı hakkında Abdurrahim Bey (1721-1733)'den Şirali Han'a kadar olan hükümdarlar hakkında detaylı bilgiler yer alalmıştır. Buhara Emirliği ile alakalı ise Rahim Han (1756-1758)'dan başlayarak Emir Nasrullah (1827-1860)'ın saltanatının son dönemine kadar ki olayları anlatmıştır. [13]

Müntehabü't-Tevarih'in yazarı Hakimhan Töre 1802-1803 yıllarında Hokand'da dünyaya gelmiştir.[14] Hakimhan'ın babası Masumhan Töre, annesi Aftab Ayımdır. Hakimhan baba tarafından Doğu Türkistanlı meşhur Hocalar sülalesine mensuptur.[15] Annesi Hokand Hanı Narbuta Bey (1770-1798)'in kızı, Alim Han

---

[10] Muhammad Hakim Khan, **Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)**, C.II, ed. Yayoi Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreingn Studies (ILCAA), 2006; Muhammad Hakim Khan, **Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)**, C.I, ed. Yayoi Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreingn Studies (ILCAA), 2009.

[11] Muhammad Hakimhon, **Muntahab at-Tavorih (Kukon va Buhoro Tarihi, Sayosat va Hotiralar)**, Fars-Tacik dilinden Özbekçe'ye tercüme eden. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2010. Bu çeviride Buhara Emirliği kısımları için Duşanbe baskısı diğer bölümler için ise 2006 yılında Tokyo'da neşredilen metin esas alınmıştır.

[12] Hakimhan Töre, **a.g.e.** s. 4-5; Ş. Vahidov, **a.g.e.**, s. 163.

[13] Hakimhan Töre, **a.g.e.,** s. 4-5; Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı kısımlarının başlıkları için bkz. Ş. Vahidov, **a.g.e**, s. 159-163.

[14] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 7, Bilal Çeik, "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortodoğu Seyehati", **Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu**, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s.229.

[15] Hocalar sülalesi için bkz. Coşkun Kumru, "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", **Ulakbilge,** C. 5, S. 14, Ankara 2017, s. 1249- 1267 ; İklil Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995; Coşkun Kumru, "Muhammed Sâdık Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", **Yayınlanmamış Yükseklisans Tezi**, Pamukkale Üniversitesi, Denizli 2016.

(1800-1809) ve Ömer Han (1810-1822)'ın kız kardeşidir. Hakimhan, Ömer Han'ın en büyük oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) ile birlikte eğitim görmüş ve onunla kardeşlik derecesinde bir yakınlık tesis etmiştir.[16] Sarayda yetiştiği için yazar özellikle Ömer Han dönemi olaylarının birçoğunun görgü tanığıdır. Muhammed Ali Han'ın iktidara gelmesiyle sürgüne gönderilen[17] Hakimhan Töre Buhara Emirliği hakimiyetindeki Şehir-i Sebz'de vefat etmiştir ve Buhara Emirliği bünyesinde Şeyhülislamlık yapmıştır.[18]

Müntehabü't-Tevarih'in müverrihi Hakimhan'ın, babası Masumhan'ın Şeyhülislam makamında bulunması, dayıları Alim Han ve Ömer Han'ın Hokand hükümdarı olması ve kendisinin de devlet idaresinde vazife yapmasından dolayı gelişen birçok olaya bizzat şahitlik etmesi, Ömer Han döneminde Hakimhan'ın hareme istediği gibi girip çıkabilmesi verdiği bilgileri çok önemli hale getirmiştir. Ayrıca *Müntehabü't-Tevarih*'in herhangi bir hanın isteği ve emri üzerine yazılmamış olması da ona ayrı bir hüviyet kazandırmıştır. *Müntehabü't-Tevarih* özellik Muhammed Ali Han'ın dönemi ile alakalı önemli ve tafsilatlı bilgiler vermesi ve onunla beraber yetiştiği için Muhammed Ali Han'ı çok iyi tanımasından dolayı konumuz açısından çok önemli bir kaynaktır. Biz bu eserin Şodmon Vahidov tarafından 2010 yılında Özbek Türkçesine aktarılan çalışmasını elde ederek kullandık. Eseri kullanırken özellikle Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han tarafından sürgün edilmesi ve onunla olan şahsi husumetini eserine yansıttığını göz önünde bulundurarak diğer kaynaklarla mukayese ederek istifade etmeye özen gösterdik.[19]

Avaz Muhammed Hokandî'nin Farsça kaleme aldığı *Tarih-i Cihânnumâyi* ve *Tuhfetu't Tevarih-i Hanî* isimli eserler Hokand Hanlığı'nın tarihi için önemli ana kaynaklardandır. Avaz Muhammed Attar Hokandî şair ve saray katibidir. Ayrıca attarlık ve tabiplik de yapmıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Avaz Muhammed Attar Hokandî'nin XIX. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği ve

[16] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 449.
[17] Hakimhan'ın sürgünü ve yaşadıkları hakkında bkz. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 491-623.
[18] Avaz Muhammed Attar Hukandî, **Tarih-i Cihannumâyi (Cihanı Gösteren Tarih),** çev, Şodmon Vahidov, Akademik Yay. Taşkent 2012, s. 9.
[19] Hakimhan Töre'nin hayatı, esrinin önemi ve Muhammed Ali Han ile olan problemleri için bkz. Hüseyin Şen, "Muntahab At-Tevarih ve 19. Yüzyıl Türkistan Tarihi Açısından Önemi", **Türk Dünyası Araştımaları Dergisi**, C.120, S. 237, İstanbul 2018, s. 183-194.

aynı yüzyılın yetmişli yıllarında vefat ettiği düşünülmektedir. O Ömer Han, Muhammed Ali Han, Şirali Han, Hüdayar Han, Malla Han, Sultan Said Han'ın hükümdarlıkları süresince yaşamış ve gelişen olaylara şahitlik etmiştir.[20]

Avaz Muhammed Attat Hokandî, *Tarih-i Cihânnumâyi* isimli eserini dünya tarihi olarak yazmış ve 1876-1878 yıllında tamamlamıştır. İki ciltten oluşan *Tarih-i Cihânnumâyi*'nin ilk cildi Rusya FA ŞE Sankt Petersburg (C439)'da saklanmaktadır. İkinci cildi ise Özbekistan'da Abu Rayhon Beruni Şarkiyatçılık Enstitüsü kütüphanesi (No:9455)'nde bulunmaktadır. Eserin birinci cildi İslam tarih yazım geleneğine göre kaleme alınmış olup Hz. Adem'den başlayarak peygamberler tarihi, dört halife dönemi, on iki imam, Emêviler, Abbâsiler, Tahiriler, İsmaililer, Türk ve Moğol hükümdarları, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Şeybaniler, Sefeviler, Babür Devleti, Aştarhaniler, Nadir Şah dönemi, Mangıtlarlar dönemi Buhara Hanlığı'nın tarihi anlatılmıştır.[21] *Tarih-i Cihânnumâyi*'nin ikinci cildinde ise Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan XIX. asrın 60. yılların sonuna kadar meydana gelen olaylar aktarılmıştır.[22] Müellif, *Tarih-i Cihânnumâyi*'yi yazma nedenini Hakimhan Töre'ye ait Müntehabü't-Tevarih isimli eserde tespit ettiği yanlışlıkları düzeltmek olarak açıklamaktadır.[23] Bu nedenle eserin olayları anlatım tarzı Müntehabü't-Tevarih'le çok benzemektedir. Eserde Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri hakkında bilgiler bulunmakta ve bu bilgiler verilirken Buhara Emiri Muzafferüddin (1860-1885)'in tutumu eleştirilmektedir. Doğu Türkistan hakkında da bilgiler içeren eser Velihan Töre'nin faaliyetleri ile Yakup Bek hakkında bilgiler verir.[24] Ayrıca V. Nalifkin'in Kısaca Hokand Hanlığı[25] isimli çalışmasını oluştururken *Tarih-i Cihânnumâyi* isimli eserden faydalanmıştır.[26] Tarih-i Cihânnumâyi isimli eser Ş. Vahidov tarafından Özbek Türkçesine aktarılmıştır.[27] Ş.

---

[20] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 1; Ş. Vahidov, **a.g.e**, s.210.
[21] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 2-3; Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 211-212. Yazarın eserini oluştururken kullandığı kaynaklar için bkz. Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 212-213; Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 3-4.
[22] Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 214.
[23] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 1-2; Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 211.
[24] Ş. Vahidov, a.g.e., s. 216-217; Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 6-7.
[25] V. Nalivkin, **Kratkaya İstoria Kokondskogo Hanstva**, İmparatorluk Üniversitesi Yay. Kazan 1886.
[26] Zebinniso Kamalova, "Hüdayar Han Dönemi Hokand Hanlığı (1845-1875)" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.11.
[27] Avaz Muhammed Attar, **Tarih-i Cehannamoyi (Olemni Kürsatuvçi Tarih),** Çev, Şodmon Vahidov, Akademik Yay. Taşkent 2012.

Vahidov'un çalışması Muhammed Ali Han ve ailesinin katledilmesinden sonra meydana gelen olayları kapsamaktadır. Konumuz açısından mühim kaynaklardan birisi olan Tarih-i Cihânnumâyi'nin Rusya nüshası yani birinci cildini elde edebildik. Çalışmamızda ise Ş. Vahidov'un çevirisinden Muhammed Ali Han'ın ölümünden sonraki gelişen olaylar kısmında yararlandık.

Avaz Muhammed Attat Hokandî'nin diğer eseri olan *Tuhfetu't Tevarih-i Hanî*, Tarih-i Cihânnumâyi isimli eserin ikinci cildinin düzenlenmiş hali olup Rusya FA ŞE Sankt Petersburg (C440)'da bulunmaktadır. Bu eser 1902 yılında V.V. Bartold tarafından Fergana Vilayeti'nin tercümanı O.U. Kazbekov'dan Rusya Bilimler Akademisi Asya Müzesi için satın alınmıştır.[28] Çalışmamız açısından önemli olan bu eseri elde ettik lakin tüm çabalarımıza rağmen tercüme ettirmeyi başaramadığımız için yararlanamadık.

Çalışmamızda sıklıkla kullandığımız eserlerden birisi de Molla Niyâz Muhammed Hokandî (1802-1877)'nin 1872 yılında Hüdayar Han'ın isteği ile Farsça kaleme aldığı *İbret'ul-Hevakin (Tarih-i Şahruhi)* isimli eseridir. İbret'ul Havakin'in günümüze 12 yazma nüshası ulaşmış olup bunlar Kazan, Duşanbe, Taşkent ve Paris'te muhafaza edilmektedir.[29] Eser N.N. Pantusov tarafından Hokand'da 1876 yılında bulmuştur ve eser 1885 yılında Kazan'da Tarih-i Şahruhi isimiyle neşredilmiştir. T. Beysembiev tarafından eserin üzerinde bir çalışmaya yapılmış ve bu çalışma 1987 yılında Rusça olarak yayımlanmıştır.[30] Beysembiev'in çalışmasının haricinde Ş. Vahidov şahsi kütüphanesinde bulunan nüshasını kullanarak eseri Özbek Türkçesine aktarmıştır.[31]

Molla Niyâz Muhammed Hokandî 1803-1877 yılları içerisinde Hokand Hanlığı'nda yaşamış ve Hanlık bünyesinde orduda görev yapmıştır. Hokandî'nin eseri Hanlığın kuruluşundan 1870 yılına kadar gerçekleşen olayları anlatmaktadır. Yazar Rus işgali döneminde Hokand ordusunda görevli olduğu için özellikle işgal dönemleriyle alakalı önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca eserde Hüdayar Han'ın

---

[28] Ş. Vahidov, **a.g.e.**, s. 220.

[29] İbret'ul Havakin'in el yazma nüshaları için bkz. T.K. Beysembiev, **Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik**, Nauka Yay. Alma-Ata 1987, s. 34-40; Niyâz Muhammed Hokandî, **İbrat'ul Havokin**, çev. Ş. Vohidov, Turon Zamin Ziyo Yay. Taşkent 2014, s. 5-6.

[30] T.K. Beysembiev, Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Nauka Yay. Alma-Ata 1987.

[31] Niyâz Muhammed Hokandî, **İbrat'ul Havokin**, Çev. Ş. Vohidov, Turon Zamin Ziyo Yay. Taşkent 2014.

Kırgız, Kıpçak boylarıyla mücadeleleri hakkında mühim malumatların yanı sıra Türkistan Hanlıklarının Boy asabiyeti nedeniyle Ruslara karşı birleşemedikleri belirtilmiş ve bu durum yazarca tenkit edilmiştir. Biz eserin hem T. Beysembiev hem de Ş. Vahidov tercümesini elde ettik ve ağırlıklı olarak Ş. Vahidov tercümesini kullandık. Eserin bizim açımızdan önemi Muhammed Ali Han ile alakalı bir başlık açılması ve bu başlık içerisinde müellifin asker olmasından dolayı seferlerin ve kale kuşatmalarının detaylarıyla anlatılmasıdır.

Molla Alim Mahdûm Hoca'nın Çağatay Türkçesinde Rus işgalinden sonra yazdığı *Tarih-i Türkistan* isimli eseri Hokand tarihi açısından önemli bir ana kaynaktır. Müellif Rus işgalinin ardından Taşkent'te yayımlanmaya başlayan Türkistan Vilayeti Gazete dergisinde redaktörlük yapmıştır. Redaktörlüğü esnasında Hokand tarihi ile alakalı makaleler kaleme alan Molla Alim Mahdûm Hoca'nın Türkistan Vilayeti Gazete dergisindeki bu yazıları 1915 yılında Taşkent'in işgalinin 50. yılı dolayısıyla *Tarih-i Türkistan* ismindeki kitabından birleştirilmiştir. *Tarih-i Türkistan*'ın dört nüshası mevcuttur ve bunlar Özb. FA ŞE El Yazmalar Bölümünde (no: 247, 5751, 5752, 9551) muhafaza edilmektedir.[32] *Tarih-i Türkistan*'da Hokand Hanlığı'nın tarihi tenkit edilerek anlatılmaktadır. Eserde Rusların Türkistan'a girişi ve üzerinden geçen elli yıllık dönem değerlendirilmiş ve bu konuların eleştirileri yapılmıştır. *Tarih-i Türkistan* isimli eserde ayrıca Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği ile alakalı bilgiler bulunmakla birlikte Hokand idari birimleri ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Eserle alakalı Ş. Vahidov bir çalışma yapmış ve bu çalışmasını 2009 yılında yayımlamıştır.[33] Eserde Muhammed Ali Han dönemi olaylarını genel hatlarıyla anlatıldığı bir başlık bulunduğu için biz çalışmamızda Ş. Vahidov tarafından neşredilen kitabı kullandık. Ayrıca Hokand idari birimlerini açıklamakta *Tarih-i Türkistan*'dan ziyadesiyle istifade ettik.

Nemangânlı İshakhan Cüneydullah Hoca Oğlu'nun Çağatay Türkçesinde kaleme aldığı *Fergana Tarihi* isimli eserin iki nüshası vardır. Bunlardan birisi Tacikistan Fenler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü El Yazmalar Bölümünde (1512) bulunmaktadır. Diğer nüsha ise Özb. FA ŞE El (11616)'da saklanmaktadır.

[32] Ş. Vahidov, **a.g.e.**, s. 262-264.
[33] Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **Tarih-i Türkistan**, neş. Ş. Vohidov ve R. Halikova, Yangi Asr Ovlodi Yay. Taşkent 2009.

Eserin yazarı İbret ismiyle de bilinmektedir. Eserde Hokand Hanlığı'nın tarihi kronolojik olarak anlatılmaktadır. Müellif eserini oluştururken Hokand Hanlığı üzerinde daha evvel yazılmış eserlerden istifade etmiştir.[34] Eserle alakalı Özbekistan'da B. Bababekov[35], Türkiye'de Üçler Bulduk[36] çalışma yapmıştır. Fergana Tarihi'nde, Fergana Vadisi, Nemengân ve Andican şehirlerinin oluşumuyla alakalı bilgiler verilmesinden dolayı oldukça önemlidir. Bizim çalışmamız açısından ise Muhammed Ali Han'a ayrı bir başlık açılarak şahsiyeti ve üvey annesiyle evlenmesi hususunda diğer kaynaklardan farklı bilgiler sunduğu için mühim bir kaynaktır. Biz çalışmamızda Üçler Bulduğun neşrettiği Hokand Hanlığı ve İbreti'in Fergana Tarihi isimli kitabı kullandık.

Çalışmamızda kullandığımız önemli vakayinamelerden biriside Ziyâbiddin Mahzûnî'nin Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı *Fergana Hanları Tarihi* isimli eseridir. Eser yirmi iki yılda tamamlanmış olup tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü El Yazmalar Koleksiyonunda (TY2408) saklanmaktadır. Eser Hüdayar Han'ın emriyle yazılmıştır. Eserde Muhammed Ali Han dönemine kadar Hokand Hanlığı'nın tarihi genel olarak anlatılmaktadır. Muhammed Ali Han döneminde ise özellikle Han'ın Buhara Emiri Nasrullah ile mücadeleleri geniş şekilde yer almaktadır. Ayrıca Hüdayar Han'ın Hokand Hanlığı dahlinde meskûn boylar ile olan mücadeleleri eserde detaylı şekilde dile getirilmiştir. Eser O. Sooron Sopu ve Molda Sabır tarafından Kırgız Türkçesine aktarılmıştır.[37] Çalışmamız açısından Muhammed Ali Han'ın yaşantısı, devlet yönetme biçimi, Buhara Emiri Nasrullah ile Muhammed Ali Han'ın mücadelelerini hakkında bilgi verdiği için önemlidir. Biz çalışmamız esnasında İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan ana nüshadan yararlandık.

Hokand Hanlığı'nın tarihi açısından önemli bir eser olan *Encüm et-Tevarih* Farsça kaleme alınmıştır ve müellifi belli değildir. Eserde verilen bilgilerden yola çıkılarak Encüm et-Tevarih'in Hüdayar Han'ın oğulları Muhammed Emin Bek veya İbn Yemin Bek tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir ve iki kardeşinde yayın

[34] Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 265.
[35] İshokhon Cunaydulloh Hoca oğlu İbrat, **Fargona Tarihi**, Yay. Haz: Bobobekov H., Mahmud Hasaniy, Kamalak Yayınevi, Taşkent, 1991.
[36] Üçler Bulduk, **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Berikan Yay. Ankara 2006.
[37] Ziyâbiddîn Maksım Mahzûnî, **Fargana Handarının Tarihi**, Çağatayca'dan Kırgızca'ya aktaranlar: Moldo Sabır ve O. Sooron Sopu, Turar Yay. Bişkek 2007.

faaliyetlerinde bulunmaları bu görüşü güçlendirmektedir. Genel kanıya göre ise eserin müellifi Muhammed Emin Bektir. Eserin tek nüshası R. Nabiyev'in şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır ve bu tek nüshayı Nabiyev öğrencisi H. Bobobekov'a hediye etmiştir. 1958 yılında ise R. Nabiyev'in isteğiyle eser Abu Beruni Şarkiyatçılık Enstitüsü tarafından kopyalanmıştır. Kopya nüsha Özb. FA. ŞE (11366)'da saklanmaktadır. Encüm et-Tevarih'in iki cilt halinde yazıldığı düşünülmektedir. İlk cilt kuruluşundan Hüdayar Han'a kadar Hokand Hanlığı tarihi ayrıntılı bir biçimde yer almaktadır. İkinci ciltte ise Hüdayar Han'ın tahta çıkışından 1900-1901 yılına kadar devam eden süreç anlatılmış olduğu düşünülmektedir lakin ikinci cilt bugüne kadar bulunamamıştır.[38] Eserin ilk cildi Ş. Vahidov tarafından hem Özbek Türkçesine[39] hem de Rusçaya[40] tercüme edilmiştir. Biz çalışmamızda Muhammed Ali Han döneminin önemli bilgiler sunan, devlet görevlilerinin isimlerinin, unvanlarının net bir biçimde ifade eden bu eserin Rusça tercümesinden yararlandık.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer Hokand vakayinamesi de Mirza Alim b. Mirza Rahim Taşkendî'nin Çağatay Türkçesinde yazdığı ve 1901 yılında tamamladığı *Ensâb es-Selâtin Tevâriih el- Hevâkin*dir. Eser Özb. FA ŞE (1314)'de muhafaza edilmektedir. Eser Yuldaşef tarafından Rusça'ya[41] Akbar Magaziev, Muhabbat Usmonova tarafından Özbek Türkçesine[42] aktarılmıştır. Yazar, Malla Han ve Hüdayar Han döneminde Hokand sarayında katiplik görevinde bulunmuştur. Eser Hokand Hanlığının kuruluşundan Muhammed Ali Han dönemine kadar olan olayları kısaca anlatmakta ve Hüdayar Han dönemi hadiselerine ağırlık vermektedir. Eserin ana muhtevasını oluşturan Hüdayar Han dönemi Hokand Hanlığı'nda yazar şehzadeler arasındaki iktidar mücadeleleri, buna bağlı olarak merkezi otoritenin

---

[38] Hudayarhanzade, **Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)**, Fars-Tacik Dilinden Rusça'ya tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2011, s. 3-5.

[39] Hudayarhonzoda, **Ancum at-Tavorih (Tarih Yuldizlari**), Fars-Tacik Dilinden Özbekçe'ye tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Taşkent 2010.

[40] Hudayarhanzade, **Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)**, Fars-Tacik Dilinden Rusçaya tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2011.

[41] Mirza Âlim ibn Mirza Rahim Toşkendi, **Ansab as-Salatin Tavarih al-Havakin (Geneologiya Sultanov İ İstoriya Hakanov)**, Rusçaya çeviren S. Yuldoşev, Taşkent 2007.

[42] Mirzo Olim Muşrif, **Ansob us-Salotin va Tavorih ul-Havokin (Kukon Honligi Tarihi)**, Nşr. Akbar Magaziev, Muhabbat Usmonova, Gafur Gulom AdındakiAdabiyot va Sanat Neşriyatı, Taşkent 1995.

sarsılmasını ve Rus işgalinin sebeplerini dile getirmektedir.[43] Biz Akbar Magaziev, Muhabbat Usmonova tarafından Özbek Türkçesine aktarılan çalışmayı elde ederek Muhammed Ali Han dönemi olayları hakkında genel bilgi verdiği için istifade ettik.

Umudi'nin Çağatay Türkçesinde kaleme aldığı *Mektupçe-i Han* isimli eser ağırlıklı olarak Hüdayar Han dönemini anlatmaktadır. Mesnevi şeklinde yazılan eserin iki nüshası bulunmaktadır ve bunlar Rusya Sankt Petersburg FA ŞE El (C575)'de ve Özb. FA ŞE (1902V)'de saklanmaktadır. Mektupçe-i Han, Çağdaş Özbek Türkçesine aktarılmıştır.[44] Asıl ismi Ömer olan müellif eserlerinde Umudi ve Havayi mahlaslarını kullanmıştır. O 1835 yılında Merginân'da dünyaya gelmiş 1905'te Taşkent'te vefat etmiştir. Müellifin Mektupçe-i Han dışında birçok eseri bulunmaktadır.[45] Umudi'nin Mektupçe-i Han haricinde yine Hokand Hanlığı'nın tarihine ait *Tarihçe-i Turani* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. *Tarihçe-i Turani* isimli eserin tek nüshası Hüdayar Han torunlarından Şahrukbek Omarav'un kütüphanesinde bulunmaktadır ve bu eser Ş. Vahidov tarafından çağdaş Özbek Türkçesine aktarılmıştır.[46] Umudi'nin iki eseri de Hokand Hanlığı tarihini kronolojik olarak anlatmakta fakat ağırlıklı olarak Hüdayar Han Dönemi ve özellikle onun son yıllarını dile getirmektedir. Ayrıca Tarihçe-i Turani'de Hüdayar Han'ın vasiyeti hakkında bilgiler bulunmaktadır. Biz tezimizde bu iki kaynağında Çağdaş Özbek Türkçesi neşirlerinden Muhammed Ali Han ve Şirali Han dönemlerindeki olaylar hakkında farklı bilgi vermesinden dolayı kullandık.

Muhammad Yunus b. Muhammad Emin Tâib Taşkendî (1830- 1905)'nin kaleme aldığı *Tarih-i Alikuli Emir-i Leşker* isimli eser Hokand ordusunun 1860 yılında komutanlığını yapan Emir-i Leşker Alim Kul'un hayatını anlatmaktadır. Eserin müellifi Alim Kul'a 1860-1865 yılları arasında danışmanlık yapmış, Rusların Akmescit, Evliya Ata, Türkistan, Çimkent ve Taşkent muhasaralarına bizzat katılmıştır. Müellif eseri Emir-i Leşker Alim Kul'un oğlu Şir Muhammed'in ricası

[43] Mirzo Olim Muşrif, **a.g.e**., s. 3-6.
[44] Muhammad Umar Kori Umidiy Marğiloniy, **Maktubçayi Hon**, Yay. Haz.: O.H. Calilov, Özb FA Abu Rayhon Beruniy Nomidagi ŞE Alişer Navoiy Nomidagi Davlat Adabiyot Muzeyi, Taşkent, 2007.
[45] Bu eserler Badavlatnoma" (1890), "Divon-i Umidiy" (1891), "Canknoma" (1888), "Kaçkuli Kalandari" (1892), "Hacvi Müskel Bazza", "Dükçi İşon", "Noma-i Şahzabon", "Hecvi Obid Halife", "Şacaratul-Ansabi Sayid Muhammad Hakim Hon Hocam", "Hayratul-Olam", "Mantik ut-Tayr"dır. Detaylı bilgi için bkz: Muhammad Umar Kori Umidiy Marğiloniy, **a.g.e**., s. 3-4. Kayumov, **a.g.e**., s.68, 311-312; Vohidov, **a.g.e**., s.232-232.
[46] Muhammed Umar Umudiy Merginâni, **Tarihçe-i Turani**, Yay. Haz., Ş. Vahidov, Taşkent 2012.

üzerine kaleme almıştır. Eserin el yazması günümüzde Özb FA ŞE (12136)'da bulunmaktadır. Eser T. Beysembiev tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.[47] T. Beysembiev haricinde Ş. Vahidov eser üzerinde çalışma yapmıştır.[48] Eserde genellikle Ruslar ile gerçekleştirilen muhasaralar Hokand Hanlığı'ndaki boy kavgaları ve bu kavgaların devlete yansıtılması anlatılmaktadır. Bizim çalışmamız açısından önemi ise Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemlerinde Rusya'ya gönderilen elçiler hakkında bilgi vermesidir. Biz çalışmamızda bu eserin T. Beysembiev İngilizceye tercümesini kullanabildik.

Çalışmamız esnasında Buhara Emiri Nasrullah (1827-1860)'ın iktidar yıllarının anlatıldığı *Zafername-i Hüsravi* isimli Buhara vakayinamesine sık sık başvuru yaptık. Anonim bir eser olan Zafername-i Hüsravi, 1862-1863 yıllarında Buhara'da kaleme alınmıştır. Eserin günümüze iki el yazması ulaşmıştır. Bu el yazmalar Duşanbe'de saklanmaktadır. Eser üzerine Manuçehr Setudeh[49] ve Ş. Vahidov çalışma yapmışlardır.[50] Bizim açımızdan Emir Nasrullah ve Muhammed Ali Han mücadelesinin çok detaylı anlatılmasından dolayı değerli bir kaynaktır. Biz Ş. Vahidov tarafından Özbek Türkçesine aktarılan çalışmasını elde ederek istifade ettik.

Çalışmamız kapsamında yararlandığımız bir diğer eserde Molla Musa Sayrami (1836-1917)'nin *Tarih-i Eminiye* ve *Tarih-i Hamidi* isimli eserleridir. Doğu Türkistan'ın Aksu şehrine bağlı Bay Kasabasında dünyaya gelen Molla Musa Sayrami varlıklı ve eğitimli bir ailenin çocuğuydu. Ailesinin de desteğiyle iyi bir eğitim alan Molla Musa Sayrami 1864 yılında Doğu Türkistan'da Mançu yönetimine karşı başlatılan Kuçar ayaklanmasına katıldı ve kısa sürede orduda ön plana çıktı. İsyancıların Üçturfan'daki komutanı Mahmudin Hoca'nın yanında Başmirza ve Mühürdarlık görevlerini ifa etti. Doğu Türkistan'da 1867'de Yakup Bek'in iktidarı ele aldığında Aksu Baş Zekatçısı Mirza Babalık Hisar'ın aile hizmetçisi ve Mirzası

---

[47] Molla Muhammad Yunus Djan Shigavul Dadkhah Tashkandi, **The Life of A'limqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, edited and Translated by, Timur K. Beisembiev, London and New York, Routledge Curzon, 2003.

[48] Muhammad Yunus Toib**, "Tarihi Alimkuli Amirlaşkar"**, Yay. haz.: Ş. Vohidov, **Şarq Yuldizi**, S. 1, 1996, s. 214-223; Muhammad Yunus Taib, "**Tarihi Alimkuli Amirlaşkar"**, Yay. haz. Ş. Vahidov, **Şarq Yuldizi**, S. 2, 1996, s. 208-213.

[49] Anonim, **Zafername-i Hüsravi: Şerb-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahdur Sultan bin Haydar (H.1242-1277) Der Buhara ve Semerkand**, ed. Menuçehr Setudent, Ayine-i Miras Tehran 1377.

[50] Anonim, **Zafarnoma-i Husravi**, Terc.ve yay. haz: Ş.Vahidov, Ş. Cörayev, Toşkent, 2011.

olarak çalışan Molla Musa Sayrami 1877 yılına kadar bu görevi ifa etti. 1877'de Yakup Bek'in iktidarı kaybetmesiyle onun dönemini kaleme almak için Kaşgar'dan Turfan'a kadar olan bölgede gezdi. Komutanları ve memurları ziyaret ederek Yakup Bek hakkında bilgi topladı. 1917 yılında vefat eden müellifin "Tezkiretül Evliya" (Evliyalar Tezkiresi), "Derbeyan Eshabü'l - Kehf" (Eshabül - Kehf hakkında beyan), "Tarih-i Eminiye", "Tarih-i Hamidiye", "Kaside-i Sıdık", "Gezeliyat" (Gazeller), "Selamname", Tezkire-i Hoca Afak","Ferhad -Şirin" gibi tarihi ve edebî eserlerinin yanı sıra Farsça şiirleri de bulunmaktadır.[51]

Musa Sayrami kaleme aldığı tarihi eseri Aksu Hakimi Muhammed Emin'e taktim ettiği için ismini Tarih-i Eminiye koymuştur. Eser 1905 yılında Kazan'da neşredilmiştir. Günümüzde eserin üç nüshası bulunmaktadır ve bunlardan sadece biri tamdır. Bu tam nüsha Rus İlimler Akademisi Peterburg Şubesi Asya Halkları Türkçe Elyazmalar Bölümü (486)'da bulunmaktadır. Eser 1989 yılında Mehmet Zunun tarafından Çağdaş Uygur Türkçesine aktarılmıştır.[52]

Molla Musa Sayrami'nin kaleme aldığı ve Osmanlı Hakan'ı II. Abdulhamid'e ithaf ettiği eserine Tarih-i Hamidi ismini verdi. Bu eser Tarih-i Eminiye'nin genişletilmiş halidir. Eserin orijinal nüshası Cunggu Sosyal Bilimler Akademisi Milletler Tetkikâtı Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.[53] Tarih-i Hamidi, Anvar Bayrud tarafından Çağdaş Uygur Türkçesine aktarılmıştır.[54] Bu iki eser de İslam tarih yazım geleneğine uygun olarak kaleme alınmıştır. Hz. Nuh'tan başlayarak yazarın kendi dönemine kadar olan olaylara eserde yer verilmiştir. Muhammed Ali Han'ın iki Kaşgar Seferi gerçekleştirmesinden dolayı biz ağırlıklı olarak Tarih-i Hamidi isimli eserin Anvar Bayrut'un Çağdaş Uygur Türkçesine aktardığı çalışmayı kullanmaya gayret gösterdik.

---

[51] Cengiz Buyar, "Tarih-i Eminiye'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2006, s.45-47; Gülbahrem Gökkurt, "Musa Sayrami'nin Tarih-i Eminiye İsimli Eseri Ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s. 13-15.

[52] Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Eminiye**, Çağdaş Uygurca 'ya aktaran: Mehemmet Zunun, Şincan Halk Neşriyatı yay., Urumçi, 1989. Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz., Cengiz Buyar, a.g.t, s. 48-69.

[53] Cengiz Buyar, a.g.t., s. 47

[54] Molla Musa Sayramî, **Tarih-i Hamidî**, Çağdaş Uygurca'ya aktaran Anvar Bayrut, Urumçi, Milletler Neşriyatı, 1986.

Çalışmamız hakkında bilgi içeren eserlerden birisi de Kârî Kurban Ali Halidî'nin Çağatay Türkçesinde kaleme aldığı ve 1910 yılında tamamladığı *Tevârih-i Hamse-i Şarki* isimli eseridir. Eserin yazma nüshası kayıptır lakin eser 1910 yılında Kazan'da Örnek Matbaasında basılmıştır. Eserde Hunlar, Karahanlılar, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazak Hanları, Cungar istilası, Hokand Hanlığı ve Hanları, Kazak Cüzleri, Kıpçaklar, Kırgızlar, Nogaylar, Başkurtlar, Moğol Hanlığı, İlhanlılar tarihinden ve Osmanlı Devleti padişahlarının şecerelerinden bahsetmektedir. Ayrıca Karahanlılar hakkında bilgiler veren eser, Appak Hoca'nın oğulları hakkında da malumatlarla beraber Velihan Töre isyanı ve sonrasında Yakup Han hakkında bilgiler içerir.[55] Eserin Hokand Hanlığı kısmının transkripti Vedat Meral tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[56]Bizim açımızdan bu eser Muhammed Ali Han dönemiyle alakalı bilgiler içerdiği ve Cihangir Hoca isyanı hakkında malumatlar verdiği için önemlidir. Çalışmamızda İstanbul Büyükşehir Belediyesi İnkılap Müze ve Kütüphanesi'nden edindiğimiz Örnek Matbaası'nda 1910 yılında basılan nüsha ile Vedat Meral'in tezini kullandık.

Mirza Şems Buhari'nin Farça kaleme aldığı *Tarihi Buhara, Hokand ve Kaşgar(der Şehr-i Hükümran-ı Emir Mir Haydar der Buhara Muhammed Ali Han der Hoknad ve Cihangir Hoca der Kaşgar)* isimli eserde Türkistan hanlıklarının tarihi ele alınmıştır. Eserde Emir Haydar dönemi Buhara tarihi anlatılmakla beraber Emir Haydar'ın ölümünden sonraki taht mücadelelerine de yer verilmektedir. Hokand Hanlığı kısmında ise ağırlıklı olarak Muhammed Ali Han'ın II. Kaşgar Seferi'nden bahsedilmektedir. Bizim açımızdan önemi müellifin II. Kaşgar Seferi'ne bizzat katılmış olmasıdır. Biz bu vakayinamenin V.V. Girgoryev tarafından Kazan'da 1861 yılında yayımlanan çalışmasından yararlandık.[57]

Mirza Abdulazim Sami tarafından Farça yazılan *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye* isimli eser Buhara Emirliği'nin tarihini başından sonuna kadar anlatmaktadır. Eser son Astrahanlı hükümdarı Ebu'l Feyz Han'ın tahttan hal edilmesinden başlar ve

---

[55] Bahattin Gencal, "XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynakar", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.2, S.4, s. 21-22.

[56] Vedat Meral, "Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısmının Transkripti Ve Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi**, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2019.

[57] Mirza Şems Buhari, **O Nekotorıh Sobıtiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirzı Şemsa Buhari,** İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Girgoryevım, Kazan 1861.

Buhara Emirliği'nin XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmesine kadar yaşanan olayları anlatır. Bizim açımızdan önemli olan kısım ise Buhara Emiri Nasrullah ile Hokand Han'ı Muhammed Ali'nin arasının açılma sebeplerinden birisi olan Emir Ömer'in Hokand'a sığınması ve orada öldürülmesi ile alakalı diğer kaynaklardan farklı bilgi sunmasıdır. Biz çalışmamız esnasında Buhara Emirliği'nin genel durumunu anlattığımız kısımda eserin L. M. Epifanov tarafından Rusça hazırlanan neşrini kullandık.[58]

Çalışmamız esnasında kullandığımız ana kaynaklardan birisi de *Firdevsü'l İkbal*dir. Eser Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanının tarihini anlatmak için Şir Muhammed Mirab Munis ve Muhammed Rıza Mirab Agehi tarafından Çağatay Türkçesinde kaleme alınmıştır. Eserin yazımına Munis başlamış lakin tamamlayamadan vefat etmiştir, eser Agehi tarafından tamamlanmıştır.[59] Vakayiname Hive Hanlığı'yla alakalı önemli bilgiler vermektedir. Kongrat Hanedanı'nın iktidara gelmesi ve siyasi faaliyetlerinin anlatıldığı vakayinamede Muhammed Ali Han ile alakalı doğrudan bilgiler içermese de biz Hive Hanlığı'nın genel durumunu ortaya koyarken Yuri Bregel tarafından İngilizce neşrini sık sık kullandık.[60]

Tez konumuzla alakalı Hanlığın ana kaynaklarının yanı sıra Nikolay İlviç Potanin'in raporu önemli bir yere sahiptir. Potanin 1829 yılında on iki Kozak askeriyle birlikte St. Peterburg'dan dönene Hokand elçilik heyetine Taşkent'e kadar eşlik etmekle görevlendirilmiş bir Rus subayıdır. Taşkent'e ulaştıktan sonra Muhammed Ali Han'ın özel davetiyle Hokand'a gelen Potanin seyahati sırasında notlar tutmuş ve bu notlar 1830 yılında Askeri Dergide yayınlanmıştır.[61] Muhammed Ali Han ile yüz yüze görüşen Potanin'in notları bizim açımızdan Hokand Hanlığı'nın hukuk sitemi, ekonomik sistem, şehirleri hakkında bilgiler sunduğu için kıymetlidir.

Teksta, Predislovie, Perevod i Primeçaniya L.M. Epifanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962.

[59] M. Bilal Çelik, "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s. 9; aynı müellif "Firdevs'ül İkbal'e Göre Hive Hanlığı'nın Tarihi Ve Devlet Teşkilatı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004, s.ii.

[60] Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammed Rıza Mirab Agahi, **Firdews Al-Iqbal: History of Khoresem**, translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill 1999.

[61] N.İ.Potanin "Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjego N.İ.Potanina(1829-1830 gg.)" **Voennıy Junal**, 1831, No:4, s.102-139, No:5, s. 42-70.

N.İ. Potanin'in notları Dinçer Koç tarafından Türkçeye aktarılmıştır.[62] Biz tezimizde Dinçer Koç'un çalışmasını kullandık.

N.İ. Potanin gibi P.I. Demezon'da İngilizlerin Türkistan'a ilgilerinin arttığı 1834 yılında Orenburg Askeri Valisi tarafından sahte derviş kılığında Buhara'ya gönderilmiştir. Buhara'da bulunduğu esnada devletin siyasi durumu, sosyal hayatı ve ekonomisi hakkında notlar tutmuştur.[63] P.I. Demezon'un eseri yüksek lisans tezi olarak Türkçeye aktarılmıştır.[64] Bizim çalışmamamız açısından P.I. Demezon'un Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği'nin arasının açılması ile alakalı verdiği bilgiler açısından kıymetlidir. Biz bu eserin ağırlıklı olarak Rusçasından istifade ettik.

Türkistan siyasi hayatında yüz atmış yedi yıl varlığını koruyan Hokand Hanlığı hakkında Türkiye'de başlangıçta ansiklopedi maddesi halinde çalışmalar yapılmış ve zamanla bu çalışmalar genişleyerek araştırma eser, doktora ve yüksek lisans tezleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Mehmet Alpargu'nun Türkler ansiklopedisinde Türkistan Hanlıkları ismini taşıyan makalesi[65], Enver Konuçu'nun Hokand Hanlığı makalesi[66] yapılan çalışmalara öncülük etmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra Dinçer Koç'un F. Nazarov ve N.İ. Potanin'in raporlarına dayanarak hazırladığı Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı isimli kitabı önemli bir araştırma eseridir. Üçler Bulduk'un yayına hazırladığı Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi isimli çalışması ise ülkemizde Hokand Hanlığı'na ait tek vakayiname çalışmasıdır. Araştırma eserlerinin haricinde Türkiye'de Hokand Hanlığı üzerine yüksek lisans ve doktora tezleri de yapılmıştır. Abdulkadir Macit[67], Bünyamin Sel[68], Saida Burhanidinova[69], Fatih Yavuz[70], Türkan Yalçınkaya,[71] hazırladıkları yüksek

---

[62] Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 156-196.

[63] P.I. Demezon, I.V. Vitkeviç, **Zapiski o Buharskom Hanstve**, Glavnaya Redaksiya Vostochnoi Literaturi, İzdatelstvo, "Nauka", Moskva 1983.

[64] Sümeyra Ünal, "Petr İvanoviç Demezon'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

[65] Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", **Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 557-605.

[66] Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", **DİA**, C.18, s. 215-216.

[67] Abdulkadir Macit, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasbetleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi** , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

[68] Bünyamin Sel, "Hokand Hanlığı (1709-1876)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.

[69] Saida Burhanidinova, "Fergana Türklerinin Doğum, Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

lisans tezleri ile Aittmamat Kariev, Fergana Vilayet'i Eyalet Müzesindeki arşiv belgelerinden yararlanarak ortaya koyduğu Hokand Hanlığı'nda Yargı Teşkilatı[72] isimli doktora çalışması, Mairambek Tagayev'in Hanlığın vakayinamelerini kullanarak hazırladığı Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi[73], Zebinniso Kamalova'nın Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı (1845-1875)[74], Hanlığın tarihini aydınlatan çalışmalardandır.

3. FERGANA VADİSİ VE HOKAND HANLIĞI'NIN ETNİK YAPISI

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Özbeklerin Ming Boyu'nun[75] önderliğinde Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak kurulan Hokand Hanlığı'nın temel yerleşim noktasını Fergana Vadisi oluşturmuştur. Fergana Vadisi kuzeyden Tanrı Dağları'nın Çatak silsilesi, kuzeydoğudan Fergana Dağları, güneyden Altay ve Türkistan sıradağları ile çevrilidir.[76] 23.000 km^2 yüz ölçümüne sahip olan Fergana Vadisi üçgen şeklinde olup etrafını saran bu dağlar sayesinde doğal bir savunma hattına sahiptir. Vadi, Hocend Kapısı olarak isimlendirilen bir geçitle Maveraünnehre bağlanır. Ayrıca Fergana Vadisinden Kaşgar'a dar boğazlardan ve zorlu dağ patikalarından ulaşılabilen bir yol bulunmaktadır. Fergana Vadisi'nin önemli bir kısmı tarım arazisi olmakla birlikte orta kısmı çöldür.[77] Tarım arazilerini

---

[70] Fatih Yavuz, "Türkiyedeki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere göre Hokand Hanlığı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2015.

[71] Türkan Yalçınkaya, "Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

[72] Aitmamat Kariev, "Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal süreci Öreneği)" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

[73] Mairambek Tagayev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

[74] Zebinniso Kamalova, "Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı 81845-1875), **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

[75] Hokand Hanlığı'nın yönetici ailesinin mensup olduğu Özebek Boyudur. Aynı isimle Çin'de 1368-1644 yılları arasında hüküm süren Mingler ile karıştırılmamalıdır.

[76] Abdukakhor Saidov, Abdulkhamid Anarbaev, Valentina Goriyachova, "The Fergana Valley: The Pre- Colonial Legacy", **Fergana Valley: The Heart of Centrial Asia**, Ed. S. Frederick Staar, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center, New York, 2011, s. 3; Tahsin Yazıcı, "Fergana", **DİA**, C.XII, s. 375.

[77] P.P. İvanov, **Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI- Seredenia XIX v.)** İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1958, s. 178; Dinçer Koç, **a.g.e.**, s. 12.

özellikle Kara Derya ve Narın nehirlerinin Namangân[78] şehri yakınlarında birleşmesiyle oluşan Sırderya ve vadiyi çepeçevre saran dağlardan inen diğer nehirlerle sular.[79] Vadide yedi önemli yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlar Andican[80], Merginân [81], Oş[82], İsfara, Hocend[83], Ahsî[84] ve Kasandır.[85] Hokand[86] ve Fergana[87] gibi şehirler ise daha sonraki dönemlerde inşa edilmiştir. Saydığımız bu şehirlerin haricinde Yarmezar ve Tura Kurgan[88]ıda zikredilebilir.[89] Fergana Vadisi su kaynakları, tarıma elverişli arazileri nedeniyle Türkistan coğrafyasında önemli merkezlerden birisidir. Dört tarafını çevreleyen dağlar sayesinde doğal bir savunma hattına sahip olması bölgenin istilasına engel teşkil etmiş bu özelliğiyle vadi doğal

[78] Bugün Özebekistan Cumhuriyeti'nin önemli endistüriyel şehirlerinden birisi olan Namangân, Fergana Vadisi'nin güney batısında yer almaktadır. Ahsî şehrinin depremler ve istilalar neticesinde harebeye dönemesiyle Namangân şehri onun yerini almış ve bölgenin önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Mairanbek Tagaev, **a.g.t.**, s. 126.

[79] Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengiz Oğulları**, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 527.

[80] Endican diye de zikredilen şehir Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda Sırderya Nehri'ne 10 km mesafededir. Hokand Hanlığı'nın önemli şehirdlerinden olan Andican'a Ömer Han döneminde Kara Derya Nehri'nden kanallar açılarak ziraai faaliyetler geliştirilmiştir. Doğu Türkistan ticaretinde önemli bir yere sahip olan Andican şehrinin ahalisi buradan alınan malların batıya aktarımını tek ellerinde tutmuşlardır. Enver Konukçu, "Endican", **DİA**, C. XI, s. 190-191.

[81] Sırderya Nehri'nin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilân Sayı'ın kıyısında muhtemelen XI. Yüzyılın sonlarında kurulmuş bir şehirdir. X. yüzyılda Fergana Havzası'nın önemli şehirlerinden birisi olan Mergilân ilk Samani sikkelerinin basıldığı yerdir. Ahmet Taşağıl, "Merginân", **DİA**, C.XXIX, s. 181.

[82] Oş şehri Andican'ın güneydoğusunda yer alır. Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, **Baburnâme**, Doğu Türkçesinden Çev R.Rahmeti Atar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 134. Bölgenin en kadim şehirlerinden birisi olan Oş şehri kuruluşu yazılı tarihin başlamasından bin yıl önceye dayanmaktadır. İslam fütuhatından sonra bir uç şehri haline gelen Oş şehri bu nedenle Ortaçağ kaynaklarında Uç şeklinde kaydedilmiştir. Gülnisa Aynakulova, "İslam Müelliflerine göre Ortaçağ'da Oş Şehri", **Belleten**, C. LVX, S. 244, s. 911-912.

[83] Fergana Vadisi'nin girişinde Seyhun Irmağının kıyısında bulunan tarihi şehir İslam kaynaklarında Hucende, Çin kaynaklarında Huch'an veya Hujan şeklinde kaydedilmiştir. Günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunmaktadır. Rıza Kurtuluş, "Hucend", **DİA**, c. 18, s. 272.

[84] Fergana Vadisi'nin kadim şehirlerinden birisi olan Ahsî ya da Ahsîkes şehri Babür'ün verdiği bilgilere göre Andican'dan sonra bölgenin en büyük kasabasıdır. Babür, **a.g.e.**, s. 136. Zamanla önemini kaybetmiş ve Nemangân şehrinin gölgesinde kalmıştır Şibanîler döneminde Ahsî Şehri Fegana Bölgesi'nin yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 43.

[85] Kasan Ahsi'nin kuzeyinde bulunan şehir. Babür, **a.g.e**., s. 137.

[86] Hokand Hanlığı'nın başkenti olan Hokand şehri Fergana Vadisi'nin güneybatısında yeralır. Şerin ne zaman kurulduğu bilinmemekle beraber X. yüzyılda İslam Coğrafyacılarının eserlerinde yeralmaktadır. Hokand Şehri Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'a bağlayan önemli bir merkez olarak tarihte dikkat çekmektedir. Catherine Poujol, "Hokand", **DİA**, C. XVIII, s. 214.

[87] Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nde bulunan Fergana Vilayeti'nin yönetim merkezi. Tahsin Yazıcı, **a.g.m**., s. 375.

[88] Günümzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin Namangân Vilayetine bağlı şehir. Hokand Hanlığı devrinde Nemangân Hakimlerinin ordası Tura Kurgan'da bulunmaktaydı. Avaz Muhammed Attar,**a.g.e**., s. 67, dipnot 147.

[89] Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s. 7-8.

bir vaha olarak kalmıştır. Fergana Vadisi'ni elinde bulunduran siyasi güçler ekonomik olarak büyük kazanç elde ettikleri gibi Türkistan'ın jeopolitiğinde de söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenle Fergana Vadisi sahip olduğu küçük fakat verimli topraklarla tarih boyunca önemini hiç yitirmemiştir.[90]

Fergana Vadisi merkezli kurulan Hokand Hanlığı'nın hudutları tarihi süreç içerisinde sürekli değişiklik gösterse de kabaca güneybatıda Sırderya Nehri sınır olmak üzere, bu nehrin Aral Gölü'ne döküldüğü aşağı mecrasından, Ak Mescitin batısına, güneyde Karategin bölgesine[91], doğuda Kaşgar[92] şehrinin yüz kilometre, Uçturfan[93] şehrinin elli kilometre batısından geçerek Issık Göl'ü içerisine alacak şekilde Issık Göl'ün kuzeyinden batı yönüne ilerlemekteydi.[94] Hokand Hanlığı'nın önemli şehirleri olarak yukarıda saydıklarımız haricinde tarihi süreçte hakimiyet altına alınan Tokmak, Pişpek[95], Evliya-Ata, Çimkent[96], Taşkent[97], Öretepe[98], Cizak[99], Yesi (Türkistan)[100], Savran, Suzak, Ak-Mescit[101], Karategin gibi şehirler

---

[90] Üçler Bulduk, **a.g.e**, s. 7.

[91] Karategin bölgesi, Amuderya'nın Tacikistan sınırlarındaki başlangıç kollarından Kızılsu havzasında yeralır. İslam Coğrafyacıları bölgeyi Râşt olarak kaydetmiştir. Recep Uslu, "Karategin", **DİA,** C. Ek 2, s. 26.

[92] Tarım Havzası'nın en mühim şehirlerinden birisi olan Kaşgar Tarım Irmağı kollarından Kaşgar'ın kıyısında kurulmuştur. Şehrin tarihi Han Hanedanlığı (M.Ö. 206- M.S.220)'ye kadar götürülebilir. Keith Hitchins, "Kaşgar", **DİA**, C. XXV, s. 7.

[93] Doğu Türkistan'da Aksu'nun batısındaki Uc şehrinin ahalisi isyan ettikleri gerkçesiyle Mançular tarafından katledildi. Uc'ta yeni bir şehir kurmak maksadıyla Turfan ahalisi buraya getirildi ve kurulan şehre Ucturfan isimi veridi. Ahalisinin bir kısmının Ucturfana gönderiken asıl Turfan şehrine ise Köhne Turfan adı veridli. Ahmet Taşağıl, "Turfan", **DİA**, C. XLI, s. 416; **Fırst Encyclopaedia of İslam 1913-1935**, Ed. M. Th. Houstma, A. J. Wensinck, H.A.R. Gib, W. Heffening and E. Lévi-Provençal, V.III, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln 1993, s. 894.

[94] Y. Bereger, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden-Boston 2003, s. 63.

[95] Kırgısiztan Cumhuriyeti'nin başkenti. Şehir Çuy Vadisin'de Alaçar ve Alamedin nehirleri arasında, Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde kurulmuştur. Bazı metinlerde şehrin ismi Bişkek, Pişpek veya Furunze olarakta geçmektedir. İsmail Türkoğlu, "Bişkek", **DİA,** C. Ek 1, 202.

[96] Sırderya'nın kolu Aris'e dökülen Badem Nehri üzerinde, Aladağ'ın güneybatısındaki vadide yeralan şehir. Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Hokand Hanlığı hakimiyetine girdikten sonra büyümeye başladı ve XIX. yüzyılın ilk yarısında önemli bir kültür merkezi halini aldı. Mehmet Saray, "Çimkent", **DİA**, CVIII, s. 318.

[97] Günümüzde Özebekistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan şehirin tarihi M.Ö. II. binyıla kadar uzanamaktadır. Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Sırderya (Seyhun)'nın sağ kollarından Çırçık nehrinin suladığı vahada kurulmuştur. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent" **DİA** C. XL, s. 145.

[98] Günümüzde Tacikistan Cumhuriteyin'nin Sogs Vilayetinde bir ilçe olan Öretepe/İstiravşan, Taşken-Hokand yolu üzerinde bulunan stratejik konuma sahip bir şehirdir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 21, dipnot 60.

[99] Küçük Kale olarakta isimlendirilen Cizak şehri Semerkand'ın kuzeydoğusunda Nura-Dağ'ın kuzeyinde yer alır. Kadim İpek Yolu güzergahında bulunan şehir Hokand ve Taşkent'i Semerkand'a bağlayan yol üzerindedir. Bilal Çelik, **a.g.t,** s. 38.

sayılabilir.[102] Hokand Hanlığı'nın sınır komşuları kuzeyde Kazaklar, batıda Hive Hanlığı, güneybatıda Buhara Hanlığı,[103] güneyinde Buhara Hanlığı'na tâbi Karategin, Darvaz ve Kulap ile doğuda Doğu Türkistan'dır.[104]

Eski zamanlardan beri cazibe merkezi olan bölgeyi Hokand Hanlığı'nın kurucusu olan Özbeklerin Ming Boyu'nun[105] ne zaman mesken edindiği belirsizdir. Azim Malikov'un belirttiğine göre Ming Boyu Cengiz Han ile beraber Fergana Vadisine geldi ve Sırderya Nehri boyunca konar-göçer hayat sürdüler.[106] Ming Boyunun bölgeye gelişi hakkında Togan'ın Nasıreddin Merginânî'nin Menâqib-i Meşâyik et-Türk isimli eserinden aktardığı bilgiye göre, Şibanî Abdullah Han (1583-1598) devrinde Tobol ve İrtiş havzasındaki yurtlarını bırakan Ming Boyu Fergana Vadisine göç etti.[107] Aynı dönemde Zaferşân'da yaşayan Ming Boyuna mensup gruplar burayı terk ederek Belh bölgesine gitti. Ming Boyu ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı birçok defa bulundukları bölgelerden ayrılarak farklı yerlere göç ettiler ancak konar-göçer Şibanîlerin yerleşik hayata geçmeye başladıkları dönemde Ming Boyu ağırlıklı olarak Semerkand, Urgut[108], Cizak, Öretepe, Kunduz[109] ve Fergana bölgesini kendilerine yurt edindiler.[110]

---

[100] Sırdeya Nehrinin doğusunda bulunan ovada bulunan şehirde Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunmektadır. Göktürkler döneminde 8 km güneyde bulunan Şâvegar isimli şehre bağlıydı ve burada Yassı isimli bir kale bulunmaktaydı. Emel Esin, Ahmed Yesevî Külliyesi" **DİA**, C. II, s. 162.

[101] Sırderya Nehri'nin alt mecrasında yer alan Hokand istikamı. Muhammed Omar Umdi Merginani, **Tarihçe-i Turani**, s. 70, dipnot 108.

[102] M. Bilal Çelik, **a.g.m**., s. 527.

[103] Buhara Hanlığı 1785 yılında Özbeklerin Mangıt Boyunun iktidarı ele geçirmesiyle Buhara Emirliği olarak isimlendirilmiştir. Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Cengiz Oğulları**, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 498; Nurettin Hatunoğlu, **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han**, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016, 41. Doğu Türkistan isimlendirilmesi bölgeye Ruslar tarafından verilmiş olup bölgenin asıl ismi yerel kaynaklarda "Altı Şeher" olarak geçmektedir. Bu şehirler Turfan, Hotan, Yarkend, Aksu ve Kaşgardır. Altıncı şehir Yengi Hisar olarak da adlandırılan Kuca şehridir. Bazı kayıtlarda ise Kuca'nın yerine Üçturfan zikredilir. Bahaddin Gencal, "XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2012., s.18.

[104] Zebiniso Kamolovo, **a.g.t.**,, s. 43-44.

[105] Ming Boyu hakkında geniş bilgi için bkz. Azim Malikov, "Some Obzervations on the Tribal Stories and Tribal Organization of the Ming and Yuz of Central Asian Oases", **İnternational Jurnal of Central Asia Studies**, Ed. Chief Choi Han Woo, The İnternational Association of Central Asian Studies Korea University of İnternational Studies, Vol XIV, 2010, s. 147-166.

[106] Azim Malikov, **a.g.m**., s. 154.

[107] Z. Veli Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitapevi, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 202.

[108] Günümüzde Özbekitan Cumhuriye'ti Semerkant Vilayetindeki şehir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 39, dipnot 124.

Hokand Hanlığı'nın ahalisi yaşam şekli olarak yerleşik ve konar-göçer olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Genel nüfus içerisinde yerleşiklerin oranı konar-göçerlere göre daha yüksekti. XIX. asrın başlarında konar-göçer ahalinin genel nüfustaki oranı %40 civarındaydı.[111] Hokand Hanlığı'nda vergiler kişi başı değil hane başına göre hesaplandığından ve nüfus sayımı yapılmadığından nüfus hakkında kesin bir rakam söylemek mümkün değildir.[112] Her ne kadar kesin olmasa da Vámbéry Hokand Hanlığı'nın nüfusunun üç milyondan fazla olduğunu belirtir.[113] Schuyler ise nüfusun bir milyondan az olduğunu söyler.[114] Ş. Vahidov XIX. yy. ortalarında Hanlık nüfusunu bir buçuk, iki milyon olduğunu dile getirir.[115] A. Kun, nüfusu hane sayısını temel alarak hesaplamış ve her haneyi de beş kişi olarak kabul etmiştir. Onun hesaplamalarına göre Hanlıkta toplam yüz doksan iki bin hane olup beşle çarpımı dokuz yüz atmış bine tekabül eder yani yaklaşık nüfus bir milyondur.[116] Her ne kadar nüfusun sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da araştırmacılar genel olarak bir buçuk, iki milyon olarak kabul edilmektedir.

Hokand Hanlığı'nın etnik durumunu incelemeden önce üzerinde durmamız gereken önemli husus Sart tabiridir. Sart tabirinin anlamı ve hangi milleti kastettiği araştırmacılar tarafından tartışılmış ancak kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu konuyla ilgili Togan, Batı Türkistan'da göçebe olarak yaşayan Kazak, Kırgız ve Özbekler'in Batı ve Doğu Türkistan şehirli Türklerini Sart olarak nitelendirdiklerini kaydeder.[117] Bazı kaynaklar ise Sart tabiri Türkçe bir kelime olup tacir anlamına geldiği ve konar-göçer hayat yaşayanların ticaretle uğraşmayı kendileri açısından alçakça değerlendirdikleri için ticaretle uğraşan yerleşik ahaliyi Sart olarak tabir

---

[109] Afganistan'ın kuzeyindeki Kunduz Nehri kıyısında bulunan şehir. **Zafername-i Hüsravi**, s.35, dipnot, 116.
[110] Mairambek Tagayev, **a.g.t**, s. 27.
[111] Şodmon Vahidov, **Kukon Hanlıgıda Tarihnavislik**,. 57.
[112] Mairembek Tagaev, **a.g.t**., s. 129.
[113] Arminius Vámbéry, **Travels in Central Asia**, Praeger Publishers, Newyork, Washington, London 1863, s.
[114] E. Schuyler, **Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and, Kuldja**, C.II, 1876, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson, s. 56
[115] Ş. Vahidov, **a.g.e**., s. 57.
[116] Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 129.
[117] Z.V. Togan, **a.g.e**., s. 65.

ettiklerini belirtir.[118] Rus İmparatorluğu tarafından bölge işgal edildiğinde Sart sözcüğü yerleşik ahaliyi karşılamak maksadıyla kullanıldı ancak Sovyetler döneminde Sart, aşağılayıcı anlam ifade ettiği için sözlüklerden çıkartıldı ve yerine Özbek tabiri kullanılmaya başlandı.[119] Hokand Hanlığı'nın tarihi kayıtlarında Sartiye tabiriyle yerleşik toplumun karşılandığı anlaşılır. Ayrıca ferman ve yarlıklarda geçen *Sartiye ve Kazakıyalar malûm bolsun* ifadesiyle denilebilir ki Sartiye tabiri yerleşikler toplumu Kazakıya tabiri ise konar-göçerleri ifade eder.[120] Sart tabiri yerleşik Türk ve Tacikler için kullanıldığından bu tabirin içerisine giren topluluklar da değişmiştir. Mesela Ming Boyu ilk başlarda Kazakıya'nın bir parçası iken XIX. yüzyılda Sartiya'nın bir parçası haline gelmiştir.[121] Kısacası Sart tabiri bir etnik unsurdan çok yaşam şeklini ifade etmektedir ve Hokand Hanlığı içerisinde yerleşik olarak yaşayan zümreye verilen genel bir isimdir.

Hokand Hanlığı'nın nüfusunda çoğunluğunu Özbek boyları[122] oluşturur. Bölgede çok uzun zamandır meskûn olan Türk boyları arasında Yağma, Karluk, Çiğil, Aşpar, Turukşar, Çograk, Kauçin, Celayir, Barlas, Nayman, Hotay, Ming, Kırk, Çuras, Kanglı, Bahrin, Narın, Togay, Duğlat, Utarçi, Argın, Balıkçi vb. sayılabilir. Bu gruplara XVI. yy. başlarında Deşt-i Kıpçak'tan gelen Özbek boyları da katıldı. Bu boylar içerisinde Ming, Kongrat, Kıyat, Kataganlar, Kenegesler,

---

[118] Z.V.Togan, **a.g.e**., s. 65; G. Bonvalot, **Eski Yurt Orta Asya'dan**, Çev. M. Reşit Üzmen, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul t.y s. 28-29; Elizabeth E. Bocon, **Esir Orta Asya**, Çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Eser Yay. İstanbul t.y, s. 28.

[119] E.E. Bocon, **a.g.e**., s. 28-29.

[120] Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 130. Üçler bulduk Satiye ve Kazakıya tabiri yerine Sartiya ve İlatiya tabirini kullanmış ve bu ikisinin sanal birer ülke olduklarını söylemiştir. Kasaba ve köylerde yaşayanların Sart tabiriyle ifade edildiğini ve etnik olarak hiçbir karşılığının olmadığını, çeşitli Türk topluluklarıyla Taciklere Sart denildiğini belirtir. İlatiya ifadesiyle ise Fergana Vadisi ve çevre dağlık alanlarda konar-göçer yaşayan Kırgız, Kıpçak, Kuman, Karakalpak gibi Türk toplulukları kastedilmektedir. Üçler Bulduk, **a.g.e**., s. 8-9.

[121] Üçler Bulduk, **a.g.e**., s. 9.

[122] Çalışmamızda Özbek olarak kullandığımız tabirle Türkleri kastetmekteyiz. Hokand Hanlığında Özbek Türk olup yüzyıllardır bölgede yaşayan ahaliyle Şibanî Han ile beraber Deşt-i Kıpçak'tan gelen Moğol boylarının birleşmesinden meydana gelmiştir. Özbek terimi ise XV.yy'da ortaya çıkmış olup öz ve bek kelimelerinin birleşmesinden oluşup özüne bey, haki, sağlam anlamındadır. Başlangıçta bir etnik unsurun ismi olmayan Özbek terimi Şibanî Han'ın Türkistan coğrafyasında siyasi hakimiyet tesis etmesinden sonra Türkistan'ın yerleşik ahalisini tanımlamak için kullanılmıştır. Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 132. Ayrıca kaynaklarda doksan iki boy olarak zikredilen Özbek boylarının isimleri için bkz. Zebinniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 2, Aralık 2017, s.167-168.

Mangıtlar, Saraylar, Yüz, Kıpçak[123], Üç-urug, Kuşçu, Nayman, Kitay, Tağuç, Durman, Yoboqu, Giraylı, Kurlavut, Çimbay, Şunqarlı, Şadbaklı, İycan, Kavçin, Curgun gibi boylar bulunuyordu. Bu iki grup Özbeklerin ağırlıklı çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Şibanî Han ile beraber bölgeye gelen Özbek boyları çoğunlukla Merginân, Oş, Andican, Özkent[124] gibi şehirlerin etrafında yaşıyorlardı. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ağırlıkla Türkçenin Kıpçak lehçesini konuşan bu boylar Zaferşân, Kaşgaderya, Surhanderya, Şerabat ve Baysun Nehri kıyılarında, Nurata ve Kurma dağlarının eteklerinde, Harezm, Fergana gibi bölgelerde meskûn oldular.[125]

Özbek boylarının dışında Hokand Hanlığı'nın tarihinde ve etnik yapısında önemli bir yer işgal eden Türk unsurlarından birisi de Kırgızlardır. Kırgızların Fergana Vadisi'ne yönelmelerinde Cungarların etkisi büyüktü. XVII. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Cungarlar, Kazaklar ve Kırgızların üzerindeki baskılarını arttırdılar ve düzenledikleri askeri hârekatlarla Kazak Hanlıklarının gücünü kırıp Tanrı Dağları'nın kuzeyini ele geçirdiler. Bu durum üzerine Kırgızların büyük bir kısmı Fergana Vadisi'ne göç etti.[126] XVIII-XVIII. yüzyılda konar-göçer hayat yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan Kırgızlar genel olarak Fergana'nın doğu ve kuzeydoğusunda bulunan dağlık meraları yurt edinmeye başladı. İlk olarak Fergana ile Kaşgar arasında bulunan Alay'a yerleşen Kırgızlar, XVIII. yüzyılın sonlarında Fergana Dağlarının kuzey yamaçları, Karategin ve Fergana'ya komşu diğer dağlık bölgelerinde yaşamaya başladı.[127] Sağ ve sol kol olmak üzere iki gruba ayrılan Kırgızlar[128] Çu ve Talas nehirlerinin havzalarından,

---

[123] Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan en önemli Türk unsurlardan birisi olan Kıpçaklar, Kara Kıpçak, Sarı Kıpçak, Hitay Kıpçak, Kulan Kıpçak olmak üzere dört ana unsura ayrılıyordu. Kıpçaklar ağırlıklı olarak Andican çevresine yerleşseler de Hokand, Nemengân ve Merginân şehirleri ve civarında da Kıpçaklar ikamet ediyordu. Zebinniso Kamalova, **a.g.t**., s. 47. Meptupçe-i Han'da Kıpçakların yaşadığı coğrafya "İki Su" olarak isimlendirilmiştir. Muhammed Umar Kori Umidiy Mergiloniy, **Mektupçe-i Han**, s. 13. Mektupçe-i Han'da İki Su olarak belirtilen bölge Narin ve Kara derya nehirleridir. R.N., Nabiyev, **İz İstorii Kokandskogo Hantsva**, Fan, Taşkent 1973, s. 33-34.

[124] Kara Derya Nehrinin sağ tarafında kurulan, günümüzde Kırgısiztan'ın güneybatısında Özbekistan sınırına yakın bir bölgede bulunan şehir, İslam tarihi kaynaklarında Yüzkent ve Özcent şeklinde kaydedilir. Dîvanü Lugati't Türk'te belirtildiğine göre Özekent Fergana kasabasının bir adıdır ve "özümüzün şehri anlamına gelir", Ahmet Taşağıl, "Özknet", **DİA** C.XXXIV, s. 129.

[125] Zebinniso Kamalova, **a.g.t**., s. 47.

[126] Dinçer Koç, **a.g.e**., s. 64-65.

[127] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 96.

[128] Kırgızların sağ ve sol kol tasnifi ve bu tasnifte yer alan boylar için bkz. Timurlan Omorov, "Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 40-65.

Kaşgarya'nın ovalık alanlarına kadar olan geniş bir bölgede Adıgine, Tagay, Bağış, Sayak, Solot gibi boylar halinde birbirinden bağımsız olarak yaşıyordu.[129] Fergana Vadisi'nde kışlakları bulunan Kırgızlar, Hokand Hanlığı'na tâbiyken, Doğu Türkistan hudutlarında yaşayan Kırgızlar, Mançuların hakimiyetindeydi. Hokand Hanlığı veya Mançulara tabii olmayan Kırgızlar ise bağımsız yaşıyor, kışlak olarak Issık Göl'ü yaylak olarak da doğuda Kulça, batıda Taşkent, güneyde Karategin civarını kullanıyorlardı.[130]

Hokand Hanlığı'nın XIX. yüzyılın başlarında Alim Han (1798-1809) devrinde Taşkent, Ömer Han (1810-1822) döneminde de Türkistan Şehri ve çevresini topraklarına katmasından sonra Aral Denizi ile doğuda İli Irmağı arasında yaşayan Ulu Cüz ve kısmen de Orta Cüz Kazaklarının yaşadığı topraklar Hokand Hanlığı'nın sınırlarına dahil oldu.[131] Böylece bu coğrafyada yaşayan Kazak boyları da Hokand Hanlığı'nın tebaası oldu. Kazakların boyları Kırgızlar gibi hayvancılıkla uğraşıyordu ve konar-göçer hayat yaşıyorlardı. Zebinniso Kamalova'nın Hulasat al-Ahval'den aktardığına göre Kazak boylarının yaşadığı alan Evliya-Ata'dan Pişpek ve Alma- Ata'ya kadar uzanıyordu.[132] Bu gruplara XVIII. asrın ortalarında Mançu kuvvetlerinin Doğu Türkistan'ı istila etmesiyle Uygur Türkleri de katıldı. Tarihi verilere göre Mançu istilasının ardından Fergana'ya dokuz bin aile sığındı.[133] Uygur Türklerinin Fergana Vadisi'ne göçleri XIX. asırda da devam etti. Aktağlık Hocalarının başarısız isyan girişimleri neticesinde Doğu Türkistan'da ikamet eden ailelerin bazıları yerlerinden ayrılarak Fergana'ya sığındılar. Şirali Koldaşev'in Tarih-i Cedide-i Taşkent'ten aktardığına göre özellikle 1826 yılında Muhammed Ali Han'ın emriyle Kaşgarlı on iki bin altı yüz aile Hokand Hanlığı hakimiyetindeki Oş, Andican, Şehrihan[134], Namangân, Tura Kurgan, Hocend, Taşkent, Öretepe gibi

[129] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 201-202.
[130] Dinçer Koç, **a.g.e**., s. 66.
[131] T. Beysembiev, **a.g.e**., s. 102-103.
[132] Zebinniso Kamalova, **a.g.t.**, s. 48.
[133] T. Beysembiev, **a.g.e**, s.9.
[134] Şehrihan Ömer Han tarafından kurulmuştur. Bu nedenle Han Şehri olarak'ta anılır. Avaz Muhammed Attar, **Tarih-i Cihânnumâyi**, s. 14. Dilşad Berna'nın belirttiğine şehri 1817 yılında Öretpe'den Hokand'a göç eddirilen ahali yedi senede kurmuştur. **Dilşad Tanlangan Asarlar,** Yay. Haz. M. Kadirova, Edebiyat va Sanat Neşriyatı, Taşkent 1972, s. 13.

şehirlere yerleştirildi.[135] Bu gelen mülteciler için Tağlık tanımı kullanıldı.[136] Hokand Hanlığı'na sığınan Uygurlar burada önemli devlet görevlerine getirildi. Mesela Alim ve Ömer Hanların eniştesi olan Masumhan Töre, Şeyhülislam görevini yürütmüşttü.[137] Ayrıca Ömer Han tarafından Hanlık dahilinde meskun çeşitli toplumlardan "Tuğ" isimli askeri birlik kuruldu ve Doğu Türkistan'dan Hokand Hanlığı'na iltica edenlerden de "Tuği Tağlık" ismili birlikler teşekkül ettirildi. Tuği Tağlık'ın komutanı olarak görevlendirilen Yusuf Kaşgari daha sonra Mingbaşı yani Hokand ordusunun baş komutanı görevine atandı ve Ömer Han, Yusuf Kaşgari'nin kızıyla Muhammed Ali Han'ı evlendirerek onunla akrabalık kurdu.[138]

Hokand Hanlığı hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan bir diğer Türk unsur da Karakalpaklardır. Karakalpaklar, Hokand topraklarına XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Narbuta Bey (1763-1798) zamanında yerleşmeye başladılar.[139] Fergana'da Gaciravan adlı bölgeye yerleşen Karakalpaklar daha sonra Sırderya sahilindeki meralarda hayvancılık yaptılar. Karakalpaklar Hokand Hanlığı'nın yönetim kademesinde ve ordusunda önemli görevleri yerine getirdiler. Tarih-i Türskitan'da belirtildiğine göre Karakalpak Dos Muhammed, Hüdayar Han'ın ikinci saltanat döneminde (1862-1863) Balıkçi şehrinin valiliğini yaptı.[140]

Hokand Hanlığı'nda yukarıda bahsettiğimiz Türk boylarının ve topluluklarının haricinde önemli bir yekûn oluşturan Tacikler, Eftalitler ve Sasani İmparatorluğu devirlerinde Türkistan'a göç eden Farslar ile Türklerin karışımından meydana gelen topluluktur. Genel olarak ticaret ile meşgul olan Tacikler, çoğunlukla Hocend, Öretepe, Bedahşan, Taşkent gibi şehirlerde yaşamışlardır. Tacik nüfusunun tamamı şehirlerde ikamet ederlerdi. Galçalı olarak isimlendirilen dağlı Tacikler, Billur Sıradağlarında ikamet ettiler. Bunlar ticaretle uğraşmayıp arazinin zor şartlarında yapabildikleri kadar tarım yapan Tacikler dağlarda yetişen meyve, sebze, çiçeklerden geçimlerini sağladı.[141]

---

[135] Şirali Koldaşev, "Hokand Hanlığında Uygurlar", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 10, Nevşehir 2017, s. 110.
[136] T. Beysembief, **a.g.e.**, s. 80.
[137] Zebinniso Kamalova, **a.g.t.**, s. 49-50.
[138] Şirali Koldaşev, **a.g.m.**, s. 108.
[139] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, Fan, Taşkent,1993s. 421.
[140] Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 141.
[141] Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 132.

Etnik unsurların çoğunlukla Türk boylarından oluştuğu Hokand Hanlığı'nda az sayıda olsa da Arap, Dungan, Fars, Yahudi, Afgan da bulunuyordu. XX. yüzyılın sonlarına ait verilere göre Fergana Vadisi'ndeki etnik dağılım ve yüzdeleri şu şekilde idi: Özbekler 828.000 kişi (%52,69), Kırgızlar 423.639 kişi (%23,3), konar-göçer Özbekler 153.780 kişi (%9,78), Karakalpaklar 25.971 (%1,65) vs.[142]

Hokand Hanlığı'nın demografik yapısını ağırlıklı olarak Özbek boyları oluşturuyordu. Şehirli ve göçer olarak iki gruba ayırabileceğimiz Hokand Hanlığı'nın nüfusunda Özbek boylarının haricinde Kırgız, Kıpçak, Karakalpak gibi Türk boyları ile Doğu Türkistan'dan gelen Türk zümreler Hanlığın nüfusunun çoğunluğunu teşkil etti. Bu Türk zümrelerin haricinde Hanlığın toprakları içerisinde Tacik, Yahudi, Arap, Afgan gibi çeşitli milletlere mensup topluluklar da mevcuttu. Tarihi süreçte meydana gelen hadiselerde bu etnik gruplar rol oynadı, özellikle Muhammed Ali Han'ın iktidardan sonra göçer zümre ile yerleşik ahali devlette güç kazanmak için mücadele etti.

[142] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 420-421.

1. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA TÜRKİSTAN HANLIKLARININ GENEL DURUMU

Çalışmamızın ilk bölümünde Hokand Hanlığı ve çevresinde bulunan devletlerin genel durumunu ortaya koymak Muhammed Ali Han'ın tahta çıktığında nasıl bir devlet devraldığı ve nasıl bir siyasi arenada faaliyet gösterdiğinin anlaşılması için elzemdir. Bu babda biz Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Kazak Hanlıkları, Doğu Türkistan, Hokand Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu siyasi durumu ortaya koymaya çalışacağız.

1.1.BUHARA HANLIĞI'NIN GENEL DURUMU

Buhara Hanlığı'nın kurucusu Muhammed Şibanî Han idi. Şibanî Han'ın 1510 yılında Şah İsmail ile Merv yakınlarında gerçekleştirdiği savaşta ölmesinden sonra devlet siyasi olarak bir buhranın içine düştü. Bu duruma II. Abdullah Han (1583-1598) son vererek devlet genelinde merkezi otoriteyi sağlayıp bütün Türkistan'ı kendi hakimiyetine aldı.[143] Buhara'yı ele geçiren Abdullah Han devletin merkezini buraya taşıdı ve Özbek Hanlığı bu tarihten sonra Buhara Hanlığı olarak isimlendirildi.[144] II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra Buhara Hanlığı'nda taht kavgaları başladı. II. Abdullah Han'dan sonra tahta çıkan oğlu Abdulmumin Han (1598-1599) üvey kardeşlerinin düzenlediği suikast neticesinde ölmesiyle Buhara Hanlığı'nda karışıklık baş gösterdi. Bu süreçte İran Şah'ı Abbas, Harezm'i ele geçirdi. Kazak Han'ı Tevekkel ise Semerkand'ı işgal ederek Buhara'ya başarısız bir sefer düzenledi. Özbek beyleri arasında Han seçimi hususunda bir birlik mevcut değildi. Beyler 1554 yılında Buhara'ya sığınmış olan Abdullah Han'ın kız kardeşiyle evli Astarhanlı Sultan Canibeg'e tahta çıkması için teklifte bulundu. Canibeg bu teklifi reddedince kardeşi Baki Muhammed 1598 yılında Buhara tahtına çıktı.[145]

---

[143] Hamid Ziyayev, **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, T.T.K. Yay., Ankara 2007, s. 7-8.
[144] Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", s. 489.
[145] Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 2004, s. 10.

Böylece 1599 yılından 1756 yılına kadar Buhara Hanlığı'nı yönetecek Astarhanlılar olarak isimlendirilen Canoğullarına saltanatı başladı.[146]

Buhara Hanlığı'ndan XVII. yüzyılın başlarında iktidara gelen Canoğulları (Astarhanlılar) döneminde siyasi istikrar sağlanamadı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Sübhankulu Han (1681-1702) devrinde Hanlıkta merkezi otorite kaybolmaya başladı ve Hanlıkta bağımsız bölgeler ortaya çıktı.[147] Ubeydullah Han (1702-1711) devrinde ise Belh[148], Termiz, Şehr-i Sebz[149] Hakimleri müstakil hareket etmeye başladılar. Semerkand ve Hisar[150] vilayetlerinde isyanlar çıktı. Merkezi otoritenin kaybolması ve isyanlar neticesinde Buhara Hanlığı'nda ekonomik kriz meydana geldi. 1708-1709 yıllarında ağırlığı normal tengeden dört kat hafif gümüş para darp edilerek ekonomik ıslahat yapıldı. Bu ıslahat halkın tepkisini çekti ve isyanlar patlak verdi. Çıkan isyanlar ağır bir şekilde bastırıldı. Bu durum üzerine Buhara emirleri Ubeydullah'ı tahttan indirilerek yerine Ebulfeyz Han'ı (1711-1747) iktidara getirdi. Buhara emirleri tarafından tahta çıkartılan Ebulfeyz Han kendisini tahta çıkartan emirlerin kuklasıydı.[151]

1720-1725 yılları arasında Buhara'da bulunan Rusya Elçisi Florio Beneveny'nun ifade ettiği üzere Hanlığın sosyo-ekonomik hayatını olumsuz yönde etkileyen siyasi krizler neticesinde Belh, Bedahşan[152], Hisar, Hocend, Türkistan, gibi büyük vilayetler ile 1709'dan itibaren Minglerin kontrolünde bulunan Fergana

---

[146] Canoğulları hanedanına Volga Nehri kıyılarındaki yurtları Astarhan'dan dolayı Astarhaniler olarak da isimlendirilmiştir ayrıca ataları Cuci Tukay Timur'a nispeten Tolga Timurlular da denilmektedir. Abdulkerim Özaydın, "Canoğulları" **DİA**, C.VII, s. 154; M. Bilal Çelik, "Astarhaniler" **Bir İnsan-ı Salîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan**, Ed. Refik Arıkan, Hilmi Demiryürek, Lotus Yayınevi, Antalya 2016 ,s 604.

[147] M. Bilal Çelik "Astarhanîler", s. 614.

[148] Buhara'ya yaklaşık 420 km uzaklıkta olan Belh şehri tarih boyunca şehrilerin anası olarak isimlendirilmiştir. Büyük İskender'in hakimiyetinden sonra Bactria olarak adlandırılan şehir İran, Türkistan, Hindistan ve Çin ticaretinin kesişim noktasında bulunur. M. Bilal Çelik, **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı**, s. 37.

[149] Eski ismi Keş olan Şehir-i Sebz bu günki Özebekistan Cumhuriyeti'nde Kaşga Derya Vilayetine bağlı bir şehirdir. Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 21, dipnot 62. Şehir-i Sebz, Kaşga Derya nehrinin yukarı mecrasındadır. A. Burns, **Travels into Bukhara**., C.II., A. Spottiswoode, London 1839, s. 162. Semerkand-Tirmiz güzergahı üzerinde bulunan şehir, Buhara'ya kırk, Semerkand'a 30 fersah uzaklıktadır. Bialal Çelik, **a.g.t.**, s. 34.

[150] Bazı kaynaklarda Hisar-ı Şadman, Arap kaynaklarında Şuman olarak geçer kaydedilen Hisar şehri, Kafimian Nehri'nin Amuderya'ya döküldüğü noktada kurulmuştur. **Zafername-i Hüsravi**, s.22, dipnot, 76.

[151] Hamit Ziyayev, **a.g.e**., s. 8-9.

[152] Amu Derya Nehri'nin yukarı kısmında bulunan dağlık ülke.

Bölgesi ve 1720 yıllarında Şehr-i Sebz Buhara'nın hakimiyetinden çıktı.[153] Ayrıca 1720'li yıllarda Kalmuklar Taşkent'i ele geçirdi. 1723 yılında Kalmuklar, Kazakları Maveraünnehir'e göç etmeye zorladı. Kazaklar hayvan sürüleriyle Zaferşân Vadisi'ne girip bütün tarım arazilerini talan ettiler.[154]

Canoğullarının siyasi otoriteyi sağlayamaması ve Nadir Şah (1736-1747)'ın askeri müdahalesi bölgede köklü değişimlere sebep oldu. Bu müdahaleyle bölgede Cengiz neslinden gelen hükümdarlar iktidardan indi, boy beyleri idaresinde küçük beylikler kuruldu.[155] 1737-1738 tarihlerinde Belh'i ele geçiren Nadir Şah'ın oğlu Rıza Kuli Mirza on bin askerlik bir kuvvetle Buhara Hanlığı'nın önemli şehirlerinden Karşı[156]'yı kuşattı. Buhara Hanı Ebulfeyz, Rıza Kuli Mirza karşısında tutunamadı ve geri çekildi. Ebulfeyz Han devletin içinde bulunduğu zor durum ve dış tehditlere rağmen kendisini içki ve eğlenceye verdi.[157] Ebulfeyz Han'ın iktidarının son yıllarına doğru Mangıt Boyu'ndan Hüdayaroğlu Muhammed Hakim Biy Atalık[158] Buhara yönetiminde çok etkili oldu. Muhammed Hakim Biy Atalık devletin düştüğü zor durumdan kurtuluş yolunun Nadir Şah'a biat etmek olduğunu düşünüp Nadir Şah'a tabiiyetini bildiren bir mektup gönderdi.[159]

27 Ağustos 1740 tarihinde Nadir Şah'ın Kerki'ye geldiğini öğrenen Muhammed Hakim Biy Atalık, oğlu Muhammed Rahim, Hisar ve Karşı Hakimleri, üst düzey bürokratların bulunduğu bir heyeti Nadir Şah'ın otağına gönderdi. Heyettekiler Nadir Şah'a hizmet etmenin kendileri için bir onur olduğunu söylediler. Bu durumdan memnun olan Nadir Şah birkaç gün sonra İran ordusuyla beraber Amuderya'yı geçti ve Buhara'ya doğru ilerlemeye başladı. Bu esnada Muhammed Hakim Atalık, boy beyleri ve Buhara Hanlığı'nın önde gelen eşrafından oluşan bir heyetle Nadir Şah'ın huzuruna çıktı ve ona bağlılıklarını bildirdi. Heyet Nadir Şah'ın yanında iki gün kaldı ve Ebulfeyz Han'ı, Nadir Şah'ın huzuruna getirmek için

---

[153] Dinçer Koç, " Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 119, Sayı, 234, İstanbul 2018, s. 146-147.
[154] Hamit Ziyayev, **a.g.e**., s. 9.
[155] A. Zeki Velidi Togan, **a.g.e.** s. 198.
[156] Arapların Nesef, İranlıların Neşed olarak isimlendirdiği Karşı şehri Kaşka-Derya kıyısında bulunur. Buhara'nın güneydoğusundaki şehir Sermerkand'a 165 kmdir. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 32.
[157] Mirza Abdal Azim SâmÎ, **a.g.e.**, s. 41.
[158] Atalık şehzadelerin eğitiminden sorumlu görevlilere verilen unvandır. Ş. Vahidov, "Kukan Hanlığıdaki Unvan va Mansaplar", **Şark Yuldızı**, 3-4, 1995, s. 219.
[159] Dinçer Koç, **a.g.m**., s. 148.

buradan ayrıldılar. Ebulfeyz Han'ın Türkmenlerden ve Özbeklerden oluşturduğu ordunun Nadir Şah'a yenilmesinden dolayı direnecek gücü yoktu. Bunun neticesinde Ebulfeyz Han, Muhammed Hakim Biy Atalık, boy beyleri, hocalar ve Buhara'nın önde gelen eşrafıyla beraber Nadir Şah'ın huzuruna çıkarak onun hakimiyetini tanıdı.[160] Nadir Şah, Ebulfeyz Han'ı vassalı olarak kabul etti ve kendisini Türkistan'ı yönetmekle görevlendirdi.[161] Aralarında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre her iki ülke arasındaki sınır Amuderya Nehri'nin güneyi olarak belirlendi. Belh'den Çurcay'a kadar olan bölge İran'a bırakıldı. Ayrıca Buhara Hanlığı İran'a tahıl verecek ve ordusunu on bin süvariyle takviye edecekti. [162] Mutabakata varılan anlaşmanın pekiştirilmesi için Nadir Şah, Ebulfeyz Han'ın kızlarından biriyle evlendi.[163]

Nadir Şah her ne kadar Ebulfeyz Han'ı tahtta bıraksa da Buhara Hanlığı'nın yönetimi bu andan itibaren Muhammed Hakim Biy Atalık'ın kontrolüne geçti. Ayrıca Nadir Şah iç çekişmelerde liderlik edenlerin de aralarında bulunduğu on iki bin kişiyi İran'a götürdü. Bu on iki bin kişinin arasında Muhammed Hakim Biy'in oğlu Muhammed Rahim Biy'de bulunuyordu. İran'da bulunan Muhammed Rahim Biy 1743 yılında Hitay-Kıpçakların Katta Kurgan'da ayaklanmaları üzerine bu ayaklanmayı bastırmak için Nadir Şah tarafından Buhara'ya geri gönderildi. Ayrıca Şah, Bahbudhan Cindaul ve Hasankulihan Bayat'ın komutasında Kızılbaş kuvvetlerini Muhammed Rahim Biy'e destek olmaları için görevlendirildi.[164] Muhammed Rahim Biy isyancıları bertaraf ederek Semerkand'a kadar kovaladı, bazı emirleri ise Nefes, Şehr-i Sebz gibi vilayetlere sürdü. Muhammed Rahim Biy Buhara Hanlığı'nın siyasal birliğini korumaya çalışırken kendi ikbali içinde çabalar gösterdi, bu çabaları neticesinde Buhara halkı Muhammed Rahim Biy'den korkmaya

---

[160] Mirza Mehdi-han Astrabâdî, **İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri),** Materrialı po İstorii Tukmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buhariskie i Hivinskie İstoçniki, T. II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningra, 1938, s. 140-141.

[161] M.A. Abduraimov, **Oçirki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI-Pervoy Poovine XIX Veka**, T.I, İzd.Fan, Taşkent 1966, s.177.

[162] **İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetıreh Tomah**, T.1, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967, s. 564.

[163] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, İzd. "FAN" Akademik Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 177.

[164] Dinçer Koç, **a.g.m**., s. 149.

başladı.[165] Ebulfeyz Han, Muhammed Rahim Biy Atalık'ın isyanı bastırması üzerine kendisine "Emir'ül-umera" (Emirlerin Emiri) unvanını verdi.[166]

Emir'ül-umera unvanını alan ve devlette kendi ikbali için çalışan Muhammed Rahim Biy, Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümü üzerine bu durumu gizleyerek önce Ebulfeyz Han'ın tutuklanmasını emretti. Muhammed Rahim Biy'in kendisi hakkındaki planını öğrenen Ebulfez Han ise şehirden kaçtı. Tahttan indirilen Buhara Han'ı Ebulfeyz hacca gitmek için Muhammed Rahim Biy Atalık'tan yardım istedi fakat bu istek olumlu karşılanmadı. Ebulfez Han Mir Arap Medresesi'nde hapsedildi. Bu durumu öğrenen İran askerleri Ebulfeyz Han'ı özgürlüğüne kavuşturmak için isyan hazırlıklarına başladı. İran ordusu Buhara'yı kuşattı ancak Muhammed Rahim Biy İran ordusunun içinde bulunan Afgan askerler sayesinde bu kuşatmayı kırdı.[167]

İran kuvvetlerinin Buhara kuşatmasını kırdıktan sonra rahatlayan Muhammed Rahim Biy, Ebulfeyz Han'ı 1747 yılının mayıs ayında idam ettirdi. Han'ın ve Şah'ın ölüm haberlerini alan İran ordusu Afgan askerlerin ihaneti neticesinde Muhammed Rahim Biy ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Böylece Buhara Hanlığı'nda yönetim Cengiz soyundan olmayan Mangıt Boyuna mensup Muhammed Rahim Biy Atalık'a geçmiş oldu. Muhammed Rahim Biy Atalık Buhara tahtına oturttuğu Abdulmumin Han'ı kendi kontrolünde tuttu.[168] Ayrıca kızını da Abulmumin Han ile evlendirdi.[169] Girgoryev'in belirttiğine göre Abdulmumin tahta geçtikten altı ay sonra Muhammed Rahim Biy Atalık'a başarısız bir suikast girişiminde bulundu ve bunun neticesinde Muhammed Rahim Biy Atalık'ın emriyle bir kuyuya atılarak boğuldu[170] ve yerine Ebulfeyz Han'ın diğer oğlu Ubeydullah hükümdar olduysa da onun iktidarı da on sekiz ay sürdü ve nihayetinde ortadan kaldırıldı. Bu arada Muhammed Rahim Biy Atalık Ebulfeyz Han'ın kızıyla evlenerek Han unvanı aldı ve tahta geçti.[171]

1747'den itibaren iktidarda bulunan Muhammed Rahim Han, merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak maksadıyla üst düzey devlet bürokrasisine gerek rütbe

---

[165] Mirza Abdal Sami, **a.g.e**., s. 43; Dinçer Koç, **a.g.m**., s. 149.
[166] M.A. Abduraimov, **a.g.e**., s.179.
[167] M.A.Abduraimov, **a.g.e**., s. 381; Mirza Abdal Azim Sâmani, **a.g.e**., s. 44.
[168] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 179-180.
[169] Mirza Abdal Sami, **a.g.e.**, s. 45-46.
[170] Mirza Şems Buhari, **a.g.e.**, s. 91.
[171] Yuri Bregel, "Mangıts", **Encyclopedia of İslam**, Vol. VI, Leiden (Brill), 1991, p. 418.

vererek gerekse hediyeler göndererek kendi yanına çekti.[172] Merkezi otoriteyi sağlamak amacıyla Nurata vilayetine sefer tertip etti.[173] 1750-1752 yılları arasında Şehr-i Sebz'e dört sefer gerçekleştirdi. Ayrıca merkezi otoriteye karşı çıkan boyların yerlerini değiştirdi.[174] Bu uygulamayla yirmi bin aile göç ettirildi.[175] Muhammed Rahim'in merkezi otoriteyi güçlendirme çabalarından rahatsız olan Hisar'da Yüz Boyu'nun Beyi Muhammed Emin Biy kendisine ülke dışında bir müttefik arayışına girişti ve bu doğrultuda Afgan hükümdarı Ahmed Şah'la münasebete geçtiyse de istediği neticeyi alamadı.[176] Muhammed Rahim Han'ın baskısından bunalan Amuderya'nın güneyindeki dört vilayetin yöneticileri ve Belh'in batısındaki toprakları kontrol eden Özbekler, Meymene Hakimi Hacı Biy Ming'in teşebbüsleriyle Belh ve Meymene'nin Afgan hakimiyetine girmesine sebep oldular.[177]

Muhammed Rahim dahili meselelerin çözümü için bazen komşu ülkelerle iş birliği yaptı. Hokand hükümdarı İrdana Biy (1753-1762)'le 1754-1755 yıllarında Öretepe'ye sefer düzenledi.[178] Ayrıca Kaşgar'ın yöneticileri ve Taşkent'li Hocalar ile Türkistan şehirlerine saldıran Kalmuklara karşı ittifak yaptı.[179] 1756-1757 yıllarında Muhammed Rahim, Hisar'a sefer düzenleyip ele geçirdi ve şehre yönetici olarak da amcası Danyal Biy'i görevlendirdi. Ardından Miyankal, Öretepe, Şehr-i Sebz'e seferler tertip edip hakimiyetini buralara kabul ettirdi. Buhara Hanlığı'nda dahili meseleleri bir nebze yoluna koyan Muhammed Rahim komşu devletlerde de ağırlığını hissettirdi. Harezm ahalisi Hive Han'ı Gaip'den memnun değildi ve Muhammed Rahim'den yardım talep ettiler. Muhammed Rahim bu talep üzerine 1758 yılında Timur Gazi Han'ı desteklemek suretiyle Hive Hanlığı'nın iç işlerine

[172] Mirza Abdal Azim Sami, **a.g.e**., s.46.
[173] Dinçer Koç, **a.g.m**., s. 152-153.
[174] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 181.
[175] P.P. İvanov, **a.g.e** s. 102-103
[176] B.A. Ahmedov, **a.g.e**., s. 117.
[177] Dinçer Koç, **a.g.m**., s. 153.
[178] Hudayarhanzade, **a.g.e.**, s. 70-71; Muhammed Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 22.
[179] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 182.

karıştı ve neticede Timur Gazi Han, Muhammed Rahim'in desteğiyle tahtı ele geçirdi.[180]

1759 senesinde Muhammed Rahim vefat ettiğinde geride kızından olan torunu Fazıl Töre hariç herhangi bir varisi yoktu. Bu durum üzerine devlet bürokrasisi ve boy beylerinin kararıyla Miyankal yöneticisi olan Muhammed Rahim'in amcası Danyal Biy (1759-1885) Atalık görevine getirildi. Muhammed Rahim'in torunu Fazıl Töre ise Han ilan edildi. Bir müddet sonra Fazıl Töre babasıyla birlikte Nefes'e yönetici olarak atanarak devlet merkezinden uzaklaştırıldı.[181]

Muhammed Rahim Han'ın vefat ettiğini öğrenen bazı bölgeler devlete karşı ayaklandılar. Kenges, Yüz, Barkut, Barhin ve Saray boyları birleşerek on bin kişilik bir kuvvet oluşturdular ve Buhara'yı zapt etmek istediler. Bu durum üzerine Danyal Biy, Şeh Mahtum Azam'ın torunlarından İshak Hoca'yı söz konusu boylarla müzakere yürütmesi için görevlendirdi.[182] Fakat istediği neticeyi alamayınca şehirdeki zanaatkârlar ve tüccarlar başta olmak üzere ahalinin yardımını alarak başkent Buhara'yı tahkim etti ve şehre asker yerleştirdi.[183]

1759 yılında Öretepe ve Hisar yöneticileri Buhara'ya karşı isyan ettiler. Bu isyancılara Kermine ve Nurata Hakimleri de katıldılar.[184] İsyanlar neticesinde Buhara Hanlığı iç savaşa sürüklendi. Miyankal, Şehr-i Sebz, Baysun, Hisar iç çatışmaların en yoğun yaşandığı bölgelerdi. Bu arada Yüz Boyunun Beyi Fazıl Biy Öretepe ve Semerkand'ı işgal etti. Hıtay-Kıpçak boyları da Fazıl Biy'e katıldı ve kendisine Buhara'ya sefer düzenleme teklifinde bulundular. Bu durum üzerine Danyal Biy, Kermine[185] geldi ve isyancılar ile görüştü. İsyancılar Danyal Biy'den Fazıl Töre'yi tahta geçirmesini, kendisinin de ona danışmanlık yapmasını istediler.[186] Danyal Biy'in Kermin'de isyancılarla görüştüğünü öğrenen Fazıl Töre ve babası, başkente

---

[180] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çingiz Oğulları**, s. 591; **Firdaws Al-Iqbal**: History of Khoresm by Shir Muhammed Mirab Mûnis and Muhammed Rıza Mirab Âgâhi, Translate from Caghatay and Annotated Y. Bregel, Brill 1999, s. 70-72.

[181] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", a. 154.

[182] **İstoria Uzbekskoy SSR v Çerıreh Tomah**, s. 650-651.

[183] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka),** s. 183.

[184] Mirza Abdal Azim Sami, **a.g.e**., s. 49-50.

[185] Miyankal Vadisinde bulunan şehir Zaferşân Irmağının sol yakasındadır. Buraya 100, Semerkand'a 160 km uzaklıktadır. M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 36.

[186] Muhammed Bilal Çelik, **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**, s. 70-71.

dönmekte olan Danyal Biy'e şehrin kapılarını kapatarak girmesine müsaade etmediler. Fakat bir süre sonra pişman olarak kapıları açtılar ve Danyal Biy'den af dilediler. Bu durum üzerine Danyal Biy, Fazıl Töre'yi affetti ve kendisini Karşı'ya Hakimi olarak atadı. Buhara tahtına ise Ebulfeyz Han'ın torunu Ebulgazi'yi geçirdi.[187] Her ne kadar Ebulgazi Han olsa da yönetim Danyal Biy'in elindeydi. Danyal Biy'in izni olmadan bu yeni Han evinden dahi dışarıya çıkamıyordu.[188]

Danyal Biy döneminde dahili çatışmaların yanında harici siyasette başarısız girişimler gerçekleştirildi. Belh ve Bedahşan'a başarısız seferler düzenlendi. Bu seferler neticesinde Ahmed Şah'ın başında bulunduğu Durranilere bu bölge bırakılmak zorunda kalındı.[189] Ayrıca Merv'i elde etmek için Kaçarlarla giriştiği mücadeleyi de kaybetti.[190] 1770 yılında Hive Hanlığı'nda hakimiyet mücadelesi veren Kongrat Boyunun Beyi Muhammed Emin İnak Buhara'ya sığındı[191] ancak istediği desteği alamadı.[192]

Danyal Biy Atalık döneminde Rusya ile ilişki kuruldu. 1774 yılında Pagoçev ayaklanması esnasında isyancılar ve Kazaklar tarafından malları yağmalanan Buhara tüccarlarının zararlarının karşılanması isteğiyle 1776 yılında Molla Ernazar Maksutoğlu elçi olarak Moskova'ya gitti.[193] Ayrıca 1779 yılında tüccarların mallarının Kazaklar tarafından yağmalanması üzerine zararlarının Ruslar tarafından tazmini ve hac için Rus topraklarından geçiş izni alabilmek maksadıyla Petersburg'a bir elçi daha gönderildi. Ruslar tüccarların zararını karşılamayı reddetti ancak hac için Buharalı Müslümanların kendi topraklarından geçmelerine müsaade ettiler.[194]

Buhara'dan gelen iki elçilik heyetinin ardından Çariçe Katerina (1762-1796) 1781 yılında aslen bir İdil-Ural Türkü olan Mendiyar Bekçurin'i elçi olarak

---

[187] Mirza Abdal Azim Sami, **a.g.e**., s. 49-50.
[188] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Muhammed Daniyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştımaları Dergisi**, C. 119, S. 234, İstanbul 2018, s. 155.
[189] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 73.
[190] Dinçer Koç,"Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", s. 156.
[191]Munis- Agahi, **a.g.e**., s. 106-107.
[192] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 74.
[193] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Daniyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları, s. 157.
[194] Yakovlev, "Mulla İrnazar Maksutov, Poslannik Buharskiy", **Sibirskiy Vestnik**, Ç.1, 1824, s.10; S. V. Jukovskiy, **Sonşenniya Rosii s Buharoi i Hivoy za PoslendneTrehsotletıe**, Petrograd 1915, s. 89.

Buhara'ya gönderme kararı aldı.[195] Gelen Rus elçisi ticari anlaşma yapma teklifinde bulundu. Bu teklifi Danyal Biy Atalık doksan iki Özbek boyuyla istişare etmeden kabul edemeyeceğini söyleyerek reddetti.[196] Gelen Rus elçisinin ülkesine dönmesinin ardından 1783 yılında Buhara'dan Rusya'ya bir elçi daha gönderildi. [197]

Danyal Biy Atalık döneminde çeşitli makamlara getirilen Mangıtlar halka zulmetti. Bu zulüm kaynaklarda "dul kadının lambasından ateş, vakıf kilerinden ekmek çalınıyordu" şeklinde ifade edildi.[198] Mangıt Boyuna mensup yöneticiler kendilerinden kimsenin hesap sormayacağını düşünerek hareket ediyorlardı. Bu dönemde Buhara Hanlığı'nın emirleri ve hakimleri arasında kumar oynamak ve şarap içmek yaygın hale geldi. Ahmed Daniş'in ifadesiyle ahali çeşitli vergilerden başını kaldıramıyor ve rahat nefes alamıyordu.[199] Hanlığın vergi işlerini elinde tutan Kuşbegi Devlet Biy ve Kadı Nizamettin'in uygulamaları, koydukları ağır vergiler halkın tepkisini çekti. Bu durum üzerine halk galeyana geldi ve Danyal Biy ülke genelinde otoritesini tekrar sağlamak maksadıyla 1783 ve1785 yıllarında Osmanlı Devleti'nden yardım talep ettiyse de destek alamadı. Aynı yıl Buhara'da büyük bir isyan patlak verdi.[200] 1785 yılında Danyal Biy Atalık vefat etti ve yerine oğlu Şah Murad (1785-1800) geçti. Şah Murad Ebulgazi'yi tahttan indirdi ve kendisi Emir unvanı alarak ülkenin tek yetkilisi haline geldi.[201]

Şah Murad Nakşibendi tarikatına mensup biriydi. Bir süre dervişlik yaptı. Dervişliği esnasında şeyhinin kendisine verdiği basit görevleri yerine getiren Şah Murad babasının adaletsiz yönetimi yüzünden halktan af diliyordu. Buhara Hanlığı'nın dahili meselelerde istikrarsız bir ortama girmesi Şah Murad'a taht yolunu açtı. Danyal Biy son günlerinde Şah Murad'ı kendisine halef olarak belirledi. Bu

---

[195] İgdavletov İlşat Suleymanoviç, "Diplomatiçeskaya Deyatelnost Maksyuta i Mendiyara Bekçurina v Yugo-Vestoçnoy Politike Rossii v XVII v." **Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya**, No: 13, 2014, s. 115-116.

[196] P.P. İvanov, **a.g.e.**, s. 105.

[197] S.V. Jukovskiy, **a.g.e**., s. 89-91; Mendiyar Bekçurin'in Buhara Hanlığı hakkındaki gözlemleri için bkz. "Posolsvo Pervodçika Bekçurina v Buharu v 1781 godu s Predisl. S. Jukovskogo", **Vostoçnıy Sbornik**, Kn. II, 1916, s. 274-340.

[198] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", s. 158.

[199] Ahmed Daniş, **İstoriya Mangıtskoy Dinastii**, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967, s. 28.

[200] Mehmet Saray, **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)** T.T.K. Yay., s. 21-27.

[201] **İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka),** s. 184-185.

durum üzerine başta ekonomi olmak üzere Şah Murad devlet işleriyle ilgilenmeye başladı.[202] Şah Murad, şeriat kurallarına aykırı hareket ettikleri için Koşbegi Devlet Biy ile Nizamaettin Hoca'yı öldürdü.[203]

1785 yılında Danyal Biy'in ölümü üzerine yerine geçen Şah Murad iktidarının ilk yıllarında Çengiz neslinden gelen Ebulgazi'yi iktidarda tuttu. Hanlığın yönetimi ise Şah Murad'ın elindeydi. Emir unvanı kullanan ilk Buhara hükümdarı olan Şah Murad iktidarını dini temellere oturtmak istedi. Muhammed Rahim Han'ın dul eşiyle evlendi ve bu eşinden kendisinden sonra Buhara Emirliği'nin tahtına çıkacak olan oğlu Haydar dünyaya geldi. Emir Haydar anne tarafından Cengiz nesline dayanıyordu.[204] Şah Murad iki sene Ebulgazi'yi tahta tuttuktan sonra onu tahtan indirdi ve kendisini Buhara Emiri ilan etti.[205]

Şah Murad kendisinden önceki hükümdarlar gibi Hanlığın dahili meselelerini halletmek ve merkezi otoriteyi sağlamak için girişimlerde bulundu. Bu uğurda 1875 yılında Taşkent'e sefer düzenledi ve burayı Buhara Emirliği'nin hakimiyeti altına aldı ancak bu durum uzun sürmedi.[206] Kerminan, Kalkan, Horoz ve Nur şehirlerinde patlak veren ayaklanmayı 1876 yılında bastıran Şah Murad bundan sonra daha önce Nadir Şah'a bırakılan Amuderya'nın sol kıyılarındaki toprakları ele geçirmeye çalıştı. Bu uğurda Merv şehrine akınlarda bulundu. Uzun mücadeleler neticesinde Merv'i ele geçiren Şah Murad, oğlu Din Nasır'ı şehre Hakimi olarak atadı. İran'ın Horasan eyaletine akınlarda bulunan Şah Murad her ne kadar seferlerini dini temellere oturtmaya çalıştıysa da asıl amacı ganimet elde etmekti.[207] Şah Murad'ın seferlerindeki ana gaye Özbek nüfusunun yoğun olduğu bölgeleri ülke sınırına katmaktı.[208] Amuderya'nın sol kıyılarındaki toprakları ele geçirmek için Nadir

---

[202] Mirza Abdal Azim Sami, **a.g.e**., s. 50; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 170.
[203] Ahmed Daniş, **a.g.e**., s. 27.
[204] V.V. Batold, **Soçineniya**, T.I, İzd.Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963, s. 281.
[205] **Travels in Central Asia by Meer Izzetullah in the year 1812-1813**, Translated by Camtain Henderson Calcuta 1872, p. 71.
[206] A. Dobromısleov, Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem İstoriçeskiy Oçerk, Taşkent, 1912, s.23; Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, C.120, S. 237, İstanbul 2018, s.145.
[207] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 107; Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği"s. 145-146.
[208] Kürşat Köse, "İngiliz Seyyah Alexander Burns'e Göre IXI. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 112.

Şah'ın ölümünden sonra bölgeye hâkim olan Afganlarla mücadele ettiyse de sonuç almadı.

Osmanlı Devleti'ne büyük bir saygı duyan Şah Murad 1789 yılından III. Selim'e gönderdiği mektupta kendilerine bir şehzade gönderilmesini talep etti. Bu şehzadenin etrafından Türkistan memleketlerinin birleşeceğini umut ettiğini dile getiren Şah Murad, eğer şehzade gönderilmeyecekse en azında Mısır gibi bir vilayetin yöneticisinin gönderilmesini teklif etti.[209] Fakat bu istek İstanbul tarafından kabul görmedi. Ayrıca Kırım'ı geri almak için Rusya ile yürüttüğü savaşta cihat ilan eden Halifeye biat ederek Rusya'ya karşı Osmanlı ile iş birliği yaptı.[210]

Askeri seferlerinin yanında Buhara Emirliği'nin yönetim yapısında da bazı ıslahatlar yapan Şah Murad, yargı ve askeri alanlarda bazı yeniliklere imza attı.[211] Şah Murad'ın 1800 yılında vefat etmesiyle yerine oğlu Emir Haydar geçti. Emir Haydar, Han yerine Emürü'l müminin unvanını kullandı. O anne tarafından hem Cengiz Han'a hem de Hz. Muhammed'e dayanmaktaydı. Türkistan tarihinde bir ilki gerçekleştiren Emir Haydar baba değil anne tarafından Cengiz hanedanına bağlanan ve bu sayede tahta geçen ilk hükümdardı.[212] Bu nedenle Emir Haydar Han yerine Emürü'l müminin unvanını tercih etmiş olabilir.

Emir Haydar tahta geçtikten sonra ilk olarak amcalarının isyanını bastırmakla uğraştı. Şah Murad'ın kardeşleri Ömer Biy, Mahmud Biy ve Fazıl Biy tahta hak iddia ederek ayaklandı. Emir Haydar amcalarının isyanını kısa sürede bastırıldı, amcaları Miyankal tarafına kaçmak zorunda kaldı. Kaçtıkları yerde Perşembe ve Kette Kurgan şehirlerini işgal eden Fazıl, Ömer ve Mahmut Biylere Kermine Hakimi Hoca Kahya destek verdi. Bu isyancı bekler Emir Haydar'ın askeri müdahalesiyle bertaraf edildi. Ömer ve Fazıl Biy öldürüldü, Mauhmud Biy ve Hoca Kahya ise Şehr-i Sebz'e sığındı. Amcalarının isyanını bastıran Emir Haydar bundan sonra Merv

[209] Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 25-26; Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", s.145.
[210] Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", s. 155.
[211] Şah Murad'ın ıslahatları için bakz. Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S.Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", s. 148-149.
[212] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 91.

Hakimi olan diğer amcası Din Nasır Bek'in isyanıyla uğraştı ve bu isyanı da başarıyla bastırdı.[213]

Dahili meseleleri hallettikten sonra Emir Haydar Öretepe üzerine bir sefer tertip etti. Burası hem Hokand Hanlığı hem de Buhara Emirliği için çok stratejik bir noktaydı. Buhara Emirliği açısından Zaferşân Vadisi'nin korunması için büyük ehemmiyet arz ediyordu. Hokand Hanlığı açısından da bu şehrin kaybedilmesi Taşkent ve Hocent şehirlerinin saldırıya açık hale gelmesi anlamına geliyordu. Esasında Öretepe Şah Murad döneminde ele geçirilmiş olsa da elde tutulamadı. Emir Haydar Öretepe Hakimi Bek Murad'ın Hokand Hanı Alim'e karşı kendisinden yardım talep etmesi üzerine 1802-1803 yıllarında şehre sefer düzenledi ve şehri ele geçirerek Bek Murad'ı öldürdü. Böylece Hocend'den Taşkent'e kadar olan bölge Buhara hakimiyetine girdi. Bu olay üzerine Hokand Han'ı Alim Öretepe'ye sefer düzenlese de başarılı olamadı. İleri de değineceğimiz üzere Alim Han'ın kardeşi ve halefi Ömer Han döneminde belirli bir süre Hokand Hanlığı'na bağlanan Öretepe, Emir Haydar'ın desteğiyle Yüz Boyunun eline geçti.[214] Aslında Öretepe ve Cizak, Emir Haydar ve Ömer Han döneminde Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasında hakimiyet mücadelesinin yaşandığı ana noktayı oluşturmuyordu. Öretepe Hakimi Mahmud Hoca Buhara baskısına karşı Ömer Han'a tabi olarak bölgede kendi yerini sağlama aldı lakin Hokand devlet bürokrasisinden Recap Koşbegi[215] ve Kasım Divanbegi'nin[216] girişimleriyle görevden azledildi. Mahmut Hoca'nın yerine Kasım Divanbegi Öretepe Hakimliğine getirildi.[217] Öretepe'deki bu Hakim değişimiyle Emir Haydar ile Ömer Han arasında bölge hakimiyeti için adeta bir satranç oyunu başlamasına neden oldu. Buhara Emirliği Hive Hanlığı ile savaş halinde olduğu için Hokand'a karşı açıktan bir saldırı yapamıyordu. Bu nedenle Emir Haydar, Öretepe'de Mahmud Hoca'nın azledilmesinden sonra bölgede ağırlıklı olarak meskûn olan Yüz Boyu'nu dikkate alarak Zam, Urmetan ve Peşagar kalelerinin

---

[213] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 92-93; Henry H. Howorth, **History of Mongols: from the 9th to 19th Century**., C.II, Logmans, Green and Co, London 1830, s. 780-781.
[214] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 94-95.
[215] Kuşbegi Ömer Han'ın Mingbaşı makamını tesissi etmesinden önce Hokand Hanlığı'nda vezir-i azam rütbesinde olan yöneticidir. Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 92. Narbuta Bek (1770-1798) döneminde Abdullah Kuşbegi başvezirlik yapmıştır. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 77.
[216] Hokand Hanlığı'nın gelir ve masraflarıyla ilgilenen devlet görevlisine verilen isimdir. Ş. Vahidov, "**Kukan Hanlığıdagı Unvan va Mansaplar**", s. 220-221.
[217] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 349-355.

yönetici ve Yüz Boyu'na mensup Muhammed Rahim'i Öretepe'yi ve çevresini ele geçirmesi için destekledi.[218] Bu destek olumlu sonuç verdi ve şehir Hokand kontrolünden çıkarak müstakil bir hale geldi. Öretepe'nin haricinde Emir Haydar, Hokand ordusunun Kazak bozkırlarında bulunan Suzak'ı ele geçirmesinin aradından Semerkand'a sığınan Tokay Töre'ye destek vererek Deşt-i Kıpçak bozkırında Hokan hakimiyetine karşı ayaklanmasını sağladı.[219] Emir Haydar bu iki hamleyle hem ordusunu sevk etmeden Öretepe'yi Hokand hakimiyetinde ayırdı ve Zaferşân Vadisi'nin güvenliğini sağladı hem de kendisinin Hive Hanlığı ile sürdürdüğü mücadele esnasında Hokand'ın Cizak'a saldırmasını engellemiş oldu. Ömer Han ise Emir Haydar'ın bu hamlelerine karşı ilerleyen satırlarda değineceğimiz üzere Hitay-Kıpçak isyanına destek verdi ve Buhara emirzadelerinden Şah Murad'ın oğlu Mir Hüseyin'e hamilik yaptı.[220]

Emir Haydar iktidarı esnasında sadece Hokand Hanı Ömer ile değil aynı zamanda Hive Hanlığı'nda kendisi gibi Cengiz nesline dayanmadan iktidarı ele geçiren Kongrat Boyu'na mensup İltüzer (1804-1806) ile de mücadele etti. İltüzer hakimiyeti ele geçirip iç meseleleri hallettikten sonra Buhara Emirliği topraklarına ara ara akınlar düzenledi. Bu akınların sebebi ise İltüzer'e karşı olan Türkmenlere Emir Haydar'ın verdiği destekti.[221] Ayrıca 1805 yılından itibaren sayısı sekizi bulan keşif seferi tertip eden İltüzer'in bu faaliyeti Buhara sarayında hoş karşılanmadı. Buhara Emirliği bir ordu hazırlayarak İltüzer'in üzerine gönderdi. Ertesi yıl yani 1806'da yine büyük bir orduyla Hive Hanlığı'na sefer düzenlendi. Bu seferin neticesinde gerçekleşen savaştan sonra İltüzer öldü.[222]

Emir Haydar döneminde Buhara Emirliği'ndeki en önemli olay Hitay-Kıpçak isyanıdır. İsyanın sebebi üç ay görev yapmak için Merv'e gönderilen beş yüz kişilik askeri kuvvetti. Merv'de zorunlu askeri görev yapacak olan beş yüz kişi Miyankal Özbekleri arasından seçilirdi. Hitay-Kıpçakların zenginleri de otuz tilla bedel vererek bu zorunlu askeri hizmetten kurtulurdu. Emir Haydar döneminde zenginlerin verdiği bu bedel kabul edilmeyerek herkesin zorunlu askeri görevini yapması istendi. Bu

[218] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 355-356.
[219] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 131.
[220] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 129.
[221]Munis- Agahi, **a.g.e**., s.218-219.
[222] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 227-229; Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 14.

durum halk arasında hoşnutsuzluğu sebep oldu. Ayrıca Kette-Kurgan[223] Hakimi Ayaz Biy, halktan alması gereken vergiden daha fazlasını talep ediyordu ve vermeyenleri ya da verecek gücü olmayanları da ağır bir şekilde cezalandırıyordu.[224] Bu uygulamalar neticesinde Hitay-Kıpçaklar 1821 yılında isyan etti. İsyan beş yıl devam etti. İsyanın liderliğini yapanlar Hitaylardan Andine Kuli Bey, Kıpçaklardan Memur Biy, idi.[225] İsyan eden Hitay-Kıpçaklar Yengi Derya'yı ele geçirdi. Ardından Çilek Kalesi ve Kette-Kurgan'a saldırdı ve buranın hakimiyetini ele aldılar. Çilek Kalesi'nin yönetimini Kıpçaklardan Adine Kuli'ye, Kette-Kurgan'ın yönetimini de Memur Biy'e verdi. Kendilerine Karakalpakların katılmasıyla isyancılar Semerkand'ı kuşattılar fakat başarılı olmadılar. Kuşatma kaldırıldıktan sonra Semerkand'ın Hakimliğine Emir Haydar, oğlu Hüseyin Töre'yi atadı. İsyancılar Hüseyin Töre'ye bir mektup göndererek Emir Haydar'ı tahtan indirmeyi ve kendisini hükümdar olarak tahta çıkartmayı teklif etti. Hüseyin Töre de onları tekrar babasının hakimiyetine alabilmek için mektup yazdı, cevabi mektubunda sert ifadeler yerine ılımlı bir üslup kullandı. Bu durum isyancıları cesaretlendirdi ve Semerkand 'a gelerek Hüseyin Töre ile görüştüler. Bu görüşmeyi haber alan Emir Haydar, tedbir olarak Hüseyin Töre'yi Hakim görevinden alarak Buhara'ya çağırdı. Buhara'ya isyan eden Hitay-Kıpçak ve Karakalpakların beyleri, yukarıda da belirttiğimiz üzere Cizak'ı kuşatan Hokand Hanı Ömer ile ittifak yapmak için görüştü. Gerçekleştirecekleri Semerkand seferi için Ömer Han'dan yardım talep ettiler. Ömer Han devlet ricaliyle görüştükten sonra isteklerini olumlu karşıladı ve isyancı beylere devlet hazinesinden maaş bağlayarak onları Dadhah[226] rütbesine getirdi.[227] İsyancı beyler Hokand Hanlığının yanı sıra Hive Hanlarıyla da sürekli temas halindeydi.[228] Bu temaslardan dolayı Emir Haydar Buhara'da kalarak oğlu Nasrullah'ı (1827-1860) isyanı bastırmakla görevlendirdi. Nasrullah isyancıların merkezi olan Kette-Kurgan'ı

---

[223] Miyankal Vadisinde bulunan şehir Kermine ile Semerkand arasındadır. Serkand'a 79, Karşı'ya 145 kmdir. M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 39.

[224] P.P. İvanov, **Vostanie Hitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg.**, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1937, s. 56-57.

[225] **Zafername-i Hüsrvi**, s. 20.

[226] Dadhah saray görevlisi olup tüm dilekçe ve arzları Han'a ulaştırıp bunların cevaplarını muhataplarına iletmekle görevlidir. Ş. Vahidov, **Tarih Atamalarınıg Ksıkaca İzohatlı Lugatı**, Tüldırılgan İkkinci Neşr, Akademiya Neşriyat, Taşekent 2002, s. 72.

[227] Hüdayarhanzade, **a.g.e.,**, s. 138.

[228] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 12-14. Mirza Şems Buhari bu dönemdeki Hokand Han'ı olarak Alim Han'ı gösterir.

ele geçirdi.[229] Emir Haydar daha sonra bizzat kendisi içerisinde topçu sınıfının da bulunduğu birliğiyle Kette-Kurgan'a geldi. Şehirde incelemeler yaptıktan sonra Karakalpaklar üzerine hareket etti. Onları kendisine tabi kıldıktan sonra Çilek Kalesine yöneldi. Ancak Hive Hanlığı'nın Buhara'ya saldıracağı istihbaratını alınca asiler üzerine seferini yarım bırakarak Buhara'ya döndü.[230]

1821 yılında Hive ordusu Çarcuy üzerine sefer düzenledi. Hüseyin Töre, Buhara ordusuyla Hivelilerin üzerine gönderildi fakat başarısız oldu. Bu başarısızlık üzerine Hitay-Kıpçak boyları yeniden isyan etti ve Semerkand'ı kuşattı. Bu durum Buhara Emirliği'ni zor durumda bıraktı zira Buhara ordusu iki cephede savaşmak zorunda kaldı.[231] Bu arada isyan eden boyların beyleri Hokand hükümdarı Ömer Han ile tekrar görüştüler, Ömer Han isyancı beylere Hoşvakıt Koşbegi[232] ile Arslan Bek Dadhah'ın başında bulunduğu askeri yardım gönderdi. Ancak bu ittifak çeşitli boyların bir araya gelmesiyle oluştuğu için uzun soluklu olamadı. Birbirlerini kırma noktasına gelen isyancılar sonunda dağılarak kendi bölgelerine çekildi.[233]

İsyancıların başarısız Semerkand seferinin ardından Emir Haydar, Kette-Kurgan'a askeri harekât tertip ettiyse de sonuç alamadı. İsyancılar ise Hive Han'ı Muhammed Rahim'e bir mektup göndererek yardım talep etti. Talepleri olumlu karşılandı ve Muhammed Rahim 1822 yılında Buhara topraklarına sefer düzenledi. Hüseyin Töre idaresindeki Buhara ordusu Muhammed Rahim'e yenildi. Bu esnada Buhara Emirliği'ne karşı isyan eden Hitay-Kıpçak boylarına Öretepe ve Urgut Hakimleri de destek vermeye başladı. İsyancıların oluşturduğu birleşik kuvvetler Semerkand'ı ele geçirdi.[234]

İsyanın giderek büyümesi ve taraftarlar kazanması üzerine 1823-24 yılında Emir Haydar isyanı bastırmak için harekete geçmek istedi lakin bu tarihte isyancıların sürekli irtibatta bulundukları Hive Hanlığı da Buhara Emirliği'ne karşı

---

[229] **Zafername-i Hüsravi**, s. 20.
[230] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 112.
[231] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 66-67.
[232] Koşbegi/Kuşbegi savaş zamanlarında ordu komutanı olarak atanan görevliye verilen askeri unvandır. Koşbegi unvanına sahip olan kişiler Mingbaşılık makamına yükselmek için gayret ederlerdi. Askeri bir unvan olmasına rağmen Koşbegi rütbesinde olan görevliler şehirlerde valilik yapabiliyorlardı. Ş. Vahivov, "Kukan Hanlığıda Unvan va Mansaplar" **Şark Yuldızı**, S.3-4, 1995, s. 217.
[233] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 69-70.
[234] P.P. İvanov, **a.g.e**., s. 74.

askeri saldırıda bulundu. Emir Haydar'ın gönderdiği askeri birliklerle Hive ordusunu Amuderya'nın sağ kıyısına geçmeden durdurdu. Hive Hanlığı'ndan tehlikeyi bertaraf eden Emir Haydar 1825 yılında bu isyanı kesin olarak bastırmak için harekete geçti. Bu esnada isyan eden boyların gücü kırılmaya başlamıştı. Zira tarım arazileri oluşan olumsuz durum sebebiyle ekilip biçilemiyordu. Neticede Emir Haydar tarafından düzenlenen askeri seferle isyan bastırıldı. İsyan eden beyler Öretepeye sığındı ve Emir Haydar ile boylarının ahalisine dokunmaması hususunda bir anlaşmaya vardı.[235]

Netice olarak Emir Haydar iktidarının ilk yıllarında iç mücadelelerle uğraştı. Daha sonra ise Hokand Hanlığı ile Öretepe, Cizak üzerinde hakimiyet mücadelesi verirken bir taraftanda Hive Hanlığı'na karşı sınırlarını korumaya gayret etti. Öretepe problemini akılcı bir yolla boy asabiyetini kullanarak çözen Emir Haydar böylece Hokand ile arasında bir tampon bölge oluşturmayı başardı lakin bu kez de Buhara Emirliği dahlinde Hitay-Kıpçak isyanı patlak verdi. Hitay-Kıpçak isyanına Hokand ve Hive Hanlıklarının destek vermesiyle siyasi olarak köşeye sıkışan Emir Haydar, isyancı boyların yanı sıra Hive ve Hokand Hanlıklarıylada mücadele etti ve en sonunda bu isyanı 1825 yılında bastırarak Emirlik dahlinde sükûneti ve istikrarı sağlamayı başardı.

1.2.HİVE HANLIĞI'NIN GENEL DURUMU

Hive Hanlığı'nın kurucuları Şibanî sülalesine mensup Yadigâr Han'ın oğulları İlbars ve Bilbars Hanlardır. Bu hanedan soylarının dayandığı Şeyban Han nesline mensup Arabşah b. Pûlâd'dan dolayı Arapşahlar; İlbars ve Balbars'ın atası Yadigâr Han'dan dolayı Yâdigâriler olarak isimlendirilir.[236] 1510 yılında Şah İsmail'in Merv savaşında Muhammed Şibanî Han'ı yenmesinden sonra bölge Şiilerin hakimiyetine girdi. Bu durum uzun sürmedi, bölgedeki Sünni anlayış Şiilerin hakimiyetine son vererek 1512 yılında İlbars Han'ı tahta çıkarttı.[237] Yadigâr oğullarının iktidarında varlığını sürdüren Hive Hanlığı'nda XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kukla Hanlar tahta çıkmaya başladı. Devlet erkanı Buhara Han'ı

[235] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 114.
[236] Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", **DİA**, C.18, s. 167.
[237] M. Bilal Çelik, **Firdevsü'l-İkbal'e göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı**, s. 19-20. Ebulgazi Badır Han, **Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)**, Haz. Z. K. Ölmez, Simurg Yay., Ankara 1996, s. 213.

Subhan Kulu'ya heyet göndererek kendileri için bir hükümdar seçmesini, seçeceği hükümdar adına para darp ettirip hutbe okutacaklarını bildirdiler. Bu gelişme üzerine Subhan Kulu Han, Şah Niyaz'ı eşikağası[238] unvanıyla Hive'ye gönderdi.[239] Şah Niyaz, Subhan Kulu'nun yardımıyla ele geçirdiği Hive tahtında otoritesini güçlendirdikten sonra Subhan Kulu'nun boyunduruğundan kurtulmak istedi. Bu amaçla 1700 yılında Rus Çar'ı I. Petro (1672-1725)'ya bir elçi göndererek himaye talep etti. Bu talep Çar I. Petro tarafından olumlu karşılandı[240] ve bu taleple Petro'nun bölgeye olan ilgisi de arttı.

Bu ilgi ilk kez Şir Gazi Han (1714-1728) devrinde somutlaştı. Çar I. Petro Amuderya Nehri'nin yatağının değiştirilip tekrar Hazar Denizi'ne dökülüp dökülmeyeceği konusunda bilgi edinilmesi[241], Hive'de bulunduğu söylenen altın tozu hakkında malumat toplaması ve bölgenin Rus hakimiyetine alınması için 1716' da Aleksander Bekoviç Çerkaskiy komutasında altı bin kişilik bir birliği araştırma ekibi olarak bölgeye gönderdi. Rusların bu askeri seferi tam anlamıyla bir hezimetle sonuçlandı. Aleksander Bekoviç Çerkaskiy de dahil olmak üzere bütün askerler katledildi.[242] Rus saldırısının haricinde Şir Gazi Han iç karışıklıklarla da meşgul oldu. Dahili meselelerde Türkmenleri ve Karakalpakları itaat altına almakla uğraştı ayrıca Buhara Han'ı Ebulfeyz'in desteklediğiyle Mangıt isyanını bastırmakla uğraştıysa da başarılı olamadı. Bu isyan onun sonunu hazırladı.[243]

---

[238] Kapı görevlisi olarak isimlendirebileceğimiz Eşikağası, Han'ın huzuruna kabul edilecek kişilere yardımcı olurdu. Ş. Vahidov, **a.g.m.**, s. 19-20.

[239] **İstoriya Uzbekskoi SSR**, Tom 1, Fan Taşkent 1967, 602.

[240] **İstoriya Uzbekskoi SSR**, s. 602.

[241] Çar I. Petro'nun amacı Amuderya Hazar Denizin'e dökülürse zarar gören Türkistan ticaretini tekrar canlandırmaktı. I. Petro Volga'dan Hindistan'a bir yol oluşturarak Hindistan ile olan ticareti de arttırmak istiyordu. P.P. İvanov, **a.g.e.**, s. 91; N. Murov'yov**, Journey to Khiva Trough the Turcoman Country,** Oguz Press, London 1977**,** s. 103-104.

[242] Nikolay Murav'yov Aleksander Bekoviç Çerkaskiy'nin derisi soyularak bir davul yapıldığını belirtir. N. Murov'yov**, a.g.e.**, s. 136. Bu işgal girişiminin ardından Hive Hanlığı Rusya'ya karşı sürekli temkinli bir şekilde yaklaştı. **İstoriya Uzbekskoi SSR**, s. 603. Şir Gazi Han Rus ordusuyla direk savaşmamış Alekssander Bekoviç Çerkaskiy'e altı bin kişilik kuvveti merkezde beslemenin mümkün olmadığını bunun için birliğin altı parçaya bölünerek ihtiyaçlarının giderilmesi teklifini yaptı. Bu teklif kabul edilince de parçalanmış orduyu yok etti. **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, Fan Taşkent 2012, s. 271-272; Dinçer Koç, " Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 215, İstanbul 2015, s. 87-89.

[243] Şir Muhammed Munis- Muhammed Rıza Mirab Agehi, **a.g.e.** s. 60-61. Fidevsü'l-İkbal'de Şir Gazi Han'ın kölesi tarafından öldürüldüğü belirtilir. Ayrıca eserde Şir Gazi adil bir hükümdar, vaktini ulemayla geçiren ve şiirle uğraşan bir Han olarak tesvir edilir. Onun devrinde medreselerin açıldığı

Şir Gazi Han'ın vefat etmesinden sonra Hive Hanlığı'nın tahtına iki Kazak Sultanı oturdu[244] fakat hakimiyetleri uzun sürmedi. Sonunda Şah Niyaz'ın oğlu İlbars, İş Muhammed Biy ve Cuma Kulu Atalık'ın desteğiyle Yadigâroğullarının son temsilcisi olarak Hive tahtına geçti. İlbars'ın hakimiyetinde Hanlığın yönetimi İş Muhammed Biy'in kontrolündeydi. Cin Pervaneci ve Allah Nazar İnak gibi beyler İş Muhammed Biy'in devletteki konumunu çekemeyerek isyan etti ve İlbars'a karşı Şir Gazi'nin oğlu İrgazi'yi tahta geçirmek istedi. Bu durumun önüne geçmek isteyen İş Muhammed Biy muhalefetin üzerine sefer düzenledi ve bunları ortadan kaldırdı. Bundan sonra İlbars Horasan'a birkaç sefer düzenledi.[245] Bu seferler sonucunda Nadir Şah, Hindistan seferinin ardından 1740 yılında Türkistan'a askeri harekât düzenledi ve İlbars Han'ı öldürerek Hive Hanlığı'na hâkim oldu.[246] Hive Hanlığı'nın başına kendisine sadık olan Buhara Han'ının yeğeni Tahir'i bırakarak kendisi tekrar Horasan'a döndü.[247]

Nadir Şah'ın askeri hareketinden sonra Hive Hanlığı'nda merkezi otorite tamamen ortadan kalktı ve Hive Hanlarıyla Özbek boyları arasında iktidar savaşı başladı.[248] Firdevs'ül-İkbal'de belirttildiğine göre Tahir Han (1740-1741)'dan İltürez Han (1804-1806)'a kadar Hive tahtına tam yirmi bir han geçti. [249] Kukla Hanlar dönemi olarak isimlendirilen bu dönemde Nadir Şah ölünceye kadar Hive tahtına han atadı. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise inak, atalık ve mehtâr unvanına sahip Özbek boy beyleri atama yaptı. Bu dönemde genellikle Hive Hanları Kazaklar ve Karakalpaklar arasından seçildi ve tahta geçen hanlar Özbek boy beylerinin elinde bir oyuncak olmaktan ileriye geçmedi. Bu dönemde hanlar devlet işlerine karışmayarak sadece alınan kararları tasdiklediler. Özbek boylarının aralarında fikir

---

kaydedilir. Ayrıca Mevlana Seyyid Muhammed Akhund'un Şir Gazi Han'ın atalarını şeceresini ve zaferlerinin konu edildiği Gülşen-i İkbal isimli bir kitabı bulunmaktadır. Munis- Agahi , **a.g.e**., s. 61.

[244] Hive tahtına geçen Kazak Sultanlarının isimleri ve hakimiyet süreleri için bkz. Şir Muhammed Munis- Muhammed Rıza Mirab Agehi, **a.g.e**, s. 62.

[245] Nadir Şah bölgeye oğlu Rıza Kulu Mirza'yı gönderdiğinde Buhara Han'ı Ebu'l-Feyz İlbars'dan yardım istedi. Bu yardım talebine İlbars olumlu yaklaştı ve bin kişilik bir orduyu Buhara Han'ının emrine gönderdi kendisi de büyük bir orduyla onları takip etti. İlbars Han Buhara'ya ulaşmadan Kızılbaşlarla Buhara Han'ının anlaştığını öğrenince geri döndü. Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 64.

[246] Munis- Agahi **, .a.g.e.,** s. 62-65.

[247] Munis- Agahi**, a.g.e.,** s. 66.

[248] Z.V. Togan Nadir Şah'ın Türkistan'ı istila etmesinin sonucunda Batı Türkistan'da Cengiz neslinin iktidardan düştüğünü ve bölgedeki çeşitli boyların (Ming, Mangıt, Kpngrat) iktidarı ele aldıklarını bildirir. Z.V.Togan, **a.g.e**., s. 198.

[249] M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 29-30.

ayrılığı çıktığında hanlar ya öldürüldü ya da görevden azledilerek sürgüne gönderildi.[250] P.P. Ivanov bu durumun Türkistanlı tarihçiler tarafından Han oyunculuğu olarak isimlendirildiğini söyler.[251] Kukla Hanlar dönemindeki merkezi otoritenin yok oluşu ekonomiyi de etkiledi. Firdevs'ül-İkbal'de belirttiğine göre ekilen araziler çalılıklara dönüştü. Ekonomik hayattaki bu olumsuz etkiler Hanlıkta hayat pahalılığına neden oldu. Kıtlık baş gösterdi ve insanlar kıtlık zamanında kedi, köpek yiyerek hayatta kaldı. Veba salgını da ortaya çıkınca halk Hanlığı terk etmeye başladı, başta Aral ve Buhara olmak üzere diğer bölgelere göç meydana geldi. Hanlığın başkenti Hive şehrinde sadece kırk aile[252] kaldı.[253]

Hive Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu bu durum din adamları, tüccarlar, şehir sakinleri, büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını zedeledi ve bu zümreler devlette merkezi otoritenin sağlanması maksadıyla güç birliği yaparak Kongrat Boyu'nun[254] Beyi Muhammed Emin İnak'ı kendilerine lider seçtiler.[255] Muhammed Emin İnak Hive Hanlığı'nı birleştirmek için Türkmen boyları ve Aral Bölgesi'ndeki muhalif boylara karşı mücadele verdi.[256] 1770 yılında Yomut Türkmenlerini bozguna uğrattı ve Beyleri Kuli Oşok'u öldürdü. Bunun üzerine Yomut Türkmenleri Hive Hanlığı'nı terk ederek Gürgan'a göç etti.[257]

Muhammed Emin İnak döneminde merkezi otoriteyi kabul etmeyerek müstakil hareket eden boylar kendi aralarında iş birliği yapıyorlardı ve bu iş birliğinin merkezleri Aral Bölgesi'ydi. Arallı Mangıt Can İnak, 1779'da Mangıt Kaleyi ele geçirdi ve Karakalpaklardan Abdurrahman Sultan'ı Han ilan etti. Ardından Hoceyli, Hazarasp ve Vezir'de hakimiyet kurdu.[258] Muhammed Emin İnak

---

[250] M. Bilal Çelik, **a.g.t.,** s. 30.
[251] P.P. Ivanov, **a.g.e.,** s. 100; ayrıca bu döneme Hanbâzi (Han oyunculuğu) de denilmektedir. M. Bilal Çelik, **a.g.t.,** s. 30.
[252] Bazı kayıtlara göre Hive'de kalan kişi sayısı on beştir. Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Cingiz Oğulları**, Ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 592; P.P Ivanov, **a.g.e**., s. 100-101.
[253] Munis- Agahi**, a.g.e.,** s. 74-75. Ayrıca Munis Yomut Türkmenlerinin Sart ve Özbekleri esir olarak Kazaklara sattığını da söyler. Munis- Agahi**, a.g.e.**, s.75.
[254] Cengiz Han'ın eşinin mensup olduğu Kongratlar bir Moğol boyudur. Hive Hanlığı'nda İnaklık vazifesine hep Kongrat boyundan kişiler seçilirdi ve Özbek boyları arasında itibarları yüksekti. İltüzer Han tahta geçinceye kadar onun ataları Hive Hanlığı'nda hep üst düzey görevler yürüttüler. M. Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 31.
[255] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", s. 592.
[256] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 276.
[257] Munis-Agehi**,a.g.e.,** s. 112-118.
[258] Munis-Agehi,**a.g.e.,** s. 136-139.

bu muhalefet cephesini dağıttı ve Aral'daki Mangıtları Kanal Atalık Arna'ya göç ettirdi. Aynı sene içerisinde Yomut Türkmenleri, Hive Hanlığı'na askeri hizmet vermeleri için Aksaray ve Muz Kumgaz'a yerleştirildi. Daha sonra belirli ölçüde Yomut Türkmenlerine dayanarak devletin içerisindeki ayrılıkçı faaliyetlere karşı mücadele sürdürüldü. Yomut Türkmenlerinin dışında Kuvenderya civarında meskûn Karakalpaklar da Hive Hanlığı'nın sınırları içerisine yerleştirildi.[259]

Muhammed Emin İnak devletin yönetimini elinde bulundururken faaliyetlerini meşru bir zemine oturtmak için tahta Cengiz neslinden Kukla Hanlar bulundurdu ve icraatlarını hep onların adına yaptı. Devlet içerisindeki bütün muhalefeti bastıran Muhammed Emin İnak hayatının sonuna geldiğinde (1790) Hanlık dahlinde sükûnet sağlandı.[260] Muhammed Emin İnak'ın merkezi otoriteyi sağlama çabaları Hive Hanlığı'nın siyasi hayatının istikrara kavuşması için gerekli ortamı hazırladı. Aynı zamanda Hanlıkta yok olan iktisadi hayatın canlanması adına ilk adımlar atıldı.[261]

Muhammed Emin İnak'tan sonra Hive Hanlığı'nda iktidar, oğlu Avaz İnak'a (1790-1804) geçti. Avaz İnak da babası gibi devlet içerisindeki ayrılıkçı harekâtlarla uğraştı. 1793 yılında Aral Bölgesi'nden Hoca Murat Sufi ve Tura Murat Sufi isimli iki kardeşin önderlik ettiği ayaklanma meydana geldi. Avaz İnak bu ayaklanmayı on sekiz yılda bastırabildi.[262]

Avaz İnak'tan sonra 1920 yılına kadar varlığını sürdürecek olan Kongrat Hanedanlığı'nın kurucusu olan İltüzer İnak 7 Mart 1804 tarihinde İnaklık rütbesine getirildi.[263] İltüzer İnak ilk icraat olarak babası Avaz İnak'ın vefatını fırsat bilip isyan eden Yomut Türkmenlerine karşı sefer düzenledi ve onları itaat altına aldı.[264]

İltüzer, İnak rütbesine getirildikten altı ay sonra kardeşi Kutlug Murad'ı huzuruna çağırarak ona "Timurlenk, Nadir Şah ve Buhara Emiri Muhammed Rahim, hükümdar evladı mıdır yoksa bizim gibi insanlar mıdır? Onlar cesaretleri ve nitelikleri sayesinde hükümdar olmuşlardır. Allah'a şükürler olsun ki akla, cesarete

---

[259] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, s. 277-278.
[260] P.P. Ivanov, **a.g.e**., s. 101.
[261] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, s.278
[262] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", s. 594.
[263] Munis İltüzer'in başlangıçta bu görevi kabul etmediğini fakat ısrarlar üzerine İnaklık makamına geçmeyi kabul ettiğini belirtir. Munis- Agahi, **a.g.e**., s. 176.
[264] Munis- Agahi**, a.g.e.**, s. 177.

ve askere sahibim. Daha ne kadar bu Kukla Han'a yardım edeceğim? Allah'ın izniyle kendim han olmak istiyorum. Senin fikrin nedir? Kazak Han'a bir miktar para verip onu ülkesine göndereceğim, sonra da Yomut belasından kurtulacağım," dedi. Kardeşi de İltüzer'in fikirlerini tasdikleyince ertesi gün Kukla Han'ı Deşt-i Kıpçak'a sürgün etti.[265]

İltüzer Kukla Han'ı ülkeden sürerken ona Kazaklardan yeni bir Han istemediğini söyledi. Tahta geçmek için topladığı kurultaya gelen devlet bürokrasisine, artık hanın kendisi olduğunu ve Kazak Hanlarına ihtiyaçları olmadığını söyledi. Bek Pulat Atalık[266] haricindekiler bu durumu kabullendiler.[267] Bek Pulat, mecliste olanların aksine bu hareketin İltüzer'e yakışmayacağını, babası ve atalarının izinden gitmesi gerektiğini ve böylesi ağır bir sorumluluğu üstlenmemesi gerektiğini savundu. Ancak İltüzer'in Hanlığı diğerleri tarafından onaylandı.[268]

İltüzer Han olduktan sonra adına hutbe okuttu ve para darp ettirdi. Özbek, Karakalpak ve Türkmen boyları kendisini tebrik için temsilciler gönderdiler. Fakat Yomut Türkmenleri bu durumu kabullenmeyerek isyan etti. İltüzer de onları cezalandırmak için üzerlerine ordu sevk etti ve ağır bir hezimete uğrattı. Bu sefer sonucunda İltüzer, Türkmenleri hakimiyeti altına aldı. Hakimiyetine girmek istemeyenleri de Horasan'a sürdü.[269]

İltüzer Han, döneminde merkezi otoriteyi güçlendirme faaliyetleri neticesinde Aral Seferi düzenlendi. 1804 yılında Hocaeli, 1805 yılında Aral'ın merkezi Kongrat ele geçirildi. İltüzer Han her nekadar Kongrat'ı ele geçirse de uzun süre hakimiyeti altında tutulamadı ve yine muhalefetin merkezi olmaya devam etti.[270]

İltüzer Han devrinde devlet görevlilerinin atanması belli kanunlara bağlandı ve Hanlığın vergi sistemi merkezileştirildi. İdari sistemde boy beylerinin yetkileri kısıtlandı. Bu dönemden önce boy beylerin taktirlerine göre toplanan vergiler artık

---

[265] M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 40.
[266] Bek Pulat Atalık Muhammed emin İnak ve Avaz İnak dönemlerinde etkin rol oynayan devlet görevlisidir. Kendisi Uygurların atalığıdır. M. Bilal Çelik, **a.g.t.,** s. 40, dip not 82.
[267] M. Bilal Çekil, **a.g.t.**, s. 40.
[268] M. Bilal Çekil, **a.g.t.**, s. 41.
[269] P.P. Ivanov, **a.g.e**., s. 158.
[270] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, s.279; İltüzer Han'ın Aral seferinin detayları için bkz. Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 204-216.

İltüzer Han tarafından belirlenen miktarda ve onun yetki verdiği kişiler tarafından toplanmaya başlandı.[271] Tüm bu yenilikler ve merkezileşmeye rağmen İltüzer Han'ın iktidarı uzun soluklu olmadı. İltüzer Han, Buhara'ya sefer düzenlemeyi planladı[272] lakin bu sefere Bek Pulat Atalık karşı çıktı. Bu durum üzerine Bek Pulat Atalık katledildi. Bek Pulat Atalık'ın katledilmesinden sonra Uygurlar isyan etti. İltüzer, Uygurları mağlup etti ve Bek Pulat Atalık'ın oğulları Buhara'ya sığındı.[273] Bu arada Yomut Türkmenleri de kıtlık ve mera sıkıntısından dolayı Hive Hanlığı'nın topraklarına göç etti.[274] Bu durum İltüzer'e büyük bir askeri kuvvet sağladı.

Bu gelişmelerin ardından İltüzer Han daha önce planladığı gibi Buhara Emirliği'nin üzerine yürüdü ve bol ganimetle geri döndü.[275] Fakat 1806 yılında gerçekleşen savaşta Hive Hanlığı mağlup oldu ve İltüzer Han Amuderya'yı geçerken boğuldu. [276] İltüzer Han'ın vefat etmesinden sonra Hive tahtına kardeşi Muhammed Rahim Han (1806-1825) geçti.[277]

Muhammed Rahim Han zamanında Aral Bölgesi daha önce olduğu gibi muhalefetin merkezini oluşturdu. Kongrat Beyi Tura Murat Sufi, Karakalpak ve Türkmen boylarıyla iş birliği içerisindeydi. Muhammed Rahim Han kendisine karşı oluşan bu muhalefeti ortadan kaldırmaya karar verdi ve Karakalpak ile Türkmen boylarını kendi yanına çekmek için çaba sarf etti. 1807-1810 yıllarında gerçekleştirilen seferlerle Karakalpaklar, Hive Hanlığı'nın hakimiyetini tanıdırlar.[278] Arallıları destekleyen Türkmen boylarından Çovurları Harezm Vahası'nın kuzeyinden Mangışlak'a göç ettirdi. Yarlıkab Bey tarafından yönetilen Çovur Türkmenlerini de Hocaeli Bölgesi'ne iskân ettirdi.[279]

Muhammed Rahim Han döneminde Türkmenlerle ilişkiler gelişti. Türkmen boyları Harezm'in batı ve kuzey bölgelerine yerleştirildi. Bu sayede Türkmenler

---

[271] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", s. 594-595.
[272] Munis bu seferin dört nedeni olduğunu yazar. Munis- Agahi **a.g.e.**, s. 218-129.
[273] M. Bilal Çelik, **a.g.t.,** s. 42.
[274] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 217. Muhammed Bilal Çelik ise Yomut Türkmenlerinin İltüzer Han tarafından yağma sözü verilerek davet edildiğini söyler. M. Bilal Çelik, **a.g.t.,** s. 43.
[275] Munis- Agahi, **a.g.e**., s. 219-221.
[276]Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 227-229.
[277] Muhammed Rahim, İltüzer Han vefat ettikten sonra ilk önce İnaklık mevkiine getirildi ve İltüzer Han tarafından Hive Hanlığın'dan kovulan Cengiz soyundan Ebu'l Gazi'yi tekrar Hive'ye getirerek Han ilan etti. Ardından devlette atamalar gerçekleştirdi. Fakat bir müddet sonra Hanlık üzerinde hak iddia ederek tüm devlet erkanının oy birliğiyle Han seçildi. Munis- Agahi, **a.g.e**., s. 241-243.
[278] Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", s. 595-596.
[279] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 327.

Hive Hanlığı'na belirli sayıda asker temin ettiler. Hive Hanlığı'nda askeri hizmetin temeli Türkmenlerden oluşturulduğu için Hanlık'ta Türkmenlerin mevkii arttı.[280] Muhammed Rahim Han'da Türkmenlerin sağladığı askeri kuvvetlerle muhalif güçleri yok etti. Han tarafından Türkmen boylarına toprak hibe edilmesi ve bu toprağın karşılığında belirli sayıda süvari sağlanması bu dönemde başladı. Bu durum XIX. asırda Hive Hanlığı'nda altlık olarak isimlendirilen toprak mülkiyetinin temelini oluşturdu.[281]

Muhammed Rahim Han Karakalpak ve Türkmenleri kendisine bağladıktan sonra gözünü Kongrat'a çevirdi. 1811'de Kongrat'a askeri sefer düzenleyen Muhammed Rahim Han, Tura Murat Sufi'nin direnişini kırmaya muvaffak oldu ve şehri ele geçirdi. Tura Murat Sufi çatışmalar esnasında öldü. Muhalefet de telaşa kapılarak çeşitli bölgelere kaçtı.[282]

Kendisine karşı muhalefetin merkezi olan Aral Bölgesi'ni hakimiyeti altına aldıktan sonra Muhammed Rahim Han 1812 yılında Kazak bozkırlarına bir sefer düzenledi; Sırderya'nın aşağı mecrasında ve Yeni Derya civarında yaşayan Kazakların bir kısmını Hive Hanlığı'nın hakimiyeti altına aldı.[283] 1820 yılında gerçekleştirilen sefer neticesinde ise Sırderya'nın ağzına kadar olan bölge Hive Hanlığı'na dahil oldu.[284]

Askeri seferlerle Hanlığın dahili meselelerini büyük ölçüde düzene sokan ve sınırlarını genişleten Muhammed Rahim Han döneminde para basma işlemi yoluna koyularak devletin mali sistemi ıslah edildi.[285] Hanlık sınırları içerisinde toplanan vergiler merkezileştirildi. Nakti olarak alınan salgut vergisi temel toprak vergisi olarak belirlendi.[286] Muhammed Rahim Han döneminde toprak mülkiyetinde yapılan değişiklikler iktisadi gelişmeyle desteklendi. Bu durumun neticesinde ahalinin büyük kısmı yerleşik hayata geçti. Bu durum boy bilincinin kırılmasına yardım etti.[287] İdari manada ise devlet görevlilerini atama yetkisi tamamen Han'a ait oldu.[288] Devletin

[280] P.P. Ivanov, **a.g.e.**, s. 160-161.
[281] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, s.281-282.
[282] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 373-375.
[283] Munis-Agehi,**a.g.e**., s. 392-402.
[284] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, 283.
[285] Z.V. Togan, **a.g.e.,** s. 214.
[286] **İstoriya Uzbekistana (XVI Pervaya Polovina XIX Veka)**, 248.
[287] M. Y. Yuldaşev, **K İstorii Krestyan Hivı XIX. Veka**, İzdatelstvo Fan, Taşkent 1966, s. 20.
[288] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 384-385.

dahili meselelerini çözen, iktisadi ve sosyal hayatta önemli değişiklikler yapan Muhammed Rahim Han 6 Mayıs 1825 tarihinde vefat etti.[289] Yerine ise oğlu Allahkulu Han (1825-1842) tahta çıktı.

Kısacası Şibanî nesline mensup Yadigâr oğulları tarafından kurulan Hive Hanlığı'nda XIX. asrın başında İltüzer önderliğinde Kongrat Boyu iktidara geldi. İltüzer iktidara geldikten sonra merkezi otoriteyi güçlendirmek için seferler tertip etti ve sorunlu bölgeleri hakimiyetine aldı. İltüzerin Buhara seferinde ölümüyle 1806 yılında yerine geçen kardeşi Muhammed Rahim Han döneminde merkezi otorite tam manasıyla sağlandığı gibi toprak ve ekonomik reformlarda gerçekleştirildi. Türkmen ve Karakalpaklardan oluşturduğu ordusuyla Kazak bozkırlarında fetihler gerçekleştiren Muhammed Rahim Han Sırderya Nehrinin ağzına kadar olan bölgeyi ele geçirdi. XIX. asrın başında Kongratlar iktidara geldikten sonra Hive Hanlığı'nda merkezi otorite sağlandığı gibi devlet kademelerinde, toprak sisteminde ve ekonomide ıslahatlar yapıldı ve Kazak bozkırlarında bazı bölgeler hakimiyet altına alındı.

1.3. DOĞU TÜRKİSTAN'IN GENEL DURUMU

Kadim bir Türk yurdu olan Doğu Türkistan'da Çağatay Hanlığı ortadan kalktıktan sonra Timur'un beşinci kuşaktan torunu, Çağatay Han'ın da on üçüncü kuşaktan torunu olan Sait Han tarafından XVII. yüzyıla kadar bölgede varlığını koruyacak olan Yarkend Hanlığı[290] kuruldu.[291] Yarkend Hanı Abdulkerim (1559-1591) Doğu Türkistan'da birliği sağlamak maksadıyla Batı Türkistan'dan Mahtum-ı Azam'ın oğlu İshak Veli'yi topraklarına davet etti. Hoca İshak Veli, bütün Yarkend Hanlığı'nı dolaşarak Müslümanlara kardeş olduklarını hatırlattı. Halkı birlik ve beraberliğe teşvik etti. İshak Veli'nin bu çabasıyla ülkede büyük ölçüde birlik sağlandı ve dağılma engellendi. Bundan sonra da Batı Türkistan'dan Hoca Ahmed Yesevi ve Hoca Bahaüddin Nakşibendi soyundan birçok kişi aynı maksatla Yarkend

[289] Munis- Agahi, **a.g.e.**, s. 538.
[290] Yarkend Hanlığı için bkz. M. Bilal Çelik, **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.
[291] Alimcan İnayet, "Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan", **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, Ed. Ümmühan Özkan, Sabircan Göktuğ, Jane Louise Kandur, İHH Araştırma Yayınları, 2010, s. 15.Yarkend Hanlığı Kaşgar Hanlığı ya da kurucusundan dolayı Saidiye Hanlığı da denilir. **Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan**, Hazırlayan, Mehmet Topal, Alev Direr Akhan, Taner Koltuk, Erdinç Şahin, S. Atilla Sağlamçubukçu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2016, s. 34.

Hanlığı'na getirildi. Bu hocalar halka irşat görevini yerine getirdi fakat bu arada da kendi aralarında Aktağlık ve Karatağlık olarak ayrıldılar ve rekabete giriştiler.[292] Birbirlerine düşman gözüyle bakan bu iki güruhun halk üzerindeki tesiri arttıkça ekonomik güçleri ve buna bağlı olarak devlet yönetimi üzerindeki etkileri de arttı. Böylece bütün devlet birbirine düşman iki gruba bölündü.[293] Hocaların etkisiyle Yarkend Hanlığı genelinde tasavvuf anlayışı benimsendi.[294] Bu nedenle de Yarkend Hanlığı, çevresindeki siyasi ve askeri gelişmeleri takip edemedi. Hanlığın en güçlü dönemi olan Muhammed Han (1591-1609) zamanından sonra iç karışıklıklar arttı ve Hanlık anarşiye sürüklendi. Bu dönemde sık sık han değişikliği gerçekleşti. Karışıklıklar Abdullah Han'ın 1636 yılında tahta çıkmasına kadar devam etti. Abdullah Han iktidara geldiğinde ülkede merkezi otoriteyi sağlasa da onun ölümünden sonra durum tekrar eski halini aldı.[295]

İsmail Han (1670-1678) döneminde ise iç karışıklıkların yanı sıra Aktağlık ve Karatağlık hocaları arasındaki çatışma iyice kızıştı. Han, Karatağlık Hocalarını destekleyerek Aktağlık Hocalarından Appak Hoca'yı 1677'de Kaşgar'dan kovdu. Kaşgar'dan çıkartılan Appak Hoca Tibet'e giderek Dalay Lama'dan destek istedi. Dalay Lama da bu isteği geri çevirmeyip Cungar Han'ı[296] Galdan'a haber gönderdi. Galdan, Tanrı Dağı'nın güneyini ele geçirmek için iyi bir fırsat olarak gördüğü bu durumu değerlendirdi ve 1678 yılında Yarkend Hanlığı'na saldırarak İsmail Han'ı esir etti. Kaşgar ve Yarkend'i de Appak Hoca'ya bırakarak onu vali tayin etti. Böylece Yarkend Hanlığı yıkılarak Cungarların askeri gücüne dayanan Hocalar Devri (1678-1759) başladı[297]

Appak Hoca 1693 yılında ölünce eşi, oğlu Mehdi'yi tahta geçirmek için Appak Hoca'nın diğer hanımından olan Yahya Hoca'yı öldürdü. Bu karışıklıktan

---

[292] Alaeddin Yalçınkaya, "Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali, **Hür doğu Türkistan Sempozyumu**, İstanbul 2010, s. 31.
[293] Feyzullah Osman, "Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)", **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 5. (Bu tez Doğu Türkitan'ın Hazin Yılları isimiyle Yedi Tepe Yayınevinden 2019 yılında kitap olarak çıkmıştır. Feyzullah Uygur, Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları, Yeditepe Yay. İstanbul 2019.)
[294] Mehmed Emin Buğra, **Şarki Türkistan Tarihi**, Ankara 1987, s. 383.
[295] Coşkun Kumru, **a.g.t**, s. 11-12.
[296] Cungar Hanlığıyla alakalı bkz. Ekrem Kalan, **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, TTK Yay, Ankara 2008.
[297] Konuralp Ercilasun, **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yay. Ankara 2013, s. 38; Ekrem Kalan, **a.g.e**., s. 31

istifade eden Karatağlık Hocaları İsmail Han'ın kardeşi Akbaş'ı Yarkend'te Han ilan etti. Bu durum üzerine Aktağlık Hocaları da Ahmed Hoca'yı Kaşgar'da Han olarak tanıdılar ve iki grup arasında kanlı çatışmalar meydana geldi. Bu çatışmlar da Cungar ve Mançu istilasına zemin hazırladı.[298]

Appak Hoca'nın girişimleriyle bölgeyi ele geçiren Cungarlar kendi iç çekişmelerinden dolayı güç kaybetmeye başladı. Bu güç kaybedişle Kaşgar'ı kontrolde tutmakta zorlanmaya başlayan Cungarlar, her yıl belli miktarda vergi vermelerinin karşılığında bölgenin yönetimini Danial Hoca'nın ailesine bıraktı.[299]

1745 yılında Galdantseren öldükten sonra Cungar Devleti'nde çıkan taht kavgasına Mançular müdahil oldu. [300] Mançular, Cungar Hanlığı'nın dahili meselelerine müdahil olmalarıyla ellerine geçirdikleri fırsatı değerlendirerek Cungarların topraklarını ilhak etmek için hazırlıklara başladılar. Bu babda Cungarlar'ın askeri gücü ve birliklerin bulundukları yerleri öğrenmeye gayret ederken, bir taraftan da mevcut Cungar Han'ı Davaatsi'ye muhalif olanlarla irtibata geçtiler. Neticede 1744 yılının sonlarında askeri hazırlıkları tamamlayan Mançular 1745 yılında büyük bir orduyla Cungar Hanlığı topraklarına saldırdılar. Bu saldırıya herhangi bir önlem almayan Cungar Han'ı Davaatsi askerleriyle birlikte savaşmak yerine çekilmeyi tercih etti. Üçturfan'da yaklaşık yüz kişilik bir birlikle yakalanan Davaatsi, Mançulara teslim edildi. Mançular ileride kendilerine karşı oluşabilecek bir mukavemette kullanabileceklerini düşündükleri Daavtsi'yi idam etmeyerek kendisine iyi davrandılar. Böylelikle Cungar Hanlığı Mançu hakimiyetine giriş oldu.[301]

1755-1758 yılları arasında Mançular her ne kadar Cungarlar'a karşı galip gelseler de Cungar isyanları nedeniyle Doğu Türkistan'ı ilhak edecek güçte değillerdi. Doğu Türkistan'ın istilası için gerekli alt yapıyı oluşturabilmek adına Mançular, Cungarların 1755 yılında sürgüne gönderdiği Aktağlık Hocalarının lideri Ahmed Hoca'nın oğulları olan Han Hoca ve Burhaneddin Hoca'yı, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerini ele geçirmekte sembolik dini lider olarak kullanmak maksadıyla İli'ye getirdiler.[302] Burhaneddin Hoca, Mançular adına Kaşgar'ın ele

[298] Feyzullah Uygur, **a.g.t.,** s. 6-7.
[299] Feyzullah Uygur, a.g.t., s. 7.
[300] Ekrem Kalan, **a.g.e**., s. 95-102.
[301] Ekrem Kalan, **a.g.e**., s. 103-104.
[302] Musa Seyrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 137.

geçirilmesi için bölgenin önemli şehirlerden biri olan Aksu'yu kontrolü altına almakla görevlendirildi. Burhaneddin Hoca Aksu'yu kontrolüne almakla kalmadı, ardından Kuçar'ı da ele geçirdi. Aksu ve Kuçar'dan sonra Üçturfan'a yönelen Burhaneddin şehri ele geçiremese de Kırgızların yardımıyla Kaşgar'ı ele geçirdi. Burhaneddin Hoca'nın askeri harekâtı ve şehirleri hakimiyetine almasıyla Aktağlı ve Karatağlı hocaları arasında durmak bilmeyen husumet Kaşgar'da yeniden alevlendi.[303]

Kaşgar'ı ele geçiren Burhaneddin Hoca askerleriyle beraber Yarkend üzerine yürüdü. Yarkend'i ele geçiren Burhaneddin Hoca ardından Hotan'ı da kontrol altına aldı. Burhaneddin Hoca böylece birkaç ay içerisinde Kaşgar ve çevresini zapt etmesiyle Mançuların Doğu Türkistan'ı istilası için bir maşa olarak görevini ifa etti.[304]

Mançular, Doğu Türkistan üzerinde emellerine ulaştıktan sonra verdikleri sözde durmayarak Kaşgar'ı Burhaneddin Hoca'ya vermediler. Bu durum üzerine 1758 tarihinde Burhaneddin Hoca ve Kardeşi Han Hoca Mançulara karşı bağımsızlık ilan ettiler. [305] Bu isyan üzerine 1758 yılının temmuz ayında on bin kişilik bir kuvvetle harekete geçen Mançular, Kuçar'da Han Hoca'nın büyük direnişiyle karşılaştılar. Han Hoca'nın birlikleri erzak ve cephaneleri tükenince Kuçar'ı terk etmek zorunda kaldılar. Kuçar'ı ele geçiren Mançular on bine yakın kişiyi kılıçtan geçirdi.[306] Mançular Kuçar'ı ele geçirdikten sonra Aksu ve Üçturfan'ı çok fazla zorlanmadan zapt ettiler. Aksu'yu askeri üsse dönüştürdüler. Bu durum üzerine Han Hoca Yarkend'e, Burhaneddin Hoca Kaşgar'a geldi. Mançulara karşı en çetin mücadele 1758 yılının sonu 1759 yılının başında gerçekleşti. Mançu kuvvetleri Yarkend'i kuşattı. Han Hoca bu kuşatmaya başarılı bir şekilde direndi ve Mançu hücumlarını engelleyerek onlara büyük kayıplar verdirdi. Kuşatma sırasında Kırgızlar isyan etti. Bu isyanı bastırmak için Han Hoca elindeki kuvvetin bir kısmını

[303] Mehmet Âtıf, **Kaşgar Tarihi (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garaibesi)**, Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Eysi Yay. Kırıkkale 1999. s. 147-149.
[304] Feyzullah Uygur, **a.g.t**., s. 13.
[305] Feyzullah Uygur, **a.g.m**., s. 36.
[306] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 158.

Kaşgar'a sevk etmek zorunda kaldı ve böylece Mançu kuvvetleri tamamen yok olmaktan kurtularak Aksu'ya kaçtılar.[307]

1759 yılının sonlarında sayıca çok kalabalık Mançu kuvvetleri Üçturfan ve Yarkend'i ele geçirdiler. Böylece Kaşgar, Yarkend ve çevresi Mançuların eline geçti. Mançulara karşı direniş Kaşgar'ın dağlık kesiminde bir müddet daha devam ettiyse de başarıya ulaşamadı. Bu durum üzerine Han Hoca Yarkend'i, Burhaneddin Hoca ise Kaşgar'ı terk ederek on iki bin aile ile birlikte Bedahşan'a iltica ettiler. Bedahşan'da halk tarafından çok iyi karşılandılar. Bedahşan'dan hariç dokuz bin aile de Hokand'a göç etti. Ağır yaralı olan Han Hoca vefat etti, Burhaneddin Hoca da Sultan Şah tarafından tutuklandı. Han Hoca'nın başı kesildi ve kesilen başı Mançulara teslim edildi. Mançular Han Hoca'nın gövdesinden koparılan başını, Pekin'de bir demir kafeste zafer nişanesi olarak sergiledi. Üç yıl sonra da Burhaneddin Hoca kardeşiyle aynı sonu yaşadı. Mançular, Doğu Türkistan'dan kaçan hocaların peşinden Hokand ve Taşkent'e kadar gelerek askeri güçlerini hissettirdiler. Bu sırada Afgan Emirleri Mançulara karşı bölgenin umudu durumundaydı fakat onlar Bedahşan'ı ele geçirmekle yetindiler.[308]

Doğu Türkistan'ı istila eden Mançular bununla yetinmeyip Batı Türkistan'ı da tehdit etmeye başladılar. 1759 yılında Hokand'a göç eden Uygurların peşine düşen Mançu kuvvetleri Fergana'nın doğusuna kadar ilerledi. Hatta 1758 yılında Taşkent'i ele geçirdiler.[309] Mançuların bu tazyikini Hokand Han'ı Erdana Bey (1753-1762) Kırgız Hacı Bey'in yardımıyla püskürtebildi. Erdana Bey, Mançu baskısını bertaraf edebilmek maksadıyla hanlık ve beylikleri bir bayrak altına toplamaya çalıştı. Bu uğurda Kazak sultanlarına davet gönderdi.[310] Ayrıca Afgan Emir'i Ahmed Durrani'den de yardım istedi.[311] 1759 yılında Mançular Hokand'a bir elçi göndererek Kaşgar'dan Hokand'a göç eden hocaların ayaklanmaları durdurmalarını, şayet hocalar ayaklanmak isterse Hokand tarafından bastırılması talebinde bulundu.

[307] Feyzullah Uygur, **a.g.e**., s. 14.
[308] Feyzullah Uygur, "Mançuların İlk Doğu Türkistan İstilâsı", s.37-38.
[309] Henry Horwoth, **a.g.e**, C. II,s. 817.
[310] Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 35-36.
[311] T. Beysembiev, **Tarih-i Şahruhi**, s. 13.

Hokand Hanlığı bu talepleri geri çevirmedi 1760 yılında karşı elçilik heyeti göndererek Mançu hakimiyetini tanıdı.[312]

Mançular Doğu Türkistan'da yönetimi ele geçirdikleri ilk günden itibaren Doğu Türkistan halkına zulmetmeye ve onları soygun boyutuna ulaşan ağır vergiler altında ezmeye başladı. Bu durum Doğu Türkistan halkını zor durumda bıraktı. Mançu yönetimi Doğu Türkistan'da memur maaşlarını karşılayabilmek için ziraat ile uğraşan halktan durumları göz önünde tutulmaksızın hububat ve kumaş olarak vergi aldı. Yılın kurak geçmesi, mahsulün yeterli olup olmamasına dikkat edilmeden alınan bu vergilerden dolayı Doğu Türkistan halkı ya bütün mahsulünü vergi olarak verdi ya da vergiyi karşılayabilmek adına pazardan hububat satın almak zorunda kaldı.[313]

Mançular, ağır verilerin yanı sıra Doğu Türkistan'da kendi yönetimlerine karşı çıkabilecek şahısları ve aileleri tarlalarda köle olarak çalıştırmak için Tanrı Dağları'nın güneyindeki Gulca'ya sürgün etti. Gulca'ya zorunlu iskân ettirilen halk çalışmaları karşılığında elde dilen hasattan yanlızca kendi yiyecekleri kadarını alabildi.[314] Ayrıca Mançular Gulca'ya sürgün ettikleri ailelerin yurtlarındaki arazilerine el koydu ve bunları ilk başta mahsulün yarısı karşılığında başkalarına kiraladı. Doğu Türkistan halkından memurlar için alınan vergiler dışında memurların yiyecek, içecek, binek hayvanları ve onların yemleri, yakacak gibi günlük ihtiyaçları da temin edildi. Bunların dışında Mançular Doğu Türkistan ahalisini köprü ve yol yapımı, kanalizasyon-su ve inşaat işlerinde, maden arama ve çıkartmada zorla çalıştırdı. Mançu görevlilerinin yanı sıra yerli ahaliden bölgede görev yapan memurların yükü de Doğu Türkistan halkının sırtına yüklendi. Doğu Türkistan ahalisi arasından seçilen memurların düğün, cenaze gibi merasimleri için gerekli insan gücü ve maddi kaynak halk tarafından sağladı.[315]

Mançu idaresi altındaki Doğu Türkistan'da halkın ağır vergiler ve gereksiz işlerde zorla çalıştırılması bölgede huzursuzluk yaratıyordu. Bu huzursuzluk

---

[312] Horwoth, **a.g.e**., C. II, s. 817; L. J. Newby, **The Empire and The Khanate (A Political History of Qinh Relations whit Khoqand v.1760-1860)**, Brill Leiden Boston 2005, s. 45

[313] Feyzullah Uygur, **Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları**, Yeditepe Yay., İstanbul 2019, s. 19.

[314] Mehmet Âtıf Gulca'ya on iki bin beş yüz kişinin sürgün edildiğini bildirir. Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 166. Aynı hususta Kuropatkin ise sayıyı on iki bin olarak kaydetmektedir. A.N. Kuropatkin, **Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan**, Yay. Haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültürsanat, İstanbul 2016, s. 147.

[315] A.N. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 19-22.

Üçturfan'da isyana dönüştü. Üçturfan'daki Mançu memurlarının zevk-sefa düşkünlüğü ve zorbalıkları halkın canına tak etti. Üçturfan'ın hâkimi Kumullu bir Müslüman olan Yusuf'un halkı aldatıp soyması ve Mançu memurları kadın ve kızlara tecavüz etmeye başlaması halkı patlama noktasına getirdi. Bu tecavüzler ve istismarlar Üçturfan halkının 1765 yılında Mançulara karşı isyan etmesine sebep oldu.[316] İsyan eden Üçturfan halkı şehrin valisi SU Çing ile Van unvanına sahip Yusuf'u öldürdü ve şehirde bulunan Mançu askerlerini katletti. Mançuların Batı Türkistan'ı tehdit etmeleriyle oluşan ve Hokand Hanlığı'nın başını çektiği ittifaktan yardım alacağını düşünen Üçturfan halkı, beklediği yardım gelmeyince yalnız kaldı. Mançular'ın Kaşgar'da bulunan kumandanı Çao Kui[317] ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Ancak şehrin ahalisi Kaşgar'dan gönderilen kuvvetleri bertaraf etti. Bu durum üzerine Mançu yönetimi isyanın diğer bölgelere sıçramasını engellemek için büyük bir askeri kuvveti Üçturfan'a sevk etti. Üç aylık Mançu kuşatmasında erzakları biten Üçturfan halkı teslim olmak zorunda kaldı. Mançular kendilerine karşı isyan eden Üçturfan'ı feci şekilde cezalandırdı. Mehmet Âtıf'ın beyanatıyla Üçturfan'da isyandan sonra yerli ahali kalmadı bunların yerine Kaşgar ve çevresinde yirmişer otuzar kişi getirilerek şehre yerleştirildi.[318] Kuropatkin'in belirtiğine göre Mançular Üçturfan isyanını bastırırken isyan etmeyi düşünen şehirlere ibret olsun diye çok sert davrandılar. Suçlu suçsuz ayrımı yapmadan herkesi eşit cezalandırdılar. Bu tutumu bölge halkında nefrete ve yapılanların intikamının er geç alınması için kine neden oldu.[319]

Üçturfan isyanının ardından Mançular vergi ve idari konularda düzenlemeler yaptılar fakat bu düzenlemeler Uygurlara yapılan zulüm önlemedi. Zulümler devam ederken Kaşgar'daki Karatağlık hocalarına mensup olan Ziyavdin Hoca bölge halkına yaptığı yardımlarla ahalinin sevgisini kazandı. Ziyavdin Hoca Aktağlık ve Karatağlıkların arasındaki husumeti bitirmek ve onları tek vücut halinde birleştirmek

[316] A.N. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 149.
[317] Kuropatkin komutanın ismini Naştung olarak kaydeder. A.N. Krupatkin, **a.g.e**, s. 149. Ayrıca Kaşgar'daki ordunun müdahalesinden önce Üçturfan'a en yakın bölge olan Aksu'daki Mnançu birliğinin isyanı bastırmak için şehre sevk edildi lakin başarılı olmadı. Aksu birilerinin başarısızlığı üzerine Kuçar'daki Mançu birlikleri de bölgeye sevk edildi fakat sonuç alınamadı. Bu durum üzerine ayaklanmanın diğer şehirlere sıçramaması için Kaşgar'dan on bin kişilik bir Mançu ordusu Üçturfan'a sevk edildi. A.N. Kurotapkin, **a.g.e.**, s. 149.
[318] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 169-172.
[319] A.N. Krupatkin, **a.g.e.**, s. 150.

istiyordu. Bu maksatla Aktağlık hocalarından Haşim Hoca'nın kızını ikinci eş olarak alıp onu Kaşgar'a gelin olarak getirmek istedi. Bu teklifi kabul edilmeyince 1815 yılında isyan eden Ziyavdin Hoca Kaşgar'daki Mançu askerlerini ve memurlarını öldürdü. Hükümet konağının at ağılını ateşe verdi. İsyana katılanların sayısı yüz kişi civarında olduğu için ayaklanma çabuk bastırıldı. Ziyavdin Hoca öldürüldü hatta bebek yaştaki oğlu Pekin'e götürüldü ve büyüdükten sonra katledildi.[320]

Doğu Türkistan'da bunlar yaşanırken Mançu istilasından kaçarak Batı Türkistan topraklarına ikamet eden hocalar memleketlerini kurtarabilmek için göç ettikleri bölgelerde faaliyetler gösteriyordu. Aktağlık hocalarından Burhaneddin Hoca'nın oğlu Salih Hoca (Samsak Hoca), Mançu istilasından sonra Hokand Hanlığı'na sığındı. Babasının katledilmesinden sonra Kaşgar tahtının varisi konumunda olan Salih Hoca Kaşgar'a dönüp isyan bayrağı açmak için fırsat kolluyordu. Hokand'da bulunan Uygur mültecilerde kendisine inanıyor ve güveniyordu. Mançular bu durumdan haberdar olunca batıdan gelebilecek tehlikelere karşı önlem aldılar. Ayrıca aynı dönemde Karatağlık hocalarından Kemaleddin Hoca bir grup Kırgızla Mançu hududuna saldırılarda bulunuyordu. Bu saldırılar üzerine Mançular sınıra asker gönderip Kemaleddin Hoca'yı yakaladı ve katletti. Ardından Hokand Han'ı Ömer'e (1810-1822) yüklü miktarda para göndererek hocaların Mançu sınırına gönderilmemesini istedi. Bu istek Ömer Han tarafından kabul edildi ve Salih Hoca Mançulara karşı faaliyette bulunmaması için gözetimde tutuldu. Salih Hoca, Ömer Han'ın 1822 yıllarında vefat etmesinden sonra rahatladı. Kaşgar'a dönme hayalleri kurar iken vefat etti.[321]

Netice itibariyle Mançu istilası ve bunun akabindeki keyfi uygulamalar, ağır vergiler, gereksiz işlerde zorla çalıştırılmaları ve ırzlarına göz dikilmesi Doğu Türkistan ahalisinde Mançu yönetiminden memnuniyetsizliğe yol açtı. Bu memnuniyetsizlikler 1765 yılında Üçturfan'da isyana dönüştü fakat bu isyan Mançular tarafından ağır bir şekilde bastırıldı. Mançuların isyanı bastırrıken sergiledikleri sert tutum bölge halkının Mançulara karşı kinlenmesine sebep oldu. Mançu yönetimi Doğu Türkistan'daki hakimiyetlerinin, Hokand Hanlığı topraklarına iltica eden Hocalar tarafından çıkarılacak bir isyanla tehlikeye gireceğinin

[320] İklil Kurban, **a.g.e**., s. 75-76.
[321] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 178-181.

farkındaydı. Mançular bu durumun önüne Hokand Hanlığı ile anlaşma imzalayarak geçmek istediyse de çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde değineceğimiz üzere, özellikle işgalden sonra Hokand Hanlığı Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinde Uygurların dayanak noktasını oluşturdu. Netice itibariyle Mançu istilasından kurtulmak için Uygurlar birçok kez isyan etti, bu isyanlara Cihangir Hoca'dan itibaren Hokand Hanlığı da destek verdi ve nihayetinde Atalık Gazi Yakup Bek zamanında Doğu Türkistan Mançu zulmünden kurtuldu.

1.4.KAZAK HANLIĞI'NIN GENEL DURUMU

Günümüzde Kazakistan topraklarında yaşayan ve kendilerine ait bir devletleri bulunan Kazak Türklerinin bu adı alması Kazak Hanlığı'nın kurucusu Janibek ve Kirey dönemine dayanmaktadır. Janibek ve Kirey yönetiminden hoşnut olmadıkları için XV. asırda Deşt-i Kıpçak Hakimi Ebulhayr'a karşı isyan edip müstakil olarak hareket etmeye başladılar. Ebulhayr Han'dan ayrılan Kıpçak, Oğuz ve Türkleşmiş Moğol boylarının tamamına Kazak ismi verildi. Mirza Haydar Duğlat, Kazakların ana kitleden ayrılarak bir zaman fakir ve avare olarak dolaştıklarını bu yüzden kendilerine kazak denildiğini belirtir.[322] kazak sözü daha çok hür serbest, bekar, mert yiğit anlamına gelmektedir.[323]

Kazak Hanlığı'nın kuruluşu XV. asrın 50-60. yıllarında gerçekleşti. Söz konusu yıllarda Ebulhayr Han idaresindeki Özbeklerin Moğollar tarafından zayıflatılmasıyla Ak Orda'nın idarecisi Tokay Timur'un neslinden Janibek ve onun yeğeni Kirey önderliğindeki boylar Ebulhayr Han'dan ayrılarak Çağatay neslinden İsen Buga'nın hâkim olduğu topraklara göç ettiler.[324] Ebulhayr Han'ın 1468 yılında vefat etmesiyle birlikte oluşan iktidar boşluğu ve karışıklıklardan dolayı Yedi Sul bölgesine büyük göçler meydana geldi. Bu göçler neticesinde Janibek ve Kirey'in

---

[322] Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.447.

[323] Reşit Rahmeti Arat, "Kazakistan", **İA**, C.VI, İstanbul 1993, s. 449; Keith Hitchins, "Kazaklar", **DİA**, C25, s. 131. Kazak isminin diğer anlamaları için bkz. Yerkinay Maukhara, Siyasi ve Kültürel Açıdan Kazak Hanlığı (1456-1731)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 17-18; Fatih Ünal, **Sultan Kenesarı**, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010, s. 17-19.

[324] Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e**, s. 447.

idare ettiği topluluk iki yüz bin kişiye ulaştı ve bu topluluk Kazak adıyla anılmaya başladı.[325]

Kazak Hanlığı'nın kuruluşundan sonra içtimai teşkilat olarak üç orda/cüze ve bunlara bağlı olarak urug/boylara ayrıldılar. Kazaklar efsanevi olarak Alaş veya Alaç olarak isimlendirdikleri bir atadan türediklerine inanırlar. Alaş veya Alaç olarak bilinen ilk atanın üç oğlu olduğu ve bunlardan üç cüzün meydana geldiği, zamanla bu züllerin de alt kısımlarının oluştuğu inancı Kazak toplumunda yaygındı. Kazaklar bu içtimai teşkilatı tarih sahnesine Kazak adıyla çıktıkları günden itibaren günümüze kadar devam ettirmişlerdir.[326]

XVII. asırda Cungar Hanlığı'nın kurulmasıyla Kazaklar Cungarlarla mücadele etmiş ve kendi topraklarını başarıyla korumuşladır Cungarların Maveraünnehir'i istila etmelerine de engel olmuşlardır.[327] Cungarlarla mücadele Kazak Hanlığı'nı olumsuz etkilemiştir. Tevke Han (1608-1718) devrinde oluşturulmaya çalışan yeni idari düzen sekteye uğramış[328] ve Kazak Hanlığı'nda merkezi otorite kaybolmuştur.[329]

Cungar Hanlığı'nın saldırılarını püskürten Küçük Orda Han'ı Ebulhayr, Cungarların tekrar saldırma ihtimaline karşı destek alabileceği ve rakiplerine karşı üstünlük sağlayabileceği, yerini koruyabileceği bir müttefik arayışındaydı. Kendisine müttefik olarak Rusya'yı seçti ve 1731 yılında bağlılığını bildiren bir mektup gönderdi. Rus Devleti bu talebi onayladı ve Küçük Orda Rus tabiiyetine girdi.[330] Rusya Küçük Orda'yı hakimiyetine aldıktan sonra Orta ve Büyük Orda'yıda hakimiyet altına alabilmek için girişimlerde bulundu. Rusya Küçük Orda Kazakları'nı Başkurt, Kalmuk Yayık Kazakları (Kossaklara) karşı koruyacaktı. Buna

---

[325] Mirza Haydar Duğlat, **a.g.e**, s. 447. Yerkinay Maukhara Yedi Su bölgesine göç eden Kazakları "Özbek-Kazak" olarak adlandırmakta daha sonra Janibek ve Kerey hanların idaresinde kurulan hanlığın halkına Kazak isminin verildiğini belirtir. Yerkinay Maukhara, **a.g.t**., s.18.

[326] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.37-38.

[327] Fatih Ünal, **a.g.e**., s. 52-53.

[328] Kazak Han'ı Tevke, Ulu, Orta ve Küçük cüzler şeklinde yapılanan ve zamanla birbirinden kısmen bağımsız hareket etmeye başlayan Kazak ordalarında merkezi otoriteyi sağladı. Her Kazak Ordası'nın kendi yargılama usulünü ortadan kaldırarak "Yedi Yasa" olarak bilinen düzenli kanun derlemesini oluşturdu. ayrıca her boyun tamgası belirledi ve boyların yaylak ve kışlaklarını düzenledi. Böylece boylar arasında husumete sebep olan merak dağılımında yaşanan problemleri de ortadan kaldırdı. Tevke Han Kazakların her yılın son bahar aylarının birinde büyük kurultay toplaması sağladı. Fatih Ünal**, a.g.e.,** s. 52-53.

[329] Fatih Ünal, **a.g.e**., s. 58.

[330] Fatih Ünal, **a.g.e**., s. 58-60.

karşılık Küçük Orda kendi Hanını kendisi seçecek, sınırlarda bulunanan Rus üslerine ve ticaret kervanlarına saldırmayacaklar hatta ticaret kervanlarını Kazaklar koruyacaktı. Ancak bu durum Rusların umduğu gibi olmadı. İki taraf arasında güvensizlik ve itilaf mevcuttu. Volga Kalmuklarıyla Kazaklar arasındaki çatışmalar devam ediyordu. Kazaklar gerek ticaret kervanlarına gerekse Rus sınırına baskın yapmaya devam ederek Rusların hayal ettikleri hakimiyeti kurmalarına olanak vermediler.[331]

1741 yılında Cungarlarlar on beş bin kişilik kuvvetle Kazak steplerine saldırdı. Congarlar Orenburg yakınlarına kadar sokuldular. Ruslar, Kazakların kendi tebaları olduğunu belirtince Cungarlar saldırıyı durdurdu. Bu esnada Orta Orda yöneticilerinden Ablay Sultan, Cungarlara esir düştü. Cungar esaretinde bir yıl geçiren Ablay Sultan Rusya'nın araya girmesiyle esaretten kurtuldu ve kendi topraklarına gelebildi.[332]

Ablay Sultan Ruslara, Cungarlara ve Çinlilere karşı denge politikası yürütmüş ve Kazakların bağımsız kalmasını sağlamıştı. Bu esnada Küçük Orda Rusların nüfusu altına girmeye başladı. Bu dönemde Ruslar inşa ettikleri kaleler ve bu kalelere yerleştirdikleri Rus Kazakları (Kossaklar) ile Kazak topraklarını batıdan ve kuzeyden sarmaya başladı. Ancak bu dönemde yapılan hazırlıklar henüz Kazak ordalarını hakimiyet altına alarak Türkistan Hanlıklarına geçebilme olanağı sağlamıyordu.[333] Ruslar Küçük Orda Han'ı Ebulhayr'ın Orta Orda Sultanlarından Barak tarafından öldürülmesi üzerine, Nurali Sultan'ı tahta çıkarttı. Bu durum Kazak geleneklerine uymuyordu ve bu sebepten hoşnutsuzluğa sebep oldu. Nurali Sultan'ın hakimiyetini tanımayanlar Sultan Batır'ı Han olarak seçtiler. Böylece Sultan Nurali devrinde Küçük Orda'da iki han bulunmaktaydı. Ayrıca Nurali Sultan döneminde komşularla ilişkiler de iyi değildi. Zira Kazakların Başkurtlar ile olan düşmanlığı Ruslar tarafından derinleştiriliyordu. 1755 yılında bastırılan Başkurt ayaklanmasından sonra Kazak topraklarına göç eden elli bin Başkurt ayaklanmacısını, Ruslar Nurali'yle irtibata geçerek ortadan kaldırttı. 1773-1774

[331] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.58-63.
[332] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.64-65.
[333] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.66-68.

yıllarından meydana gelen Pugaçev isyanına kısmen Küçük Orda Kazakları da destek vermişlerdi.[334]

Pugaçev ayaklanmasının bastırılmasından sonra Rusların Küçük Orda topraklarının bir bölümü Simbirsk ve Ufa Genel Valiliğine bağlandı.1782 yılında Hudut Komisyonu kuruldu ve Kazakların Yayık nehrinin diğer kıyısına geçişleri yasaklandı. Rusların Küçük Orda'nın iç işlerine karışmasından hoşnut olunmaması ve bunun üzerine Yayık Nehri'nin diğer tarafına geçilmesinin yasaklanması, ayrıca Rus yetkililerin Kazakları yağmalaması ve eziyet etmesi neticesinde bir galeyan oluştu. Bu galeyan Küçük Orda'nın Baybaktı uruğunun reisi Sırım Datoğlu önderliğinde isyana dönüştü. Ruslar 1784-1785 yıllarında iki kez Kazak topraklarına askeri kuvvet sevk etti fakat başarılı olamadı. Bu arada Nurali Sultan Rus yetkili Boron İgelstrom'a Sırım Batur'un Küçük Orda Kazaklarını kendisine karşı kışkırttığını belirtti ve durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Bu durum üzerine İgelstrom Sırım Batur'a yanaştı. Hanlığı idare sistemi olarak yeniden düzenledi ve Küçük Orda'yı yedi idari taksimata bölerek her birinin başına beyler atadı. Böylece Hanlık parçalanacak ve tamamen Ruslar tarafından ilga edilecekti. İgelstrom bu emelini gerçekleştirmek için Nurali Sultan'ın davet edilmediği, başkanlığını Sırım Batur'un yaptığı bir kurultay tertip etti. Bu kurultayda Küçük Orda'nın Rus hakimiyetini tanıdığı ve sınır bölgesinde karmaşa oluşturmayacağı hususunda kararlar alındı. Kurultayı takiben Nurali 1786'da Orenburg'a sürgün edildi oradan da Ufa'ya gönderildi.[335]

Bu sırada Nurali'nin uzun süredir Sırderya'da yaşayan ve o bölgedeki Karakalpaklar üzerinde hakimiyet tesis etmiş oğlu Erali, Halk Meclisi'ni bastı ve Sırım'ı esir etti. İgelstrom'un baskılarıyla Sırım 1786'da serbest bırakıldı. Aynı yıl toplanan kurultayda halk 1784 yılında Ruslar tarafından kurulmuş olan Hudut Mahkemesi-İdaresine katılma kararı aldı. Bu karar üzerine Kazaklar ikiye bölündü, bir grup Sırım tarafını tutarken diğer bir grup Kaip'i kendilerine Han olarak seçtiler. Orta Orda Han'ı Veli Han'da bunlara destek vererek Küçük Orda'nın ortadan

[334] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.68-69. Çar II. Katerina merkeziyetçi bir politika uygula ve tahtını sağlama almak için büyük toprak sahiplerine imtiyazlar verdi. Bu durum Slav olmayan köylü halk arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu ve bu hoşnutsuluk Don Kazaklarından Emelyan Pugaçev önderliğinde isyana dönüştü. **a.g.e**, s. 69-70.
[335] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s.70-72.

kaldırılmasını engellemeye çalıştı. Halk meclisinin 1787'deki toplantısında o dönemde halen hayatta olan sürgündeki Nurali'nin yeniden han olması kararı alındı. Durumu dikkatle izleyen Rus Çarlığı1790 yılında Nuralinin oğlu Erali'yi, Küçük Orda Han'ı olarak seçti. Ardından bozkıra muhalefeti susturmak maksadıyla bir ordu gönderdi. Rusların kaypak siyasetini anlayan Sırım Batur da Ruslara karşı savaş ilan etti. 1794'de Erali öldürüldü ve yerine Ruslar'ın müdahalesiyle Nurali'nin diğer oğlu İşim Küçük Orda'nın Han'ı oldu. Bu durum Kazaklar tarafından kabul edilmedi. İşim 1797 yılında Sırım tarafından öldürüldü. Bu gelişmeler üzerine İgelstrom yeniden Küçük Orda'nın idari işlerine el attı ve 1797 yılında Sultan Ayçuvak başkanlığında altı uruğun temsilcilerinin de içerisinde bulunduğu İştişare Heyeti oluşturdu ve bu heyet Küçük Orda'nın idari işlerinden sorumlu oldu. Bu esnada Hive Hanlığı'na sığınan Sırım ise 1802 yılında halk arasındaki yaygın inanca göre zehirlenerek öldürüldü.[336]

XIX. yüzyılda Küçük Orda Kazaklarında siyasi olarak bir karmaşa hakimdi. 1805 yılında Ayçukav ilerlemiş yaşını ve sağlık sorunlarını sebep göstererek tahttan feragat etti, yerine oğlu Jantüri geçti. Jantüri ise 1809 yılında Nurali'nin oğulları tarafından öldürüldü ve Küçük orda tahtına iki yıl bir han seçilemedi. Bu iki yıllık zaman zarfında Ruslar hanlığın idari işlerinin yürütülebilmesi için Hanlık Şuarası oluşturdu. 1812 yılında Ebulhayr Han'ın torunu, Ayçuvak'ın ikinci oğlu Şirgazi Rus Çar'ı I. Aleksandr'ın onayıyla Küçük orda Han'ı olsa da Küçük Orda'nın tamamı onun hanlığını onaylamadı ve Küçük Orda Kazakları Ebulhayr Han'ın evlatlarından uzaklaşarak step içlerine doğru göç etmeye başladı. Bu göç edenlerin bir kısmı Orta Orda'ya katıldı. Göç edenlerin diğer bir kısmi ise Sırderya boylarına yaklaşarak burada kendilerine Sultan Ebulgazi Kaipov'u Han ilan ettiler. Şirgazi'nin iktidarı sırasında 1812 yılında Bökey Sultan "İç Orda" veya "Bökey Orda" olarak kayıtlara geçen bir hakimiyet tesis etti ve kendisi Han oldu. Bökey Sultan 1815 yılında vefat ettikten sonra en büyük oğlu Jangir 1824 yılında hanlığı yeniden kurdu. Öte yandan Şirgazi'nin Kazak steplerini idare etmekte başarılı olmadığının farkına varan Ruslar, Sultan Karatay'a yaklaştı ve çok geçmeden Şirgazi'yi Hanlık tahtından indirilerek yerine Hive Han'ı Kaip'in torunu Sultan Arungazi'yi Han olarak tanıdı. Son derece

[336] Fatih Ünal, **a.g.e**., s. 72-74.

zeki olan, halkın sevgisini ve desteğini kazanan Arungazi'nin iktidarını 1818 yılında Orenburg Sınır Komisyonu bünyesinde oluşturulan Yabancı işler bakanlığı tanımadı. 1821 yılında Arungazi Petersburg'a çağrıldı oradan Kalug'a sürgün edildi. Ölüm tarihi olan 1833 yılına kadar Arungazi Kalug'da kaldı. Ayrıca Küçük Orda Han'ı Şirgazi Orenburg'a çağrıldı. 1835 yılında orada öldü. [337]

Küçük Orda Kazak Hanlığı toprakları Ruslar tarafından kesin olarak hakimiyet altına alınana kadar Kazakların kendi içlerindeki hakimiyet mücadeleleri ve Rusların sık sık bu mücadelelere dahil olmalarından dolayı uzun müddet istikrar sağlanamadı. Nurali Sultan'dan sonra iktidara gelen hanların hükümdarlığı kısa süreli olduğu gibi aynı dönemde birden fazla han idarede söz sahibi oldu. Bu karışıklıklar neticesinde Ruslar Küçük Orda Kazak topraklarına doğrudan müdahale etti ve hanlığı tasfiye etti. Rusya'yla siyasi ilişkiler Ebulhayr Han ile başladı ve Küçük Orda Kazaklarının bağımsızlığını kaybetmesiyle sonuçlandı.[338]

Ruslar Küçük Orda'da izledikleri yolun bir benzerini de Orta Orda'da uyguladı. 1781 yılında Albay Han'ın ölümüyle tahta Sultan Veli Han oturdu. Sultan Veli Han'ın hükümdarlığı Ruslar tarafından da tasdik edildi ancak Albay Han'ın diğer oğulları ve yakın akrabaları kendilerini Çin hakimiyetinde gördükleri için Rusya ile çok az münasebet kurdu. Sultan Veli Han 1821 yılında vefat edinceye kadar Orta Orda Hanıydı. Ruslar, henüz Veli Han hayattayken Orta Orda'nın iç işlerine karışmaya başladı. I. Aleksander Barak'ın oğlu, Bökey'in hanlığını 1816 yılında tanıdı ve Bökey'in 1819'da ölümüne kadar kendisi Orta Orda'da ikinci bir Han olarak kaldı. Sultan Veli Han ölünce yerine geçen Ubeydollah'ın hanlığı Çinliler tarafından tanındı fakat Ruslar Ubeydollah'ın Hanlığını kabul etmedi.[339] Ubaydollah'ın hanlığının kabul edilmemesindeki en önemli sebep Rusların Kökşatav'da kale inşa etmelerini kabullenmemesiydi. Bu yaklaşımının neticesinde bir süre sonra Ubaydollah Han esir alınarak hapsedildi. Orta Orda'da 1841 yılında Kenesarı'nın Han ilan edilmesine kadar Hanlık yönetiminde kimse bulunmadı.[340]

Kazak Ordalarının içerisinde Büyük Orda'nın durumu diğer iki Kazak Ordası'ndan farklı oldu. Büyük Orda Cungar hakimiyetine girdi ve Büyük Orda'nın

[337] Fatih Ünal, **a.g.e**., s.74-75.
[338] Fatih Ünal, **a.g.e**., s.75-76.
[339] Fatih Ünal, **a.g.e**., s.76.
[340] Fatih Ünal, **a.g.e**., s.99-100.

yöneticileri XIX. yüzyılın başlarına kadar hiçbir şekilde Rus hakimiyetine girmeyi düşünmedi. Cungarların Çin tarafından bertaraf edilmesiyle bu kez de Çin nüfusuna girdi. XIX. asrın başında Çinliler 'in giderek zayıflamasıyla oluşan iktidar boşluğunu bölgedeki Hokand Hanlığı doldurmaya uğraştı. Bu dönemde Güney Kazakistan'da yaşayan Ablay Han'ın oğlu Süyik Sultan idaresindeki Kazaklar Hokand baskılarından dolayı Rus himayesine yöneldi. 1819 yılında Süyik ve idaresinde yaşayan 55.462 kişiyle Rus yetkililere sadakat yemini etti. 1821 yılında yine Ablay Han'ın oğullarından Sultan Adil Rus himayesine yöneldi. Ruslar Çin sınırındaki Kulca, Aksu istikametindeki kervan yollarının güvenliğini sağlamak için Büyük Orda'nın bu talep ve isteklerine büyük önem verdi. 1824 tarihinde Çar I. Aleksander Büyük Orda'nın Yedisu'da konar-göçer yaşayan boyların 14 sultanını himayesi altına aldığını duyurdu.

1.5.HOKAND HANLIĞI'NIN GENEL DURUMU

Ağabeyi Alim Han'ın hal edilmesiyle tahtan geçen Ömer Han, Alim Han'ın katilleri tarafından Kukla Han olarak tahta çıkartıldı. Durumun farkında olan Ömer Han devlet kademelerine gerekli atamaları yapmaz ise sonun ağabeyi gibi olacağının farkındaydı. Bu nedenle ilk olarak Alim Han'ın katledilmesinin müsebbipleri İriskulu, Cumabay Kaytakiy, Müminbek'i ortadan kaldırdı.[341] İriskulu, Cumaybay Kaytakiy ve Müminbek'ten kurtulan Ömer Han, Alim Han'ın üç oğlundan Taşkent Hakimi Şahruh'u idam ettirdi[342] ve Atalık ile Murad'ı da Karategin'e sürdürdü.[343]

Devlet içindeki karışıklıklar hallolduktan sonra Hokand Hanlığı'nın üst düzey bürokratları ülkenin başkentine geldiler. Kurultay toplandı, eski kurallara ve geleneklere göre Ömer Han beyaz keçeye oturtuldu; keçenin birinci köşesinden büyük ulemalar, ikinci köşesinden emirler ve vezirler, üçüncü köşesinden boy beyleri, dördüncü köşesinden ise önde gelen Hokand eşrafı tutup Fetih Suresini

[341] Hüdayarhanzade**, a.g.e.**, s. 122-123. Yukarıda öldürüldüğünü belirttiğimiz beklerin amacı Ömer Han'ı öldürerek tahta İriskuli Bek'i geçirmekti. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s. 82; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 102. Encüm at-Tevarih'e göre ise bu beklerin amacı Hacı Bek soyundan yaşı küçük birini tahta geçirerek devleti kendileri yöneteceklerdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 123. İbretül Havakin'de bu emirlerin öldürülmesinde Ömer Han'a en büyük desteğin Recep Divanbegi'nin verdiği belirtilir. Niyâz Muhammed Hokandi, **a.g.e.**, s. 102. Hakimhan Töre fitne kaynağı olarak nitelendirdiği Irırkulu ve Cumabek Kitay'ın idam edildiğini kaydeder fakat onların niyetlerinin ne olduğunu belirtmez. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s.338.

[342] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s.336

[343] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 340.

okuyarak[344] Hanı tahta oturttular. [345] Tahta geçtikten sonra Ömer Han cülus törenine katılan devlet adamlarına hediyeler dağıttı. Niyaz Muhammed ve Abdulbaki gibi alimleri umera rütbesine yükseltti. Şahi Parvanaçi Margelani, Mingbaşı[346] makamına atandı. Alim Han zamanında Buhara'ya kaçan Recep Divanbegi[347] ise Taşkent Hakimi olarak tayin edildi. Recep Divanbegi'nden önceki Taşkent Hakimi, Alim Han'ın oğullarından Şahruh Biy ile iş birliği yaptığı için katledildi.[348]

Devlette hakimiyetini tesis eden Ömer Han dostluk kurmak amacıyla Buhara Emiri Haydar (1800-1826)'a Töre Hoca Kelân'ı elçi olarak gönderdi. Hokand elçisi Emir Haydar tarafından çok iyi karşılandı. Buhara'da elçilik vazifesini yerine getiren Töre Kelân Hoca dönüş yolunda Öretepe Hakimi Mahmud Hoca tarafından şehre davet edildi ve Mahmud Hoca Ömer Han'a tabi olmak istediğini Töre Kelân Hoca aracılığı ile Hokand'a bildirdi. Bu durum üzerine Mahmud Hoca'nın tabiiyetini kabul etmek için Ömer Han Öretepe'ye Masumhan'ı gönderdi.[349] Böylece Öretepe şehri savaşmadan Hokand hakimiyetine girmiş oldu.

Öretepe'nin Hokand hakimiyetine girdiğinden haberdar olan Emir Haydar, Öretepe'yi geri almak ve Mahmud Hoca'yı cezalandırmak maksadıyla bir sefer düzenledi. Emir Haydar'ın bu hamlesi başlangıçta müspet gelişen ilişkilerin bozulmasına sebep oldu. Bu tarihten sonra Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı Ömer Han dönemi boyunca devam edecek olan Cizak ve Öretepe üzerinde hakimiyet

---

344 Kur'an-ı Kerin, 48:1. İbetul Havakinde belirtilene göre Fatiha süresi okunmuştur. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s. 101.

345 Hüdayarhanzade, **a.g.e**, 124.

346 Mingbaşı yani Binbaşı Ömer Han döneminde yapılan idari ıslahatlarla Kuşbegi'nin yerini alarak Baş Vezir konumuna yükselen devlet görevlisiydi. Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 89.

347 Recep Divanbegi Alim Han zamanında Buhara'ya kaçmış Emir Haydar'ın hizmetine girmiş daha sonra da oradan da kaçarak Şehir-i Sebz'e sığınmıştır. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 338. Recep Divanbegi Şahi Pervaneci Merginâni'nin Mingbaşı makamına atanmasını da fırsat bilerek Hokand'a geri dönmüştür. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e,** s.82; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.,** s. 102.

348 Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**,, s. 102; Mirzo Olim Mahdûm Hoci,**a.g.e**, s. 81.

349 Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 339. Encüm at-Tevarih'te elçi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Mahmud Hoca kardeşi Sultan Hoca'yı Hokand'a göndermiş ve Ömer Han'a tabi olmak istediği bildirmiştir. Bunun üzerine Masumhan Töre'nin Öretepe'ye gitmiştir. Masumhan'ın şehre gelmesinin ardından ilk cuma günü Öretepe'de Ömer Han adına hutbe okutulmuştur. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s.123-124. Tarih-i Türkistan'da bu olayın Ömer Han'ın saltanatının onuncu yılında gerçekleştiği kayıtlıdır. Ömer Han'ın Cizak seferine çıkıp Hocend'de dinlendiği esnada Öretepe Hakimi Mahmud Hoca'dan elçi gelmiş ve Mahmud Hoca'nın Ömer Han ile dost olmak istediğini belirtmiştir. Ömer Han elçiye çeşitli hediyeler vererek teklifi kabul etmiştir. Ardından Mahmud Hoca Ömer Han'ın huzuruna gelmiş ve Ömer Han tarafından çok iyi karşılanmıştır. Ömer Han Mahmud Hoca'yı Merginân'a Hakim olarak atamayı planlamış Öretepe'ye ise Recep Kuşbegi'ni tayin etmiştir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci,**a.g.e**, s.86

mücadelesi başladı. Öretepe'yi geri almak için harekete geçen Buhara ordusu Peşagar'a gelerek yıkık durumdaki stratejik olarak mühim kaleyi tamir etti ve kaleye Hudayhan'ın oğlu Muhammed Rahim Divanbegi komutan olarak atandı. Bu durum üzerine Ömer Han Hokand ordusunu hazırladı ve Emir Haydar'ın üzerine yürüdü. Emir Haydar Ömer Han'ın ordusunun başında üzerine geldiğini öğrenince Semerkand'a çekildi. Peşagar'da Buhara ordusuyla karşılaşamayan Ömer Han kaleyi kuşattı. Üç gün devam eden kuşatma netice vermedi ve kuşatmayı kaldıran Ömer Han ordusuyla Öretepe'ye oradan da Hokand'a döndü.[350]

Hokand ve çevresinde bu olaylar gelişirken Ömer Han 1814 yılında Kazakistan'ın güneyindeki Yesi (Türkistan) şehrini[351] ele geçirdi ve Hakimliğine de Badal Hoca Dadhah atadı. Böylece doğuda İli Nehri ile batıda Aral Denizi arasında yaşayan Ulu Cüz'ün tamamını Orta Cüz'ün de bir kısmını hakimiyetine aldı.[352] Hakimiyeti altına aldığı bu bölgeleri elinde tutabilmek için Ömer Han 1817'de Akmescid'i inşa ettirdi. Ayrıca XIX. asrın yirmili yıllarında Evliya-Ata Kalesi'ni bina ettirdi. İlerleyen dönemde ise Pişkek ve Tokmak gibi kaleleri yaptırdı. Ömer Han tarafından kurulan bu kalelerin yapılma amacı sadece bölgenin güvenliğini sağlamak değildi. Ömer Han kurduğu kaleler ve yaptırdığı şehirlere tüccar ve zanaatkârları yerleştirerek buralarda pazarlar oluşturdu ve bu pazarlara göçer halkı çekmeye çalıştı. Ayrıca askeri garnizon hüviyetinde olan bu kalelerde görevli birliklerin iaşesinin karşılanabilmesi maksadıyla tarımı da bölgede geliştirmek için su kanalları kurdu.[353]

---

[350] Hakimhan Töre, **a.g.e.,** s. 340-342. Hüdayarhanzade aynı olayı anlatırken Peşagar Kalesini zikretmez. Buhara ordusunun Öretepe'yi kuşatmak için harekete geçtiğini belirten müellif, Mahmud Hoca'nın Ömer Han'a ulak göndermesi neticesinde Ömer Han'ın harekete geçtiğini lakin Öretepe'ye ulaştığında buhara ordusunun Semerkand'a dönmüş olduğunu belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 124.

[351] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.343-345. Ayrıca Müntehabü't-Tevarih'de Ömer Han'ın Yesi Şehrine geldiği ve burada türbe ziyaretinde bulunduğu, fakir fukaraya sadaka dağıntıyla alakalı bilgiler bulunur. Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 344-345. Tarihi- Türkistan'da da Ömer Han'ın Deşt-i Kıpçak'a seyahat ettiği bilgisi mevcuttur. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e,** s.83-84**.** Yesi Şehri alındıktan sonra Hakimhan'ın belirttiğine göre Hokand sınırları Deşt-i Kıpçak'ta Öküz Dağından Hazar Denizi kadar uzandı ve Taşkent Valisi Recep Divanbegi devletin merkezinde görevlendirilmek üzere Taşkent Valiliğinden azledildi yerine Leşker Beglerbegi tayin edildi. Hakimhan. Töre, **a.g.e.**, s. 345.

[352] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 342-345; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 68-74.

[353] İvanov, a.g.e., s. 200-201.

Hokand Hanlığı'nın sınırları Deşt-i Kıpçak yönünde genişlerken Ömer Han 1814-1815 yılında on iki bin kişiye ulufe dağıttı.[354] Emirel Müminin unvanını aldı. Devletten kırk bin düşküne nafaka ve maaş bağladı. Devlet görevlilerine Cengiz Han yasalarına göre rütbe dağıttı. Sultanhan Hoca Ahrari'ye Hoca Kalan[355] unvanı verildi. Masumhan Töre Şeyhülislam makamına getirildi. Yaşı küçük olmasına rağmen Hakimhan Töre'ye Nakiplik[356] tevcih edildi. Mirza Ahund Kazı Kalan, Rahman Kulı'ya Atalık, İşan Türan'a Ürakı Kalan, Mirza Kalandar'a Kazı Asker[357], İşanhan Mevlana'ya Dayizı, Tuarahan ve Hanhoca'ya Mir Asad, Ömer Ali Hoca ve Padşahhan'a Sard, Kasım Bek ve İshak Bek'e Divanbegi, Muhammed Kulu Bek'e Mirza, Recep ve Saidkuli Bek, Ernazar Bek, Seyid Ali Bek'e Pervaneci, Leşker'i İnak Kalan, Sultan Seyid Hoca ve Maksud Hoca'ya Sudur[358], Mahmud Hoca'ya Jiloav Kuşbegi, Mirza Malla, Abudlvali, Şahii, Mirza Rahim Davuln'i Dadhah, Azim Bey'e Tupçibaşı, Muhammed Sabir'e Dasturhancı rütbesine layık gördü.[359]

Deşt-i Kıpçak'taki fetihlerden sonra Harezm Hanı Muhammed Rahim'den Hokand sarayına bir elçi geldi. Elçi beraberinde zengin hediyeler ile Ömer Han'ın Kıpçak Bozkır'ındaki başarıları ve Yesi şehrini ele geçirmesini kutlayan mektubu ve Harezm Han'ının dostluk teklifini getirdi. Hokand'da birkaç gün kalan elçiye büyük saygı gösterildi. Ardından cevap mektubu verildi ve kendisi Harezm'e geri gönderildi.[360]

Hokand Hanlığı'nın sınırları Deşt-i Kıpçak'ta genişlerken Öretepe şehri Hokand hakimiyetinden çıktı. Bu durumun sebebi şehrin Hakimi Mahmud Hoca'nın

---

[354] Hakimhan Töre ulufe dağıtımından söz etmez. Ona göre Ömer Han ulemaya danışarak Emiru'l Muminin unvanını kullanabilmesi için kaç kişiye maaş vermesi gerektiğini sordu. On iki bin cevabını alınca devletten maaş alanların listesini istedi. Kırk bin kişilik listeyi görünce bunun üzerine Emiru'l Muminin unvanını kullanmaya başladı. Hakimhan Töre, **a.g.e**.,s 345.

[355] Fıkıh alimlerine verilen unvandır. Ş. Vahidov, **a.g.m**., s.222.

[356] Türkistan'daki seyidlerin önderlerine verilen bir unvandır. Aynı zamanda hükümdarlara danışmanlıkta yaparlar. Zebinniso Kamilova, **a.g.t.**, s. 240.

[357] Kadı Kolon'a bağlı olarak çalışan ve askeri mahkemelere bakan kadıdır. Ş. Vahidov, **a.g.m**., s. 222.

[358] Genellikle seyid ve hocalara verilen bir unvandır. Vakıf mülklerini teftiş eden ve takibatını yapan görevlidir. Ş. Vahidov, **a.g.m**., s. 222.

[359] Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 345-346.

[360] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 129. İbretin belirttiğine göre Hive elçisinden kısa bir süre önce Buhara elçisi de Hokand'a ulaşmıştı. Buhara Emir'i Haydar ile Hive Han'ı Abdurrahim Ömer Han'ı kendilerine tabi olmaya davet etmiş lakin Ömer Han çok iyi bir şair olduğu için elçilere şairane cevaplar vermişti. Buhara elçisine Halife Haydar'ın Ömer'e tabi olduğunu hazreti Haydar-ı Kerara Ali el-Murtaza'ya gelmesi gerektiğini belirtmiştir. Hive elçisine de "Muhammed Rahim huzunda topsa cay(yer), Ömer tabi olmaz mı" cevabını vermiştir. Üçler Bulduk, **a.g.e**., s. 59.

Recep Koşbegi ve Ebulkasım Atalık tarafından Ömer Han'ın gözünden düşürülerek Şehrihan'a sürgün edilmesiydi.[361] Mahmud Hoca'nın Öretepe Hakimliğinden azledilmesinden sonra yerine Kasım Divanbegi'ni görevlendirdi lakin Kasım Divanbegi[362] şehre yabancıydı. Bu nedenle şehrin ahalisi tarafından kabullenilmedi. Kasım Divanbegi ahali tarafından kabullenmemesini Buhara Emirliği adına Zam, Urmetan[363] ve Pişagar kalelerini yöneten Muhammed Rahim Atalık iyi değerlendirdi ve o Buhara Emir'i Haydar'ın desteğiyle Öretepe şehrini ele geçirdi.[364] Öretepe'nin kaybedilmesinden sonra Ömer Han şehre birçok defa sefer düzenlese de Öretepe'ye hakim olamadı ve Öretepe meselesi onun iktidarı döneminde en büyük problemlerden birisini oluşturdu.

Öretepe'de bu olaylar yaşanırken Kazak boylarından birinin beyi olan Tokay Tura, Buhara Emiri'nin desteğiyle Deşt-i Kıpçak'ta hak iddia etmeye başladı ve bazı boylarla anlaşarak Hokand Hanlığı'na karşı isyan başlattı. Taşkent Hakimi Sayid Kuli Parvaneci'ye, bu isyanı bastırma emri verildi. Yüz boylarının isyanından önce, Ernazar Divanbegi, Muhammad Kuli Parvaneci, Yusuf Ali Hoca Sadur, Tura Han Mir Asad ve Maksut Topçu büyük bir orduyla Sayid Kuli Parvanecinın yardımına gönderildi. Gönderilen bu destek Sayid Kuli Parvaneciyle birleşip Tokay Tura ile çatışmaya girdiler ve onu mağlup edip bu bölgedeki boyları Hokand Hanlığı'nın

---

[361] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 349-355. Hüdayarhanzade Mahmut Hoca'nın azledilmesinden sonra Öretepe'nin korunması ve her türlü işinden Recep Koşbegi ile Ebulkasım'ın sorumlu olduğunu belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 129-130.

[362] Muhammed Rahim'in unvanı Encüm at-Tevarih'te Atalık olarak kaydedilir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 130.

[363] Semerkand'a 150 km uzaklıkta Zaferşân Vadisi'nin üst tarafında bulunan köy. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, 250. Dipnot, s. 196.

[364] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 355-356. Muhammed Rahim'in Öretepe'yi rahat bir şekilde ele geçirmesinin nedeni bölgede ağırlıklı olarak Yüz Boyu'nun yaşamasıdır. Kendisi de Yüz Boyu'na mensup olan Muhammed Rahim Atalık akrabalık bağlarını kullanarak şehrin soylularını kendi yanına çekti ve ayrıca Hokand ordusu bünyesindeki Yüz Boyu'na mensup askerleri de kendi yanına çekmeyi başardı. Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 44. Ayrıca Muhammed Rahim'in hedefi Öretepe'nin çevresinde yaşayan Yüz Boyu'nu bir araya toplayarak müstalik hale getirmekti ve kendisi Buhara Emir'i Haydar tarafından bu icraatlarında destekleniyordu. Emir Haydar, Hive Hanlığı ile savaş halinde olmasından dolayı Hokand Hanlığı'na doğrudan bri saldırı gerçekleştirmeyerek bölgedeki dinamikleri harekete geçirdi. İlk hamlesini Muhammed Rahim Atalık ile yapan ve Öretepe'yi Hokand hakimiyetinden kopartan Emir Haydar ileride değineceğimiz üzere Deşt-i Kıpçak'da Suzak Kelesinin Hokand tarafından ele geçirilmesinin ardından bu kez de Tokay Türe'ye maddi kaynak sağlayarak onu isyan ettirdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 132-133.

idaresi altına aldılar. Başkent Hokand'a döndüklerinde ise emirlerin her birini, kendi rütbesine ve yaptıkları işlere göre ödüllendirildiler.[365]

Ömer Han döneminde Hanlığın sınırları sadece Deşt-i Kıpçak yönünde genişlemedi. Onun döneminde Kırgızlar üzerine de askeri sefer tertip edildi. Ömer Han'ın Kırgız seferine çıkmasının sebebi Doğu Türkistan yönünde ticari faaliyet alanlarının genişletilmesiyle alakalıydı. Bu uğurda 1821 yılında Ömer Han Hokand ordusunu hazırladı ve komutanlığına da Seyidkulu Bek'i getirdi. Seyidkulu Bek komutasındaki Hokand ordusu Namangân'ın kuzeyinden geçerek Kırgız ahalisini yağmaladı. Bu seferin sonunda Hokand Hanlığı Narın Irmağı'nın yukarı kesimindeki dağlık bölgede Bagış, Sayak ve Satoka gibi Kırgız boylarını hakimiyet altına aldı.[366] Bu seferin ardından Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda meskûn olan Kırgızların Sarı Bagış Boyu Hokandlı tüccarların kervanlarına baskın düzenlemeye başladılar. Fergana-Kaşgar ticaretinin sıkıntıya girmesi demek olan bu baskınları öğrenen Ömer Han ordu sevketmektense Kırgız boyları arasındaki düşmanlıktan yararlanmak istedi ve Namangân vilayetinin kuzeyinde meskûn Kutlu Seyid Boyunu bu uğurda kullandı. Kutlu Seyid Boyunun başarısızlığa uğramasına karşı önlem alan Ömer Han Kırgız milis kuvvelerine yardımcı olması için Hokand askerlerini de görevlendirdi.[367]

Deşt-i Kıpçakta Hanlığın hakimiyet alanını genişleten ve Kırgız bölgelerine askeri sefer düzenleyerek Hanlık bünyesine dahil eden Ömer Han Hokand Hanlığı'nı uluslararası siyasette de aktif hale getirdi. Ömer Han, Rusya'ya elçiler göndererek ağabeyi Alim Han'ın başlattığı ilişkileri ilerletti. Rusya'ya gönderilen Hokand elçileri dönüş yolunda Petropavlosvk'ta öldürüldü. Bunun üzerine Filipp Nazarov Rus elçisi olarak Hokand'a gönderildi.[368] Ömer Han döneminde sadece Rusya ile değil Osmanlı'yla da ilişkiler kuruldu ve Han 1820 yılında İstanbul'a elçi gönderdi. Rusya ve Osmanlı haricinde Mançular ile de ilişki kuran Ömer Han Zuhur Divanbegi'ni elçi olarak gönderdi.[369]

Ömer Han Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmekle, büyük devletlerle ilişkiler kurmakla yetinmedi. O Hokand Hanlığı bünyesinde imar faaliyetleri de

[365] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 134-135.
[366] Nalifkin, **a.g.e**., s. 118.
[367] Nalifkin, **a.g.e**., s. 121.
[368] Dinçer Koç, **Rus elçilik Raporlarına göre Hokand Hanlığı**, s. 41.
[369] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 126.

gerçekleştirdi ve sanata da destek verdi. Onun devrinde Sırdarya'dan ta Şehrihan'a kadar geçen kanal ve Taşkent yöresindeki Han-Arık açıldı. Ömer Han döneminde Hokand merkezinde medrese ve büyük cami inşa edildi.[370] Halkın refahı ve güven içerisinde yaşaması için elinden geleni yapan Ömer Han 1822 tarihinde vefat etti ve yerine büyük oğlu Muhammed Ali Han geçti.

[370] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 143.

2. BÖLÜM
MUHAMMED ALİ HAN'IN TAHTA ÇIKIŞI VE İLK FAALİYETLERİ

Çalışmamızın ikinci bölümünde Muhammed Ali Han'ın şehzadeliği, evlilikleri, tahta çıkış süreci, hükümdar olduktan sonra devlet kademelerinde yaptığı değişiklikler ve onun döneminin edebi ortamını anlatacağız.

2.1. MUHAMMED ALİ HAN'IN ÇOCUKLUK VE ŞEHZADELİK DÖNEMİ

Muhammed Ali Han'ın doğumu, çocukluğu ve şehzadeliğine dair elimizdeki kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Elde edebildiğimiz bilgilerin büyük çoğunluğu Muhammed Ali Han'ın halasının oğlu, zamanında onun ile kardeş kadar yakın olan Hakimhan Töre'nin kayıtlarıdır. Müellif, sarayda Muhammed Ali ile büyümesine rağmen dayısı Ömer Han dönemini anlattığı kısımlarda olaylarla alakalı olmadıkça Muhammed Ali Han'dan bahsetmemektedir[371].

Ömer Han ile Mahlar Ayim'in[372] iki çocuğundan büyüğü olan Muhammed Ali Han'ın ne zaman doğduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Ş. Vahidov Muhammed Ali Han'ın doğum tarihi olarak 1806 yılını vermektedir.[373] M. Bilal Çelik ise 1808 yılına işaret etmektedir.[374] Bun görüşlerin yanı sıra dönemin ana kaynaklarından Müntahabü't-Tevarih'te Muhammed Ali Han'ın 12 yaşında[375] 1822 yılında tahta çıktığını belirtmektedir.[376] Müntehabü't-Tevarih'in müellifinin Muhammed Ali Han'a yakınlığını göz önüne alarak Muhammed Ali Han'ın 1810 yılında dünyaya geldiğini tahmin edebiliriz.

---

[371] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 363-445.

[372] Mahlar Ayim, Ömer Han'ın dayısı ve Andican Hakimi Rahmankulu'nun kızıdır. Ömer Han ile Mahlar Ayim'in evlilikleri 1805-1806 yılında gerçekleşti. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.185. Omonov'un belirttiğine göre ise ikilinin evlilik tarihi 1807 yılıdır. Omonov Izzatillo İmomjonovic, "Ujmarhan Hukumranligi Davrida Qu'qan Hanlıginin Siyosi, İjtimoiy-iqtisodiy va Madoniy Ahvali", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Namangan Davlat Universiteti 2016, s. 14. Ömer Han ve Mahlar Ayim çiftinin Muhammed Ali ve Sultanmahmut isimlerinde iki çocuğu dünyaya geldi. Müntehabü't-Tevarih'te bahsedilen Abdullah ise Ömer Han'ın diğer eşlerinin birinden doğmuş oğludur. Omonov Izzatillo İmomjonovic, **a.g.t**., s. 14.

[373] Ş.Vahidov "Amir Nasrullahnıng Küken Hanlıgıa 1842 Yılıngı Yürüşi Hakkıda (Sabab Bahoil Va akıbetları)", **Fegona Vodiysi Yengi Tedkikotlar**, Fergona 2009, s. 175.

[374] M. Bilal Çelik, "**Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim**", s. 303.

[375] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s.479.

[376] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 454.

Muhammed Ali Han'ın Şehzadeliği dönemiyle alakalı kaynaklarda bilgi bulunmamasında çocuk yaşta tahtta geçmiş olması rol oynamış olabilir. Dönemin ünlü şairelerinden Üveysi'den[377] ilk eğitim alan Şehzade Muhammed Ali daha sonra Medrese-i Mir'de eğitim görmüştür.[378] Kendisi Hokand Hanı oluncayadek babası Ömer Han'ın sarayında yaşamış ve herhangibir vilayette Hakimbek görevi üstlenmemiştir.

Muhammed Ali Han'ın şehzadeliği dönemine ait ilgi çekici kayıtların çoğu Müntehabü't-Tevarih'te bulunmaktadır. Buna göre Hokand Hanları atalarının geleneği üzerine her yıl yaz aylarında kuş, keklik ve geyik; kış aylarında ise aslan ve kaplan avlamaya Merginân ve Andican civarına gitmekteydiler. Ömer Han'ın 1817-1818 kışında gerçekleştirdiği böylesi bir av gezisine oğlu Muhammed Ali de katılmıştı. Ömer Han Merginân'daki Mazenderan Ormanı'nda öncelikle aslan ve kaplan avlamakla meşgul oldu[379]. Daha sonra Ömer Han kuş avlamak için Şahrihan Ormanı'na yöneldi. Bu ormanın ortası tarım arazisi olarak kullanıldığı için ekilen buğdayları yemeğe çok fazla kuş gelmekteydi dolayısıyla kuş avı için çok uygundu. Kuş avına oğlu Muhammed Ali ile Hakimhan Töre'nin de katılmasını isteyen Ömer Han, bu isteğinden pişman oldu. Çünkü Hakimhan ve Muhammed Ali, av kaidelerine uymayarak kuşlara ateş edip onları dağıttı. Ömer Han duruma sinirlense de ava katılan devlet ricali Şehzadenin ve Hakimhan'ın bu yaptığından çok memnun oldu. Ömer Han şahinlerini ormana salarak ava devam etti ve günün sonunda kırk bin kuş avlandı. Ertesi gün Şahrihan Ormanı'ndan ayrılan Ömer Han ve beraberindekiler Andican'a ulaştı. Andican Hakimi İsa Dadhah Ömer Han'ı çok iyi şekilde ağırladı ve kendisi adına bir ziyafet tertip etti. Ziyafette sadece anka kuşunun sütü eksikti.[380]

Kuş avından sıkılan Ömer Han geyik avlamak için Andican'dan ayrılarak Pençe Kum kasabasına geldi. Av için hazırlıklarını yaptıktan sonra kasabanın dışında bir yere çadırının kurulması talimatını veren Ömer Han, Şehzade Muhammed Ali ve

---

377 Omonov Izzatillo İmomjonovic, a.g.t., s. 74; M. Bilal Çelik, a.g.m., s. 304. S.S. Nettleton Üveysi'nin Ömer Han'ın eşlerinden birisi olduğunu söyler. S.S. Nettleton, "Ruler, Patron,Poet ᶜUmar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", **International Journal of Turkish Studies**, V. 2, N.2, 1981-82, p.137.

378 Polâtcân Dâmulla Kayyumov, **Tezkira-i Kayyumi**, C.II, Neş., Aziz Kayumov, Özb. Fa. El. Yazmaları Bölümü Neşriyat, Taşkent 1998, s. 301-302.

379 Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 363-366.

380 Hakimhan Töre, **a.g.e.,** s. 366-367.

yeğeni Hakimhan'ın yanına gelmelerini emretti. İkili emre göre Ömer Han'ın huzuruna çıktı ve Han onlara avda bir görev verdi. Bu göreve göre Şehzade ve Hakimhan bir yere yerleşti, ava katılan görevlilere de geyikleri iklinin bulunduğu yere sürmeleri söylendi. İkili kurulan pusuda geyikleri avlayabilmek için uzun bir zaman soğukta hareket etmeden bekledi. Soğuktan üşüyen Muhammed Ali ve Hakimhan acıkmıştı. Açlığa ve soğuğa dayanamayarak bulundukları yerde geyiklere ateş etmeye başladılar. Tüfek sesinden dolayı geyikler ürktü ve kaçışmaya başladı. Böylece ikili Ömer Han'ın av planını mahfetmiş oldu. Ömer Han, Şehzade Muhammed Ali ile yeğeni Hakimhan'a çok kızdı ve onları av kafilesinden çıkartarak kasabaya geri gönderdi. Akşam olduğunda avdan dönen Ömer Han, oğlunun ve yeğeninin soğuğa ve açlığa dayanamayarak av talimatlarına uymadığını öğrendi ve onları affetti.[381] Bir ay boyunca atalarının geleneği üzerine av tertip eden Ömer Han tekrar Hokand'a döndü.

Şehzade Muhammed Ali'yi sadece ava götürmeyip savaşlarda da yanında bulundurarak tecrübe kazandırmayı hedefleyen Ömer Han, 1819-1820 yılının (21 Haziran-23 Temmuz) yaz döneminde icra ettiği Öretepe seferine onu da dahil etti. Hakimhan Töre'nin yazdığına göre kendisinin de yer aldığı Öretepe seferi, Şehzade Muhammed Ali'nin katıldığı ilk askeri faaliyetti. Bu seferle ilgili tafsilatlı bilgiler veren müellifin ifadelerine göre Hokand'dan çıkan Ömer Han'ın ordusu Hocend'e gelmiş ve burada iki gün dinlendikten sonra Saray Köyüne geçerek savaş düzeni almıştı. Leşker Koşbegi[382], Şahi Pervaneci[383], Muhammed Dadhah, Ernazarbey Divanbegi[384], Abdülkerim Dahdah, Hanhoca Mir Asad gibi komutanlar ordunun en ön sırasında bulunuyordu. Seyyid penâh Mahmudhan ise Andican ordusunun

[381] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 368-369.

[382] Koşbegi Hokand Hanlığı'nda Mingbaşından sonra gelen idari ünvandır. Ömer Han döneminden önce baş vezirlik makamının karşılığı olan Koşbegi unvanı Ömer Han'ın Mingbaşılık makamını oluşturmasıyla devletteki üçüncü sıradaki makam haline gelmiştir. Ş. Vahidov, **a.g.m**, s. 217. Ayrıca ordu komutanı görevli olan Koşbegi üç bin kişilik kuvveti yönetmektedir. Molla Muhammed Yunus Djan Shinghavul Dadhah Taşkendi, **a.g.e**, s. 21, dipnot 25.

[383] Hanlıkta Koşbeginden sonra en yetkili kişidir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 165; Molla Muhammed Yunus Taşkendi, **a.g.e.**, s. 20, dipnot 21. Han'ın en yakın görevlilerinden olan Pervaneci mektupların ve gelen şikayetlerin cevaplanıp muhataplarına ulaştırmasıyla görevlidir. Ş. Vahidov, **a.g.m.**, s. 220. Ayrıca Pervaneciler zaman zaman Koşbegi makamının üstlenmesi gerekn vafieleride yerine getiridi. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 165. Ayrıca vilayetlere vali olarak da atanabilirlerdi.

[384] Hanlıkta mali işlerden sorumlu olan devlet görevlisi. Divanbegi rütbesinde bulunan görevli hanlığın hazinesinin gelir ve harcamalarını kaydeder ayrıca vilayetlerin gelir-masraflarında kontrol ederdi. Ş. Vahidov, **a.g.m**., 219.

komutanıydı. Huşvakt Koşbegi ve Mirza Rahim Pervaneci, İşan Töre Hoca, Hoca Kelan, Sultanhan Hoca, Masumhan Töre ve İşan Töre Kelan gibi şahsiyletler de ordunun merkezinde yer alıyordu. Ordu düzenini oluşturan Ömer Han ilk sefer tecrübesi yaşayacak olan oğlu Muhammed Ali'ye has atını hediye etti. Öretepe önüne gelen Fergana ordusuna karşı şehrin Hâkimi Muhammed Rahim kendisini kaleye kapatarak savunmada kaldı. Bu arada Fergana ordusu kaleyi nun harfi düzeninde kuşattı. Kuşatmanın başlamasından sonra öğle vaktinde Ömer Han, Şehzade Muhammed Ali ile Hakimhan'ı ordugâhta bırakarak kendisi abdest alıp biraz dinlenmek için nehir kenarına gitti. Ömer Han'ın ayrıldığı sırada Muhammed Rahim'in askerleri şehirden çıkarak surların önünde saf tutmaya başladı. Bu durumu Ömer Han'a arz etmek ve yapılacak müdahale konusunda emirlerini almak için otağa "Serdar-ı gala bahadur" lakaplı Yusuf Pervaneci geldi. Otağda Ömer Han olmadığı için durumu Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan ile paylaştı ve Ömer Han'ın nerede olduğunu sordu. Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan ise çocuk akıllarıyla Yusuf Pervaneci'ye Ömer Han'ın kendilerini orduyu yönetmek için görevlendirerek Muhammed Rahim'in kuvvetlerinin yok edilmesi hususunda emir verdiğini söylediler. Bu emir üzerine Yusuf Pervaneci otağdan ayrıldı ve Hoşvakt Koşbegi, Mirza Rahim Pervaneci, Hanhoca Mir Asad, Abdükerim Dahdah'ın kontrol ettiği birliklere saldırı emri verdi. Yaptıkları yanlışın farkına varan ve durumun ciddiyetini anlayan Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre hatalarını nasıl telafi edeceklerini düşünürken Ömer Han otağa döndü ve olan bitenden haberdar oldu. Saldırı emrinin kim tarafından verildiğini öğrenmek için Şehzade Muhammed Ali ile Hakimhan'ı sıkıştıran Ömer Han'ın karşısında ikili korkudan heykel gibi dona kaldı. Ömer Han'ın sıkıştırması neticesinde Hakimhan olup biteni ve yaptıkları hatayı Ona anlattı. Han, Şehzade Muhammed Ali'ye ve Hakimhan'a çok kızdı. Komutanlarına ise ne yapıp edip düşmanı yok etmeleri hususunda emir verdi. Gerçekleşen savaşta Hokand Hanlığı galip geldi lakin Öretepe'nin tamamı ele geçirilemedi.[385]

[385] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 374-377. Bu kayıtların yanı sıra Hakimhan eserinde Muhammed Ali Han'ın şehzadelik dönemindeki olayları anlatırken kardeşi Abdullah'ın evlilik merasimi için Taşkent yolculuğundan bahsetmektedir. Müellifin belirttiğine Muhammed Ali Han'ın baba bir anne ayrı kardeşi Abdullah'ın düğünü için haremiyle birlikte kış mevsiminde Taşkent'e doğru yola çıktı. Yolda havanın çok soğuk olmasından dolayı kafile mola verdi lakin Hakimhan Töre ve Şehzade Muhammed Ali haremdeki kadınlarla yola devam etti. Hava şartlarının ağırlaşmasından dolayı Şehzade Muhammed Ali, Hakimhan Töre ve müellifin Ömer Han'ın en son eşi olarak kaydettiği Hanpaşşa

Ömer Han, Şehazde Muhammed Ali'yi sadece askeri seferlerinde otağda tutmamış, onun savaş meydanlarında da boy göstermesine imkân tanımıştı. Ömer Han 1822 yılındaki Zamin seferiyle uğraşırken Şehzade Muhammed Ali komutanlarla birlikte Öretepe'yi kuşatmakla meşguldü. Kuşatma esnasında Muhammed Rahim kaleden çıkarak kalabalık bir orduyla Muhammad Ali'nin başında bulunduğu birliğe saldırdı. Şehzadenin komutasındaki birlikte çok fazla sayıda asker yoktu fakat o soğuk kanlılığını kaybetmedi ve muharebede büyük cesaret gösterdi. Muhammed Rahim'in Şehzadenin birliğine saldırdığını gören Hokand askerleri kale kuşatmasını bırakarak onun yardımına koştular. Şehzade Muhammed Ali komutasındaki küçük Hokand birliği, gelen yardım sayesinde Muhammad Rahim'in kuvvetlerini püskürttü ve onları kale kapılarına kadar kovaladı. Muhammed Rahim, kaleden açılan top atışları sayesinde Hokand ordusunun elinden kurtulabildi. Şehzade Muhammed Ali'nin de askeri birlik komuta ettiği Öretepe kuşatması esnasında Hokand ordusunun binek hayvanlarında salgın hastalık baş gösterdi ayrıca şiddetli yağmur da Hokand ordusunu zorladı. Yaklaşmakta olan kış, ordunun tükenen erzağı ve mühimmatının hesaba katılarak kuşatma kaldırıldı. Fakat bu ricatın ordunun erzakının azalması sonucu olmadığına düşmanı inandırmak için ordu çekilirken kale topa tutuldu.[386]

Muhammed Ali Han'ın Şehzadeliği dönemine ait kayıtlardan anlayabildiğimiz kadarıyla o avda, savaşta ve devlet yönetimiyle alakalı kararlarda babasının yanında yer aldı. Onun müdahil olduğu hadiselerden biri de Recep Koşbegi'nin azledilmesiydi. Nitekim Hokand devlet ricalinden bazı kişiler Ömer

---

beraber fırtınadan korunacakları bir yer buldular. Şehzade Muhammed Ali çıkan fırtınadan korkarak kafiledekileri bulmak bahanesiyle geri döndü. Hanpaşşa ile Hakimhan ise geceyi beraber geçirdi, ertesi gün kafileyle buluştular. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 399-404.

[386] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 135-136. Müntehabü't-Tevarih göre Şehzade Muhammed Ali Öretepe kuşatması esnasında Muhammed Rahim'in kuvvetleriyle savaşmadı. Ömer Han Zamin seferine çıktığı esnada harem ehlini Hocend şehrinde bıraktı ve kendisi sefere devam etti. Ömer Han'ın haremiyle Hocent'te kalan Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre, Ömer Han'ın dönüşünü beklerken kendilerini eğlenceye kaptırdı. Bu durumdan haberdar olan Muhammed Rahim birkilkerini toparlayarak Hocent'e bağlı Dunbey kasabasına baskın yaptı. Baskın haberini öğrenen Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre, Muhammed Rahim'in kuvvetlerine saldırmak istedi lakin Kasım Atalık ikiliyi bu fikrinden vazgeçirdi. Muhammed Rahim'in bu hamlesinden sonra işret meclislerini iptal eden Şehzade ve Hakimhan Hocend kalesinin savunmasıyla ilgilendiler. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s.445-446. Bu olay hakkında Nalifkinde Hakimhan Töre'ye benzer bilgiler vermekte ve 11 yaşında olduğunu belirttiği Şehzade Muhammed Ali'nin sarhoş bir biçimde yanındaki birkaç kişiyle Muhammed Rahim'in askerlerinin peşine düşmek istediğini lakin Hocent valisi Kasım Atalık tarafından zorla şehre geri götürüldüğünü belirtir. Nalifkin, **a.g.e**., s. 120.

Han'ın yakın adamlarından Recep Koşbegi'ni Han'ın gözünden düşürmek için bir komplo kurmuşlardı. Komplocular Recep Koşbegi'nin sürgünde olan merhum Alim Han'ın oğullarıyla mektuplaştığı söylentisini yaydı, sözlü ithamlarla yetinmeyerek Recep Koşbegi ve Alim Han'ın oğullarına ait sahte mektup düzenlediler. Recep Koşbegi'ne karşı iyice şüphesi artan Ömer Han bir gün odasında şarap içerken yanında bulunan Şehzade Muhammed Ali Han'dan Recep Koşbegi'ni kendisine getirmesini istedi. Şehzade Muhammed Ali, babasının bu isteğini yerine getirmek için ayrıldığında yeğeni Hakimhan'ı da Recep Koşbegi geldiğinde tetikte olması hususunda uyarıdı, kılıcını da duvardan alarak bacaklarının arasına koydu. Recep Koşbegi Ömer Han'ın huzuruna çıktığında Ömer Han kendisine niçin hainlik yaptığını sordu. Recep Koşbegi ise masum olduğunu anlattı ve Ömer Han onu oracıkta öldürmediyse de daha sonra katlettirdi.[387]

Şehzadelik döneminde özel hayatı ve alışkanlıkları hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Muhammed Ali, Hakimhan Töre'nin belirttiğine göre bir tütün tiryakisiydi. Mirza Rahim Pervaneci Hokand Hanlığı'nda tütün bulmanın zor olduğu bir dönemde Ömer Han için tedarik ettiği az miktardaki tütünden çok az bir kısmını gizlice alarak Şehzade Muhammed Ali ile paylaştı.[388]

Hakimhan Töre'nin kayıtlarından analayabildiğimiz kadarıyla Ömer Han, Muhammed Ali Han'ı devletin merkezi Hokand'da tutarak bir nevi onu hükümdarlığa hazırladı. Ömer Han'ın Şehzade Muhammed Ali'yi ava götürmesi, seferlerinde yanında bulundurması, emrine birlik verip kale kuşatmasıyla görevlendirmesi, başkentte devlet adamlarının içinde tutarak onları tanımasını ve devlet işleyişine hâkim olmasına imkân vermesi adeta geleceğin hükümdarının hazırlandığının göstergesiydi.

2.2. MUHAMMED ALİ HAN'IN EVLİLİKLERİ

Ferganalı tarihçilerin vakayinameleri ve Hokand Hanlığı hakkında yapılan çalışmalardan anlayabildiğimiz kadarıyla Muhammed Ali Han ilk evliliğini şehzadeliği döneminde Hokand Hanlığı'nın önemli devlet adamlarından birisi olan

[387] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 412-414.
[388] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 431

Yusuf Mingbaşı Tağlık'ın[389] kızıyla gerçekleşmiştir. Böylece Muhammed Ali Han kaynatası aracılığıyla Hokand devlet erkanının desteğini arkasına almış, Yusuf Mingbaşı da Han namzetinin kayınpederi olarak ilerde yerini sağlamlaştırmış oldu.[390]

Yusuf Mingbaşı, Hokand devlet bürokrasisindeki ağırlığını Ömer Han devrinin sonuna kadar korudu ve Ömer Han'ın vefatından sonra damadının tahta geçmesinde önemli rol oynadı.[391]

Yusuf Mingbaşı'nın kızı haricinde Müntehabü't-Tevarih'te belirttiğine göre Muhammed Ali Han'ın ikinci evliliği babasının vefatından hemen sonra gerçekleşti. Babasının ölümünden sonra bir hafta yas tutan Muhammed Ali Han yedi günün sonunda merhum Mansur Hoca'nın dul eşi Oybibiş'le evlendi.[392] Hakimhan bu evliliği kaydetse de diğer kaynaklarda bu evlilikten bahsedilmez. Oybibiş'in dışında 1834 yılında Buhara'da bulunan Demezon'a göre Muhammed Ali Han Şehir-i Sebz Hakiminin kızıyla nişanlandı ve hatta iki bin kişilik bir askeri birliği nişanlısını Hokand'a getirmek için görevlendirdi. Muhammed Ali Han'ın nişanlısını getirmekle görevli Hokand askerleri Buhara topraklarından geçerek Şehir-i Sebz'e ulaşacaklardı. Hokand askeri birliği Buhara topraklarından geçebilmek için Emir Nasrullah'tan izin istedi lakin Emir, Şehir-i Sebz ile savaş halinde bulunduklarını belirterek iki yüz kişilik bir birliğin geçişine izin verebileceğini söyledi[393]. Demezon'un verdiği bu bilgide bir hata olsa gerekir zira ana kaynaklar Muhammed Ali Han'ın Şehir-i Sebz valisinin kızıyla nişanlanmasından bahsetmemekte fakat Muhammed Ali Han tarafından Şehir-i Sebz'e sürgün edilen Sultan Mahmud'un şehrin Hakiminin kızıyla evlendirildiği ve kendisine devlet hazinesinden maaş bağlandığı hakkında bilgi mevcuttur.[394]

---

[389] Tağlı tabiri Hokand Hanlığı'nda Doğu Türkistanlı mülteciler için kullanılmıştır. T.K. Beysimbiev, **a.g.e.,**, s. 80. Hanlığın yerli ahalisi Hokand şehrinin kapılarından birisine "Tağlık Dervazısı" bu kapıdan Doğu Türkistan'a giden yola da Tağlık yolu ismini vermiştir. Şirali Koldaşev, **a.g.m.**, s. 107.

[390] Şirali Koldaşev**, a.g.m.**, s. 108.

[391] Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.,** s. 89; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s. 122-123. Bu bilginin haricinde Yusuf Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın iktidarının ilk yıllarında devlet yönetiminde çok etkili olduğu kaydedilir. Bu etki beş yıl devam etmiş beşinci yılda Muhammed Ali Han ile arası açılan Yusuf Mingbaşı önce Merginân Hakimi olarak atanmış ardından da hacca gönderilmiş ve yolda vefat etmiştir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s. 124; Mirzo Alim Mahdûm Hoci, **a.g.e.,** s. 95.

[392] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s.456.

[393] Demezon, Zapiski, s.69.

[394] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 157.

Muhammed Ali Han'ın evliliklerinde en mühim mesele üvey annesiyle evlenip evlenmediği hususudur. Muhammed Ali Han'ın üvey anneyle evlenme meselesi en detaylı şekilde Müntehabü't-Tevarih'te anlatılmaktadır.[395] Müntehabü't-Tevarih'te Muhammed Ali Han'ın evlendiği üvey annesi olarak gösterilen Hanpaşşa, Öretepe sakinlerinden Seyid Gazi'nin kızıydı ve Muhammed Ali Han'ın babası Ömer Han'ın Hanpaşşa ile evliliğinin gerçekleşmesinde Şahrihan Hakiminin eşi etkili oldu. Hakimin eşi Ömer Han'a Hanpaşşa'nın güzelliğini överek aklını çeldi ve onun kızla tanışmasını teklif etti. Şahrihan Hakiminin eşinin sözlerinden etkilenen Ömer Han, daha görmeden kıza aşık oldu. Ömer Han bu kızla evlenmek maksadıyla iki yaşlı kadını görücü olarak Seyid Gazi'nin evine gönderdi ve ailesini ikna etmelerini istedi. Aile iki yaşlı kadından durumu öğrenince Ömer Han'ın isteğinin gerçekleşmesinin imkansız olduğunu belirtti. Zira kızları bir akrabaları ile nişanlıydı ve yakında düğünleri olacaktı. Her ne kadar ailesi kızın nişanlı olduğunu söylese de Ömer Han, Hanpaşşa ile evlenmekte ısrar etti. Ciddiyetini göstermek için görücü olarak gönderdiği iki yaşlı kadının yanına Bahadır Hoca Dasturhancı'yı da ekleyerek tekrar Seyid Gazi'nin evine gönderdi. Ömer Han'ın arzusunu yerine getirmek isteyen Bahadır Hoca Dasturhancı, Seyid Gazi'yi "Kim çelik kol ile savaşırsa kendi gümüş zırhına zarar verir." diyerek tehdit etti. Bu tehdit üzerine kızın babası Ömer Han'a karşı gelemeyeceğini anlayarak Han'ın adaletsizlik yaptığını, fakat isterse kızını alabileceğini belirtti. Seyid Gazi'nin sözleri Ömer Han'a ulaşınca O, çok sinirlendi ve kızın kendisine zorla getirilmesini emretti. Bu emir üzerine Bahadır Hoca Dasturhancı bu kez de Ömer Han'ın yeğeni Hakimhan Töre ve iki yaşlı kadınla kızın evine gittiler, kızı alarak Masumhan Töre'nin evine götürdüler; Ömer Han'ın kız kardeşine Hanpaşşa'yı teslim ettiler. Hakimhan Töre bu durumun kendisini çok utandırdığını ifade ederek bir köşeye çekilip olayı izlediğini belirttir. Kızın güzelliği Hakimhan'ı da etkilemiş olacak ki Hanpaşşa'nın güzelliğini Züleyha ve Şirin'e benzettir. Hanpaşşa, Ömer Han'ın haremine katılınca temizlendi, yeni elbiseler giydirildi, takılar takılarak süslendi.[396] Hanpaşşa'nın süslenmesi bittikten sonra

[395] Hakimhan Töre, Ömer Han'ın Hanpaşa ile evlenmesinden itibaren olayı detaylı şekilde ele almış fakat Muhammed Ali Han kendisini sürgüne gönderdiği için Muhammed Ali Han ile Hanpaşşa'nın evlendiklerini Mısırda bulunduğu sırada öğrenmiştir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, 565.

[396] Hakimhan Töre, Hanpaşşa'nın süslendikten sonra ortaya çıkan güzelliğini şu mısralar ile anlatmıştır.

Han'ın huzuruna götürüldü ve düğün merasimi başladı. Hakimhan Töre'nin kayıtlarına göre Ömer Han düğün merasiminde alkol aldı ve bu nedenle biraz sarhoş oldu. Ömer Han'dan özel izinle hareme girebildiğini belirten müellif bundan faydalanarak dayısı ve yeni eşi Hanpaşşa'nın zifaf gecesini seyretti.[397]

Hakimhan Töre yukarıda isteme faslını, düğününü kaydettiği ve hatta zifaf gecesini seyrettiğini belirttiği Ömer Han'ın son eşi Hanpaşşa'ya Muhammed Ali Han'ın ilgisini, onun şehzadeliği döneminde fark etti. Söz konusu ilgiye başından sonuna kadar vakıf olduğunu belirten müellif, eserine bilgileri kaydederek kıyamete kadar saklanmasını murad ettiğini belirtir. Bu ilgi Hakimhan Töre'ye Ömer Han'ın 1822 yılında çıktığı Zamin seferinde ayın oldu. Ömer Han, sefere çıkarken Hakimhan ve Şehzade Muhammed Ali'yi Hocend'de bırakarak onlara haremle ilgilenme görevi verdi. Bu göreve göre Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre haremin başında bulunan Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim'in yanına günde üç dört kez uğrayarak, hal-hatır soracak ve ihtiyaçlarının giderilmesine yardımcı olacaktı. İkili Ömer Han'ın kendilerine verdiği görevi mütemadiyen yerine getirdi. Bir gün Hakimhan Töre, Mahlar Ayim'in yanından dönerken Hanpaşşa onu çaya davet etti. Bunun sebebi Hanpaşşa'nın hareme gelmeden önce Töre ailesinin evinde belirli bir süre kalmış olmasıydı. Bu nedenle Hakimhan ve ailesini kendisine Ömer Han'ın diğer akrabalarından daha yakın görüyordu ve bu yakınlıktan dolayı Hakimhan'a çay demlemişti. Hanpaşşa ve Hakimhan, Hanpaşşa'nın odasının kapısının önüne oturmuş çaylarını yudumlarken sohbete daldılar.[398] Sohbet devam

---

Ayı muşk kovmuş takvim içine,
Gamzeyi cadı eğitimi yapmış,
Gözüne yalan sürme sürmüş,
Ayı alnın üstüne koymuş.
Yüzüne arguvani şekil vermiş,
Laleye şahane ziynet vermiş.
Omzuna nergisten taç koymuş,
Zincirini kulağına kadar asmış,
Gümüş teni koynunda büyütmüş,
Aya Pervin (yıldızlar zinciri) destesini bağlamış. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 393. Hakimhan gerçekten Hapaşşa'nın güzelliğinden o kadar etkilenmiştir ki, düğün merasiminde ona bakmaya doyamadığını belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 394.

[397] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 389-394. Hakimhan zifaf gecesini izlediğini belirtse de bu durum pek mümkün olmasa gerekir. Zira yiğeni de olsa Han'ın en mahrem noktasına girmek pek mümkün değildir. Bu kayıtlar ve zifaf gecesinin tasvirinin verildiği kısımlar okuyucuyu duruma inandırmak için yazar tarafından kaydedilmiş olsa gerekir. Ayrıca Hanpaşşa'nın güzelliği üzerinde müellif tarafından çok sıkça durulması ona karşı kendisinin de bir ilgisi olduğunu gösterebilir.

[398] Müellif eserinde Hanpaşşa'nın güzelliğini şu şekilde tarif etmiştir.

ederken yanlarına Şehzade Muhammed Ali geldi. Hakimhan'ı görünce sohbete dahil olan Şehzade'nin Hanpaşşa'ya bakışları Hakimhan'ın dikkatini çekti. Daha önce de Ömer Han'ın ortanca oğlu Abdullah'ın düğün merasimi için çıkılan Taşkent yolculuğunda da Şehzade Muhammed Ali'nin Hanpaşşa'ya aşk dolu bakışlarını fark etmişti lakin Şehzade'ye üvey annesine karşı kalbi duygular beslemeyi konduramamıştı. Aynı bakışlara yine şahit olan Hakimhan bir oğulun üvey annesine böyle aşkla bakmasını dini açıdan ve namus anlayışından dolayı doğru bulmadı ve birden olduğu yerden fırlayarak kalktı odasına gitti. Şehzade Muhammed Ali'nin kendisine ilgisinin farkında olmayan Hanpaşşa, Hakimhan'ın bu davranışına anlam vermese de onu çok iyi tanıyan Şehzade durumun farkına vararak Hakimhan'ın arkasından odaya gitti. Hakimhan odasında bulunanları dışarıya çıkartarak Muhammed Ali ile yalnız kaldı ve ikili konuşmaya başladı. Çocuklukları beraber geçen Hakimhan ve Muhammed Ali'nin aralarında kardeşlik hukuku oluşmuştu, bu olaya kadar birbirlerinden hiçbir şey saklamamışlardı. Bu durum aralarındaki kardeşlik hukukundan daha önemliydi zira ortada dini bir yanlış vardı. Muhammed Ali'nin yaptığı İslamiyet'e göre büyük günahlardandı ve bu günah neticesinde Muhammed Ali kafir olurdu. Aralarındaki kardeşlik hukukunun da gereği Şehzade Muhammed Ali'yi uyarmak onun göreviydi. Bu nedenle Şehzade'ye sert bir çıkış yaptı. Şehzade Muhammed Ali'ye bağırarak şeytana uyup imanını tehlikeye attığını, Allah'ta korkması gerektiğini belirtti. Dünya yaratıldığından bugüne Şeruya (Şahname kahramanlarından biri)'den başka ne bir Müslümanın ne de bir kafirin böyle bir tavır sergilemediğini, Şeruye'nin de cezasını bulduğunu hatırlattı. Ardından bu durumdan Ömer Han'ı haberdar edeceğini Muhammed Ali'ye söyledi. Hakimhan'ın bu sert çıkışından sonra Muhammed Ali, Hakimhan'a göre Allah'tan değil de babası Ömer Han'dan korktuğu için titreyerek ağlamaya başladı. Yemin ederek kalbinde ve dilinde Hanpaşşa'ya karşı Hakimhan'ın yönelttiği suçlamaların hiçbirinin olmadığını ifade eden Şehzade Muhammed Ali, Hakimhan'ın kendisi hakkında yanlış düşünündüğünü söyledi. Hakimhan, Şehzade Muhammed Ali'nin Hanpaşşa'ya aşk dolu bakışlarını hatırlayınca hiddetleniyor fakat Muhammed Ali

---

Yüzü güneş gibi dünyada tek,
Bir çift kaşı gökyüzündeki hilal,
Yüzün hararetinden güneş vücudu yanmış,
Dudaklarında yakut cevheri bol-bol.

Han'ın yeminlerini iştince ve göz yaşlarını görünce yumuşuyordu. Sonunda hüsnüzan etmeye karar veren Hakimhan, eserinde Ömer Han'a durumu anlatmadığı için yanlış yaptığını zira Muhammed Ali Han'ın üvey annesine olan meylinin çok kötü sonuçlar doğurduğunu ilave etmiştir.[399]

Müntehabü't-Tevarih'te verilen bilgilere göre şehzadeliği döneminde Muhammed Ali Han, aşık olduğu üvey annesi Hanpaşşa ile babası Ömer Han öldükten sonra belirli bir dönem yasak ilişki yaşadı. Üvey annesiyle yasak ilişki yaşamaktan sıkılan Muhammed Ali Han, ulemayı bir araya topladı ve onlardan üvey annesiyle evlenmesinin bir yolu olup olmadığı hususunda görüş istedi. Ulema Muhammed Ali Han'ın bu isteği üzerine ne kadar araştırma yaptıysa da bu durumu İslam Dini açısından meşrulaştıracak herhangi bir delil bulamadı. Meşru yollarla meseleyi halledemeyeceğini anlayan Muhammed Ali Han iki ulemadan üvey annesiyle evlenmesi için fetva vermelerini istedi. İki alim canlarını kurtarabilmek adına bu fetvayı verdiler. Bu hüküm yazıya geçirildi ve Muhammed Ali Han bu fetvayı Hanpaşşa'ya göndererek bir nevi evlenme teklifinde bulundu. Bunun üzerine Muhammed Ali Han ile evlenmek isteyen Hanpaşşa bu teklifi kabul etti.[400]

Hanpaşşanın evilik teklifini kabul etmesiyle Muhammed Ali Han bu kez de devlet ricalinden kendine yakın gördüklerini gizli bir toplantıya çağırdı ve bu evlilikle alakalı görüşlerini sordu. Toplantıya katılan bürokratlardan birisi bu duruma karşı çıktı. Muhammed Ali Han'a bu evliliği hayata geçirirse dört mezhebe göre de kafir olarak adlandırılacağını ve ulema tarafından da kendisi hakkında kafir fetvası verileceği hususunda uyarıda bulundu. Han'a bu ilişkiyi gizli tutması zina yapmanın kafir olmaktan daha iyi olacağı hususunda telkinde bulundu. Toplantıdaki bürokratlardan bir diğeri de durumu fıkhi olarak ele alıp Muhammed Ali Han'ın kafir olacağını belirtti. Toplantıya katılan devlet ricalinin konuşmalarından sonra Muhammed Ali Han bu evlilik vasıtasıyla kafir olacağını anladı ve bu duruma çok hiddetlendi. Devlet ricalinden üvey annesiyle evliliği hususunda istediği desteği alamayacağını anlayan Muhammed Ali Han, toplantıya katılan bürokratları derdine

[399] Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 446-449.
[400] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 640.

çare bulmak için çağırdığını fakat onların mollacılık oynadığını söyleyerek hepsini huzurundan kovdu.[401]

Devlet ricalinden istediği desteği alamayan Muhammed Ali Han, öfkesini yatıştırmak ve neşesini yerine getirmek için işret meclisini topladı. Müntehabü't-Tevarih'e göre Muhammed Ali Han'ın bu meclisinde kumarbazlar ve güvercin meraklıları bulunuyordu. İşret meclisinde evlilik meslesini açan Han, onlara fikirlerini sordu. Burada bulunanlar Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenmek istemesini hoş karşıladı. Muhammed Ali Han'ın işret meçlisinde bulunan Kara Muharrem ulemanın evlilik konusunda Muhammed Ali Han'ın kafir olacağına dair uyarılarına kızarak anne karnında çocukların cinsel organlarının bulunduğunu ve doğum esnasında çocuğun cinsel organının annenin cinsel organına değmesinde bir sakınca olmadığını ama şimdi neden bu durumun yasak olarak kabul edildiğini anlamadığını söyledi. Kara Muharrem'e göre aradaki fark doğum esnasında bebek, şimdi ise yetişkin olmalarıydı. Muhammed Ali Han, Kara Muharrem'in bu açıklamasını çok beğendi ve kendisine çeşitli hediyeler verdi. Muhammed Ali Han, Kara Muharreem'in bu sözleri üzerine üvey annesi Hanpaşşa ile evlendi ve bu çiftin üç çocuğu dünyaya geldi. Ayrıca Hakimhan bu evlilik haberinin yeryüzüne yayıldığını ve duyanların çok şaşırdığını söyler.[402]

Müntehabü't-Tevarih'te Muhammed Ali Han ile alakalı verdiği bilgilerin tamamına bakıldığında üvey annesi Hanpaşşa ile gerçekleştirdiği evlilik onun sonunu getirdi. Muhammed Ali Han'ın Hanpaşşa'dan dünyaya gelen Bahram isimli oğlunun[403] doğumu üzerine düzenlenen eğlenceden haberdar olan Muhammed Ali Han'ın sürgündeki kardeşi Sultan Mahmud ve Hakimhan bu durumu İşan Şafi Efendi ile görüştü ve bu görüşmenin ardından Hakimhan'ın evinde Buhara Emiri Nasrullah'a Muhammed Ali Han'ı şikâyet eden bir mektup kaleme aldılar. Mektup Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud imzasını taşıyordu. Mektupta Emir

---

[401] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.641-642. Bu sayfaların devamında yazar Muhammed Ali Han'ın Hz. Adem'den bu yana hiçbir insanoğlunun yapmaya cesaret edemediği bir evliliği gerçekleştirerek hem Allah tarafından lanetlenmeye, halk nefretini kazanmaya, hem de kıyamete kadar bütün meclislerde kafir olarak ilan edilmeye niyet ettiğini belirtir. Kurna-ı Kerim'in Nisa süresinin 22. ayetine atıf yaparak olayın fıkhi değerlendirmesini yapar. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 642. Fıkhi değerlendirmeler için bakz. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 642-643

[402] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 643-644.

[403] Muhtemelen Müntahabü't-Tevarih'te belirttilen Muhammed Ali Han ile Hanpaşşa çiftinin dünyaya gelen üç çocuğundan en küçüğüdür.

Nasrullah, Maveraünnehrin en büyük hükümdarı olarak adlandırılıyor ve Muhammed Ali Han'ın üvey annesini nikahına alarak kafir olduğu dile getirilerek fetva kaynağı olan Buhara'nın bu durumu nasıl yorumladıkları soruluyordu. Maveraünnehrin en büyük hükümdarından ağabeyine nasihatte bulunmasını isteyen Sultan Mahmud eğer Emir nasihat etmeyecekse kendisine bu hususta izin verilmesini talep etti.[404] Muhammed Ali Han'ın analığı ile evlendiğini Sultan Mahmud'un mektubundan daha önce öğrenen Emir Nasrullah, Sultan Mahmud'un isteğini geri çevirmeyerek elçisi Abdurrahim Kalmuk'u Hokand'a gönderdi. Hokand'a ulaşıp Muhammed Ali Han ile görüşen elçi Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han'ın ulemadan aldığı fetva ile babasının dulunu nikaha aldığını, Buhara ulemasının muteber kaynaklara başvurarak durumu araştırdığını ve bu durumu caiz kılacak herhangi bir delile rastlamadıklarını, Hokand ulemasının hangi delilleri esas alarak bu duruma icazet verdiklerinin kendisine açıklanmasını istediğini söyledi. Elçi sözlerini bitirince Muhammed Ali Han sinirlenerek hiddetle oturduğu yerden kalktı ve elçiyi dövmeye başladı. Saray görevlilerinin araya girmesiyle elçi Muhammed Ali Han'ın elinden kurtarıldı. Sinirini almayan Muhammed Ali Han elçinin tutuklanarak hapse atılmasını ve üzerindekilerin yağmalanmasını emretti.[405] Bunun üzerine iki devletin arası açıldı.

Müntehabü't-Tevarih'te anlatılanlara göre Muhammed Ali Han'ın üvey annesi Hanpaşşa dışında babasının eşlerinden biriyle daha ilişkisi vardı. Esere göre ikinci üvey anne Seyid Mahmudhan'ın eşiydi. Seyid Mahmudhan ölünce eşi dul kaldı ve Ömer Han bu kadına aşık olarak onunla evlendi. Babasının ölümünden sonra Muhammed Ali Han üvey annesi olan bu kadını da haremine aldı. Hakimhan'ın belirttiğine göre bir gün Muhammed Ali Han iki analığıyla haremde içki içip eğlenirken kadınlar birbirlerinin kuması oldukları için laf dalaşına girdi. Atışmalar kavgaya dönüştü ve Muhammed Ali Han'ın önünde saç saça kavga etmeye başladılar. Muhammed Ali Han bu kavgada Hanpaşa'nın tarafını tuttu ve diğer analığının başını keserek öldürdü.[406] Hakimhan'ın belirttiği bu ikinci üvey

[404] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 155-156; 654.
[405] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 156; 645-646.
[406] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 630-631.

anneyi hareme dahil etme meselesi araştırmamız esnasında kullandığımız diğer kaynaklarda hiç bahsedilmemektedir.

Muhammed Ali Han'ın şahsiyeti ve dönemiyle alakalı kapsamlı bilgi veren Müntehabü't-Tevarih'e göre Muhammed Ali Han'ın rezillikleri sadece üvey anneleriyle evliliğinden ibaret değildi. Ömer Han döneminde Dasturhancı makamındaki Bahadır'ın eşi Muhammed Ali Han'ın süt annesiydi. Bu sebepten Bahadır Dasturhancı'ya Muhammed Ali Han baba diye seslenirdi. Muhammed Ali Han çok güzel bir kadın olan Bahadır Dasturhancı'nın eşine yani süt annesine tecavüz etti. Bu tecavüz bir kereye mahsus değildi ve zaman içerisinde mütemadiyen devam etti. Bahadır Hoca Dasturhancı, durumu fark edip engellemeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bu durumu kendisine ar edinerek Buhara'ya kaçtı. Buhara'dan da hac yolculuğuna çıkan Bahadır Dasturhancı hacdan dönerken Harezm'de vefat etti.[407]

Müntehabü't-Tevarih'te verilen bilgilerin dışında Hokand vakayinamelerinden Fergana Hanları Tarihi isimli eserde de Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliği dile getirilmekte fakat çok detaylı anlatılmamaktadır. Eserinde, Muhammed Ali Han'ın adaleti sağlayan ve topraklarını her türlü saldırıya karşı koruyan bir hükümdar olarak aleme nam saldığını belirten Mahzûni'ye göre Muhammed Ali Han'ın Hanpaşşa isimli bir üvey annesi vardı. Muhammed Ali Han üvey annesine aşık oldu ve bütün ulemayı toplayarak analığla evlenmesi için bir yol bulmalarını aksi taktirde onları öldüreceğini belirtti. Ulema can korkusundan Han'ın üvey annesiyle evlenmesi hususunda fetva verdi ve Muhammed Ali Han üvey annesiyle evlendi.[408]

Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliğiyle alakalı Müntehabü't-Tevarih ve Fergana Hanları Tarihi'nden haricinde Nalifkin'in eserinde de bilgiler bulunmaktadır. Nalifkin'in aktardığına göre 1831 yılında Muhammed Ali Han, haremiyle birlikte Öretpe'ye bir geziye çıktı. Öretepe'ye ulaşan Muhammed Ali Han, şehirde bulunduğu bir gün çok içki içmişti ve Öretepe'de yaşayan üvey annesi Hanpaşşa Ayim'e âşık oldu. Bu kadın oldukça güzel ve güzelliğinin farkında olan akıllı, entrikayı seven biriydi ve bu nedenle Muhammed Ali Han'ın ilgisine karşılık

[407] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 633-634.
[408] Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e**., s. 12[a].

verdi. Muhammed Ali Han, Hanpaşa Ayim'in babası Bahadur'un bu ilişkiye karşı çıkacağından çekiniyordu ve bundan dolayı onu öldürmek istedi lakin Bahadur Öretepe'nin önde gelen eşrafından idi. Bu durumu göz önünde tutan Muhammed Ali Han onu öldürmeyerek Taşkent'e sürdü. Bahadur, Taşkent'e ulaştıktan sonra buradan Buhara'ya oradan da hacca gitti geri dönerken Hive'de öldü.[409] Sürgün yoluyla Bahadur'dan kurtulan Muhammed Ali Han, üvey annesiyle bir müddet gayri meşru ilişki yaşadıktan sonra bu durumdan sıkılarak onunla evlenme kararı aldı. Hanpaşşa ile Muhammed Ali Han'ın düğününe içilen şaraplar, batcılar ve hayat kadınları damgasını vurdu. Devlet ricalinden bazıları Muhammed Ali Han'ı, şeriata aykırı evliliği ve düğün merasimi hususunda uyararak halkın tepkisini azaltmak maksadıyla Hanpaşşa'nın belirli bir müddet Namangân'da yaşamasını önerdiler. Her ne kadar devlet ricali halkın tepkisini azaltmak maksadıyla bu tedbiri aldıysa da işe yaramadı. Halk adeta bu evliliğin devlet için büyük felaketlere sebep olacağını hissediyor, ülkenin her köşesinden kin ve nefret söylemleri yükseliyordu. Din adamları ise ahlaksızlığını bir kez daha kanıtlamış olan Muhammed Ali Han'ı eskisinden daha fazla kınıyor ve dini kirleten hükümdar olarak isimlendiriyordu.[410]

Nalifkin de tıpkı Hakimhan gibi Muhammed Ali Han'ın sonunu, üvey annesiyle evliliğinin getirdiğini belirtmiştir. Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenmesi Emir Nasrullah ile Muhammed Ali Han'ın arasının açılmasının temel sebebiydi. Müellifin verdiği bilgilere göre Muhammed Ali Han'dan memnun olmayan fakat kendisine açıktan bir darbe yapmaktan da çekinen bazı devlet görevlileri Turan'ın en büyük hükümdarı olarak gördükleri Emir Nasrullah'a bir mektup göndererek kanlı kafir olarak nitelendirdikleri Muhammed Ali Han'ı şikâyet ettiler. Nalifkin bu mektubun yazılıp yazılmadığını doğrulamanın mümkün olmadığını belirterek, 1840 yılında Buhara Emirliği'nin elçisi Rahim Kalmuk'un Hokand'a geldiğini kaydeder. Buhara elçisinin getirdiği mektupta, Muhammed Ali Han şeriat kaidelerine istinaden üvey annesiyle evlendiğini iddia ettiği için kafir ilan edildi. Bu duruma sinirlenen Muhammed Ali Han elçiyi tutuklatıp mallarını yağmaladı. Birkaç gün sonra elçiyi serbest bırakan Han, elçi vasıtasıyla Emir

[409] Nalifkin'in Hanpaşşa Ayim'in babası olarak gösterdiği Bahdur'ın Hakimhan'ın belirttiği Bahdur Dasturhancı olduğu anlaşılmaktadır. Hakimhan'ın kayıtlarında bu kişi Muhammed Ali Han'ın süt annesinin eşidir, Hanpaşa'nın babası değildir.
[410] Nalifkin, **a.g.e**., s. 133-134.

Nasrullah'a hakaretlerde bulundu ve ordusunu hazırlayıp Cizak üzerine sefer düzenledi.[411]

Hokand vakayinameleri ve Nalifkin'den başka Schuyler de eserinde Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliğinden bahseder. Müellife göre Muhammed Ali Han, Doğu Türkistan'da başarı elde etti ve Darvaz ve Karategin'i hakimiyetine alarak şöhretinin zirvesine ulaştığı esnada Muhammed Ali Han'da bir değişme meydana geldi. Han devlet işlerini ve askeri ilerlemeleri bir kenara bırakarak kendisini hovardalığa verdi. Muhammed Ali Han'ın bu davranışlarının sebebi daha önceleri kendisine akıl hocalığı yapan ve yönlendiren Hakkulu Mingbaşını öldürtmesiydi. Bu esnada Muhammed Ali Han'a Buhara Emiri'nden bir mektup geldi. Mektupta Muhammed Ali Han'ın, İslam hukukunu ihlal ederek Ömer Han'ın eşlerinden biriyle yani üvey annesiyle evlendiği belirtiliyordu. Muhammed Ali bu duruma çok sinirlenerek elçiyi tutsak etti, sakalının ve saçının yarısını tıraş edilmesi emrini verdi.[412]

Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliği hususunda bilgiveren kaynaklar olduğu gibi bu durumun gerçekleşmediğini kaydeden eserlerde bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan Fergana Tarihi'nde belirtildiğine göre Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlendiğini halk arasında dilendirilendiren Buharalılardır. 1842 yılında Hokand'ı istila eden Buharalı katiller yaptıkları zulmü örtbas edebilmek için bu iftirayı halk arasında yaymıştı. Muhammed Ali Han'ı üvey annesiyle evlenmekle isnat eden Emir Nasrullah'ın asıl amacı güzelliği dillere destan olan Ömer Han'ın karısını kendisine eş olarak almaktı. Ömer Han'ın eşinin güzelliğini Emir Nasrullah duymuş ve ona görmeden âşık olmuştu. Amacına ulaşmak için ise Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenmek suretiyle şeriatı ayaklarının altına aldığını belirtmiş ve bu yolla da isteğine kavuşmuştu.[413]

Hokand vakayinamelerinden Encüm at-Tevarih de bu hususta İbret gibi doğrudan evlilik ile bilgi vermese de eserinde üzerinde durduğu bazı noktalardan söz konusu evlliliğin gerçekleşmediği çıkartılabilir. Hüdayarhanzade, Muhammed Ali

[411] Nalifkin,**a.g.e.**,s .136-137.
[412] Eugene Schuyler, **a.g.e.**, C.I, s. 343.
[413] Üçler Buldu, **a.g.e.**, s. 64.

Han ve Hanpaşşa'nın evliliğinden eserinde bahsetmemekte ve saray doktorları Mirza İsmail ve Mulla Zayieddin'i referans göstererek Muhammed Ali Han'ın Muhammed Emin Bek'ten başka çocuğunun olmadığını vurgulamaktadır. Müellifin aktardığına göre Muhammed Ali Han cinsel organından rahatsızlandı. Bu rahatsızlığını utancından gizleyen Muhammed Ali Han koca karı ilaçlarıyla bu hastalığı atlatmaya çalıştı fakat başarılı olmadı. Hastalığı ilerleyince durumu saray hekimleriyle paylaştı. Saray doktorları ise bu hastalığa ilk başta müdahale edilmesi gerektiğini, bu demden sonra iyileşmesinin mümkün olmadığını belirterek Muhammed Ali Han'ın bir daha baba olamayacağını söylediler. Muhammed Ali Han da bu durumu kabullendi.[414] Hüdayar Hanzade'nin çocukluğundan itibaren Muhammed Ali Han'ın sarayında bulunan ve Han'ın sırdaşı konumundaki Abdül Kasım Pervaneci'den aktardığına göre Muhammed Emin, Han'ın tek çocuğuydu. Muzaffer Bek ve Kalandar Bek[415] Muhammed Ali Han'ın babasının yani Ömer Han'ın teyzesinin çocuklarıydı. Bu çocukların ebeveynleri öldüğü için Muhammed Ali Han bunları evlat edindi ve sarayında büyüttü. Bazılarının iddia ettiği gibi bunlar Han soyundan değildi.[416]

Hokand vakayinameleri dışında Türkistan'da sahte derviş kılığında seyehat eden Vàmbèry, Muhammed Ali Han ve ailesini katleden Emir Nasrullah'ın yaptığı bu zulmü meşrulaştırmak için halk arasında Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlendiği ve bunun sonucunda cezalandırılarak öldürüldüğünü yaydığını bildirir.[417]

Endjum at-Tevarih'i yayına hazırlayan, Hakimhan'ın eserini Özbek Türkçesine aktaran ve Hokand vakayinameleri üzeninde çalışmalar yapan Şadman Vahidov, Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenmesi hususunda bir değerlendirme yapmıştır. Evlilikle ilgili detayların geniş bir şekilde kaydedilmesine rağmen kesin bir sonuca ulaşmanın zor olduğunu belirten Vahidov, Ömer Han'ın Seyid Gazi Bahadur Töre'nin kızıyla zorla evlenmek istemesi ve bu evlilikte ısrarcı olup halkın nezdinde itibar kaybetmeyi göze almasının hiç de mümkün olmadığını söylemektedir. Ayrıca Vahidov, Hakimhan'ın bu konuda aktardıkları doğru ise Muhammed Ali Han'ın itibarını zedeleyen Hokand Hanlığını, kendisini ve ailesini

[414] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 180.
[415] Eserde daha önce bu şahısların nereden ve ne zaman geldiklerinden bahsedilmiyor.
[416] Hüdayarhanzade, **a.g.e.,** s .180.
[417] Arminius Vámbèry, **a.g.e**, s. 391.

felakete sürükleyen bu aşk tutkusunun affedilmez bir davranış olduğunu belirtmektedir.[418]

Vahidov, Hakimhan'ın eserinde belirttiği üzere Hanpaşşa'nın baba evinden alınarak Hakimhan'ın evine getirilip annesi Aftab Ayim'e teslim edilmesi hususu üzerinde durmakta ve Hanpaşşa'nın neden Ömer Han'ın huzuruna götürülmeyip Hakimhan'ın evine gönderildiğini sorusunu sormaktadır. Bu sorunun cevabının Hanpaşşa'nın reşit olmaması olabileceğini belirten Vahidov, Hakimhan'ın belirli bir dönem kendi evinde kalan Hanpaşşa'ya karşı özel bir duygu beslediğini vurgulamaktadır[419] ki, biz de eserinin ilgili bölümünü okuduğumuzda aynı kanaate ulaştık. Zira Hakimhan Hanpaşşa'nın güzelliği her fırsatta dile getirilip, güzelliğini anlatan şiirler kaydetmiştir.

Hakimhan'ın eseri dışında Hokand vakayinameleri Ömer Han ve Muhammed Ali Han'ın özel hayatlarıyla ilgili bilgilere çok fazla yer verilmemektedir. Hakimhan'ın tafsilatlı bilgi sahibi olmasının temel sebebi onun hükümdar ailesiyle akrabalığı ve babasının Alim Han döneminden itibaren Hokand devlet yönetiminde yer almasıdır. Bir nevi sarayda büyümüş olan Hakimhan gerçekten de saray yapısını ve hükümdar ailesini çok iyi tanımaktadır hatta Muhammed Ali Han ile kardeş derecesinde bir yakınlık tesis etmiştir. Bu durumları göz önünde bulundurarak Vahidov Hakimhan'ın eserinde özellikle Muhammed Ali Han ile ilgili bilgileri çarpıttığını ve okuyucuda Muhammed Ali Han'a karşı bir nefret uyandırmaya çalıştığını belirtir. Bu durumun sebebini de Muhammed Ali Han'ın tahta geçmesinde yaşanan olaylara dayandırır. Vahiov'un, Tajir'in Garaib-i Sipah isimli eserinden aktardığına göre Ömer Han vefat ettikten sonra Muhammed Hakimhan'ın annesi, Ömer Han'ın kız kardeşi Aftap Ayim Hokand tahtına talip oldu ve eşini tahta çıkartmak istedi. Bu durum üzerine endişelenen Kasım Beklerbegi[420] ve Zakir Hoca

---

[418] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 202.

[419] Hadayarhanzade, **a.g.e**., s. 201. Bu hususta Hokand Tarihi ve Onun Edebiyatı isimli eserde de benzer bilgiler verilmektedir. Eserin şair Hazaik ile alakalı olan kısmında Ömer Han Hanpaşşa ile yaşı küçük olduğu için evlenememiştir. Ömer Han ölünce tahta çıkan oğlu Muhammed Ali Han babasının yaşı küçük olduğu için evlenemediği bu kızla 16 yaşına gelince evlenmiştir. Hanpaşşa'nın güzelliğini işiten ve ona görmeden âşık olan Emir Nasrullah bu evliliği bahane ederek Hokand'a saldırmış, Hanlığı ele geçirmiş ve Muhammed Ali Han ve ailesi dahil haremden 17 kişiyi idam etmiştir. Pulatjan Kayumov, **Hukand Tarihi va Unıng Adabiyatı (Matarial va Hatıralar)**, Tamadduh, Taşkent 2011, s. 29.

[420] Muhammed Ali Han'ın amcasıdır. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 200.

Şeyhülislam Muhammed Ali Han'ı tahta geçirdi. Muhammed Ali Han da tahta çıkar çıkmaz tahta talip oldukları için önce Masumhan Töre'yi ardından da oğlu Hakimhan Töre'yi devlet yönetiminden uzaklaştırarak sürgüne gönderdi. Babasının ve kendisinin Hokand Hanlığı'ndan sürgün eden Muhammed Ali Han'dan intikam almak isteyen Hakimhan Töre, Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefetin başını çektiği gibi eserinde annesinin ve kendisinin tahta talip olduklarıyla ilgili bilgiyi gizledi.[421] Ayrıca Hakimhan olayları çarpıtarak kendisi ve babasının masum olduğunu Muhammed Ali Han'ın onlara zulmettiği izlenimi oluşturarak kendilerini aklamaya çalıştı.[422]

Vahidov, Hakimhan'ın belirttiğinin aksine Ömer Han'ın Hanpaşşa'yı zorla nikahına almadığını, Hanpaşşa'nın babasının kızını Ömer Han ile evlendirmek istediğini belirtir. Seyid Gazi Mahmud Töre'nin bu isteğini geri çevirmeyen Ömer Han, reşit olmayana Hanpaşşa ile evlenmedi, onun reşit olmasını bekledi; lakin kız reşit olmadan Ömer Han hastalanıp vefat etti ve böylece planlanan bu evlilik gerçekleşmedi. Muhammed Ali Han da tahta geçtikten sonra reşit yaşa ulaşan Hanpaşşa ile evlenmek istedi, babasıyla evlenmediği için üvey anne konumunda olmayan Hanpaşşa ile Muhammed Ali Han'ın evliliği hususunda ulema bir sıkıntı göremeyerek fetva verdi.[423]

Hakimhan'ın eserinde Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud ile birlikte Emir Nasrullah'a yazdıkları mektubu değerlendiren Vahidov, söz konusu mektubun doğruluğunun şüpheli olduğunu belirtir. Vahidov'a göre 1842 yılında Emir Nasrullah'ın Hokand seferinin amacı şeri hukuka aykırı cürümler işleyen Muhammed Ali Han'ı cezalandırmak değil sadece yeni topraklar ve zenginlikler elde etmekti. Hokand Hanlığı'ndaki iç mücadeleler ve muhaliflerin çatışması Buhara Emiri'nin bu seferi düzenlemesi için alt yapı hazırladı. Sonuç olarak Hokand Hanlığı Buhara Emirliği tarafından zaptedildi, velihat öldürüldü ve ülke birkaç aylığına Buhara kontrolüne girdi.[424]

Yukarıda çeşitli kaynaklardan olay ile ilgili verdiğimiz kayıtları ve Vahiov'un değerlendirmelerini göz önüne alarak diyebiliriz ki, Hakimhan'ın eserinde detaylı bir

[421] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 200-201.
[422] Hüdayarhanzade, **a.g.e.** s. 200.
[423] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 202.
[424] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 202-203.

biçimde anlattığı Muhammed Ali Han ile Hanpaşşa evliliğinin doğruluğu şüphelidir. Biz Vahidov gibi olayın nasıl gerçekleştiği hususunda bir kanaate ulaşamamakla birlikte Hakimhan'ın hükümdarla olan problemlerini göz önünde tutarak bilgilerin şüpheli olabileceği kanaatindeyiz. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı dile getireceğimiz üzere Muhammed Ali Han tahtta geçtikten sonra devlet bürokrasisinde yeni düzenlemeler yaptı. Bu düzenleme çerçevesinde ilk olarak Hakimhan'ı Tura Kurgan, Namangân ve Kosan vilayetlerini yönetmekle görevlendirdi.[425] Hakimhan, Muhammed Ali Han tarafından atandığı valilik görevini yerine getirmek için Hokand'dan ayrılınca, Muhammed Ali Han, Hakimhan'ın babası Masumhan Töre'nın daha önce Alim Han ve Ömer Han döneminde hacca gitmek istediğini ve bu isteğinin hükümdarlarca kabul edilmediğini belirterek eniştesi olan Masumhan'a Beytullah'a yüz sürme fırsatı verdi ve böylece onu Hanlık topraklarından sürgün etti.[426] Masumhan Töre'nin hac yolculuğu için Hanlık sınırlarından çıkmasından sonra Muhammed Ali Han, Hakimhan Töre'yi valilik görevinden azletti ve Hakimhan'ı kırk gün kendi bağ evinde hapsettikten sonra hacca gitmesini emretti. Lakin Hakimhan hac güzergahına değil Rus İmparatorluğu'nun topraklarına sürgün edildi.[427] Rus topraklarından geçerek hacca giden Hakimhan bir dönem Mısırda bulundu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile görüştükten sonra Avrupa'ya eğitim amacıyla gönderilecek öğrenciler arasında yer aldı. Avrupa'ya gitmek üzere hazırlık yaparken Mısır'da karşılaştığı iki Hokandlı'dan Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlendiğini, Cihangir Hoca'nın da Kaşgar'da hakimiyeti ele aldığını öğrendi. Changir Hoca'nın Kaşgar'da hüküm sürdüğünü öğrenince Hokand'a dönemeyeceğini bildiği için onun yanına gitmeye karar verdi ve Avrupa'ya gitmekten vaz geçerek Türkistan'a geri geldi Şehir-i Sebz'e yerleşti.[428] Kendi notlarından da anlaşılacağı üzere Muhammed Ali Han ile Hanpaşşa'nın evlenmesini Mısır'da öğrenen Hakimhan eserinin bir başlığını ikilinin nasıl evlendiği ve ulemadan nasıl fetva alındığına ayırmıştır. Yani şahit olmadığı olayları oradaymış gibi detaylı bir biçimde anlatmıştır.

---

[425] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 463.
[426] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 463-465.
[427] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 464-477.
[428] Hüseyin Şen, **a.g.m**.,, s. 186-189.

Merkezi otoriteyle olan sorunlarının dışında Hokand sarayında olduğu dönemde Hakimhan'ın kayıtlarında bulunan Ömer Han ile Hanpaşşa'nın zifaf gecesini izlemesi mümkün olmasa gerekir. Ayrıca Hakimhan, eserinde Muhammed Ali Han'ı öyle bir tasvir etmektedir ki, onun tasvir ettiği hükümdarın devleti en geniş sınırlarına ulaşması, Mançular, Rus İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurulması mümkün değildir. Bunların dışında dönemin sosyal şartları ve Türkistan'daki köklü Nakşibendi geleneğinin -Alim Han'ın tarikatlar ile uğraşması sonucunda uğradığı suikasti de göz önünde tutar isek- bu evliliği onaylaması, Muhammed Ali Han'ı kafir ilan etmemesi mümkün değildir. Üvey annesiyle evliliğine ek olarak Muhammed Ali Han'ın süt annesine tecavüzü, babasının eşlerinden birini daha haremine alması şer'i hukukla yönetilen bir devlette kabul edilebilecek davranışlar değildir. Şayet Hakimhan'ın kaydettiği gibi Muhammed Ali Han şer'i hukuka karşı bu cürümleri işlemiş ise bırakın ulemanın fetva vermesini bürokrasi ve ulemanın birleşip kendisini tahttan indirmeleri ve yerine kardeşi Sultan Mahmud'u geçirmeleri pek muhtemeldir. Ayrıca Hakimhan'ın eserinde kaydettiği Muhammed Ali Han'ın süt annesine tecavüzü hususunda yalan beyanatta bulunduğunu söyleyebiliriz. Hakimhan Muhammed Ali Han'ın süt babası olarak zikrettiği Bahadur Dasturhancı'nın Muhammed Ali Han'ın eşine tecavüz etmesini kendisine yediremeyerek kaçtığını belirtir. Buhara'ya oradan da hacca gittiğini söylediği Bahadur Dasturhancı, Osmanlı belgelerinde Hokand elçisi olarak İstanbul'a gelmiştir.[429]

Hülasa; Hakimhan kalem kılıçtan keskindir mantığı ile hareket etmiş, kendisi ve babasını Hanlık topraklarından süren Muhammed Ali Han'dan intikam almak için olayları çarpıtmıştır. Eserinde kendisini mağdur göstererek Muhammed Ali Han'ın zalimliğine vurgu yapmış, Buhara'nın Hokand Hanlığı'nı işgaline giden süreçte kendisi de aktif rol oynayarak muhalefetin başını çektiği için vatanı olarak adlandırdığı Hokand Hanlığı'na karşı suçlu duruma düşmemek adına Muhammed Ali Han'a karşı bir nevi karalama propagandası yapmıştır.[430] Müntehabü't-

[429] Abdulkadir Macit, **a.g.t.**, s. 84.
[430] Tarih-i Cihannumâyi isimli eserde 1842 yılında Hokand'ın Buhara Emirliği tarafından işgal edildiğinde Emir Nasrullah'ın Şeyhülislam'ının Hokand han soyundan Hakimhan Töre olduğu kaydedilir. Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**,s. 9.

Tevarih'in yazarının merkezi otoriteyle olan sıkıntılarını göz önüne alarak bu evliliğin gerçekleşip gerçekleşmediğine şüpheyle yaklaşılmalıdır.

2.3. ÖMER HAN'IN VEFATI, MUHAMMED ALİ HAN'IN TAHTA ÇIKMASI VE ÖMER HAN'IN CENAZE MERASİMİ

Ömer Han, saltanatının 12. yılında atalarının adeti üzere av için Mergelan ve Andican'a gitmek niyetiyle hazırlık yapıldığı esnada hastalandı[431]. Hekimler tüm uğraşlarına rağmen onun derdine çare bulamadılar. Gün geçtikçe hastalığı ilerledi ve hastalığının on yedici gününde, 12 Ocak 1822 Cuma günü sabaha karşı 38[432] yaşında vefat etti[433]. Ömer Han'ın vefatı çıkabilecek herhangi bir kargaşaya mahal vermemek için bir gece ve bir gündüz halktan saklandı. Masumhan Töre, başkentteki ümera, vüzera ve seyfiyeyi Orda denilen Hanlık sarayında toplayarak yeni hanı seçmek için meşveret meclisi oluşturdu ve bu meclis Ömer Han'ın üç oğlundan en büyüğü olan Muhammed Ali'nin[434] Hokand Hanı olmasına karar verdi. İstişare meclisinde bulunanlar tüm varlıklarıyla devlete hizmet edeceklerine, aralarında çekişmeye girmeden uyum içerisinde çalışacaklarına dair yemin ettiler. Ardından Masumhan Töre oğlu Hakimhan'ı hareme göndererek Muhammed Ali'yi meşveret meclisine getirmesini istedi. Meclise gelen Muhammed Ali Han'ı devlet adamları beyaz keçe üzerine oturtarak babasının yerine tahta çıkardılar.[435] Muhammed Ali

---

[431] V.Nalifkin, **a.g.e**, s. 122-123. Mirzo Olim Mahdûm Hoci'nın Tarih-i Tükistan isimli eserinde Ömer Han'ın ziyaret için yakın adamlarından Bazarkulu'nun evine gittiği ve burada rahatsızlanıp ölümünden üç gün önce saraya getirildiğini belirtmiştir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 89.

[432] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s143.

[433] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 454. Mirza Alim Mahdûm Hoca ve Niyâz Muhammed Hokandî, Ömer Han'ın vefat ettiği ve Muhammed Ali'nin hükümdar olduğu tarihi 1823 yılı olarak vermiştir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s.,92; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s.124. Mahzuni, Ömer Han'ın hastalanarak değil de yerine geçecek olan oğlu Muhammed Ali tarafından zehirlendiğini kaydedilmiştir. Mahzuni, **a.g.e**, s. 10[a]; Schuyler'de aynı fikirdedir Schuyler, **a.g.e**, C.I, London, s. 342. Ş. Vahidov'un aktardığına göre Şâhnâme-i Nüsretpâyâm isimli eserde Ömer Han'ın vefat tarihi 30 Aralık 1822 olarak belirtilir. Muhammed Umar Umudi Merginani, **a.g.e.**, s. 35, dipnot 42. Tarihçe-i Turani eserinin devamına Şahruh Umarav tarafından eklenen Ata-Babaların yadı kısmında Ömer Han'ın 29 Aralık 1822 yılında vefat ettiği belirtilir. Umar Umudi. Merginani, **a.g.e.**, s. 157.

[434] Nalifkin, Muhammed Ali Han ile alakalı bir hikâye duyduğunu belirtir. Hikâyeye göre Muhammed Ali Han, Ömer Han'ın oğlu değildir. Annesi Mahlar Ayim bir saray görevlisinden hamile kalmıştır ve Muhammed Ali dünyaya gelmiştir. Muhammed Ali'de bu durumu Hokand Han'ı olduktan sonra öğrenmiştir. V.Nalifkin, **a.g.e**, s.137. Bu bilginin doğruluğu şüphelidir ve hiçbir kaynakta buna benzer bir bilgi bulunamamaktadır.

[435] Muhammed Hakimhan Töre, **a.g.e** s. 455; Mirza Alim Mahdum Hoca, çok detaya girmeden sadece devlet ricalinin Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ederek görüş birliği ile Muhammed Ali'yi tahta

Han'ın tahta geçmesinden sonra mümtaz bir komutan ve emir olan kayınpederi Yusuf Mingbaşı Tağlı[436] (Kaşgarlı) yeni Hanı korumak için etrafına adamlarını yerleştirdi ve ardından Ömer Han'ın vefat ettiğini halka duyurdu.[437]

Muhammed Ali Han'ın tahta çıkış süreci kaynaklarda hemen hemen birbirne benzer şekilde anlatılır fakat Garaib-i Sipah'da süreç diğerlerinden farklı şekilde dile getirilmiştir. Bu kaynağa göre Ömer Han'ın defnedilmesinden sonra devletin bütün yönetici zedaganı (Serderan) toplandı ve rahmetli Han'ın büyük oğlu Muhammed Ali'nin tahta geçmesini uygun buldular. Bu karardan önce Kasım Bik,[438] Ömer Han'ın kız kardeşi Aftab Ayim'e yeni Hanın belirlemesinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini sordu. Aftab Ayim cevaben, "Eğer iktidar mirasa göre devredilecekse o zaman iktidar benim babam Narbuta'dan büyük ağabeyim Alim Han'a geçti, sonra da küçük ağabeyim Ömer Han'a geçti. Şimdi ise Ömer Han vefat etti. Şu anda hükümdarlık mirasına göre sıra bana geldi. Ben, eşim Masumhan'ı padişahlık tahtına çıkartmak istiyorum onun ismi Çing-Türedir." dedi. Kargaşa çıkarabilecek bu

---

çıkarttığını söylemektedir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s. 92; Niyâz Muhammed Hokandî meşveret meclisinin Hakimhan Töre tarafından kurulduğu belirtilmemektedir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s.122.

[436] Muhammed Ali Han'ın kayınbabası Yusuf Mingbaşı Tağlık'ın Hokand Hanlığı'nda önemli mevki elde etmesini sağlayan Ömer Han döneminde yapılan askeri düzenlemeydi. Bu düzenlemeye göre Hanlık bünyesindeki çeşitli gruplardan "tuğ" isminde ellişer kişilik birlikler oluşturuldu ve oluşturulan bu birliklerin başına da "Tuğ Başı" veya "Tuğ Beyi"leri atandı. Bu çerçevede Doğu Türkistanlılardan oluşturulan "Tuğı Tağlık" birliğin başına atanan Yusuf Tağlık Hokand Hanlığı'nın ordusunun bünyesinde savaşlara katıldı ve büyük yararlılıklar gösterdi. Yusuf Tağlık hizmetlerinden dolayı Ömer Han tarafından Dadhah makamına getirildi. Yusuf Tağlık'ın Mingbaşılık makamına yükselmesi ise 1812 yılında gerçekleşti. Ömer Han, Mingbaşı konumundaki Gülşehni Merginâni'yi Hocend Hakimliğine tayin etti. Gülşehni Merginâni'den boşalan Mingbaşılık yani Emir-i Leşker makamına da Yusuf Mingbaşı Tağlık'ı getirilerek Hokand askeri kuvvetlerinin başkomutanlığına atandı. Yusuf Tağlık'ın bu göreve getirilmesindeki sebep onun savaşma şevki ve askeri kudretiydi. Şirali Koldaşev, **a.g.m.**, s. 107. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 82. Yusuf Tağlık'ın 1818 yılındaki başarıları Mingbaşılık makamına getirilmesinin ne kadar doğru bir karar olduğunu ıspat etti. Ömer Han Yusuf Mingbaşı'yı Buhara ile sorunlu bölge olarak adlandırabileceğimiz Öretepe üzerine gönderdi. Yusuf Mingbaşı komutasındaki Hokand ordusu dört gün içerisinde Öretepe ile Semerkand arasındaki bölgeyi ele geçirdi. Şirali Koldaşev, **a.g.m**., s. 108. Bu zaferden çok memnun olan Ömer Han, Yusuf Mingbaşı'ya çeşitli hediyeler verdi. Elde edilen ganimetin de ordu içerisinde dağıtılmasını emretti. Öretepe seferinden sonra Yusuf Mingbaşı komutasındaki Hokand ordusu bu kez de Deşt-i Kıpçak üzerine sefere çıktı ve Taşkent, Türkistan ile Deşt-i Kıpçak'ın bazı bölgelerini ele geçirdi. Mirzo Olim Mahmdûm Hoci, **a.g.e**., s. 82-85. Elde ettiği askeri zaferler ve gösterdiği cesaretle Yusuf Mingbaşı'nın yıldızı parladığı ve devletteki nüfusu arttığı gibi Ömer Han, Yusuf Mingbaşı ile akrabalık tahsis etti ve onun kızını en büyük oğlu Muhammed Ali'ye eş olarak aldı. Şirali Koldaşev, **a.g.m**., s. 108.

[437] Niyâz Muhammed Hokandî, Muhammed Ali Han'ın kayınpederi Yusuf Ming Başı Tağlık (Kaşgarlı) tarafından Hokand tahtına çıkartıldığı belirtilir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s.122; aynı bilgi Tarih-i Türkistan'da da mevcuttur Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s.98

[438] Muhammed Ali Han'ın amcası Hüdayarhanzade, **a.g.e**, dipnot 324, s. 200.

sözlerden Kasım Bik tereddütte düştü. O Çing-Türe'nin hükümdarlık için uygun olmadığını, gerçekte iktidarın Aftab Ayim'de olacağını anladı[439] ve Kasım Bik ile Zakir Hoca Şeyhülislam[440] Muhammed Ali Han'ı tahta çıkarttılar.[441] Garaib-i Sipah'da anlatılan bu olayı inceleyecek olursak Hokand Hanlığı'nda veraset sistemi her ne kadar tam manasıyla bir kaideye oturtulmuş olmasa bile Ömer Han'ın üç erkek evladı ve merhum Alim Han'ın sürgünde oğulları bulunmaktadır yani bakıldığında Ömer Han vefat ettiğinde Hokand tahtına geçmeye namzet beş şehzade ve daha sonra belirteceğimiz üzere Narbuta'nın bir oğlu daha hayattadır. Öte yandan Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede hükümdarlığın kadın tarafından devam ettiğinin bir örneği bulunmamaktadır. Her ne kadar Garaib-i Sipah Muhammed Ali Han'ın vefatından 22-23 yıl sonra (1864-65) kaleme almış olsa da kaydedilenler, bir sonraki bölümde ele alacağımız üzere doğruluk payı olsa gerekir. Zira devlet kademelerindeki değişiklikler Garaib-i Sipah'ta geçen bu olayı tastik etmektedir. Kasım Bek ve Zakir Hoca Şeyhülislam Aftab Ayim'in yönetici aileyi değiştirmesini tehlikeli bulmuş olcak ki, Muhammed Ali Han'ı kayın pederi Yusuf Mingbaşı Taglık'ın da desteğiyle tahta geçirmiş olmalıdırlar.

Devlet erkanının ortak kararıyla Hokand Hanlığı'nın Han'ı olan Muhammed Ali'nin tahta çıktığında kaç yaşında olduğu konusunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu konu hakkında Müntehabü't-Tevarih'te 12[442]; İbretül Havakin (Tarih-i Şahruhi)'de 14[443]; İbret'in Fergana Tarihinde 15[444]; Tarih-i Türkistan'da 14[445], Endjum At-Tevarih'te 15[446]; Tevârih-i Hamse'de 15-16[447], Ensâb es-Selâtin Tevârîh

[439] B.M Babajanov, **Hokand Hanlığı: Güç, Politika , Din**, Tokyo Üniversitesi, 2010, s. 164-165.
[440] Hokand Hanlığında Şeyhülislam müessesei Ömer Han devrinde oluşturuldu ve ilk Şeyhü'l İslam olarak da Masumhan Töre atanmıştır. Mayrembek Tagev, **a.g.t** s. 100. Hokand Hanlığı'nda devlet görevlileri atandıkları en yüksek devlet göreveninin unvanınını kullanmaya devam ederdi. Muhammed Ali Han'ın tahta geçişi hakkında bilgi veren Garaib-i Sipah ismli eser geç dönem kaynağıdır bu nedenle Zakir Hoca İşan daha sonra Şeyhülislam olarak görev yaptığı için ismi Zakir Hoca Şeyhülislam olarak kaydedilmiştir.
[441] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, Dipnot 324, s. 200. Tarihçe-i Turani'de ise Garab-i Sipah'ta anlatılanlarda değinilmeyerek Muhammed Ali Han'ın Masumhan Töre, Zakir Hoca Şeyhulislam Demolla İşan ve Kasım Bik'in ittifakıyla tahta çıkartıldığı belirtilir. Muhammed Umar Umidi Merginani, **a.g.e**., s. 158.
[442] Hakinhan Töre, **a.g.e**, s. 479
[443] Niyâz Muhammed Hokandî,**a.g.e**, s.122
[444] Üçler Bulduk, **a.g.e**, s. 62
[445] Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s. 92.
[446] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 144.
[447] Kurbanali Hacı Halitoğlu, **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Kazan 1910, s. 16.

el- Hevâkin'de 17[448] ve Kratkaya İstoria Kokondskogo Hanstva 12[449], Tarihçe-i Turani'de 17[450] yaşında tahta çıktığı belirtilir. Kanaatimizce Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han ile beraber büyüdüğünü göz önünde tutar isek bu konuda onun verdiği bilgi daha güvenilirdir.

Meşveret meclisi yeni Hanı yani Muhammed Ali Hanı tahta geçirdikten sonra Ömer Han'ın naaşı yıkanıp kefenlenme işlemi yapıldı. Hokand Hanlığı'nın üst düzey bürokratları sarayın meydanında Ömer Han'ın cenaze namazını kıldılar ve naaşını aile mezarlığına defnetmek üzere kaldırdılar.[451] Cenaze töreni için Hokand Hanlığındaki bütün ulema, meşaiye, ulu seyidler, hocalar, il ve mahalle aksakallıları, askerler, diğer devletlerden gelen temsilciler, halk hanlık sarayı olan Orda'nın iç ve dış avlusunu, pazar yeri ve camiye kadar olan alanı doldurdular. Cenazeye katılanların çok kalabalık olmasından dolayı pazar ve çarşıya giden yolların tamamı kapandı. Muhammed Ali Han'ın kayınpederi Yusuf Mingbaşı Tağlık askerlerle birlikte âh-u figanlarla kendilerini parçalarcasına ağlayıp ellerindeki bastonu yere vurarak ilerlediler. Nihayetinde Ömer Han'ın naaşı kâğıt gibi ince kumaşla sarılı olarak padişahlara has mezarlıkta annesi ve babasının yanında toprağa teslim edildi. Ardından Kur'an-ı Kerim okundu.[452]

Hakimhan Töre, Ömer Han'ın vefatıyla ilgili üzüntüsünü Mevlâna Hazık'tan aktardığı şu iki dörtlük ile dile getirmiştir:

Cuma sabahı aradım vefatı tarihini,
Göğüz ikiye ayrıldı, kendinden ah gibi gitti.
Yakut tacı ile, dedi, padişahlık tahtı üzerinde,
Oturup âli şehzade, o padişah gitti.[453]
Dün sımsıcak gönül ile Hazık yazardı kaside,
Bugün ise sıra mersiyeler söylemeye geldi.
Dedim, tarihinde neyi yazayım, akıl dedi:
Fergana ülkesinin zaman kıymetinin Ömer'i gitti.[454]

---

[448] Mirza Alim Müşrif, **a.g.e**., s. 19
[449] V. İ. Nalivkin, **a.g.e** , s.122;
[450] Muhammed Umar Umidi Mergilani, **Tarihçe-i Turani**, s.38.
[451] Hakinhan Töre, **a.g.e.**, s.456.
[452] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s.122-123.
[453] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 455.
[454] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 455-456.

Defin merasimi bittikten sonra Ömer Han'ın ailesi, akrabaları ve tüm devlet erkanı yas elbiselerini giyerek bir hafta boyunca sürekli halka yemek dağıtıp, hatim indirdiler. Yedinci günde ise haşmetli sultanların adetlerine göre halka pilav dağıtıldı ve Muhammed Ali Han halka yas giysilerini çıkartmalarını emrederek babasının yerine geçti.[455] İlk icraat olarak da hazinesinin kapılarını açarak zengin, fakir, yetim fark etmeksizin halka hediyeler dağıttı.[456] Yas töreninin bitmesinin ardından Muhammed Ali Han hemen merhum Mansur Hoca'nın dul eşi Oybibiş'le evlendi.[457]

2.4. MUHAMED ALİ HAN'IN İDARİ YAPIDA YAPTIĞI DEĞİŞİKLİKLER

Tarih-i Şahruhi'ye göre Muhammed Ali Han'ın iktidarının ilk yıllarında Hokand Hanlığı'nın yönetiminde, kendisinin tahta çıkmasında da büyük tesiri olan kayınpederi Yusuf Mingbaşı Tağlık (Kaşgarlı) etkili olmuştur[458]. Bununla birlikte Muhammed Ali Han tahta çıktıktan sonra babasının idari düzenini devam ettirmemiş ve bürokrasi kademelerinde bazı değişikliklere gitmiştir.

Muhammed Ali Han'ın devletin üst yönetim kademesinde yaptığı ilk mühim değişiklik Alim Han ve Ömer Han devrinde devlet bürokrasisinde etkin olan hocalar ailesini merkezden uzaklaştırmak oldu. Nitekim hükümdarlığının henüz sekizinci gününde Muhammed Hakimhan Töre'ye Ömer Han'ın dar omuzlu, rüzgâr gibi uçan, özel eyerlerle donatılmış has atını, elmas ile süslenmiş kabanını, siyah tilki derisinden pustini (giysi türü) ve özel kemerini vererek, Fergana Vadisi'nde bulunan Töre Kurgan, Namangân ve Koson vilayetlerine sorumlu yönetici olarak atadı[459].

Hocalar ailesinin üyesi Hakimhan Töre'nin ardından ailenin reisi, Ömer Han döneminin Şeyhülislamı[460] Masumhan Töre, Muhammed Ali Han tarfından hacca gönderildi. Masumhan Töre Hokand Hanları Alim ve Ömer dönemlerinde hacca gitmek için hükümdarlardan izin istemiş lakin bu izin isteği kabul edilmemişti. Muhammed Ali Han tahta çıkar çıkmaz aynı zamanda eniştesi olan Masumhan

[455] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.456.
[456] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 144.
[457] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s.456.
[458] Niyâz Muhammed, **a.g.e.,** s.103.
[459] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.463.
[460] Han meclisinin değişmez görevlilerinden olan Şeyhülislam makamı Ömer Han'ın yaptığı idari yeniliklerle yürürlülüğe girmiş ve ilk Şeyhülislam olarak da Masumhan Töre atanmıştır. M. Tagaev, **a.g.t**., s. 100.

Töre'nin hac muradını gerçekleştirmesi için kendisine izinverdiğini iki görevliyle bildirdi. Masumhan Töre beklemediği bu iznin haberini olgunlukla karşıladı ve Muhammed Ali Han ile görüşmek istedi. Hokand sarayına Muhammed Ali Han ile görüşmeye gelen Masumhan Töre, Emir Divanında iki saate yakın bekletildi[461] ve iki saatin sonunda Han ile görüşemeden kendisine hac için gerekli izinlerin verildiği cevabını alarak saraydan çıkıp Taşkente doğru yol almaya başladı.[462] Muhammed Ali Han'ın Masumhan Töre'ye karşı takındığı tavır aslında onun hac bahanesiyle sürgün edildiğinin göstergesidir.

Masumhan Töre hacca gönderilmek bahanesiyle sürgün edildikten sonra Muhammed Ali Han, Hakimhan Töre'yi de görevden aldı. Onu yerine Ernazar Divanbegi'ni[463] Hakim olarak Tura Kurgan, Namangân ve Koson vilayetlerine atadı. Babasının hac yolculuğuna çıktığını ve kendisinin yerine Ernazar Divanbegi'nin atandığı haberini alan Hakimhan bu duruma çok şaşırdı. Bu gelişmeleri öğrenen Hakimhan'ın mahiyetindekiler Muhammed Ali Han'ın bu kararına karşı çıkıp Han'ı tahttan indirerek yerine Alim Han'ın sürgündeki oğlu Atalık'ın geçirilmesini önerseler de Hakimhan Töre bu teklifi kabul etmeyerek Muhammed Ali Han'ın emrini yerine getirdi ve görevi Ernazar Divanbegi'ne teslim edip Hokand'a döndü.[464]

Hakimhan Töre, Hokand'a ulaştığında Muhammed Ali Han onu kendisine ait bağ evinde dört ay ev hapsinde tutu. Müntehabü't-Tevarih'te dört aylık ev hapsi detaylı şekilde anlatılmaktadır.[465] Dördüncü ayda Muhammed Ali Han, Hakimhan Töre'yi de tıpkı babası gibi hacca göndermek bahnesiyle sürgün etti. Hakimhan bu sürgün yolculuğunda yalnız değildi. Kendisine Muhammed Ali Han'ın emriyle hapiste atılan Fazıl Bek bin Narbutabiy[466] de katıldı. İki yüz askerin nezaret ettiği Hakimhan ve Fazıl Bek bin Narbutabiy'e Şahidan'da Emir Ömer Han'ın nedimi olan

---

[461] Masumhan Töre Muhammed Ali Han ile görüşmek umuduyla bekleyişi esnasında katledileceğini düşünerek Hakkulu Bey'e belindeki altı bin altın karşılığında yaptırdığı kemeri vererek katlinden sonra bu kemeri satarak borçlarını ödemesini istemiştir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.464-465.

[462]Hakimhan Töre, **a.g.e**, s.463-465.

[463] Divanbeği rütbesi Hokand Hanlığında mali işlerle meşgul olan birime verilen isimdir. Devlet hazinesinin gelir ve harcamalarıyla alakalı işlere bakar ayrıca elçilik hizmeti de üstlenirler. Divanbegi makamı sadece merkezde olmayıp Taşkent ve Deşt-i Kıpçak vilayetlerinde de bulunmaktadır. M. Tagaiev, **a.g.t.,** s. 94-95.

[464] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.464-467.

[465] Hakim Han Töre, s.467, 469-470.

[466] Fazil Bek, Narbuta Bey'in oğullarından beşincisidir ve Muhammed Ali Han'ın amcasıdır. Narbuta Bey'in oğulları ve kızlarının isimleri için bkz. Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 270.

Muhammed Yusuf katıldı ve Muhammed Ali Han'ın kendisini Hakimhan'a Yesi (Türkistan) vilayetine kadar eşlik etmesi için görevlendirdiğini belirtti. Ertesi gün sürgün kafilesi Taşkent'e ulaştı. Leşker Kuşbegi onları güzel ağırladı ve Taşkent'ten ayrılırken kendilerine yol için gerekli teçhizatı sağladı. Azimbay Dathah[467], Tenrikulu Şigavul[468] ve Muhammed Yusuf Tunkatar[469] Hakimhan'ı uğurladı. Aras Nehri kıyısına geldiklerinde o akşam Muhammed Yusuf Tunkatar ile beraber Muhammed Ali Han'nın bir askeri kafilesi yanlarına geldi. Gelenler Muhammed Ali Han'ın, Hakimhan'ı Yesi (Türkistan) vilayetine kadar uğurlamaları için emir verdiğini belirtti. Yolculuk esnasında sürgüne gönderilenlere eşlik eden asker Muhammed Yusuf'un da sürgün edildiğini Hakimhan'a söylediler. Ömer Han döneminde Muhammed Yusuf Tunkatar ve Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han ile şakalaşacak derecede yakınlıkları vardı. Bu durumu Muhammed Yusuf'a söyleyince önce şaka yaptığını sandı. Hakimhan durumu tekrar anlatınca, kendisinin de sürgün edildiğinin farkına vardı. Durumun farkına vardıktan sonra ağlamaya başladı. Muhammed Ali Han'a hakaretler, küfürler etti. Kafile mola verdiği esnada yanlarına askerler geldi, Muhammed Ali Han'ın emriyle Fazil Bek ve Muhammed Yusuf'un Harezm tarafına yol alacağı, Hakimhan'ın ise kervan ile Rusya'ya yolculuk edeceğini söyledi. Bu haberi duyunca sürgün edilen devlet adamları şaşırdı. Fazil Bek ve Muhammed Yusuf Tunkatar bir fersah uzaklaşınca Muhammed Ali Han'ın emriyle idam edildiler.[470]

Muhammed Ali Han 1824 yılında Masumhan Töre'nin mahiyetinde olan Hakkulu'yu Dathah makamını getirildi. Ömer Han döneminde Emir-i Leşker olan

---

[467] Dadhah, Hokand Hanlığı'nda sarayda orta rütbede bir unvandır. T. K. Beisemiev, **The Life of 'Alimqul A Native Choronicle of Nineteenth Century Central Asia**, s. 18, dipnot 9; Aynı Müellif, **Kokandskaya İstoriagrafiya**, Almatı: TOO (Print-S) 2009 s.26. Dadhah adli ilerdensorumlu devlet görevlisi olup görevi hükümdara arz ve istekleri iletip ve hükümdarın cevabını muhataplarına ulaştırmaktır. Ş. Vahidov, "Kukan Hanlıgı Unvan va Mansaplar", s. 220; **Özbekistan MilliyEnsiklopediyasi**, C.III, Devlet İlmiy Neşriyat, Taşkent 2002, 337.

[468] Hokand Hanlığında Pervaneciden sonra gelen devlet görevlisi. Görevi gelen elçi ve misafirleri karşılayıp, gidene kadar onlara refakat etmek ve gelen elçilerin Han ile görüştürmek ve merasim düzenlemektir. M. Tagaiev, **a.g.t.,** s. 93. Hokand Hanlığına elçi olarak gelen Potanin Şigavul'u Han'ın yurt dışından gelenlerle temaslarda faydalandığı bürokrat olarak tanımlamıştır. Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarında Hokand Hanlığı**, s. 183.

[469] Bu göreve hana yakın kişiler getirilir. Han istirahat ederken ve dolaşırken ona muhafızlık eder. Vahidov, **a.g.m.**, s. 220.

[470] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 472-477.

Yusuf Pervaneci[471] tutuklandı, evi yağmalandıktan sonra Hakimhan Töre gibi Rusya'ya sürgün edildi. Daha önce Hakimhan Töre'nin yerine Töre Kurgan'a Hakim olarak atanan Ernazar Divanbegi'nin görevi uzun sürmedi ve Ernazar Divanbegi, Hoşvakit Koşbegi[472] ile birlikte öldürüldü.[473] Muhammed Ali Han Halası Ayçuçuk Oyim'in oğlu İshak Töre'yi Torakorgan şehrine vali tayin etti. Valiliğinin üçüncü yılında bu Töre'nın uygunsuz davranışlarından dolayı onu Buhara'ya sürgün etti. Ayrıca aynı yıl Yusuf Mingbaşı Kaşgarlı, Marginan valiliğine atandı. Hakkulu Yüz[474] ise Mingbaşı görevine getirildi. [475] Böylece sorunlu gördüğü devlet adamlarından kurtulan Muhammed Ali Han rahatladı.[476]

Muhammed Ali Han iktidarının ilk yıllarında devlet kadrolarında değişiklik yaptıktan ve sorunlu gördüğü yöneticileri ortadan kaldırdıktan sonra saltanatını güçlendirmek için tahtta hak iddia edebilecek kardeşlerine gözünü çevirdi. Ömer Han'ın üç oğlundan en büyüğü olan Muhammed Ali Han, 1824 yılında Ömer Han'ın ortanca oğlu ve Taşkent'te Hakim olarak bulunan baba bir anne ayrı kardeşi Abdullah Han'ı yanına çağırarak bizzat kendisi öldürdü.[477] En küçük kardeşi Sultan Mahmud ise daha sonra değineceğimiz üzere 1829-1830 yılında devlet adamlarının ikazları neticesinde Şehr-i Sebz'e sürgün edilerek kontrol altında tutuldu.

Hakimhan Töre, Müntehabü't-Tevarih isimli eserinde Muhammed Ali Han'ın babası ve kendisi için verdiği kararların perde arkasında, babasının bürokrasideki ağırlığını kıskanan devlet adamlarının olduğunu ifade eder. Alim Han ve Ömer Han

---

[471] Hakimhan Töre, kendisi ve babasının Hokand'dan sürülmesinde Yusuf Pervanecinin çok büyük etkisi olduğunu belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.478.

[472] Hokand Hanlığında Mingbaşı'ndan sonra gelen askeri rütbe. Bu makama getirilenler aynı zamanda valilik de yapabilirler. Ömer Han devrinde Recep Kuşbegi, Muhammed Ali Han döneminde Muhammed Şerif Kuşbegi valilik de yapmışlardır. Vahidov, **a.g.m.**, s. 217.

[473] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 478.

[474] Mehmet Âtıf, Hakkulu Mingbaşı'nın Taşknet ümerasından olduğunu belirtir. M. Âtıf, **a.g.e**., s. 201. Bazı araştırma eserlerinde ise Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın kayınbiraderi olduğu dile getirilir. Joseph Fletcher, "The Hayday of the Ch'ing Order", **The Cambridge History of China: Late Ch'ing 1800-1911**, Volume 10, Part I, Ed. Jgon K. Foirbank,Cembridge University Press, Cenbridge, Londan, New York, Malbourne 2008, s. 369. Bazı araştırma eserlerinde de Hakkulu Mingbaşı'nın Muhammed Ali Han'ın evlatlık olan üvey kardeşi olduğu kaydedilir. N. L. Newby, **a.g.e**., s. 154.

[475] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**,s.124; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 92.

[476] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s 478; Mirza Alim Mahdum Hoca, Tarih-i Türkistan eserinde olayların 1825 yılında gerçekleştiğini belirtir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci **a.g.e**, s. 20. Tarih-i Şahruhi'de olayların 1826 yılında gerçekleştiğini belirtir; Niyâz Muhammed Hokandî **a.g.e**., s. 123.

[477] Hakimhan Töre, **a.g.e,** s. 478. Muhammed Ali Han devrinden sonra kaleme alınan kaynaklarda Abdullah Han hakkında bilgi bulunmamaktadır.

devirlerinde de bu tip girişimlerin gerçekleştiğini fakat kıskanç devlet adanlarının emellerine muvaffak olamadıklarını ancak Muhammed Ali Han döneminde amaçlarına ulaştıklarını kaydetmiştir.[478]

Hakimhan'ın iddialarının aksine Muhammed Ali Han tahtta geçer geçmez Töre ailesini sürgün etmesi, devlet bürokrasisinde değişiklikler yapması ve bu değişiklikler neticesinde bazı devlet adamlarını ya sürgün etmesi ya da öldürtmesinin sebebi daha önce Muhammed Ali Han'ın tahtta çıkış sürecinde de belirttiğimiz Tajirin eserinde anlattılan hadiselerdir. Tajirin kayıtlarını hatırlayacak olursak Ömer Han vefat edince yerine geçecek yeni Han'ın tayini hususunda Kasım Bik, Muhammed Ali Han'ın halası ve aynı zamanda Masumhan'ın eşi olan Aftab Ayim ile görüşmüş ve bu görüşmede Aftab Ayim iktidar sırasının kendisinde olduğunu bu nedenle de kocasını tahta geçirmek istediğini belirtmiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan Kasım Bik ve Zakir Hoca Şeyhülislam ile Ömer Han'ın en büyük oğlu Muhammed Ali'yi tahta geçirmişti. Vahidov'un da üzerinde durduğu gibi Tajirin bu kayıtları doğru olsa gerekir ki Muhammed Ali Han tahta geçer geçmez ilk icraat olarak halasının oğlu Hakimhan Töre'yi vali olarak atamak yoluyla merkezden uzaklaştırmıştır. Bu atamanın ardından eniştesi olan Masumhan Töre'nin amcası ve babası dönemlerindeki hacca gitme isteğini bahane ederek onu sürgün etmiştir. Masumhan, Hanlık sınırından çıktıktan sonra bu kez de oğlu Hakimhan'ı sürgün ederek tahta gözü olan aileyi merkezden uzaklaştırmıştır.[479] Ayrıca Hakimhan'ın eserinde valilik görevinden alınışını anlatırken emrinde dört bin iyi teçhizatlı askerin bulunduğu ve bu askerlerden bazılarının kendisine isyan ederek Muhammed Ali Han'ı tahttan indirip yerine Alim Han'ın sürgündeki oğlu Atalık'ı geçirmeyi teklif ettiklerini lakin devlet bürokrasisinin çoğunluğunun kendi yanında olmasına rağmen bu teklifi kabul etmediğini belirtmesi[480] Tajirin kayıtlarını destekler mahiyettedir. Töre ailesiyle birlikte ya da onlardan sonra sürgün edilen devlet adamlarının

[478] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 462. Hakimhan Töre göreve atanması ve görevden alınması hususunda bu bilgileri verse de Endjum at-Tevarih'te Muhammed Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han'ın tahta çıktığı gün bir isyan teşebbüsünün içerisinde yer aldığı, akrabalık ilişkilerinden dolayı affedilerek sürgün edildiği bildirilmektedir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 157. Kanaatimizce gerek Hakimhan Töre'nin gerekse Masumhan Töre devlet bürokrasisindeki ağırlıklarından dolayı sürgün edilmişlerdir. Ayrıca Endjum at-Tevarih'te dile getirilen isyanla alakalı diğer kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.

[479] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 200-201.

[480] Hakimhan Töre, **a.g.e**., 647.

çoğunluğunun da Hakimhan'ın eserinde devlet bürokrasisinde kendi tarafında olan yöneticiler olduğu düşünülebilir. Töre ailesinin devletteki ağırlığının etkisiyle yeni Han aileyi direk sürgün etmektense önce parçalamış sonra tepki çekmemek için ailenin reisi Masumhan'ın çok istediği hac vazifesini yerine getirmesi için göndererek adeta onu ödüllendirmiş gibi gözükse de esasında cezalandırmıştır. Söz konusu değişiklikleri gerçekleştirdikten sonra Muhammed Ali Han, saltanatının ilk yıllarında devlet bürokrasisini tamamen kontrolü altına almakla kalmamış, aynı zamanda da kendine yönelik ortaya çıkabilecek herhangi bir muhalefetin dayanak noktası olacak Han namzedi olan kardeşlerini ve amcasını da öldürerek veya kontrolünde tutarak iktidarını sağlamlaştırmıştır.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Muhammed Ali Han, şehzadeliği döneminde Hokand Hanlığı'nın merkezinde babasının yanında devlet idaresini öğrenmiş ve devletin üst bürokrarisisini tanımıştı. Tahtta geçince ilk icraat olarak bürokraside etkin olan Töre ailesinin etkisini kırabilmek için onları sürgün etmiş, babası döneminde devlette önemli görevler yürütmüş devlet adamlarının bazılarını da idam veya sürgün yoluyla merkezden uzaklaştırarak kendi bürokrasisini kurmuştur. Farklı karakterdeki insanları bir araya getirerek beraber çalışmalarını sağlamakta mahir olan Muhammed Ali Han, döneminde Hakkulu Yüz, Muhammed Şerif Atalık, Leşker Kuşbegi, Gadaybay Kurmana gibi Taşkentli ve Kurmanalı devlet adamlarına Hanlık bürokrasisinde yer vermiştir.

2.5 MUHAMMED ALİ HAN DÖNEMİ HOKAND EDEBİYAT DÜNYASI

Hokand Hanlığı'nın edebi muhiti XVIII. yüzyılda oluşmaya başlamıştır. O döneme ait divanlara rastlanmasda tarihi kaynaklarda hükümdarların ölümünden dolayı aktarılan şiirlerden o dönemde edebi kültürün olduğu anlaşılmaktadır. Hokand Hanlığı'nın ilk hükümdarları Şahrruh Bek, Abdurrahman Bek ve Abdülkerim Bek'in vefatlarınıyla ilgili Mirza Kâsım Kâsani ve Mirza Şuhî'nin kaleme aldığı şiirler kaynaklarda yer almaktadır.[481] Her ne kadar tarihi kaynaklardan XVIII. yüzyılda Hokand'da şairlerin varlığından söz etsek de elimizde o dönemden kalma bir divan

[481] Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 238.

bulunmamaktadır. Bu nedenle Hokand edebi muhitinin teşekkülünün kendisi de bir şair olan Ömer Han devrinde gerçekleştiğini iddia edebiliriz.

Şiire şehzadeliği döneminde merak salan Ömer Han, meclisinde her daim ulema ve şairlereleri bulundururdu.[482] Tutku derecesinde edebiyata bağlı olan Ömer Han, eş seçiminde de bu durumu göz önünde tutu. Nadire Begim ile evliliği gündeme geldiğinde eşinin kendisi gibi şiire yatkın bir kişi olmasını istedi. Bu durum üzerine Nadire Begim, "Veysi", "Üveysi" mahlaslarıyla şiirler kaleme alan Cihân Atın'dan dersler aldı. Cihân Atın'dan aldığı dersler neticesinde şiire olan kabiliyeti artan Nadire Begim şaireliğiyle Ömer Han'ın dikkatini çekti ve ikilinin düğünü gerçekleşti.[483] Döneminin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han "Emirî" mahlasıyla Çağatay Türkçesi ve Farsça şiirler kaleme aldı. Tasavvufi şiirler yazan Ömer Han'ın kaleme aldığı şiirleri Divân-ı Emirî'de[484] toplandı.

Döneminin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han'ın civar ülkelerden şairleri Hokand sarayına davet etti ve Hokand'ı bir sanat merkezi haline getirdi.[485] Etrafında yetmişten fazla ünlü şairi toplamayı başaran Ömer Han, 1821 yılında Fazlî Namangânî'ye atmış üç şairin şiirlerinin toplanmasıyla oluşan Mecmuyi Şâirân isimli eseri yazdırttı.[486] Eşi Mahlar Ayim'in de divan sahibi[487] bir şaire olmasının

---

[482] Mirza Olim Madûm Hoci, **a.g.e**, s. 90.

[483] Mayrambek Tagev, **a.g.t.**, s. 253.

[484] Emirî Divânı'nın günümüze ulaşan nüshaları Özbekistan, Tacikistan ve İstanbul'da muhafaza edilmektedir. Özbekistan'daki nüsha Özbekistan Ebu Reyhan Birunî Şarkiyat Enstitüsü Nr. 4727, 5065, 147, 117, 4419. Tacikstan'da Tacikistan Fenler akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde Nr. 769, 117, 834, 2887. İstanbul'da bulunan iki nüsha ise İstanbul Üniversitesi Türkçe El Yazmalar bölümünde T 5452 numaralı mecmuanın içerisinde 161^{b}-413^{b} varakları arasında ve T 2850 numaralı mecmuanın içerisinde saklanmaktadır. Mayrambek Tagaev, **a.g.t.**, s. 240. Ömer Han'ın divanı Rusya'da 1888-1910 yılları arasında altı defa, İstanbul'da 1884-1898'de iki defa taş basması olarak basılmıştır. Üzeyir Aslan, "Han Şair Emîrî'nin Musammatları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 8, S. 1, s. 43. Divan-ı Emirî üzerine ülkemizde Yıldız Kocasavaş, Kazım Köktegin ve Mustafa Tanç çalışma yapmıştır. Yıldız Kocasavaş, **Yusuf Emîrî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım**, Çantay Kitapevi, İstanbul 2003. Kazım Köktegin, **Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım**, Fenomen Yayınları, Erzurum 2007. Mustafa Tanç, *"*Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin*"*, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1994.

[485] Tarih-i Hamse'de Buhara, Harzem, Hitay, Hindistan, gibi memleketlerden şairlerin Hokand'a geldiği belirtilir. Kurbanali Hacı Halidoğlu, **a.g.e**, s. 14.

[486] Aziz Kayumov, **Kukan Edebi Muhiti (XVIII-XIX. Asır)**, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyat, Taşkent 1961, s. 8. Feridun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", **Turkish Studies**, V. 6, 2011, s. 1847. Eserin birçok el yazması günümüzde Özebeksitan Fanlar Akademisi Suleymanov Elyazmaları Enstitüsünde Nr. 284, 1536,2678, 714/II'de bulunmaktadır. Ayrıca Mecmuayi Şâirân'ın yazmalarından bir tanesi Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından 1833'de

etkisiyle Ömer Han döneminde şairelere gösterilen ilgi sadece Hokand Hanlığın da değil tüm Türkistan'da daha önce görülmemiş bir düzeye ulaştı. Ömer Han'ın şiire olan tutkusunun neticesinde oluşan ortamda Mahlar Ayim Hokand Hanlığının çeşitli bölgelerinden şiire yatkın genç kızları olanak sağlamak maksadıyla Hokand'a getirtti ve onları himaye ettiği gibi saray kütüphanesini de şair ve şairelerin emrine verdi. Bu çabaların neticesinde Ömer Han döneminde Fazlî Namangânî, Sultanhan Töre Ahrârî, Mahmur, Molla Muhammed Gazi Hokandî, Molla Muhammed Şerif Gülhâni[488] gibi şairlerin yanı sıra Mahzuma, Üveysi, Hayrunnisa, Fazilet Banu, Dişad Berna gibi şaireler yetişti.[489] Ömer Han döneminde yetişen bu şairlerin yanı sıra tarih yazımında da yeni eserler ortaya çıktı. Şiiri ve eserleri meşruiyeini sağlamak için aracı gören Ömer Han, şair Fazlî Namangânî'ye kendi dönemini anlatan ve Hokand Hanlığı'nın yönetici olan Ming Boyu'nun şeceresinin Timur'a dayandırıldığı Ömernâme isimli eseri yazdırdı.[490] Eserin tamamlanmasının ardın beğenmeyen Ömer Han bu kez de Mirza Kalender Müşrif İsferegi'yeden Ömernâme isimli eseri gözden geçirmesini istedi. Han'ın bu isteği üzerine Ömernâme'yi gözden geçiren Mirza Kalender Müşrif İsfergi, Divân-ı Nüsretpâyâm isimli eseri Farsçanın Tacik lehçesinde yazdı ve eserde ilk kez Hokand Hanlığı'nın hanedanının şecere hikayesi olan Altın Beşik kaleme alındığı gibi Ömer Han'ın seyid olduğuna dair bir şecere de verildi.[491]

Şair bir anne ve babanın evladı olarak dünyaya gelen ve ilk eğitimini bir şaireden alan Muhammed Ali Han'da "Han" mahlasıyla şiirler kaleme aldı ve bu şiirleri Divan-ı Han'da toplandı.[492] Muhammed Ali Han anne ve babasının şiir tarzını devam ettirmedi O daha çok Fuzuli'yi kendisine örnek alarak manevi tutkularını

İstanbul'a gönderilmiştir. Bu elyama İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk kitaplığı T 811'de bulunmaktadır. Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 247-248.

[487] Mahlar Ayim'in Divan-ı Nadire isimde bir divanı bulunmaktadır ve günümüzde Özb. FA. El Yazmaları bölümünde Nr. 4148 ve 7766; Özb. FA. H. Süleymanov Elyamaları Bölümü Nr. 313, 296/II'de bulunmaktadır. Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, s. 257.

[488] Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 247-270.

[489] İzzatillo Omonov, **a.g.t.**, s. 74.

[490] S. C. Levi ***The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia İn The global Age*****, University of Pittsburg Press,** Pittsburg 2010.s. 98-99. Farsça'nın Tacik lehçesinde kaleme alınan eser için bkz. Ş. Vahidov, **Kukon Honligida Tarihnavislik**, s. 140.

[491] Eser Hakkında geniş bilgi için Bkz Ş. Vahidov, **a.g.e.**, s. 147-150.

[492] Muhammed Ali Han'ın Han Divanı 1842 yılında kopyalandı. Günümüzde Semerkand ve St. Petersburg'da bulunmaktadır. Ş. Vahidov, "**Amir Nasrullahnıng Küken Hanlıgıa 1842 Yılıngı Yürüşi Hakkıda (Sabab Bahoil Va akıbetları)**", s. 175.

anlatan şiirler yazdı. Babasının hükümdarlığının son dönemlerinde şiir yazmaya başlayan Muhammed Ali Han, Erkinov'un belirttiğine göre Hanpaşşa'ya olan aşkını anlatan şiirler kaleme aldı.[493] Her ne kadar babası ve annesinin şiir tarzını devam ettirmediyse de Muhammed Ali Han'da babası gibi şiiri meşruiyet aracı olarak gördü. Onun döneminde kaleme alınan ve Erkinov tarafından Fransa'da tespit edilen edebi eserin başında tıpkı babası döneminde yazılan Divân-ı Nüsretpâyâm'da olduğu gibi Ming sülalesinin şeceresi Babür Şah'a dayandırıldığı Altınbeşik efsanesine yer verildi. Ayrıca kültür seviyesi olarak da Timurlular kendilerine örnek alındı ve yine Timurlular dönemine öykünmeler bu eserde de kendisini gösterdi. Esserin içeriği ise Muhammed Ali Han'a ait iki çağatayça şiir ile onu öven dört gazel yer almakla beraber eserin sonunda Hüseyin Baykara'yı övmek için yazılmış şiir yer almaktadır.[494]

Muhammed Ali Han babası dönemindeki edebi ortamı annesinin de etkisiyle büyük ölçüde devam ettirdi ve onun hükümdarlık yılları Hokand edebiyat dünyasının en parlak dönemi oldu.[495] Her ne kadar parlak bir edebi ortam oluştursa da tıpkı devlet yönetiminde olduğu gibi edebi ortamda da babasının döneminde faaliyet gösteren bazı şair ve şairelerle sorun yaşadı. Mesela mürebbiyesi olan Üveysi'yi evlendirmek istedi ve bu isteğini kabul ettirmek için şaireye baskı yaptı. Üveysi bu baskılara rağmen evlenmeyi kabul etmeyince de ona maddi desteği kestiği gibi elindeki mal varlığınıda müsadere etti. Üveysiye yapılanlara gölü razı olmayan Mahlar Ayim oğlunu durdurmak istediyse de Muhammed Ali Han annesini dinlemedi. Muhammed Ali Han bunlarla da yetinmeyerek Üveysi'nin oğlu Mahmudhan'ı annesinden kopartmak için kendisine muhafız yaptı ve onu I. Kaşgar seferine seferine götürdü.[496] Üveysiyle yaşadığı çekişmesinin yanı sıra Ömer Han döneminde Divan şairleri arasında yer alan Sultan Töre Ahrâri, Muhammed Ali Han döneminde Emir Nasrullah'ın davetiyle Hokand'dan Buhara'ya göç etti ve Buhara'da

[493] Aftandil Erkinov, "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad Ali Khan (1822–1842)", Rusça'dan Çev., Jülgen Poul, Isabel Forster, **GSAA**, Online Working Paper No.5, p. 12.
[494] Aftandil Erkinov, a.g.m., p.12.
[495] Mustafa Tanç, "Son Dönem Çağatay Türkçesi Ve Ömer Han", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 15, 2003, s. 112.
[496] Recai Kızıltunç, **a.g.m**., s. 739.

Şeyhülislam makamına getirildi.[497] Ayrıca kaynağı belli olmayan bir bilgiye göre Ömer Han döneminde önemli şairlerden olan Molla Şerif Gülhâni'yi Yengi-Kurgân'a Hakim olarak atadı ve yolda katlettirerek cesedini de bir çuvala koydurup Sırderya Nehrine attırdı.[498]

Kaynaklarda sıksık Muhammed Ali Han'ın işret meclisi ve bu meclislerde okunan şiirlerden ve çalınan müzik aletlerinden bahsedilmektedir. Bu bakımdan Muhammed Ali Han babası döneminden kalan bazı şair ve şairelere zulmetse de kendi döneminde bazı kalem erbabını da desteklemiştir. Desteklediği şairler arasında Zahid, Mir Umid, Hazik, Behcet, Mahmur, Zahid, Dilşad Berna gibi birçok şair ve şaire vardır.

Kısacası Muhammed Ali Han ebeveyinlerinin edebi anlayışını devam ettimemiş tarz olarak kendi iç dünaysını yansıtan şiirler kaleme almıştır. Babası döneminde oluşan edebi ortamı annesi vasıtasıyla devam ettirirken bazı şair ve şairelere de zulmettiği gibi bazı şairleri de desteklemiştir. Kendi döneminde tıpkı Ömer Han döneminde olduğu gibi Altın Beşik Efsanesinin yani Ming boyunun şeceresinin Babür'e dayandırma anlayışının devam ettiği eser kalme aldırtmıştır.

[497] Kayumov, **a.g.e.**, s. 59,60
[498] Mayrambek Tagaev, **a.g.t.**, s. 263.

3. BÖLÜM
MUHAMMED ALİ HAN'IN ASKERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Muhammed Ali Han'ın düzenlediği askeri seferleri ve kurduğu siyasi ilişkileri inceleyeceğimiz bu bölümde, Birinci Kaşgar Seferi, Öretepe Seferi, İkinci Kaşgar Seferi, Darvaz ve Karategin Seferleri ile Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğu ile olan ilişkileri, Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti ve bu muhalefetin sebeplerini detaylı bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız.

Muhammed Ali Han tahtta geçtikten sonra tesbit edebildiğimiz kadarıyla ilk ilişkiyi Buhara Emirliği'yle kurdu. Daha evvelde belirttiğimiz üzere Buhara Emirliği Muhammed Ali Han tahtta geçtiğinde Hitay-Kıpçak isyanıyla meşgul idi. Emir Haydar yeni hükümdarı tebrik etmek ve Buhara Emirliği dahilinde meydana gelen Hitay-Kıpçak isyanında Muhammed Ali Han'ın babası Ömer Han gibi taraf olmasını engellemek maksadıyla 1826 yılında elçi olarak İsmetullah Bey'i kıymetli kemer, eyerli at ve inci işlemeli elbise gibi hediyelerle Hokand'a gönderdi. Gelen Buhara elçisi Muhammed Ali Han tarafından hoş karşılandı. Emir Haydar'ın elçisine karşılık Muhammed Ali Han, Sultanhan ve Azim Bay Dadhah'dan oluşan elçilik heyetini Buhara'ya gönderdi. Müntehabü't-Tevarih'te verilen bilgilere göre Muhammed Ali Han elçilik heyetiyle Emir Haydar'ın Hitay-Kıpçak isyanına destek vermemesi hususundaki ricasını kabul etti ve Emir Haydar'dan isyancı liderlerin bağışlanmasını talep etti. Emir Haydar da Muhammed Ali Han'ı kırmayarak Hıtay-Kıpçak isyancı liderlerini bağışladı.[499]

Buhara Emirliği ile gerçekleşen bu iyi ilişkilerin yanında Muhammed Ali Han babası Ömer Han döneminin büyük problemi olan Öretepe'nin hâkimi Muhammed Rahim ile de müsbet temaslarda bulundu. Aralarında elçilik heyetleri gidip gelirken Muhammed Ali Han, Emir Haydarın kendisine hediye ettiği kemer ile eyerli at ve inci işlemeli elbiseleri Muhammed Rahim'e elçisi Seyid Kul Divanbegi aracılığı ile gönderdi. Karşılıklı tesis edilen iyi ilişkiler uzun soluklu olmadı. Muhammed Rahim

[499] Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 489.

ile Muhammed Ali Han'ın başlattığı olumlu münasebetler Hokand Hanlığı'da vezir-i azamı konumunda bulunan Hakkulu Mingbaşı'nın oğlunun damat olarak büyük bir ihtişam ile Öretepe'ye gelmesiyle bozuldu. Hakkulu'nun oğlu şehre ulaştığında Muhammed Rahim Divanbegi, bu duruma sinirlenerek onu mahiyetiyle birlikte tutukladı ve mallarınada da el koydu. Bu haber Hokand'da duyulduğunda ordu hazırlandı. Hokand ordusu Hocend üzerinde Öretepe'ye geldi ve şehri muhasaraya aldı lakin bu muhasaranın başarılı olmayacağını anlayan Muhammed Ali Han kuşatmayı kaldırdı ve Saray denilen mevkiiye çekildi. Hokand devlet adamlarının ricası üzerine üç gün Saray'da kalan Muhammed Ali Han buraya kale yapılmasını emretti. Davul Pervaneci'nin oğlu Gadoy Bey'i bin askerle Saray'da bırakan Han buradan ayrılarak Hokand'a döndü.[500] Her ne kadar Muhammed Ali Han'ın tahtta geçmesiyle iyi ilişkiler tesis edilmiş olsa da Öretepe, tıpkı Ömer Han döneminde olduğu gibi Muhammed Ali Han'ın ilk döneminde de Hokand Hanlığı için problem olmaya devam etti.

1826 yılı Türkistan tarihi özellikle de Hokand Hanlığı'nın tarihi için önemli bir yıldır. Bu yılda Buhara Emirliği'nde Emir Haydar vefat etmiş, Emir Haydar'dan sonra sırasıyla tahta Emir Hüseyin, Emir Ömer ve Emir Nasrullah geçmiştir. Emir Hüseyin ve Emir Ömer'in saltanatı kısa süreli olmuştur. Devlet adamlarının girişimleriyle tahtan indirilen Emir Ömer'in yerine Emir Nasrullah Buhara hükümdarı olmuş, Emir Ömer'de Buhara'dan kaçarak Hokand Han'ı Muhammed Ali'ye sığınmıştır. Muhammed Ali Han Emir Ömer'i saygıyla karşılamış ve kendisine büyük ihtimam göstermiş, Muhammed Ali Han'ın emriyle İshak

[500] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 490. Nalifkin bu olayın gerçekleştiği esnada Hakimhan Töre'nin sürgünde olduğunu belirterek olayın gelişimini farklı anlatır. Nalifkin'in verdiği bilgilere göre 1826 yılının sonbaharında Emir Haydar üzücü bir şekilde sonuçlanan Kaşgar Seferi'nin ardından elçisi İsmetullah'ı Muhammed Ali Han'a çeşitli hediyeler ile gönderdi. Muhammed Ali Han bu elçiden memnun olarak karşılığında Sultanhan ve Azım Bay Dadhah'ı hediyelerle Buhara'ya elçi olarak vazifelendirdi. Söz konusu Hokand elçileri dönüş yolunda Öretepe hâkimi Muhammed Rahim'in hizmetine girdiler. Muhammed Ali Han devlet adamlarının ihanetini öğrendiğinde onlara yataklık eden Muhammed Rahim'i ve hain devlet adamlarını cezalandırmak için ordusunu hazırladı ve Öretepe'ye yürüdü, şehri kuşattı. Kısa süren kuşatmanın ardından Urgut tarafına çekilen Muhammed Ali Han burada bir hisar inşa ettirdi. İnşa edilen hisar'a komutan olarak Gaday Bay'ı bırakarak kendisi Hokand'a döndü. Nalifkin, **a.g.e**., s. 129.

Divanbegi'nin kızıyla evlendirilmiştir. Bazı kaynakların verdiği bilgilere göre afyon bağımlısı olan Emir Ömer kısa süre sonra vefat etmiştir.[501]

Muhammed Ali Han'ın ilk dönemlerinde yaşanan bu gelişmelerden sonra ise kendisine Timur'a dahi nasip olmayan gazilik unvanını almasını sağlayacak olan Kaşgar Seferi'ne çıkılmıştır.

3.1 MUHAMMED ALİ HAN'IN BİRİNCİ KAŞGAR SEFERİ

Muhammed Ali Han'ın Birinci Kaşgar Seferi'ne çıkmasına Doğu Türkistan yönetici ailesine mensup Samsak Hoca'nın oğlu Cihangir sebep olmuştur. Daha öncede belirttiğimiz üzere Mançular Doğu Türkistan hakimiyetlerini sıkıntıya sokacak hamlenin Hokand'da bulunan Hoca ailesinden[502] gelebileceğini bildikleri için Hokand Hanlığı ile bir anlaşma yaptılar. Alim Han döneminde yapılan Ömer Han döneminde yenilenen bu anlaşmaya göre Hokand Hanlığı, Hocaları sıkı gözetimde tutacak ve onların Doğu Türkistan'a geçişini önleyecek, Mançular bunun karşılığında Hokand Hanlığı'na yıllık 200 yambu[503] ödeme yapacaktı.[504] Her ne kadar söz konusu anlaşmada belirtilmese de Alim Han döneminden itibaren Hokand Hanlığı Hocaları gözetim altında tutarak Mançulardan Doğu Türkistan ticaretinde imtiyaz elde ediyorlardı. Ömer Han Hocaları koz olarak kullanarak ellerindeki ticari

---

[501] Nalifkin, **a.g.e**., s.130. Nalifkin, ayrıca Emir Ömer 'in Merginân'a geldiğinde Muhammed Ali Han tarafından Hokand'a davet edildiğini belirtmektedir. Bu davete icabet eden Buhara'nın sabık Emiri Ömer ağabeyi Emir Nasrullah'ın gönderdiği adamlar tarafından zehirlendiğini belirterek vefatından sonra cesedinin Buhara'ya götürüldüğünü söyler. Nalifkin, **a.g.e**., s. 130. Tarih-i Selatini Mangıtide ise Ömer'in Emir Nasrullah'ın adamı tarafında kafası kesilmek suretiyle katledildiği belirtilir. Mîrzâ Abdal Azim Sâmî**, Ta'rîh-i Selâtîn-i Mangîtîya (İstoriya Mnagıttskih Gosudarey),** İzdaniye Teksta, Predislovie, Perevod iPrimençaniya L.M. Epfanovoy, İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 55. Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 690-691.

[502] Mançuların Doğu Türkistan hakimiylerinde kendileri için tehlike gördüğü Hoca ilesi Ak Tağlık Hocalarına mensup Samsak Hoca ve oğlulları Yusuf Hoca, Bahaeddin Hoca ve Cihangir Hocadır. Samsak Hoca, Bahaeddin ve Cihangir Hocalar Hokand'da Yusuf Hoca ise Buhara'da ikamet etmekteydi. W. H. Bellew, **The History of Kashghar**, Foreign Department Press, Calcuta 1875, s. 76. Hakimhan Töre, Cihangir Han'ın kardeşlerini Mahmudhan ve Türahan olarak kaydetmektedir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, p. 479. Nalifkin ise Mahmudhan'dan bahsetmeyerek kardeşi Törehan Töre'den bahseder. Nalifkin, **a.g.e**., s.126. Ailenin reisi Samsak Hoca Hokand'da bulunan Doğu Türkistanlı mültecileri etrafına topladığı gibi Mançuların Doğu Türkistan'da yaptığı zulmü halka anlatarak kamoyu oluşturuyordu. Samsak Hoca'nın Hokand'daki faaliyetlerinden Hocend'li tüccarlar sayesinde haberdar olan Doğu Türkistan halkı onu kurtarıcı olarak görüyordu. Feyzullah Uygur, **a.g.e.**, s. 168.

[503] Kuropatkin 200 yambu'nun 20.000 som'a eşit olduğunu belirtir. Kuropatkin, **a.g.e**, s. 168. Mir İzzetullah yambonun yaklaşık 160 ruble olduğunu söyler. Mir İzzetullah, **Travels in Central Asia in the Yeras 1812-1813**, p.27. Yambo 224 tengeye eşittir. Mir İzzetullah, **Travels Beyond the Himalaya**, Translated by H.H. Wilson, s. 305.

[504] Kuropatkin, **a.g.e.**, p. 168.

imtiyazların genişletilmesi için işgalci Mançu yönetimine taleplerde bulundu lakin bu talepler olumlu karşılanmadı. Ticari imtiyazların genişletilmesi istekleri reddedilse de Ömer Han, Mançular ile yaptığı anlaşmaya sıkı sıkıya uydu. Cihangir Hoca iki kez Hokand'dan Kaşgar'a geçmek için girişimde bulundu lakin buna izin verilmedi.[505]

1822 yılına gelindiğinde hem Ömer Han hem de Samsak Hoca vefat etti.[506] Ömer Han'ın yerine Hokand tahtına Muhammed Ali Han çıktı. Muhammed Ali Han döneminde Mançular ile yapılan anlaşma bozulmasa da Hocaların üzerindeki sıkı gözetim gevşedi ve Hocalara Hokand sarayı tarafından yapılan maddi destek de kesildi. Maddi sıkıntılar çeken Samsak Hoca'nın oğullarından en küçüğü Cihangir yanına kardeşlerini de alarak Kaşgar'a kaçmaya teşebbüs etti. Bu teşebbüsten haberdar olan Muhammed Ali Han derhal Hocaların peşinden asker sevkederek onları yakalattı ve Hokand'a getirtti.[507] Hocalar Muhammed Ali Han'ın emriyle hapse atıldı. Üç gün sonra Cihangir'in kardeşleri tahliye edilseler de büyük ihtimalle Ömer Han döneminde de iki kez Kaşgar'a kaçma teşebbüsünde bulunduğu için Cihangir serbest bırakılmadı. 1822 yılında Hokand'da meydana gelen büyük deprem neticesinde Cihangir Hoca hapsedildiği yerden kaçtı ve Hokand'ı terkederek Alay'a ulaştı.[508]

Hokand Hanlığı sınırlarından çıkmayı başaran Cihangir, Alay'da Kırgızların yanında iki yıl geçirdi. Mehmet Âtıf'ın verdiği bilgilere göre Kırgız Beyi Mir

---

[505] M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinskogo Kitaya s Kokandskim Hostvon", **Kitay i Sosedi v Novoe iNoveyşee Vremya, İzd. "Nauka" Glamya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi**, Moskov, 1982, s. 203-204; Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, dipnot, 60, s. 39-40. Hakimhan Cihangirin ilk kaçma teşebbüsünün 1820 yılında Muhammed Ali Han döneminin Mingbaşısı Hakkulu ve kırk kişiyle beraber gerçekleştirdiğini kaydeder. Bu teşebbüsünde başarılı olan Cihangir ve yanındakilerin yaklanması için Ömer Han arkalarında bir birlik gönderdiyse de Hokand askerleri kaçaklara yetişemedi. Kırgızların da desteğini alan Cihangir Hoca ve Hakkulu ikilisi Kaşgar'a ulaştı ancak Mançular Cihangir Hoca ve taraftarlarını geri püskürttüler. Başarılı olmayacağını anlayan Cihangir'de geri dönemk zorunda kaldı. Hakimhan Töre, **a.g.e**,.s. 396-399.

[506] Kuropatkin Ömer Han ve Samsak Hoca'nın ölüm tarihini 1820 olarak belirtir. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 169.

[507] Nalifkin Hocaların Oş ile Andijan arasında bir yerde yakalandıkları bilgisini verir. Nalifkin, **a.g.e**, s.126.

[508] Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 479-480; Nalifkin, **a.g.e.**, s 126; Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s.145. 1822-1823 yıllarında meydana gelen depremde birçok bina yıkılmış, insanlar evlerine girmekten korktukları için çadırlarda kalmışlardır. Dağlardan kayalar kopmuş, toprak açılmış, açılan topraktan su çıkmıştı ayrıca depremin artıcıları altı ay sürmüştü. Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 479. Nalifkin'den edindiğimiz bilgilere göre ise depremin artçıları iki hafta sürmüş ve yarılan topraktan alev ve buhar gökyüzüne yükselmiştir. Nalifkin, **a.g.e**., s. 126.

Muhammed Cihangir Hoca'ya büyük saygı gösterdi ve onu kız kardeşi ile evlendirdi. Kurulan bu akrabalık Cihangir Hoca'ya Kaşgar'ın zaptı için Kırgızların desteğini sağladı.[509] Ayrıca Muhammed Ali Han ile arası açılan İsa Dadhah[510] ile Hüdayar Mirza gibi devlet görevlileri de Cihangir Hoca'ya katıldı.[511] Cihangir Hoca Kaşgar'ı ele geçirmek için Kırgızların sağladığı kuvvetin yeterli olmayacağının farkındaydı. Bu nedenle Hokand, Taşkent ve Buhara'ya ulaklar göndererek hem Doğu Türkistan muhacirlerini ülkelerinin kurtuluşu için savaşa çağırdı hem de Batı Türkistan Hanlıklarının ahalisini Kaşgar'ın hürriyeti için cihada davet etti.[512] Bu davete icabet eden halk Cihangir Hoca'nın etrafında toplanmaya başladı ve sayıları günden güne arttı. Cihangir Hoca kendisine katılanlardan da aldığı güvenle gerçekleştireceği sefer için keşif yapmak gayesiyle 50-60 kişilik bir kuvvetle Narın menbasına yöneldi. Cihangir'in Narın menbasına geleceği istihbaratını alan Mançular 500-600 kişilik bir kuvveti Hocayı yakalamak için bölgeye sevk ettiler. Mançuların kendisini yakalamak için harekâta geçtiğinden haberdar olan Cihangir Hoca yanındaki az sayıdaki birlikle karşı koyamayacağını bildiği için geri çekildi. Narın bölgesine gelen Mançular etrafta Cihangiri göremeyince bu durumu Cihangirin asker sayısındaki azlıktan kaynaklanan bir zafiyet olarak değerlendirdiler. Bu esnada geri dönerek kuvvetlerini toplayan Cihangir, Narın bölgesinin coğrafi özelliklerini de kullanarak geri dönüş yolundaki Mançulara saldırıp onları mağlup etti. Bu galibiyet Cihangir Hoca'nın ününü arttırdı.[513]

---

[509] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 182. Hüdayarhanzade Cihangir Hoca'nın Hokand'dan kaçışıyla alakalı yukarıda aktardıklarımızdan farklı bilgiler verir. Ona göre Muhammed Ali Han'ın iktidara gelmesinden altı ay sonra Kaşgar'dan gelenler Mançuların baskıcı yönetiminden şikâyetçi olarak Afak Hoca neslinden birinin Kaşgar'a gönderilmesini Hokand Hanlığı'ndan talep ettiler. Bu talep üzerine Muhammed Ali Han konuyu devlet ricali ile görüştü ancak Mançular ile babası döneminde yapılan anlaşma gereği Kaşgarlıların bu isteği reddedildi. Muhammed Ali Han'dan yardım umudunu kesen Kaşgarlılar Cihangir Hoca ile irtibata geçti ve cazip vaatlerle aklını çeldiler ve neticede Cihangir Hoca mahiyeti ile Kaşgar'a kaçmaya karar verdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s.144

[510] Kuropatkin İsa Dadhah'ın sabık Koşbegi olduğunu belirtir. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 169.

[511] Hakimhan Töre, **a.g.e**, 480.

[512] Hüdayarhanzade Cihangir Hoca'nın Hokand'dan kaçtıktan sonra Taş-Kurgan'a geldiğini ve buradan Mançularla gerçekleştirilecek savaş için Kaşgar ahalisine ve bölgede yaşayan göçer toplumların resilerine mektuplar göndererek onları cihada çağırarak birçok insan topladığını belirtir. Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 144-145.

[513] Mehmet Âtıf, **a.g.e.**, s. 183; Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 169. Kuropatkin, Cihangir'in Mançular geldiği esnada saklandığını ve Mançuların onları bulamayınca geri dönmek üzere hareket ettiklerinde saldırarak onları yok ettiğini belirtir. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 169

Kırgızlar arasında gerçekleştireceği sefer için hazırlıklarını tamamlayan Cihangir Hoca, 1824-1825[514] yılında Hokand Töreleri, Özbekler, Kıpçaklar, Kırgızlar ve Karateginli Taciklerden oluşan büyük bir ordu ile Kaşgar'a yöneldi. Hakimhan'ın belirttiğine göre Cihangir Hoca yanındakilerle birlikte Kaşgar'a dağ yollarından zor şartlarda ilerliyordi. Bu zorluklara dayanamayan Kırgızlar Cihangir Hoca'yı terk ederek geri döndüler.[515] Cihangir Hoca ise yanındakilerle beraber Kaşgar'a doğru yürüyüşüne devam etti. Dedesi Afak Hoca'nın mezarının bulunduğu ve Saltuk Buğra Han'ın türbesinin olduğu mezarlığa ulaştı. Hem dedesine hem de Saltuk Buğra Han'a dua etmek için mezarlıkta karargah kurdu. Cihangirin Kaşgar'a yöneldiğini öğrenen Mançular onu Kaşgar'a ulaşmadan yanındakiler ile birlikte bertaraf etmek için dört bin kişilik bir birlik gönderdiler. Mançu kuvvetleri mezarlık yakınında Cihangir'in birlikleriyle karşılaştı ve meydana gelen savaşta Cihangir Hoca'nın ordusu bozguna uğradı.[516] Cihangir Hoca'nın yanında sadece on yedi kişi kaldı. Cihangir Hoca bu durum üzerine mahiyetindeki Hasan Hoca'yı Müslüman ahalinin yaşadığı Kızılsu tarafına göndererek yardım getirmesini istedi. Mahiyetinden bir başkasını ise Kırgızların Cunbağış Boyuna gönderen Cihangir onların yardımını umuyordu. Ordusu dağılan Cihangir, İsa Dadhah ile beraber mezarlıkta bulduğu boş bir mezarın içerisine girerek saklandılar. Mançular ise bütün gece Cihangir'i bulabilmek için mezarlığı aradı. Cihangir'in Hokand'dan kaçtığı ve Kaşgar'a doğru harekete geçtiğini öğrenen Cunbağış Boyu Cihangir Hoca'nın ordusuna destek vermek için altı bin kişilik birlik oluşturmuştu. Bu birlik sabaha karşı mezarlığa ulaştı ve Mançu ordusunu bertaraf etti. Ayrıca Cihangir Hoca tarafından destek getirmesi için Kızılsu'ya gönderilen Hasan Hoca'da beraberinde on iki bin kişilik birlikle mezarlığa geldi. Cihangir Hoca'ya yardıma gelenlerin uzun aramalarından sonra saklandığı mezarda bulunarak çıkartıldı Cihangir'e temiz

---

514 Kuropatkin Cihangir Hoca'nın Kaşgar'a yürüyüşe geçmesinin tarihini 1826 olarak veriri. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 169.

515 Hakimhan Töre, **a.g.e.,** s. 480. Hüdayarhanzade ise geri dönemlerin Çatrar gurubu olduğunu belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s.145.

516 Çokan Valihanov, Cihangir Hoca'nın milis kuvvetlerini Andicanlı İsa Dadhah'ın kontrol ettiğini ve Mançuların İli Genel Valisi komutasındaki dokuz bin kişilik bir kuveetle karşılaştıklarını belirterek galip gelen tarafın Cihangir Hoca olduğunu söyler. Çokan Velihanov, **Sobranie Soçineniy v Pyti Tomah**, T.2. Glavnaya Redakstiya Kazahskoy Sovestkoy Ensiklopedii, Alma-Ata, 1985, s. 341; Dinçer Koç, **a.g.e.**, s. 42.

kıyafetler ile at temin edildi.[517] Bu galibiyetin ardından Kaşgar, Yarkend ve Hoten'e ulaklar gönderildi ve halka Mançuların mağlup edildiği haberi duyuruldu. Halktan Cihangir Hoca'ya destek vermesi, bölgedeki Mançu yöneticilerini ve askerlerini öldürmeleri istendi. Ulak Kaşgar'a ulaşınca halk ayaklanarak Mançu yöneticilerinin bir kısmını öldürdü, sağ kalanlar ise Gülbağ Kalesi'ne[518] sığındı.[519] Cihangir Hoca ise elde ettiği muzafferiyetin ardından Kaşgar'a geldi, şehre hâkim olarak Kaşgar'da tahta çıktı ve 1826'da Seyid Cihangir Sultan unvanını aldı.[520] Seyid Cihangir Sultan, Hokand Hanlığını kendisine örnek alarak saray bürokrasisini ve ordu yapısını oluşturmaya başladı.[521] Bu bağlamda İsa Dadhah'ı Mingbaşı rütbesine getiren Seyid Cihangir Han, diğer silah arkadaşlarını da ödüllendirdi. Kırgızları kontrol eden Atantay'ı da kendisine müşavir olarak atadı.[522]

Seyid Cihangir Han Kaşgar'da Mançular tarafından atanmış Müslüman memurların görevlerine devam etmesine izin verdi. Sadece Müslüman yöneticilerden Kumul'lu Hakim Muhammed Seyduvan'ın Mançu iktidarına güvenerek ahaliye zulmetmesinden dolayı idamına karar verdi. Bu davranışıyla halkın taktirini toplayan Cihangir, Mançulara meyli olanları da kendi tarafına çekmeyi başardı. Cihangir Han Kaşgarı ele geçirse de Mançu askerleri ve yöneticileri kendilerini Gülbağ Kalesi'ne kapatmışlardı. Mançu askerleri ve yöneticilerini Kaşgar'dan tamamen atmak için Gülbağ Kalesi kuşatıldı. Gülbağ kuşatması devam ederken Muhammed Ali Han ordusunun başında Kaşgar'a geldi.

---

[517] Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 480-482; Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 145-146; Nalifkin ,**a.g.e.**, s. 126-127. Mehmet Âtıf, Cihangir Hoca'nın ordusuyla sınıra yaklaştığını öğrenen Mançuların Hocanın üzerine bir ordu gönderdiğini ve Cihangir Hoca'nın kuvvetinin sayısının Mançularınkinden az olsada savaşmakta yetenekli kişiler olduğu için Mançu ordusunu mağlup ettiklerini yenilen Mançuların kendilerini Yeni Şehir ve Kaşgar'a zor attıklarını belirtir. Mehmet Âtıf, **a.g.e.**, s.184-185. Bu konuda Kuropatkin Mehmet Âtıf ile hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. Ona göre Mançuların İli Generali komutasındaki ordusu Cihangir Hoca ile savaşmış ve büyük bir mağlubiyet alarak Gülbağ Kalesi'ne çekilmiştir. Kuropatkin, **a.g.e.**, s.169. Bu bilgilere bakıldığında yukarıda anlattığımız savaşı Mehmet Âtıf ve Kuropatkin'in detaylandırmadan sonuca bağladığı fikri öne sürülebilir.

[518] Gülbağ olarak adlandırılan kale Mançular tarafından şehirlerin etrafına kendi memur ve askerleri için yaptırdıkları istihkamlara verilen isimdir. Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 167, dipnot 2 .

[519] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 146.

[520] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 169; Newby, **a.g.e.**, 97; Baymirza Hayıt tarihi 1826 olarak verir ve Cihangir'in Kaşgar'ın yönetimini ele aldığını lakin Muhammed Ali Han'ın Hokand ordusuyla Kaşgar'a geldiğinde Han ilan edildiğini belirtir. Baymirza Hayıt, **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, Otağ Yay, y.y., s. 35.

[521] Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 170.

[522] Çokan Velihanov, **a.g.e**., s. 341.

Muhammed Ali Han'ın emrinde Hokand ordusunun Kaşgar'a gelmesi hususunda Hokand vakayinameleri birbirinden farklı bilgiler vermektedir. Hakimhan Töre, Muhammed Ali Han'ın Kaşgar'a ordusuyla birlikte gelişi hususunu kaydederken bunun planlı bir sefer olmadığını, Muhammed Ali Han'ın Cihangir Han'a yardım için değilde bölgedeki zenginlikten pay almak maksadıyla harekete geçtiğini belirtir. Şöyle ki, Cihangir Han Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra Doğu Türkistan'ın Hanı olduğunu fetihnameler göndererek dört bir yana duyurdu. Bu fetihnamelerden birisi de Hokand'a ulaştı. Bu haber üzerine Cihangir Han'ı kıskanan Muhammed Ali Han üst üste elçiler göndererek ona yaklaşmaya çalıştı. Cihangir Han da Muhammed Ali Han'ın bu ısrarlarına dayanamayarak Muhammed Ali Han'ı Gülbağ Kalesi'nin muhasarasını için Kaşgar'a davet edden bir mektup kaleme aldı ve elçisiyle mektubu Muhammed Ali Han'a gönderdi. Mektubu Muhammed Ali Han'a teslim eden elçi Cihangir Han'ın Kaşgar'ı ele geçirişini anlattı ve Cihangir Han'ın Muhammed Ali Han'ı gaza için Kaşgar'a davet ettiğini bildirdi. Bu davet üzerine Muhammed Ali Han korktu ve titremeye başladı. Hokand devlet ricali ise Han'a Gülbağ Kalesi'nin içerisinde külçe altınlardan oluşan bir hazinenin bulunduğunu ve eğer Han kaleyi alırsa bu hazineye sahip olabileceğini söylediler. Muhammed Ali Han kalede külçe altınların olduğunu duyunca maymun gibi sırıttı ve derhal ordunun toplanması emrini verdi. Hokand ordusu hazırlık yaparken Muhammed Divanbegi'nin kardeşi Abdullah Öretepeden üç yüz kişilik bir kuvvetle, Şehr-i Sebz Hâkimi Muhammed Sadık Divanbegi'nin oğlu Ulubek'de iki yüz askerle Hokand'a gelerek Kaşgar Seferi için hazırlanan orduya katıldı. Hokand ordusu hazırlıklarını tamamladıktan sonra Muhammed Ali Han önderliğinde Kaşgar'a doğru harekete geçti.[523]

Hüdayarhaze'de ise Muhammed Ali Han'ın Seyid Cihangir Han tarafından bölgeye davet edildiğini kaydeder. Cihangir, Kaşgar'ı ele geçirip tahta oturduktan sonra Gülbağ Kalesini kuşattı. Kale çok muhkem olduğu için ele geçirilemedi. Cihangir kurmaylarını toplayıp Gülbağ Kalesinin fethi üzerine istişare etti. İstişareden Gülbağ Kalesinin fethi için kendi kuvvetlerinin yeterli olmadığı bu hususta Hokand Hanlığı'ndan yardım talep edilmesi yönünde karar çıktı. Bu karar

[523] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 482-483.

üzerine Cihangir çok sayıda hediyeyle birlikte bir mektup hazırladı ve aralarında İsa Dadhah'ın da bulunduğu elçilik heyetini Hokand'a gönderdi. Cihangir'in mektubunda, Kaşgar Müslümanlarının Hokand Hanlığı'na Mançu zulmünden kurturulmalarına yardımcı olmaları için defalarca müraacat ettiklerini lakin Hokand Hanlığı'nın Mançu hükümetiyle yapılan anlaşmaya göre bu taleplere cevap veremediğini gördüğünden kudretli Han'dan izin almadan, saygısızlık yaparak Kaşgar'a gittiğini belirtip bir nevi kaçışından ötürü Muhammed Ali Han'dan özür diliyordu. Ayrıca mevcut durum hakkında da bilgi veren Cihangir Han, Hokand Hanlığı'nın ahalisi ve bazı devlet adamları sayesinde Müslümanların, bu zorbaların elinden yönetimi alıp Doğu Türkistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirdiklerini, sadece birkaç kalede Mançu ordusunun saklandığını bildiriyordu. Kendisini Muhammed Ali Han'ın aciz kölesi olarak adlandıran Cihangir Han, Muhammed Ali Han'ın izni olmadan ve kanuna karşı gelerek geçici bir hükümet kurmak zorunda kaldığını söylüyor ve Muhammed Ali Han'ın muhteşem sarayına İslam temsilcilerini göndererek Kaşgar ve yörelerinin yönetimi için Muhammed Ali Han'ın birilerini tayin etmesini istiyordu. Cihangir Han, Muhammed Ali Han'dan Müslümanların ricasına kulak vererek bu bölgeyi Mançuların esaretinden kurtarıp Gülbağ Kalesi'ni ve diğer şehirleri zapt ederek Fergana Devleti'ne dahil etmesi için ordusundan bir birlik göndermesini rica ediyordu. Muhammed Ali Han mektubu okuduktan sonra Hakkulu'yu ordu komutanı tayin ederek Hokand ordusunun Mançuları Doğu Türkistan'dan temizlemesi ve şehirleri ele geçirmesi için hazırlanmasını emretti. Kaşgar ve çevresinin yönetimini de Cihangir Han'a verdi. Kaşgar heyetine ihsanlarda bulunan Muhammed Ali Han onların orduyla beraber dönmelerini istedi. Ordu hazırlıklarını sürdürürken Şehr-i Sebz Hâkimi Sadık Tura'nın oğlu Ulug Bek, büyük bir birlikle Hokand ordusuna katıldı. Ordunun başında sefere çıkacak olan Muhammed Ali Han hazırlıklar esnasında Kaşgarda bulunacağı zaman diliminde sınır bölgelerine yapılacak bir saldırıya tedbir olarak Gaday Bey Dadhah'ı Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği sınırında bulunan Naukand Kalesinin güçlendirilmesi ve savunmasıyla görevlendirdi ve ardından Mahammad Ali Han cihad için büyük orduyla Kaşgar'a yola çıktı.[524]

[524] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 147.

İbretü'l Havakin'de ise Muhammed Ali Han'ın Gülbağ Kalesi'nin zaptı için Kaşgar'a gitmesi hakkında verilen bilgilerde, Cihangir Han'ın davetinden bahsedilmemektedir. Cihangir'in Kaşgar'ı ele geçirdiği ve Gülbağ Kalesi'ni kuşattığı haberi Hokand'a ulaşınca devlet ricali durumu istişare etmek için toplandı. İştişarede Cihangir Han ve etrafındakilerin Kaşgar'ı yönetmekte aciz kalacağı ve Mançuların bu olaydan Hokand Hanlığı'nı mesul tutarak hesabı kendilerinden soracağı üzerinde duruldu. Hokand ordusu Kaşgar'a gitmezse bu durumun Hanlığa zarar vereceği dile getirildi. Cihangir Hoca'nın bir avuç başıbozukla Kaşgar'ı ele geçirip Gülbağ'ı kuşatması ve bölgeyi elinde tutmasının zor olacağı vurgulandı. Öte yandan Cihangir ve yanındakilere galibiyet nasip olursa, Mançuların birkaç senelik hazinesi bu başıbozukların eline geçecek ve yağmalanacaktı. Elde edilen ganimetin etkisiyle bu başıbozuklar da dağılacak ve bu durum üzerine Mançular büyük bir orduyla bölgeye gelip olayların hesabını Hokand'dan soracaklar ve hazinenin Hokand'dan geri verilmesini talep edeceklerdi. Ayrıca bu dağınık topluluk yüzünden İslam vilayetinin zenginlikleri telef olacak ve memleket dağılmaya yüz tutacaktı. Meşveret meclisi, en iyi yolun Kaşgar'a gidilmesi ve buranın telef olmadan kurtarılması olduğu kanaatine vardı. Toplantıda Mançu tehlikesinin yanı sıra Büzürk Han Töre'nin bu vilayeti yönetmekte aciz kalacağının aşikâr olduğu, yakın zamanda Mançuların saldırıya geçecekleri ve onunda bu saldırı karşısında tutunamayarak kaçacağı, kendisinin Hokand sarayında yetiştiği için Hokand'a ait olduğu belirtilerek en iyi çözümün Kaşgar üzerine sefer tertip edilmesi olduğu gibi hususlarda devlet ricali hem fikirdi. Ayrıca bu seferle Hokandlılar hem gaza yapıp sevap alacak hem de Kaşgar telef olmaktan kurtulacaktı. Bu istişarenin sonucunda gazaya karar verildi ve ordu toplanarak Kaşgar'a doğru yola çıktı.[525]

Doğu Türkistan kaynaklarından Tarih-i Hamidi'de Muhammed Ali Han'ın Kaşgar Seferi için verilen bilgilere göre sefere çıkma fikri ne devlet ricali tarafından Muhammed Ali Han'a sunulmuş ne de Cihangir Hoca, Muhammed Ali Han'dan yardım istemiştir. Tarih-i Hamidi'de Muhammed Ali Han'ın Kaşgar Seferi için devlet bürokrasisini ikna ettiğinden bahsedilir. Şöyle ki, Cihangir Hoca Kaşgar'ı ele geçirip Gülbağ Kalesi'ni kuşatmaya aldığı sırada Muhammed Ali Han devlet ricalini

[525] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 125.

toplayarak şu konuşmayı yaptı: "Alemlerin sahibi olan Allah bu padişahlığı bize nasip etti. Eğer biz susarsak ve gaflete düşersek hükümdarlık esasından uzaklaşırız. Bir Hoca birkaç başı bozuğu toplayarak Kaşgar'ı muhasara etti. Vilayeti sahiplenerek devlet kurmayı kendine görev edindi. Onların bu yaptıklarını tabiki de onaylamıyoruz ancak bunlar şehri ele geçirirse Mançuların uzun zamandır biriktirdikleri hazine bu başıbozukların ellerine geçerek zai olacaktır. Mançu Hanedanlığı büyük ve güçlüdür. Eğer Pekin'den gönderilecek ordu burayı tekrar ele geçirirse cihat etmekten başka çare yoktur. Eğer kafirler galip gelir ve bu düzensiz orduyu dağıtırsa Cihangir buradan kaçarak bizim yanımıza gelir, bu durumda da bizim Mançularla ilişkimiz bozulur. Şimdi bizim Kaşgar'a gitmemiz ve orayı ele geçirmemiz en münasip yoldur. Eğer biz Kaşgar'ı ele geçiremezsek bile gaza sevabı alırız." dedi. Devlet ricali Muhammed Ali Han'a hak verdi ve üç bin kişilik bir birlik ile Kaşgar'a doğru yola çıktı.[526]

Nalifkin aynı konuda Cihangir'in Muhammed Ali Han'dan yardım talep ettiğini belirterek devlet erkanının Muhammed Ali Han'a Mançulara karşı Cihangir'in yanında olmasını ısrarla tavsiye ettiklerini aktarır. Cihangir'in yanında yer almakla Muhammed Ali Han gazi unvanı alacak ayrıca Gülbağ'da bulunduğu rivayet edilen binlerce yambuya sahip olcaktı. Muhammed Ali Han da devlet erkanının bu uyarılarını dikkate alarak teklifi kabul etti.[527]

Mehmet Âtıf'ın verdiği bilgiler ise diğer kaynakların tam zıddır. Ona göre Muhammed Ali Han'ın Kaşgar Seferi'nde bulunduğu bilgisi tamamen tevatürden ibaret olup bu durum mümkün değildir. Zira Hokand Hanı, Mançularla yaptığı anlaşmayı ihlal etmediği halde kendi menfaatine ters düşerek hükümdarlık sıfatı olmayan, daha bir şehri ele geçirebilmiş geleceği meçhul birine yardıma gelmesi ve onun hizmetinde savaşması mümkün değildir. Hokand'dan gelen kişinin Muhammed Ali isminde bir devlet görevlisi olduğunu ve yanında üç-dört yüz kişilik bir kuvvet

---

[526] Molla Musa Seyrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 148-149. Hokand vakayinamelerinden Vakayat-ı Muhammed Ali Han'da konu hakkında bilgiler verilirken Muhammed Ali Han'ın sefer kararını almasında cihad etme gayesiyle aldığı ve bu uğurda askerin hazır olmasını istediği bildirilir. Komutanlar Han'dan bu isteğini gizli tutması gerektiğini bildirmişlerdir ve gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra cihad aşkıyla yanıp tutuşan Muhammed Ali Han annesinden müsaade ve hatır duası alarak Merginân'dan hareketle Kaşgar'a gitmiştir. Üveysi, **Vakayat-ı Muhammed Ali Han**, Özb. FA. ŞE. No 1837, s. 1[b]-4[a].

[527] Nalifkin, **a.g.e.**, s. 127.

getirdiğini belirtir. Gelen zadeganın isminin Muhammed Ali olmasından dolayı Muhammed Ali Han ile karıştırılmıştır.[528]

Newby Muhammed Ali Han'ın Kaşgar'a gelerek Gülbağ Kalesi'ni kuşatmasının sebebi hakkında yaptığı değerlendirmede, devlet erkanının Muhammed Ali Han'a Cihangir'in yardım isteğine olumlu cevap vererek cihad fırsatını kaçırmaması gerektiğini, bu yolla kazanacağı şöhretin önemini anlatarak ikna ettiklerini ve tabiki de elde edilecek ganimetin büyüklüğünün de göz önünde tutulduğunu belirtir.[529]

Vakayinanemelerdeki ortak nokta Cihangir Han'ın Kaşgar'ı ele geçirip bağımsızılığını illan etmesinin ardından Hokand meşveret meclisinin acilen toplanması olmuştur. Bu toplantıda gelişen olaylar tüm teferruatı ile değerlendirilmiştir. Bu babda Cihangir Han'ın ordusunun düzensiz birliklerden oluşması ve bu birliklerin kısa sürede Mançular tarafından bertaraf edilebileceği konusu ele alınmıştır. Ayrıca bölgenin zenginliklerinin başıbozuk olarak adlandırılan Cihangir Han'ın birlikleri tarafından talan edilme ihtimali üzerinde durulmuş ve Cihangir Han'ın bu hârekatının hesabının Mançular tarafından Hokand Hanlığı'ndan sorulacağı endişesi dile getirilmiştir. Neticede Muhammed Ali Han'ın bu sefere Kaşgar'ın zenginliklerini elde etmek, Cihangir Han'ın başarısızlığa uğraması ihtimaline karşı bölgeyi kontrol ederek Mançu zulmünden Kaşgar ve çevresini korumak için çıktığı söylenebilir. Burada sorulması gereken en mühim soru Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan politikasında bir değişikliğe gidip gitmediğidir. Bu hususta kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak seferin daha önce planlanmadığı, gelişen olaylar neticesinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Zira ilerleyen satırlarda değineceğimiz üzere bir politika değişikliği neticesinde Cihangir Han Doğu Türkistan'a bilinçli olarak gönderilmiş olsaydı Muhammed Ali Han bölgeye geldiğinde kendisiyle bir sorun yaşamazdı ve kaynaklarda Cihangir Han'ın birlikleri çapulcu, başıbozuk olarak tanımlanmazdı. Gerçektende Cihangir Han başta Muhammed Ali Han tarafından desteklense ordusu disiplinli ve iyi teçhizatlı birliklerden oluşurdu. Muhammed Ali Han'ı bu sefer için ikna eden devlet adamlarının başında Mingbaşı makamındaki Hakkulu'nun olma ihtimali çok

[528] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s.187.
[529] Newby, **a.g.e.**, s. 103..

yüksektir. Zira Hakimhan'ın kayıtlarına göre Hakkulu Mingbaşı Ömer Han döneminde Dadhah rütbesindeyken Cihangir Han ile birlikte Hokand'dan kaçarak Kaşgar'a ulaşmış lakin Mançuların Cihangir Hoca ve taraftarlarını geri püskürtmüşlerdi.[530] Her ne kadar ilk Kaşgar Seferi gelişen olaylar üzerine gerçekleşmişse de ileride değineceğimiz üzere bu sefer sonucunda Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan politikası değişmiştir. Muhammed Ali Han başını Hakkulu'nun çektiği devlet ricali tarafından sefere ikna edilirken; Newby'ın değerlendirmesinde belirttiği gibi Türkistan'da birçok hükümdara nasip olmayan gazilik unvanına nail olmak da önemli bir argüman olarak kullanılmış olmalıdır. İleride değineceğimiz üzere İstanbul'a gönderilen elçiler Muhammed Ali Han'ın Mançularla giriştiği mücadeleyi uzun uzadıya Osmanlı Padişahına aktarmıştır. Hatta Osmanlı belgelerinde I. Kaşgar Seferi'nden dolayı Muhammed Ali Han, Hokand Hâkim'i Seyyid Ebu'l-Gazi Muhammed Ali Han şeklinde kaydedilmiş ve Halife'nin gözündeki değeri artmıştır. Muhammed Ali Han, gazilik unvanını getiren mücadelelerini ve yaklaşan Rus tehlikesini dayanak göstererek Halife'den Hanlarhanı unvanı talep etmiş ve bu unvanla da bölgede otoritesini perçinleyerek diğer devlet ve boylara üstünlük kurmak istemiş lakin Hanlar Hanı unvanını almaya muvaffak olamamıştır.[531] Ayrıca yukarıda belirttiğimiz üzere Muhammed Ali Han'ın düşmanı konumundaki Öretepe'den ve Buhara Emirliği kontrolündeki Şehr-i Sebz'den Hokand ordusuna askerlerin katılması cihad için bir çağrının yapıldığını da göstermektedir. Muhammed Ali Han ile Öretepe hâkimi Muhammed Rahim'in düşman olduklarını düşünürsek iki yüz kişilik bir kuvvetle Muhammed Rahim'in kardeşinin Hokand ordusuna katılması ve Muhammed Ali Han'ın emrinde savaşması dikkat çekicidir. Bu durum bile Muhammed Ali Han'a gazilik unvanının sağlayacağı avantajların bir göstergesidir.

Muhammed Ali Han'ın Kaşgar Seferi'ne çıkmasının sebeplerinden birisi de elde edeceği ganimet olsa gerektir. Babası döneminde Mançularla yapılan anlaşmaya göre Hocaların Doğu Türkistan'a geçişi engellenecekti. Cihangir'in Hokand'dan kaçarak Kaşgar'a gelmesi bu anlaşmaya aykırıdır. Muhammed Ali Han, Kaşgar

[530] Hakimhan Töre, **a.g.e**,.s. 396-399. Ayrıca Beysembiev, Hakkulu Mingbaşı ve ona yakın devlet adamlarının Ak Tağlık Hocalarıyla iyi münasebetleri olduğunu belirtir. Beysembiev, **a.g.e**., s. 19.
[531] **Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan**, s. 120.

Seferi'ni gerçekleştirerek hem Cihangir'i kontrol altında tutmak hem de Mançuların gazabını hafifletmek istemiş de olabilir. Söz konusu anlaşmayla Mançulardan aldığı yıllık 200 yambu tutarındaki meblağı alamayacağı için ganimetle bu paranın kat ve kat fazlasını elde etmek istemesi de olasıdır.

Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı ile Mançular Hocalar hususunda bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşma Cihangir Han'ın bu teşebbüsüyle ihlal edilmiş oldu. Cihangir Han her ne kadar Kaşgar'ı ele geçirmiş olsa da emrindeki birlikler düzensizdi ve ordu olarak iyi bir teçhizata sahip değildi. Hokand devlet adamları Seyid Cihangir Han'ın emrindeki ordunun eğitimsiz olması ve teçhizatının yeterli olmamasından dolayı başarısız olacağını öngörüyor ve Mançuların Cihangir'i bertaraf ettikten sonra hem bölge halkına zulmedeceklerini hem de Cihangir'in faaliyetlerinin hesabını anlaşma gereği Hokand Hanlığı'ndan soracaklarını biliyordu. Hocalar ailesine mensup olan Cihangir Hokand Hanlığında büyümüştü ve Peygamber Efendimizin soyundan olduğu için önemli bir şahsiyetti. Böylesine önemli bir şahsiyetin Mançuların insafına bırakılması doğru değildi. Ayrıca anlaşmanın ihlali ile Hokand Hanlığı yıllık 200 yambudan mahrum kalacaktı. Eğer ordu Kaşgar'a gider ve orada muzaffer olursa elde edilecek ganimet bu 200 yambudan kat be kat daha fazla olacaktı.

Hakkulu'nun başını çektiği devlet adamlarının telkinleriyle Muhammed Ali Han, kendisine gazilik unvanını getirecek olan Cihangir'in yardım talebine olumlu cevap vererek 1826 yılında ordusunun[532] başında Kuhistan üzerinden Kaşgar'a ulaştı.[533] Cihangir bu sırada her ne kadar Gülbağ'ı kuşatmışsa da kaleyi düşürememiş lakin halkın teveccühünü kazanmayı başarmıştı. Halk Cihangir'e çeşitli hediyeler gönderip ona biat etti. Yarkend'li bir tüccarın kızı kendisine altın zırhlı altı yüz asker gönderdi. Hoten ahalisinden bir kişi ise Cihangir'e bir mücevher sandığı gönderdi. Bu sandıktan çıkan mücevherler üst üste yığıldığında on iki yaşındaki bir çocuğun

[532] Ordunun mevcudu ile alakalı kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Kuropatkine göre ordunun mevcudu 15.000 kişidir. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 170. Tarih-i Türkistan'da Hokand ordusunun mevcudunun üçte ikisinin bu savaş iştirak ettiği belirtilir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s.93. Tarih-i Şahruhi'de de Hokand ordusunun üçte ikisinin sefere katıldığı kaydedilir. Beysembief, **a.g.e**., s. 106. Newby'in Mançu belgelerinden aktardığına göre Wi yuan 10.000, Muhammed Emin 12.000 Nayancheng ise 4-5000 olarak kaydetmiştir. Newby, **a.g.e.**, s. 103, dipnot 32. Baymirza Hayıt Muhammed Ali Han'ın 15.000 kişilik bir birlikle Kaşgar'a geldiğini kaydeder. Baymirza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, s. 139.

[533] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 147.

boyuna ulaşıyordu.[534] Ayrıca Hakimhan Töre'nin bildirdiğine göre Doğu Türkistan halkından üç kişi her biri ayrı ayrı elli külçe altını Cihangir'e hediye etmek istediklerini ancak Cihangir Han ile görüşmek için bir hafta beklediklerini ve hediye vermek için sıra gelmediğinden şikayet ettiklerini bildirir.[535] Halkın böylesine büyük desteğini alan Cihangir Han, kaynakların belirttiği üzere yardım çağrısına uyarak Kaşgar'a gelen Muhammed Ali Han'ı karşılamaya çıkmadı. Cihangir'in bu davranışı Muhammed Ali Han'ı şaşırttı ve Han görüşme talebiyle derhal Cihangir'e bir haberci gönderdi. Cihangir Han gelen haberciye Muhammed Ali Han'a ihtiyacı olmadığını söyledi. Cihangir Han'ın bu tavrı üzerine Muhammed Ali Han bu kez de Hakkulu ile Bahadur Hoca Dasturhancı'yı Cihangir'in huzuruna gönderdi. Cihangir bu ikiliyi hoş karşılayarak evine davet etti ve hürmet gösterdi. Hakkulu ve Bahadur Hoca Dasturhancı'ya onların hatrı için Muhammed Ali ile at üzerinde bir defa görüşeceğini ve bu şartı kabul edilmezse görüşmenin gerçekleşmeyeceğimi, Muhammed Ali Han'ı görmeye tahammülü olmadığını bildirdi. Şartı kabul edilmiş olacak ki, Cihangir Han birlikleriyle Hokand kuvvetlerinin yanına geldi Hakimhan'ın bildirdiğine göre Cihangir'in ordusu o kadar kalabalıktı ki, hiçbir hükümdar böylesine kalabalık bir orduyu bir araya getirmeye muvaffak olmamıştı; Muhammed Ali Han ise Cihangir'in ordusunun kalabalığını görünce çok şaşırdı. Hokand ordusuyla Cihangir Han'ın birlikleri karşılaştıklarında Muhammed Ali Han ve Hakkulu Mingbaşı öne çıkarak Cihangir ile sarıldılar ve ardından Cihangir Han, Muhammed Ali Han'a "Hoş geldiniz Gülbağ kuşatması sizi beklemektedir." dedi ve başkente geri döndü. Görüşmenin ardından Muhammed Ali Han'da ordusuyla Gülbağ'a yönelerek kaleyi kuşattı.[536] Cihangir Hoca ile Muhammed Ali Han'ın at üzerinde görüşmesi bu ikisinin eşit olduğunun yani Muhammed Ali Han'ın

[534] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 484; Nalifkin, **a.g.e.**, s. 127-128.
[535] Hakimhan Töre,**a.g.e**, 483.
[536] Hakimhan Töre, **a.g.e**, 484. Nalifkin de olayı hemen hemen aynı şekilde anlatmaktadır fakat o Hakkulu ve Bahadur Hoca Dasturhancı'nın elçi olarak Cihangir'e gittiğini belirtmez. Nalifkin, **a.g.e.**, s. 128. İbretü'l Havakin ve Tarih-i Türkistan'da Cihangir Hoc'nın Muhammed Ali Han'ı karşılamaya çıktığı ve ikilinin padişahlık geleneğince at üzerinde görüştükleri belirtilir. Niyâz Muhammed Hokandî **a.g.e**, s. 126; Mirzo Olim Mahdûm Hoci,**a.g.e.**, s.93. Tarih-i Hamidi'de ikilinin at üzerinde görüştükleri bilgisini verir. Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 149. Hüdayarhanzade bu kaynaklardan farklı bilgi veriri. Ona göre Muhammed Ali Han Kaşgar'a ulaştığında Cihangir, Kaşgar'ın önde gelenleri ve ordusuyla Muhammed Ali Han'ı karşılamaya çıktı ve Muhammed Ali Han'a itaat ve sadakatini bildirdi. Hüdayarhanzade,**a.g.e**, 147.

Cihangir'in hükümdarlığını kabul ettiğinin göstergesidir.[537] Kısaca Cihangir bir zamanlar himayesinde yaşadığı Muhammed Ali Han'ın Kaşgar'a gelmesinden hoşnut olmamıştır ve Hokand'ın Kaşgar'da doğrudan hakimiyet iddia edebileceğinden çekindiği için Muhammed Ali Han'a mesafeli davranmakla birlikte onu hükümdar olarak at üzerinde kaşılamıştır.[538]

Muhammed Ali Han, Cihangir Han ile görüştükten sonra Gülbağ Kalesi'ni muhasaraya başladı. Kaynakların anlattığına göre kaleyi almak için bir kaç girişimde bulunan Hokand ordusu her birinde Mançular tarafından bertaraf edildi. Gülbağ Kalesini ele geçirebilmek için Hokand ordusu lağım kazmak suretiyle surların bir kısmı yıkmayı başardı. Yıkılan surlardan kaleye girmeye çalışan Hokand askerine Mançular top ve silahlarla mukavemet gösterdi ve Gülbağ'a girmelerine engel oldu. Hokand ordusu kazdıkları lağımdan bir sonuç alamayınca bu kez de surlara uzun merdivenler aracılığıyla çıkmayı denediler fakat Mançular taşlarla, kızgın yağ ve toplarla askerin kaleye girişini engelledi. Hokand ordusunun girişimleri de başarısız oldu ve ordu çok sayıda kayıp verdi.[539] Gülbağ Kalesi'nin muhasarasında gerçekleşen çarpışmaların şiddeti İbretü'l Havakin'de: sanki yeryüzünün damarından kan fışkırıyordu, her bir mağara ve delikten kan pınarları akıyordu, savaşın gürültüsünden gökyüzündekiler rahatsız oluyorlardı, denilerek tasvir edilmiştir.[540] Hokand ordusu Gülbağ'ı düşürme hususunda başarısız olup yaralı ve şehit sayısı artınca Muhammed Ali Han'ın morali bozulmuştu ve orduya şu emri verdi: "Yaralı ve şehitleri toparlayın geri çekilin, bu aslanların tek tırnağına Kaşgar gibi yüz şehri değişmem." emir üzerine Hokand ordusu kuşatmayı kaldırdı.[541] Muhammed Ali Han bütün şehitleri Afak Hoca Mezarlığı'na defnettirdi ve Mingbaşı Hakkulu komutasında ordusundan bin kişiyi Kaşgar'da bırakıp[542] başkente döndü.[543] Hokand

---

[537] Nalifkin,**a.g.e**., s. 128.
[538] Baymirza Hayıt, **Türkistan Rusya ile Çin arasında**, s. 34.
[539] Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 93-94; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s. 126; Newby, **a.g.e.**, s.104; Molla Musa Sayrami, **a.g.e**, s. 150.
[540] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 126
[541] Baymirza Hayıt'a göre Gülbağ Kalesinin fethinden sonra MuhammedAli Han ile Cihangir Han anlaşamamış ve bu anlaşmazlığın neticesinden Muhammed Ali Han geri çekilmiştir. Baymirza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi.**, s. 139; Baymirza Hayıt, **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, s. 35-36.
[542] Newby, **a.g.e**., s. 104. Hakimhan Töre Hokand ordusunun Gülbağ kuşatmasında başarısız olduktan sonra Hokand zadeganının Muhammed Ali Han'ı Hokand'a geri gönderdiğini ve kendilerinin de Han ile yollarını ayırarak Cihangir Han'ın yanında kaldıklarını belirtir. Cihangir Han Kaşgar'da kalan

askerlerinin bir kısmının Kaşgar'da kalması Doğu Türkistan halkı üzerinde Hokandlıların tesirinin artmasına neden oldu.[544]

Muhammed Ali Han'ın Hokand'a dönmesinden sonra Cihangir Han ve Hakkulu, Gülbağ'ı kuşattı. Kuşatma süresi uzayınca kaledeki erzak tükendi. Erzakları bittiği için daha fazla dayanamayacaklarını anlayan Gülbağ'daki on iki bin kişi gece karanlığından faydalanarak kaleyi boşalttılar ve Aksu tarafına kaçtılar. Durumdan haberdar olan Cihangir Han, Mançuların kaçtığı istikamete yöneldi ve kaçaklara yetişti. Mançular ile Cihangir Han'ın askerleri arasında başlayan çarpışmanın neticesinde Mançular katledildi.[545] Bu galibiyet Doğu Türkistan şehirlerinde büyük yankı uyandırdı ve halk Mançuları öldürmeye başladı.[546] Gülbağ Kalesi'nin ele geçirilmesinin ardından etrafındaki devlet adamları Cihangir Han'a Hakkulu Mingbaşı komutasında Kaşgar'da Cihangir Han'a, yardım bulunan Hokand birliklerinin bölgede olduğu sürece kendisinin tam bağımsız olamayacağını telkin ettiler. Bu telkinleri doğrultusunda Cihangir Han, Mançuları Doğu Türkistan'dan

---

Hokandlı devlet adamlarına çeşitli rütbeler vermişti. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 485. Hüdayarhanzade Muhammed Ali Han'ın geri dönmesine Öretepe Hâkimi Muhammed Rahim'in, Han'ın Kaşgar Seferi'nde olmasını fırsat bilerek Hokand kalelerini ele geçirmesi ve Buhara Emiri'nin ordusunun Semerkand'a gelmesinin sebep olduğunu belirtir. Buhara Emiri'nin bu hamlesiyle ordusunu toparlayan Muhammed Ali Han, Mingbaşı Hakkulu'nun komutasına ordusunun üçte birini verdi ve onları Kaşgar'da bırakarak geri çekildi. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 148. Tarih-i Hamide'de kaleyi kuşatığ alamayan Muhammed Ali Han'ın yaşananlardan korkarak geri döndüğü kaydedilir. Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 151. Newby Muhammed Ali Han'ın aniden Hokand'a geri dönüşünün sebebini bir şölen esnasında Cihangir ve adamlarının Muhammed Ali Han'ı öldürme teşebbüsünde bulunmaları olduğunu söyler. Newby, **a.g.e**, s. 104, dipnot 38. Kannatimizce Muhammed Ali Han'ın Hokand'da geri dönmesine Cihangir Han'ın kendisine karşı tavrı etkili olmuş olabilir. Newby'ın da belirttiği üzere Muhammed Ali Han'ın Cihangir Han ile istişara etmeden kuşatmayı kaldırması ikilinin arasının iyi olmadığını gösterir. Newby, **a.g.e**., s. 104.. Ayrıca Hüdayarhanzadenin kaydettiği Hokand topraklarına saldırı da olası bir nedendir. Saldırı sonucunda Muhammed Ali Han ordusunun bir kısmını Kaşgar'da Hokand'a geri dönmüş olabilir.

[543] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 126-127. Kuşatmanın kaç gün sürdüğü hakkında çeşitli kayıtlar vardır. Kuropatgin kuşatmanın 12 güm sürdüğünü belirtir. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 170. Hakimhan Töre kuşatmanın 5 gün sürdüğünü söyler Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 484-485. Nalifkin 12 ila 15 gün sürdüğünü belirtir. Nalifkin**, a.g.e.**, s. 128. Baymirza Hıt'a göre kale 70 gün kuşatıldıktan sonra alınmıştır. Baymirza Hayıt, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**., s. 139.

[544] Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 43.

[545] Tarih-i Hamidide kuşatmanın bir ay sürdüğü belirtirlir. Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 151; Hüdayarhanzede Gülbağ Kalesinin beş ay kuşatma altında kaldığı ve kuşatmadan kurtulmak için Mançu askerlerinin Aksu tarafına kaçtığını belirtir. Durumu Öğrenen Ciahngir ve Hakkulu onlara yetişmiş ve hepsini katletmiştir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 149.

[546] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 485. Kuropatkin olayı farklı anlatır. Onun anlatımına göre Gülbağ Kalesindeki Mançuların teslim olmuştur. Kaledeki yüksek dereceli memurlar kendilerini öldürmüş, 8 ila 10.000 asker de İslamiyet'i kabul etmeleri karşılığında bağışlanmışlar, İslam'ı kabul etmeyenlerde öldürülmüştür. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 170. Tarih-i Hamidi'de bu fetihten sonra Cihangir Han bir fetihname yazıp çeşitli hediyelerle Hokand'a gönderdiği söylenir. Molla Musa Seyrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 151.

neredeyse temizlediklerini ve artık Hokand kuvvetlerine ihtiyaçları kalmadığını Hakkulu Mingbaşı'na iletti. Duyduğu sözlere çok şaşıran Hakkulu, Muhammed Ali Han'ın emriyle Kaşgar'da olduğunu hatırlatarak çekilmeye kendisinin karar veremeyeceğini Cihangir'e bildirdi ve Hokand'a bir ulak gönderdi. Ulak Hokand'a ulaştığında Muhammed Ali Han meşveret meclisini topladı ve meclisten Hokand ordusunun Kaşgar'dan çekilmesi yönünde karar çıktı.[547] Böylece Hokand Hanlığı'nın Cihangir Han'a verdiği askeri destek sona ermiş oldu.

Gülbağ'ı aldıktan ve Hokand ordusunu geri gönderdikten sonra Kaşgar'ın eski merkezi Köhne Şehri'ni kendisine başkent yapan Cihangir Han, Yenişehre bir Hakim atayarak ordusuyla Yenihisar'a yöneldi. Yenihisarı kuşatarak hakimiyet altına aldı. Ardından Yarkend ve Hoten'e yöneldi. Yarkend ve Hoten'i zorlanmadan alan Cihangir, fetihlerini üç ay gibi kısa bir sürede tamamladı. Böylesine kısa bir sürede bu şehirlerin ele geçirilmesinde en önemli husus Doğu Türkistan halkının Cihangir Han'a gösterdiği teveccühtür. Mançu idaresinden ve baskısından bunalan halk Cihangir Han'ı bir kurtarıcı olarak gördü ve nereyi kuşatsa halk büyük destek verdi.[548] Hakimhan Töre'nin verdiği bilgilere göre Hoten'i ele geçiren Cihangir Han, şehre vali olarak Mahmudhan'ın oğlu ve aynı zamanda yeğeni olan Töra Hoca'yı atadı. Yarkend'in yönetimine kardeşi Mahmud Hocayı, Asku'nun idaresine ise Ömer Ali Hoca'yı getirdi.[549] Mehmet Âtıf'ın belirttiği üzere Cihangir'in fetihleri güney ve güneydoğu bölgesinde ilerliyordu. Çok hızlı bir şekilde bölge ele geçirilmişti. Cihangir Han, kuzey bölgelerini ele geçirmek için uzun süredir savaşan, çok fazla şehid veren ordusunu dinlendirmek ve yeni fetihler için hazırlık yapmak maksadıyla başkent Kaşgar'a döndü. Dokuz ay boyunca bölgede hakimiyet tesis eden Cihangir, bu süre zarfında kötü bir yönetim sergiledi. Hakimhan'ın verdiği bilgilere göre Cihangir Han zevkü sefaya dalmış, ordusunun hazırlıklarını ikinci plana atmıştı. Halk Cihangir'in bu davranışlarından rahatsız oldu. Bazı devlet adamları Cihangir'e bölgede uzun süredir devletsizliğin acısının çekildiğini, bu nedenle idaresini

[547] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 149-151.
[548] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 189-191.
[549] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s.486. Hakimhan ayrıca Yedi Şehrin yönetimin Cihangir Hoca'da olduğunu söylemektedir ki bu pek doğru değildir. Büyük ihtimalle Cihangir Han, Kaşgar, Hoten, Yarkend, Aksu'yu kontrol atında tutuyordu.

koruması gerektiğini telkin etseler de Cihangir onları dinlemedi.[550] Hakimhan'a benzer şekilde Kuropatkin de halkın kendisine gösterdiği saygı ile eline geçen bol nimetin kıymetini bilemeyen Cihangir Han'ın bağımsızlık için savaşan Doğu Türkistanlılara zarar verdiğini dile getirir.[551]

Cihangir Han'ın daldığı zevk aleminin ve kötü yönetiminin farkına varan Mançular onu bertaraf ederek bölgeyi yeniden ele geçirmek için harekete geçti. 100.00[552] kişilik bir süvari ordusu hazırlanarak Cihangir'in üzerine gönderildi. Bu ordunun süvari olarak oluşturulmasının sebebi piyade olarak hazırlanacak birliklerin zamanında bölgeye intikal ederek müdahalede bulunamayacağındandı. Mançu ordusu hiçbir yerde zaman kaybetmeden doğruca Aksu'ya ulaştı. Aksu, Mançu ordusunun merkeziydi ve burada üç kısma ayrıldı. 12.000 süvari Hoten'e, 7.000 süvari Yarkend'e, 81.000 süvari Kaşgar'ın Köhne Şehri civarındaki Yeni Abad üzerine harekete geçti. Mançuların geldiğini gören Cihangir'in valileri Kaşgar'a firar ettiler. Cihangir daha evvel ele geçirdiği yerlere üç-dört yüz asker bırakmıştı. Az sayıdaki asker Mançu birliklerine karşı koyamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Mehmet Âtıf'a göre eğer Cihangir buralarda onar bin asker bulundursaydı valiler ahalinin de desteğini alarak Çinlilere karşı koyar yerlerini terk ederek Kaşgar'a kaçmazlardı. Ayrıca kaçarak Kaşgar'a gelenler Mançu ordusunun kalabalıklığını abartarak halka anlatmaz ve askerin ve ahalinin yeise düşmesine neden olmazlardı. Ayrıca Cihangir'in fetih harekatına dokuz ay ara vermesi büyük bir hataydı.[553]

Hoten ve Yarkend'i ele geçiren Mançu kuvvetleri buralarda çıkabilecek isyana karşı tedbir olarak şehirlere yerleşti. Kaşgar üzerine gönderilen 81.000 kişilik Mançu ordusunun geldiğini öğrenen Cihangir Han birliklerini hazırlayarak Mançuların karşısına çıktı. Cihangir Han'ın ordusu sayısı bakımından kalabalık olmasına rağmen disiplinsiz askerlerden oluşuyordu, cephane ve silah bakımından da

---

[550] Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 486-487.

[551] Kuropatkin, **a.g. e.,** s. 170. Aynı hususta Encüm at-Tevarih'te Cihangir Han'ın Hokand ordusunun dönüşünün ardından savaş meydanlarında .un kaznamka ve hikmetli hocalar ile muhabbet etmek yerine kendisine ayyaş arkadaşlar edindiği ve onlarla eylenceye daldığı belirtilir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 151.

[552] Tarih-i Hamidide Mançu askerlerinin sayısının çok kalabalık olduğunu bazılarının on bazılarının yirmi tümen askerin Kaşgar'a gönderildiğini söylediği belirtilir. Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 152.

[553] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 192-193.

kötü durumdaydı.[554] Bu olumsuzlukların üzerine Hoten ve Yarkend'den kaçarak gelen valilerin anlattıkları da eklenince ordu tamamen savaş meydanına çıkmadan neredeyse yenilgiyi kabul etmişti. Ordu mevcudu ise Mançuların 81.000 askerine karşılık Cihangir'in 50.000 askeri bulunuyordu.[555] Gerçekleştirilen muharebede Mançular galip geldi, Cihangir'in dağılan ordusu kaçmaya başladı. Hakimhan Töre'nin verdiği bilgilere göre savaş esnasında Mançular Cihangir'in ailesinden bazı hocaları ele geçirdiler. Savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasından sonra Cihangir Hoca, 9 Şubat 1826 yılında Kaşgar'dan firar etti. Mançular ise Cihangir'in nereye giderse gitsin yakalanmasını emretti.[556]

Cihangir Han'ın bu savaşı kaybetmesinin ana sebebi, Doğu Türkistan halkının kendisine verdiği destek de göz önünde tutularak, ordusunun teçhizat eksikliği ve birliklerinin eğitimsiz askerlerden oluşması olduğu söylenebilir. Zira Mançular, bölgeye gönderdikleri birlikleri üçe bölmüş ve Kaşgar'a gelen süvari birliği hariç diğerleri Yarkend ve Hoten'de kalmıştır. Karşılaşacakları olumsuz bir durumda kendilerine yakın zamanda gelecek herhangi bir destek söz konusu değildir. Alacakları en küçük bir mağlubiyette dahi saklanacak herhangi bir kaleleri ya da şehirleri bulunmayan Mançular, savaş meydanında can siperhane çatışan Doğu Türkistan askerlerini ellerindeki silah teknolojisi üstünlüğü ile bertaraf etmişlerdir.

Cihangir Han, ordusu dağıldıktan sonra yanında az sayıda askerle kaçtı ve Alay Dağlarına sığındı. Mançular, Cihangir'in yakalanması için bölgeye asker sevkettiler. Kuropatkin'e göre sevk edilen bu askerlerden korkan Muhammed Ali Han, Kaşgar'dan Oş'a giden kervan yolu üzerine Sofi Kurgan ve Kızıl Kurgan isimli iki kale inşa ettirdi. Bu kaleler sınır karakolu görevi görüyordu.[557] Ayrıca Newby'in aktardığına göre bölgedeki Kırgızlara Cihangir'in yakalanması ve teslim edilmesi için Mançular tarafından rüşvet verildi. Arama teşebbüsleri devam ederken 1827

---

[554] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 171.
[555] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s.196.
[556] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 488. Nalifkin ordusu dağıldıktan sonra Alay'a kaçan Cihangir Han'ı kurtarmak için Muhammed Ali Han'ın asker gönderdiğini lakin bu askerlerin Cihangir Han'a yetişemediğini belirtir. Müellif Muhammed Ali Han'ın bu davranışını bir Müslümanın kafire karşı başka bir Müslümanı koruma çabası olarak değerlendirir. Cihangir'in Kırgızlar tarafından Mançulara teslim edilmesi ve bunun neticesinde öldürülmesinden sonra çok sinirlenen Muhammed Ali Han, Cihangir Han'ı kurtarmaları için gönderdiği fakat ona yetişemeyen askerlerin sakallarını kopartmıştır. Nalifkin, **a.g.e**., s. 129.
[557] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 172.

yılının 14 Şubat'ında Cihangir Mançular tarafından yakalandı.[558] Onun yakalanması ile alakalı Mehmet Âtıf üç farklı rivayet aktarır. İlk rivayete göre Manaçu birlikleri, Ulukça Kongırın'dan diğeri de Serkol yayından Opal ve Kızıl-arta boğazından geçmiş, yanlarına birçok hayvan ve erzak alarak Tanrı Dağı'ndan Alaylı vadisine ilerleyip ikamet ettikleri yerin etrafına daire şeklinde hendek kazarak hücuma karşı tedbir almış, Alay ovasında 20 gün müddet ikamet etmiş ve Cihangir Han'ın bulunduğu yeri tespit etmek için etrafa küçük müfrezeler göndermişlerdir. Mançu kuvvetleri, Cihangir Han'ın Çakmak Narin kalelerinden geçip Tabun menbasına doğru çekildikleri haberini alınca Uluçat'dan Kaşgar'a avdet edip biraz mühimmat aldıktan sonra Tobun üzerine hareket etmişti. Cihangir Han'ın etrafındakiler korkarak firar etmiş, Cihangir Han uykudayken dostu Opal Begi ellerini bağlayarak Çinlilere teslim etmiş, bu hayine de ödül olarak Hoten valiliği verilmişti. İkinci rivayete göre ise; Cihangir Han Kaşgar şehrinden kaçtığı gece Kırgızlara sığınmış Kırgızlar ise onu Çinlilere teslim etmiştir. Üçüncü rivayet ise Cihangir'in 1828-1829 yıllarında Kaşgar'a gelerek Kaşgar ile Yarkend'i ele geçirdiği fakat Hoten'in zaptına muvaffak olamadığı, Kaşgar'ın yönetimine sahip olamayacağını anlayarak Hokand'a gittiği, bunun sonucunda da Hokand Hanı tarafından Çinlilere teslim edildiğidir. Mehmet Âtıf bu rivayetlerden ilkinin doğru olduğunu belirtir.[559] Kuropatkin de eserinde, yukarıda verdiğimiz üç rivayetten ilkini kaydetmiştir.[560] Newby ise Mançu belgelerine dayanarak Cihangir'in intihar etmek üzere olduğu bir sırada yakalandığını dile getirir.[561]

Cihangir Han her ne şekilde olursa olsun Mançular tarafından yakalanmış ve Pekin'e Mançu İmparatoru'nun sarayına götürüldü. İmparator, Cihangir Han'ın nasıl birisi olduğunu görmek için huzuruna çıkartılmasını emretti. Mançular, İmparatorun Cihangir'e bu işe neden giriştiğini sorduğunda, İslam ahalisinin yönetimden hoşnut

---

[558] Newby, **a.g.e**., s. 118.
[559] Mehmet Atıf, **a.g.e**.,s . 198-199.
[560] Kuropatkin, **a.g.e.**, s. 172.
[561] Newby, **a.g.e**., s. 103. Tarih-i Hamide göre ordusu dağılan Cihangir Han Alay'a kaçtı. Kendisini yakalaması için Kuçarlı Mirza Osman Vesi Bey'in oğlu İshak Mirza gönderildi. Mirza İshak Alay'a geldiğinde Cihangir Han ile karşılaştı ve Cihangir Han, Mirza İshak'a kendisini tutuklayıp Mançulara teslim etmesini söyledi. Mirza İshak bu işe pek gönüllü olmasa da kabul etti ve Cihangir Han ellerini kendisi bağlayarak ipin ucunu İshak Mirza'ya verdi. İshak Mirza, Cihangir Han'ı ordu komutanı (eserde Çinlilerin büyüğü diye kaydedilir) Ay Cangcün'e teslim etti. Ay Cangcün, İshak Mirza'yı Cihangir Han'ı bizzat Pekin'e götürmesi için görevlendirdi. Molla Musa Sayrami, **Tarih-i Hamidi**, s. 153.

olmadığını söyleyeceğinden emin oldukları ve bu yolla kendi yaptıklarının ortaya çıkmaması adına bu durumu engellemek için Cihangir'i zehirlediler. İmparatorun huzuruna çıkan Cihangir hiçbir suale cevap vermedi ağzından da köpükler geldi. Bu haldeyken bile İmparator Cihangir'e bir sürü sual sordu fakat cevabını alamadı. Neticede Cihangir'in parça parça kesilmesine karar verildi. Eti kemiğinden ayrılarak köpeklere verildi.[562]

Cihangir Hoca'nın hakimiyeti kaybetmesinden sonra Mançular, Yarkend, Hoten, Kaşgar vilayetlerindeki Uygurlara zulmetmeye başladı. Tarihi Hamidi'de belirtildiğine göre Cihangir Hoca isyanına katılanlar, Mançular tarafından tespit edilip mallarına el konuldu. Mançular bununla da yetinmeyip ağırlığı çocuklar ve kadınlardan oluşan on binden fazla kişiyi esir etti. Esir alınanlar İli ve Çüçek'e sürgün edildi.[563] Mançular 1827 yılının bahar aylarında başlayıp yaz ayları boyunca Cihangir Hoca'yı arama faaliyeti gerçekleştirdi. Bu arama faaliyetlerinde Hokand Hanlığı'nın da desteğini ve Cihangir Hoca'nın Hokand'da bulunan ailesinin de kendilerine teslim edilmesini talep ettiler. Hokand Hanlığı, Cihangir Hoca'nın yakalanması için yürütülen faaliyetlere destek vermek hususunda gönülsüzdü. Akrabalarının teslim edilmesi ise Muhammed Ali Han tarafından tereddütsüz reddedildi. Bu durum üzerine Mançular, Hokand Hanlığı'nı köşeye sıkıştırmak ve isteklerini kabul ettirmek için ekonomik yaptırım uygulamaya karar verdiler. En caydırıcı yaptırım Hokand Hanlığı'nı, Rusya ile Mançular arasında gerçekleşen çay ve növbet şekeri ticaretinde devre dışı bırakmaktı.[564] Bir iki yıl içerisinde Hokand Hanlığı, ticarete yeniden başlamak için ölü ya da diri Cihangir'i teslim edecekti.[565] Gerçekten de Hokand Hanlığı için Doğu Türkistan üzerinden yapılan ticaret çok

---

[562] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 172-172; Mehmet Âtıf, **a.g.e.**, s. 200. Tarih-i Hamidide Cihangir'in Mançu İmparatoruyla görüşmediği ve hapsedildiği yerde eceliyle öldüğüne dair bir rivayette aktarılmaktadır. Molla Musa Sayrami,**Tarih-i Hamidi**, s. 153.

[563] Musa Sayrami, **a.g.e.**, s. 153-154. Newby Mançu kaynaklarına dayanarak yapmış olduğu çalışmada belirtiğine göre Cihangir Hoca isyanının ardından Doğu Türkistan'da isyana katılanların belirlenmesi ve cezalandırılması için Nayancheng'in görevlendirildiğini bildirdi. Nayancheng, Doğu Türkistan'a geldikten sonra Cihangir Hoca isyanına destek verenlerin çocukları ile birlikte Yunna, Guilihou, Fujian, Goungzhou'ya sürgün etmek istedi fakat Mançu İmparatoru bu isteği kabul etmedi. L.J. Newby, **a.g.e**., s. 125.

[564] Söz konusu ticaret için bkz. L.J. Newby, **a.g.e**., s. 129-135; Harry Parkes, "Report on the Russian Caravan Trade with China", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 24 (1854), s. 306- 312; Mark Mancall, "The Kiakhta Trade", **The Economie Development of China and Japon**, Ed. C.D. Crowan, George Allen&Unvin Ltd. London 1946, s. 19-48.

[565] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 125.

önem arz ediyordu zira Hanlık kuzeyde Ak Mescit, güneyde Alay, doğuda Altı Şehre uzanan seferleri için gerekli maddi kaynağı transit ticaretten sağlıyordu. Ayrıca Hokand Hanlığı, eski İpek Yolu'nu canlandırma projesinden fazlasıyla istifade etti. Doğu Türkistan bölgesi Mançu Devletini Türkistan ve daha ötesindeki topraklara bağlayan bir kapı görevi gördüğü için Hokand Hanlığı buradan elde ettiği ticari gelirle bölgesel bir güç olmayı başardı. Alim Han'dan itibaren Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan ticaretini kontrol etmeye çalışıyordu. Bu avantajları uyguladığı fetih politikalarıyla sağlamlaştıran Hanlık, kendi topraklarından geçen yabancı tüccarlar için yüklü miktarda vergi alıyordu. Doğu Türkistan'da bulunan Hokand tüccarları içinse himaye ettiği Hoca ailesini kullanarak azami vergi indirimi sağlıyordu.[566]

Hokand Hanlığı için bu ticaret ağının öneminin farkında olan Mançular isteklerine olumlu cevap alamayınca Hokand'a ticari ambargo uygulamaya karar verdiler. Cihangir Hoca'nın Doğu Türkistan'daki hakimiyeti bertaraf edildikten sonra Mançu sarayı Doğu Türkistan'a Nayancheng'i[567] görevlendirdi. Nayancheng 1828 yılının Nisan ayında Aksu'ya, Haziran Ayında ise Kaşgar'a ulaştı. Nayancheng bölgeye gelmeden kısa bir süre önce Cihangir Hoca yakalandı. Cihangir Hoca'nın yakalanmasından sonra Hokand Hanlığı'ndan bir elçi gelerek Nayancheng ile görüştü. Elçi Cihangir'in yakalanmasından dolayı Nayancheng'i kutladı ayrıca Hokand'da bulunan esirleri ve tüccarları iade edeceklerini, Cihangir Hoca'nın akrabalarının teslim edilmesi hususunda ise bu durumun İslam dinine uygun olmadığını ve ailenin teslim edilemeyeceğini bildiren bir mektubu Nayancheng'e verdi.[568] Söz konusu bu mektup, Muhammed Ali Han tarafından siyah mürekkeple diplomatik üsluba uygun olarak kaleme alınmıştı. Ama en önemli tarafı ise Muhammed Ali Han'ın mührü altın kabartma olarak mektuba geçirilmişti ki, bu

---

[566] L.J. Newby, **a.g.e**., s.141-142.

[567] Nayancheng Guangdong, Guanhxi, Shaan-Gan ve Zili'de Genel Valilik yapmış bir Mançu yöneticisiydi. Nayancheng sınır bölgelerinde görev yaparak tecrübe edindiği için Doğu Türkistan'a gönderilmiştir 1810 yılında İli'ye komutan olarak atanmış fakat yoldayken hakkında açılan bir soruşturma geçirmiş ve bu soruşturma neticesinde komutanlığı alınarak daha düşük bir göreve getirilmişti. 1810 yılında ise Kokonor'daki ayaklanmayı bastırmak için Xinnin'e görevlendirilmişti. L.J. Newby, **a.g.e**., 127. Cihangir Han'ın Kaşgar ve çevresini ele geçirmesiyle Ho-pei eyaletindeki valilik görevinden alınarak Doğu Türkistan'a atanmış ve bölgede yeniden Mançu hakimiyetinin tesis edilmesi için görevlendirilmiştir. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanından Yakup Bey'e kadar Doğu Türkistan Tarihi**, Doktora Çalışması, T'ai-pei, 1967, s. 5, dinpot 5.

[568] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 126-127.

durum Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan'da Mançu Valisi'ni kendisine denk göremediğinin göstergesiydi. Nayancheng ise bu durumu Mançuların Doğu Türkistan'da uyguladıkları yanlış politikaya bağlıyordu. Ona göre Hokand elçilerine her zaman nezaketle muamele edilmesi ve onlara hediyeler verilmesi yanlıştı. Elçilerle beraber gelen tüccarlara vergi indirimi sağlanması neticesinde Hokand elde ettiği gücü çevresindeki boylara karşı kullandı. Bu durum da Mançuların elini Hokand'a karşı zayıflatıyordu ve bölgedeki siyasi dengeleri alt üst ediyordu. Doğu Türkistan'daki gelişmeleri bu şekilde yorumlayan Nayancheng, Hokand elçisine resmî tören yapmadığı gibi elçiyle birlikte Doğu Türkistan'a gelen tüccarların mallarını satmalarına izin vermedi. Hatta onları askeri birlik gözetiminde sınırdan çıkarttı. Ayrıca Hokand elçisine getirdiği mektuba cevaben geçmişte muhteşem Mançu ordusunun birçok devleti mahvettiğini belirtti. Hokand Hanlığı'nın Mançuların çoğu eyaletinden daha küçük bir devlet olduğunu hatırlatarak, eğer İmparator Hokand'ı cezalandırmak için askeri kuvvet sevk ederse Hokand'ın aniden yok edileceğini bildirdi. Hokand elçisine Muhammed Ali Han'a iletilmek üzere bir mesaj verdi. Bu mesajda Hoca ailesinin teslim edilip edilmemesinin Mançu Devletine bir zararı olmayacağını fakat Hokand isteklere uymaz ise ticaretin duracağını, bu durumunda bölgedeki siyasi güçlerin Hokand'ı küçümseyeceği anlamına geldiği belirtiliyordu.[569]

Mançular her ne kadar Hokand'a karşı ekonomik ambargo uygulama kararı aldıysa da bu kararı hayata geçirmek oldukça zordu. Doğu Türkistan'daki Türk boylarının çeşitliliği düşünüldüğünde Hokandlı tüccarlarını tipolojik olarak diğer Türk topluluklarından ayırmak mümkün değildi. Onlar çok rahat bir şekilde Kazak, Kırgız veya herhangi bir Türkistanlı kılığına girebiliyordu.[570] Nayancheng'in ambargoyu uygulama önerisi, bölgedeki bütün Hokand, Buhara, Bedahşan ve Kaşmir tüccarlarını sınır dışı ederek ellerindeki çay ve nevbet şekeri stoklarına da el koymaktı. Mançu İmparatoru sınır güvenliği açısından Hokandlı tüccarların Doğu Türkistan hudutlarından çıkartılması hussunda aynı fikirde olmakla beraber uygulamanın geniş çapta tutulması konusunda endişeliydi. Bu nedenle Nayancheng'in önerisi Doğu Türkistan'da on yıldan daha az ikamet eden bütün

[569] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 129.
[570] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 135-136.

tüccarların sınır dışı edilmesi noktasında değiştirildi. On yıldan fazla bir zaman diliminde Doğu Türkistan'da bulunan tüccarlar ise Müslüman ahali olarak vergi defterlerine kaydedilecek fakat çay ve nevbet şekeri kaçakçılığı yaptıkları tespit edilirse sınır dışı edileceklerdi. Böylece gelecek on-on beş yılda bu sorun çözülecekti.[571]

1829 yılında Gulca'nın batısındaki Doğu Türkistan şehirlerinden 289 Hokand'lı tüccar sınır dışı edildi. On yıldan az bir zamandır bölgede ikamet eden 1278 tüccar ise yerlerinde bırakıldı. Yarkend ve Aksu'da ikamet eden 327 Bedahşan, Buhara ve Kaşmir'li tüccar hudut dışına çıkartıldı. Bu iki şehirde on yıldan az zamandır ikamet eden 725 tüccar ise yerlerinde kaldı. Ayrıca on yıldan fazla bir zamandır Doğu Türkistan'da ikamet eden 2247 tüccar ise vergi defterlerine Müslüman ahali olarak kaydedildi. Ayrıca aralarında kadın ve çocukların ağırlıklı olduğu 1466 kişi 1829 yılında İli'den ayrılarak sınırın diğer tarafına geçirildi. İli Askeri Valisi Deyingga'nın belirttiğine göre 1500 kişiden fazla Hokandlı artık İli'de hayatlarını idame ettiremeyeceklerini anlayarak 1828 yılının Eylül ayında bölgeyi terk etti.[572]

1831 yılının Ocak ayına kadar Doğu Türkistan'dan sınır dışı edilen tüccarların sayısı birkaç bin olarak kaydedildi. Bu gönderilenlerin çoğunluğu on yıldan az bir zamandır bölgede bulunan tüccarlardan oluşuyordu. Ayrıca Mançu yönetimi bölgede tüccarlarla yerel halkın evlenmemesine yönelik kanunda sıkı bir şekilde uygulandı. Bu kanuna göre Hokand'lı tüccarlar Doğu Türkistanlı bir kadınla evlendiyse koca sınır dışı edilecek, kadında kanuna uymadığı için cezalandırılacaktı. Dışarıdan gelenlerin çocukları da bölge halkıyla evlenmeyecekti. Doğu Türkistan'da kalan Hokandlılar ticaretle uğraşmayacak, eğer sınırın öte tarafına geçerler ise geri kabul edilmeyeceklerdi. Her ne kadar bu tedbirler alınmış olsa da kararların uygulanıp uygulanmadığı belli değildir.[573]

Hokandlı tüccarlar sınır dışı edilirken ya da gözetim altında tutulurken bir taraftanda Gulca'nın batısında bulunan şehirlerde sahip oldukları çay ve nevbet şekeri miktarı tesbit etdildi. Nayancheng'in bildirdiğine göre Doğu Türkistan'da on

---

[571] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 136. Rapor için bkz. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **a.g.e**., s. 64. On yıldan fazla Doğu Türkistan'da bulunan tüccarlar çiftçi olarak kaydedilmiştir. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **a.g.e**., s. 64

[572] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 136.

[573] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 136-137.

yıldan az bir zamandır ikamet eden 289 tüccarın elinde 9328 jinden[574] fazla nevbet şekeri, 68.960 jinden fazla çaya el konuldu.[575]

Nayanceheng Pekin'den ayrılmadan önce kendisine Doğu Türkistan'ın ticaretteki önemi hatırlatılarak, eğer Hokand'a ticari yaptırım uygulayacaksa, Buhara, Bedahşan ve diğer Müslümanların bundan muaf tutması önerildi.[576] Nayancheng bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak adına bu tavsiyeye uyarak Buhara'ya elçi gönderip Hokand'da uygulanan ambargonun kendileri için geçerli olmadığını belirtti. Bunun yanında Hokandlı tüccarlara aracılık ettiğinden şüphelendiği Kırgızları da kontrol altında tuttu. Kurulan ticaret şehirlerinde çay alımları sınırlandırılmakla beraber ticaret asker gözetiminde yapıldı. Nayancheng, sınır dışından gelen tüccarların sınırda askeri birlikler tarafından karşılanmasını, mallarının sayılmasını istedi. Ayrıca Doğu Türkistanlı tüccarlara da ticari postalar eşlik edecekti. Ticaret takas usulü ve tercüman eşliğinde gerçekleştirilecekti. Hokand'a uygulanan ambargo devam ederken, 1828 yılında Buharalı tüccarlar Doğu Türkistan'a davet edildiler.[577]

Buhara Emirliği, Hokand'ın Çin ile arasının açılmasını fırsat bilerek yerlerini güçlendirmek istedi ve bu uğurda da Hokand ile mücadele etti. Başka bir değişle daha önce Nayancheng'in Hokand'a yaptığı gibi Buhara'ya özel imtiyazlar tanıdı. Geçmişte Buharalı tüccarlar bölgeye gelmek için Hokand topraklarından geçiyordu ve ağır vergiler ödüyordu. Nayancheng Hokand Hanlığı ambargoya maruz kaldığı için kendi topraklarından Buharalı tüccarların geçmelerine izin vermeyeceklerini düşündü ve Hokand'ın kontrolünde olmayan Bedahşan ve Karategin topraklarından geçerek bölgeye gelmelerini uygun gördü.[578] Yüzden fazla Buharalı tüccar Doğu Türkistan ile ticaret yapmak için hazır bekliyordu. Bu ticaret Buhara için o kadar önemliydi ki, iki Buharalı devlet yöneticisi tüccar kılığında bölgeye intikal etti. Mançu yetkilileri, tüccarların kesinlikle Hokandlı olmadıklarından emin olmak için görevliler gönderdi ve Buharalı tüccarların malları incelendikten sonra Kaşgar'ın 40

[574] Jin yaklaşık yarım kiloya denk gelen ölçü birimi Miray Osman, "Yeni Uygur Türkçesinde Ölçü", **Asos Jurnal**, Yıl 5, Sayı 40, Şubat 2017, s. 419.
[575] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 137-138.
[576] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 139.
[577] L.J. Newby, **a.g.e**., s. 142-143. Buharalı tüccarların Doğu Türkistan'a davet edilmesiyle alakalı rapor için bkz. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **a.g.e**., s. 63-64.
[578] Nayancheng'in raporu için bkz. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **a.g.e**., s. 64.

küsur li güneybatısındaki Tugusak köyüne götürüldüler. Burada da kuzeydeki kurallar geçerliydi. Tüccarlar takas yoluyla ticaret yapıyorlardı. Fiyatları kendileri belirlemelerine rağmen yanlarında onların gümüşle alışveriş yapmadıklarına emin olmak için görevliler vardı. Nayancheng Tugsak'ta olduğu gibi Yarkend'in 80 li güney batısında da buharalıların Bedahşan yoluyla ticaret yapmalarını sağlamak için ticaret noktası kurdu.[579]

Kısaca toparlayacak olursak devlet ricalinin tavsiyeleriyle Kaşgar'a ordusunun başında sefere çıkan Muhammed Ali Han, babası döneminde Mançular ile yapılan anlaşmayı ihlal etti. İhlalin nedeni Cihangir'in düzensiz birliklerinin başarısız olacağını öngörmesi ve bölge halkının bu durumdan zarar göreceğini tahmin etmesidir. Ayrıca Mançular bu ayaklanmaının müsebbibi olarak Hokand'ı görecekler ve hesabını onlardan soracaklardı. Durumu değerlendiren Muhammed Ali Han Kaşgar'a ordusuyla beraber gitti lakin Cihangir Han Hokand tesiri altında kalmamak için olsa gerekir ki, Muhammed Ali Han ile görüşme hususunda istekli olmadı ve kendisinin Hokand'da himaye edilen Cihangir değil de Cihangir Han olduğunu göstermek için at üzerinde iki denk padişah olarak görüştü. Görüşmenin ardından Gülbağ kuşatmasını Hokand ordusuna bıraktı. Hokand ordusu Gülbağ Kalesi'ni kuşattı lakin kaleyi düşüremedi. Muhammed Ali Han'ın kale kuşatmasında başarısız olması ve büyük ihtimallede topraklarına yapılan bir saldırı nedeniyle ordusunun bir kısmını Hakkulu Mingbaşı komutasında Kaşgar'da bırakarak Hokand'a döndü. Hokand devlet ricalinin öngörüleri doğru çıktı. Cihangir Han Mançular tarafından bertaraf edildi ve Hokand'da yaşayan Hoca ailesinin teslim edilmesi Muhammed Ali Han'dan talep edildi. Muhammed Ali Han bu talebi reddedi. Bunun üzerine Hokand'a Mançular tarafından ekonomik ambargo uygulandı ve Doğu Türkistan ticaretinde Hokand yerine Buhara Emirliği'ne imtiyazlar verildi. Ekonomik olarak zor duruma düşen Hokand Hanlığı bu durumdan kurtulamabilmek için ikinci Kaşgar Seferi hazırlıklarına başladı. Bu hazırlıklar çerçevesinde Rus İmparatorluğu ile irtibata geçti.

---

[579] Newby, **a.g.e**., s.144. Bu rota için A. Burns, **a.g.e**., C.II, s. 235-236; Velihanov, '0 sostoianii Altyshara', p.322. ayrıca Nayancheng Hokand'a uygulanan ambargonun yanında Buhara'ya ticari imtiyazlar verilerek Hokand'ın yerini almasını sağlayarak Batı Türkistan'daki devletlerin ve boyların nezdinde Hokand'ı küçük düşürmeyi hedefliyordu. Ch'ên Ch'ıng-Luan, **a.g.e**., s. 64.

3.2.MUHAMMED ALİ HAN'IN ÖRETEPE SEFERİ

Taşkent ile Hokand şehirleri arasındaki güzergahta Fergana ile Zaferşân vadilerinin kesiştiği noktada bulunan Öretepe şehri ve çevresi Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı açısından çok büyük stratejik öneme sahipti. Buhara Emirliği için Öretepe'ye hâkim olmak Zaferşân Vadisi'ni emniyete almak anlamına geliyordu. Hokand Hanliği bakımından ise Öretepe'yi elde tutmak Hocend ve Taşkent'e düzenlenecek düşman saldırılarının önüne geçmek demekti. İki devlet kendi topraklarının güvenliği için stratejik bir öneme sahip Öretepe'ye hâkim olmaya çalıştı. Tarihi kaynaklarda Öretepe hakimiyeti için Hokand Hanlığı'nın yirmiden fazla sefer düzenlediği belirtilir.[580] Özellikle Ömer Han döneminde Yüz Boyunun hakimiyetine giren Öretepe'yi kontrol altına alabilmek için büyük bir mücadele veren Hokand Hanlığı şehri ele geçirmeye muvaffak olamadı. Muhammed Ali Han babası Ömer Han döneminden kendisine miras kalan Öretepe sorununu çözmek maksadıyla bir sefer tertip etti.

Muhammed Ali Han'ın Öretepe seferinin sebeplerinden birisi şehrin yönetimini elinde tutan Yüz Boyunun lideri Muhammed Rahim'in Hokand Hanlığı'na karşı düşmanca tutumuydu. Özellikle Muhammed Ali Han'ın Kaşgar Seferi'nde bulunduğu sırada, Hokand sınırlarına tacizde bulunma girişimi Öretepe seferinin ana sebebidir.[581] Muhammed Rahim'in Hokand topraklarına tacizde bulunma girişiminin dışında Hokand devlet ricali Öretepe seferine çıkılması hususunda çok istekliydi. Kaynaklarda çokça zikredilen Muhammed Ali Han'ın işret meclisine düşkünlüğü[582] halk tarafından biliniyordu ve bu durumdan rahatsız olan ahali Muhammed Ali Han'a karşı öfke duymaya başlamıştı. Hokand devlet ricali de hem Muhammed Ali Han'ı kendine getirmek hem de halkın Muhammed Ali Han'ın eğlence meclislerinden rahatsızlığını gidermek için Öretepe seferine çıkılması

---

[580] Muhammet Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 94-95.

[581] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 147. Kanatimizce geç dönem kaynağıda olsa da Encüm at-Tevatihte verilen bu bilgi doğrudur. Zira Muhammed Ali Han ordusunun başında Kaşgar'da Gülbağ Kalesini kuşatırken kuşatmayı Cihangir Han ile istişare etmeden bırakmıştı ve ordusunun bir kısmını da Kaşgar'da bırakan Han apar topar Hokand'a geri dönmüştü. Bu ani geri dönüşün sebebi her ne kadar başka kaynaklarda Muhammed Ali Han'ın şehri alamayacağını düşünerek karamsarlığa kapılması olarak gösterilse de hem ordusunun bir ksımını Kaşgar'da bırakması hem de Muhammed Ali Han döndükten sonra Gülbağ Kalesinin düşmesi aslında diğer kaynaklarda kaydedilmeyen olağan üstü bir durumun gerçekleştiğinin bir göstergesidir ki, bu olağanüstü durumda Encüm at-Tevarih'te belirtilen Muhammed Rahim'in Hokand topraklarına saldırısı olmalıdır.

[582] Muhammed Ali Han'ın işret meclislerinin tasviri için bkz. Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e.**, s. 9^b-12^b.

hususunda büyük gayret sarf ettiler ve Han'ı Muhammed Rahim'i cezalandırması için şevklendirdiler.[583] Devlet ricalinin de kendisine telkinlerini göz önünde bulunduran Muhammed Ali Han, Öretepe seferi için hazırlıklara başladı.[584]

Hokand Hanlığı Öretepe seferi için hazırlık yapmakla uğraştığı esnada şehrin hâkimi Muhammed Rahim yönetimi oğlu Baba Bek[585]'e bırakarak Buhara'ya gitti.[586] Bu durumu fırsat bilen Muhammed Ali Han derhal ordusunu toplayarak Öretepe seferi için harekete geçti.

---

[583] Hakimhan Töre ve Nalifkin her ne kadar Muhammed Ali Han'ı Öretepe seferi için ikna eden devlet adamının Hakkulu Mingbaşı olduğunu söylese de Hüdayarhanzade'nin notlarında ve Newby'in çalışmasında Kaşgar'da bırakılan ordunun Hakkulu tarafından komuta edildiği kaydedilir. Newby, **a.g.e**., s. 104; Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s.148.

[584] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 626; Nalifkin, **a.g.e**., s. 130. Yukarıda saydığımız sebeplerin dışında Müntahabü't-Tevarih'te Muhamed Ali Han'ın Öretepe seferinin sebebi güvercin sevdası olduğu belirtilir. Eserde vaktinin büyük bir kısmını boza içerek ve musiki aletleri çalarak geçirdiği belirtilen Muhammed Ali Han güvercinlere özel bir ilgi duymaktaydı. Bu ilgiden dolayı Kaşgar, Buhara, Şehr-i Sebz gibi yerlerden özel olarak güvercin getirttiriyordu. Bir nevi hobi olarak değerlendirebileceğimiz bu güvercin merakı için çiniden yuvalar yaptıran Muhammed Ali Han bu yuvaların çivilerini gümüşten zeminini de fayanstan kaplattı. Güvercinlerin ayaklarına altın ve gümüşten halkalar taktı. Güvercinlerine günlük kırk mann (ölçü birimi) buğday veriyordu. Muhammed Ali Han vaktini zevkü sefa içerisinde geçirirken Muhammed Rahim'in yönetimi oğlu Baba Bek'e bırakarak Buhara'ya gittiği haberi Hokand'a ulaştı. Halkın Muhammed Ali Han'a olan tepkisinin isyana dönüşmesinden korkan devlet ricali Hakkulu Mingbaşı'ndan Muhammed Ali Han'ı Öretepe seferi için ikna etmesini istedi. Muhammed Ali Han ile sefer için görüşen Hakkulu beklemediği bir cevap aldı. Han, Hakkuluya devlet işlerinden kendisinin sorumlu olduğunu ve istediğini yapmakta serbest olduğunu söyledi. Hakkulu'da bu cevap üzerine Muhammed Ali Han'ın güvercinlerden sorumlu nedimi olan Hacı Kalandar'a başvurdu ve ondan güvercinleri bahane ederek Han'ı sefere ikna etmesini istedi. Nitekim Hakkulu'nun bu planı işe yaradı ve Hacı Kalandar'ın Öretepe'de çok güzel güvercinlerin bulunduğu ve bu güvercinlere sahip olmanın güvercin yetiştirmenin şanından olduğunu söylediği Muhammed Ali Han sefere ikna oldu. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 626-627. Müntahabü't-Tevarih'te verilen bu bilgilere temkinli yaklaşılmalıdır zira sırf güvercin merakından dolayı bir hükümdarın sefere çıkması pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca Müntahabü't-Tevarih'te Öretepe seferinin anlatıldığı bölümde Muhammed Ali Han'ın şehri ele geçirdiğinde Öretepe'de bulunan Masumhan Töre'nin Öretepe'den sürgününü anlatırken Muhammed Ali Han'a olan nefretini gün yüzüne vurur. Kendisi Muahmmed Ali Han'ı hayvan sıfatlı olarak niteler. Bunun dışında Masumhan'ın kaldığı mekânın muhasara edildiğini duyan Muhammed Ali Han'ın çok mutlu olduğunu çünkü Muhammed Ali Han'ın Allah Teala'ın emirleri ve peygamberi Muhammed Mustafa (s.a.v.)'nın sünnetlerine aykırı iş yapmak için fırsat kolladığını kaydeder. Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 628. Kısacası Müntahabü't-Tevarih'te gelişen olaylar çarpıtılmıştır.

[585] Nalifkin bu ismi İshak Bek olarak kaydeder. Nalifkin, **a.g.e**., s. 130. Ayrıca Nalifkin Muhammed Ali Han'ın iki Öretepe seferi gerçekleştirdiğini belirtir. İlk sefer 1826 yılında geçekleştirilmişti. Sebebi ise başarısız Kaşgar seferinden dolayı Emir Haydar'ın Muhammed Ali Han'a başsağlığı dilemek için gönderdiği elçilerin karşılığı olarak gönderilen Hokand elçilik heyetinin dönüş yolunda Öretepe hâkimi Muhamed Rahim'in hizmetine girmesiydi. Bu duruma sinirlenen Muhammed Ali Han Öretepe'yi kısa süre kuşattı lakin başarılı olamayarak Urgut'a çekildi ve burada bir kale inşa ettirerek Gaday Bay'ı kaleye komutan atayarak Hokand'a döndü. Nalifkin, **a.g.e**., s. 130.

[586] Müntahabü't-Tevarih'te devlet ricalinin Öretepe hâkimi Muhammed Rahim'in Buhara'ya gittikten sonra sefer kararı aldığını bildirir. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 626. Encüm at-Tevarih'te ise aynı konuda Hokand ordusunun Kızıl'a geldiği esnada Muhammed Rahim'in erzak ve asker toplamak maksadıyla Cizak'a gittiğini kaydeder. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 148.

Muhammed Rahim'im Öretepe'den ayrılmasından hemen sonra sefer için harekete geçen Hokand ordusu 1827[587] yılında Hokand'dan hareket ederek Hocend'e oradanda Kızıl'a ulaştı ve burada karargah kurdu. Kızıl'da komutanlarıyla harp meclisi toplayan Muhammed Ali Han, Öretepe saldırısının planlarını yaptı. Toplantıda, gece karanlığında yararlanarak dikkat çekmeden şehre yaklaşmayı teklif eden Muhammed Ali Han'ın bu görüşü bütün komutanlarca kabul edildi.[588] Plan dahilinde farkedilmeden Öretepe Kalesi'ne sabaha karşı ulaşan Hokand ordusu şehri kuşattı.[589] Askerlerden bir kısmı ip ve merdiven yardımıyla şehrin surlarını aştı ve kale kapılarını Hokand ordusuna açtı. Beklenmedik saldırı karşısında hazırlıksız yakalanan Öretepe halkı, saldırının etksiyle yataklarından kalkarak yalın ayak yarı çıplak sokaklarda koşuşturmaya başladı. Şehrin yönetimini elinde bulunduran Baba Bek ise Yüz Boyu'ndan ve Buharalı askerlerden oluşan birlikleriyle Öretepe'nin iç kalesi olarak adlandırabileceğimiz Muğ Arkı'na çekilerek burayı savunmayı denedi. Üç gün Muğ Arkı'nı savunan Baba Bek başarılı olamayacağını anlayarak Muhammed Ali Han ile anlaştı ve mahiyetiyle beraber şehri terk ederek Cizak'a gitti.[590] Muhammed Ali Han'ın Baba Bek'i öldürmeyerek onun Cizak'a gitmesine müsaade etmesinde bölgede yoğun olarak yaşayan Yüz Boyunun etkisi olmuş olabilir. Öretepe'ye tamamen hâkim olan Muhammed Ali Han, şehre Şahi Pervaneci'yi Hakim olarak atadıktan sonra Hokand'a geri döndü.[591] Muhammed Ali Han Hokand'a dönüşünün ardından Hokand'da iki katlı bir medrese inşa ettirdi ve bu medreseyi finanse etmesi için birçok vakıf kurdu. Ayrıca Soh Nehrinden bir kanal açtırdı ve bu kanal sayesinden birçok ölü toprak bayındır hale geldi. Tarımın canlanmasıyla bölgede birçok köy kuruldu.[592]

Öretepe'nin Hokand hakimiyetine girmesiyle Hokand Hanlığı Hocend Taşkent yolunun güvenliğini sağladı. Ayrıca bu zaferle babasından devraldığı büyük

---

[587] İbretül Havakin'de bu seferin Muhammed Ali Han'ın iktidarının on üçüncü yılında yapıldığı belirtilir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 127. Muhammed Ali Han Tarih-i Türkistan'a göre 1823 yılında tahta çıkmış Öretepe seferi de 1836 yılında gerçekleşmiştir.

[588] Hüdayarhanzade Hokand ordusunun Kızıldaki harp meclisinin kararıyla birkaç parçaya ayrılarak gizlice Öretepe'ye ilerlediğini kaydeder. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 148.

[589] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 627; Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 148-149; Nalifkin, **a.g.e.**, s. 130-131.

[590] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 628; Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s.149; Nalifkin, **a.g.e.**, s. 131.

[591] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 628; Hüdayahanzade, **a.g.e.**, s. 149; Nalifkin, **a.g.e.**, s. 131.

[592] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 148-149.

problemi çözen Muhammed Ali Han, Zaferşân Vadisi'ni kontrol eden Buhara Emirliği için de büyük bir problem oluşturmaya başladı.

3.3. MUHAMMED ALİ HAN'IN İKİNCİ KAŞGAR SEFERİ

Hokand Hanlığı Batı Türkistan'da Öretepe'yi hakimiyetine alırken, Türkistan'ın doğusunda Cihangir Hoca hakimiyeti kaybetti ve bölgeden kaçtı. Mançular Cihangir Hoca isyanına katılan halkı ağır bir şekilde cezalandırdı. Cihangir Hoca'nın bölgede hakimiyeti ele geçirmesinde en önemli etken olarak gördükleri Hokand Hanlığı'nı tecziye etmek ve Hocalar ailesinin kendilerine teslim edilmesini sağlamak için Hanlığa karşı ekonomik ambargo uyguladılar. Mançuların Hokand'a uyguladıkları ekonomik ambargonun şiddeti gün geçtikçe arttı. Mançular bölgeye vali olarak atadığı Nayancheng Hokand'a karşı uygulanması kararlaştırılan ekonomik yaptırımları çok sert bir biçimde tatbik ederek Mançuların isteklerini kabul ettirmeye çalıştı. Ekonomik kısıtlamalar doğrultusunda birçok Hokand tüccarının mallarına el konuldu ve bu tüccarlar sınır dışı edildi. Ayrıca Doğu Türkistan ticaretinde Hokand Hanlığı'nın yerini Buhara Emirliği'nin alması için Nayangcheng tarafından Buharlı tüccarlar bölgeye davet edildi. Bununla yetinmeyen Mançuların Doğu Türkistan Valisi Nayancheng, Kırgızların Hokand'a aracılık ettikleri için hayvan ve yem ticareti hariç bölgeden çay ve nevbet şekeri ticareti yapmasını engelledi.[593] Ayrıca Nayangcheng, Doğu Türkistan ticaretinde Hokand'ın yerini alacak Buhara'nın ticari yolunu güvenceye almak için Darvaz ve Karategin'in güneyindeki bazı bölgelerin Mançu himayesine girmelerini sağlamaya çalıştı lakin Mançu sarayı bu duruma onay vermediği gibi onun Kırgızlara karşı tutumunu da eleştirdi.[594]

Mançular Hokand Hanlığı'na ekonomik ambargo uygularken bir taraftan'da bölgedeki Müslüman ahaliye ettikleri zulmün şiddetini arttırmıştı. 1828 yılında Hokand sarayına ulaşan istihbarata göre Doğu Türkistan'daki Müslüman ahali oldukça zor durumdaydı. Müslümanlar Hokand Hanlığı topraklarına göç etmek istiyor lakin Mançular buna müsaade etmiyordu. Doğu Türkistan'dan gelen istihbaratlardan dolayı Hokand uleması Muhammed Ali Han ile görüşerek ona, zulüm görenleri ve ezilenleri korumanın Müslüman hükümdarlarının kutsal görevi

[593] Newby, **a.g.e**., s. 143.
[594] Newby, **a.g.e.**, s. 147-148.

olduğunu hatırlattılar. Bu görevi yerine getiren hükümdarların hem bu dünyada hem de ahirette adlarının onurla anılacağını ve hak ettikleri ödülü alacaklarını belirten ulema Muhammed Ali Han'ı gazaya davet etti.[595]

Ekonomik ambargoyla mali olarak zor durumda kalan Hokand Hanlığı bölgedeki Müslümanların da zulüm görmesinden rahatsız olarak Doğu Türkistan'a sefer tertip etmeye karar verdi. Sefer hazırlığı için ilk olarak Muhammed Ali Han, Şehr-i Sebz'de ikamet eden Cihangir Hoca'nın ağabeyi Muhammed Yusuf Hoca'yı[596] Hokand'a davet etti.[597] Muhammed Yusuf Hoca aracılığıyla bölge halkının da desteğini arkasına almak isteyen Muhammed Ali Han'ın bu hamlesini Kuropatkin, Müslümanları kafirlerin esaretinden kurtararak Muhammed Yusuf Hoca'yı ecdadının tahtına oturtmak[598] olarak açıklasa da bu sebebin yanında Hokand'ın ticari kaygılarıda vardı. Muhammed Ali Han, Hokand'a daveti üzere gelen Muhammed Yusuf Hoca'ya büyük saygı göstererek hediyeler verdi. Sefer hazırlıkları boyunca yani dört ay süresince Hokand'da kendisini misafir etti. Sefer için yirmibeş bin kişilik bir ordu hazırlayan Muhammed Ali Han, Muhammed Yusuf

---

[595] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 154. Hakimhan'ın verdiği bilgilere göre ise ikinci Kaşgar Seferi için Muhammed Ali Han'ı gazaya davet eden Hokand ulaması değil Cihangir Hoca'nın ağabeyi Yusuf Hoca ve Hokand emirleridir. Hakimhan'ın aktardığına göre Öretepe seferinden bir hayli zaman sonra Cihangir Hoca'nın ağabeyi Yusuf Hoca Şehr-i Sebz'den Hokand'a geldi. Muhammed Ali Han, Yusuf Hoca'yı saygıyla karşıladı ve onun şanına yakışacak bir evde misafir edip kendisine hediyeler verdi. Hokand'a geldikten kısa bir süre sonra Yusuf Hoca gaza fikrini gündeme getirdi. Hokand emirleri de Hocayla aynı fikirdeydiler ancak Muhammed Ali Han gaza kelimesini duyunca hiddetlendi. Etrafındakilere bağırarak "daha önce gaza gaza diyerek ne yaptınız ki yine aynı konuyu gündeme getirdiniz" şeklinde tepki gösterdi. Muhammed Ali Han'ın bu tepkisi üzerine Hokand emirleri sustular. Bu esnada Hakkulu devreye girerek Muhammed Yusuf Hoca Kaşgar'ı ele geçirirse kardeşinden ve kafirlerden kalan bütün hazineyi Muhammed Ali Han'a vereceğinin sözünü verdiğini söyleyerek Han'ı yumuşattı. O pislik (Muhammed Ali Han) Hakkulu'nun sözlerini işitince kahkahaya boğuldu ve Hakkulu'yu Hokand ordusuna komutan tayin ederek Kaşgar'a gönderdi. Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 628-629.

[596] Afak Hoca ailesinin son üyesi olarak gösterilen Samsak Hoca'nın üç oğlu vardır. Yusuf, Bahauddin ve Cihangir. Yusuf Hoca Buhara'da, Bahuaddin ve Cihangir Hocalar ise Hokand Hanlığı'nda ikamet ediyordu. W. H. Bellew, **The History of Kashghar**, Foreign Department Press, Calcuta 1875, s. 76.

Buhara'da yaşayan ve Emir Hüseyin ile dost olan Muhammed Yusuf Hoca, Emir tarafından çok seviliyordu. V. Grigorev, **a.g.e**., s. 35. Fakat Muhammed Ali Han kendisini Hokand'a davet ettiğinde Buhara'da değil Şehr-i Sebz'de ikamet ediyordu. Sobolev'in Muhammed Ali Han'ın davetinden altı ay önce Şehr-i Sebz'e geldiğini belirttiği Muhammed Yusuf Hoca'nın buraya gelişinin sebebi büyük ihtimalle gerçekleşen hükümdarlık değişikliğiyle alakalıdır. L.N., Sobolev, " Lates History of the Khanetes of Bukhara and Khoand", Translated from the Russian of the Turkestan Gazeta for 1876 by P. Moso, **Foreing Departman Press,** Calcuta 1876, s. 30..

[597] Sobolev, **a.g.m**., s. 30; Muhammed Yusuf Hoca'nın ismi Mehmet Âtıf'ın eserinde Mad Yusu olarak kaydedilir. M. Âkif, **a.g.e**., s. 202. Kuropatkin ise Muhammed Yusuf Hoca'yı Mat Yusuf olarak belirtir Kuropatkin, **a.g.e**., s. 174.

[598] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 174.

Hoca'yı da yanına alarak bizzat ordusuyla yola çıktı.[599] Hokand şehrinden Muhammed Ali Han komutasında hareket eden ordu, üç-dört gün sonra Oş'a ulaştı ve burada karargah kurdu. Devlet erkanı toplanarak Muhammed Ali Han'ın cihad için ordunun başında Kaşgar'a gitmeyerek Hokand'a dönmesi ve ordunun komutanlığına da Hakkulu Mingbaşı ve Muhammed Şerif Atalık'ın getirilmesi kararını aldılar. Bu karar gereğince Muhammed Ali Han muhafızlarıyla Oş'tan ayrılarak Andican'a geldi. Burada bir müddet kalan Muhammed Ali Han, Şahrihan ve Marginan'da toplam on beş gün geçirdikten sonra başkente geri döndü.[600]

Muhammed Ali Han'ın ayrılmasından sonra Hokand ordusu Oş'tan Kaşgar'a doğru yola çıktı.[601] On, on bir gün sonra içerisinde iki yüz askerin[602] bulunduğu ilk Mançu sınır karakoluna ulaştı.[603] Karakoldaki Mançu askerleri kalabalık Hokand ordusuna karşı karakolu savunmayı denediyselerde başarılı olmadılar. Hokand ordusunun kuşatmaya başlamasının üzerinden üç saat geçmişti ki, ahvallerinin pek parlak olmadığını anlayan Mançu askerleri karakoldaki cephaneliği ateşe vererek kendilerini havaya uçurdular. Patlama sonucunda Mançu askerlerinin hemen hemen hepsi hayatını kaybetti ama karakoldan kaçarak bir kuyuya saklanan birkaç asker sağ olarak ele geçirildi. Bu askerler esir olarak Hokand'a gönderildi. Ardından Hokand ordusu karakolu yerle bir etti.[604] Geceyi burada geçiren ordu iki farsah[605] uzaklıktaki

---

[599] Sobolev, **a.g.m**. s. 30. Mirza Şems Buhari ordunun sayısını yirmi bin kişi olarak verir. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 35. Sobolev ve Mirza Şems'in ifadelerine göre Muhammed Yusuf Hoca, Muhammed Ali Han ile görüşerek yardım istemiştir. Mehmet Âtıf Hokand ordusunun Hoknadlı ve Taşkentlilerden oluştuğunu belirtir. M. Âtıf, **a.g.e**., s. 201. Kuropatkin söz konusu ordunun yirmi bin Hokandlı, on beş bin Taşkent'li, iki bin Karategin'li Tacik birkaç bin Kaşgar göçmeninden oluştuğunu ve ordunun asker sayısının kırk bin olduğunu kaydeder. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 174. Valihanov'da Kuropatkin ile yanı sayıyı vermektedir. Ç. Valihanov, **Russian in Central Asia**, Çev., John and Robert Michell, Edward Stanford, 6 Charing Croos London 1865, s. 212. W. H. Bellew ise ordu sayısının yirmi bin olduğunu söyler. Bellew, **a.g.e**., s. 78. Mançuların İli askeri valisi Yulin'in raporuna göre ise yetmiş bin kişilik Hokand ordusu Hokanlı ve Kırgızlardan oluşuyordu. Mançuların Üç Turfan'daki görevlisi Changde ise Hokand ordusunun sayısının on binden fazla olmadığını ve bu kuvvetin Yengi Hisar ve Kaşgar'a saldırdığını belirtir. En az bin isyancının Yarkend'in güneyindeki Sarıgöl denilen yerden yaklaştığını söyler. J.L. Newby, **a.g.e**., s. 154, dipnot 5. Bu orduya Batı Türkistan'da yaşayan üç bin Kaşgar göçmeni de katılmıştır. Çokan Velihanov**, a.g.e.**, s. 212. Mirza Şems Buhari orduya katılan Kaşgarlı göçmenlerin sayısının on-yirmi bin kişi olduğunu belirtir. V. Grigorev, **a.g.e**., s. 35.

[600] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 128..

[601] Kuropatkin'e göre ordun 30 Eylül 1830 tarihinde Kaşgar'a doğru yola çıktı. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 174.

[602] Sobolev'in belirttiğine göre asker sayısı yüz elli iki yüzdür. Sobolev, **a.g.m**., s. 30.

[603] Karakolun yeri İbretül Havkin'de Noğora Çaldı şeklinde kayıtlıdır. Niyâz Muhammed Hokandî **a.g.e**, s. 128.

[604] Sobolev, **a.g.m**., s. 30.

içinde beş yüz askerin bulunduğu, bir başka Mançu karakoluna casus göndererek durumu hakkında bilgi topladı. Gece yarısı kampa dönen Hokand casusların edindiği bilgiye göre söz konusu karakola Mançu generali on üç bin kişilik bir birlik göndererek Hokand ordusunun önünü kesmek ve onları Kaşgar'a ulaşmadan bertaraf etmek istiyordu.[606] Bu istihbaratı alır almaz Hokand ordusu harekete geçti ve gece karanlığından yararlanarak karakola yardıma gelen Mançu birliğinin önünü kestiler. Güneş doğduğunda Hokand ordusu ile Mançu birlikleri karşılaştı. Karakol yolu Hokand ordusu tarafından kapatıldığından stratejik üstünlük Hokand ordusunun elindeydi. Mançular savaş meydanında stratejik üstünlüğü ele alabilmek için iki müfreze halinde karakolun iki yanındaki dağlara çıktılar ve oradan Hokand ordusuna ateş açıtılar. Öğleye kadar devam eden çarpışmada iki taraf da büyük kayıplar verdi. Mançuların tırmandıkları dağların arkasında daha yüksek dağlar bulunuyordu. Muhammed Yusuf Hoca yüz kişilik keskin nişancı birliğine bu dağlara tırmanmaları emrini vererek Mançuları arkadan kuşatmayı denedi. Zor da olsa askerler Muhammed Yusuf Hoca'nın emrini yerine getirdi ve Mançu ordusunu arkadan kuşattı. Sefere bizzat katıldığını belirten Mirza Şems Buhari'nin verdiği bilgilere göre iki ateş arasında kalan üç dört bin Mançu askeri Hokand birliklerini mağlup edemeyeceklerini anlayınca birbirlerini öldürmeye başladı. Güneşin batmasına yakın Mançuların bazıları karınlarını yarıp kendilerini dağdan aşağı atıyorlardı. Bazı askerler ise atlamadan önce ölümlerini garantilemek için patlayıcıları gömleklerinin içerisine koyuyorlardı.[607] Böylece Hokand ordusunun önünü keserek Kaşgar'a girmeden onları bertaraf etmesi için gönderilen on üç bin kişilik Mançu ordusundan sadece silahlarını atıp Hokandlılara teslim olan kırk- elli Kalmuk hayatta kalabildi. Teslim olan Kalmuklar ise affedildi.[608]

---

[605] 1 Fersah, 5.985 kilo metreye denk gelmektedir. Yusuf Halloçoğlu, "Fersah", **DİA.**, C.12, s.412; Y. Bergel XIX. yüzyılda Türkistan'da fersahın 9-10 kilometreye karşılık geldiğini belirtir. Munis-Agehi,**a.g.e**, s. 570. Ayrıca bkz. Sevda Kaman, "Firdevsü'l-İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Ölçü Adları", **Çeşm-iCihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, C.5, S.1, 2018, s. 51-52.

[606] Muhammed Hokandi Mançu birliğinin sayısının on bin olarak verilir. Karakoldan bahsetmeyen Muhammed Hokandi, Hokand ordusunun koyun sürüsünü basan kurtlar gibi Mançuları bertaraf ettiklerini belirtir. Muhammed Hokandi, **a.g.e**, s. 128.

[607] Mirza Şems Buhari söz konusu bu davranışları gavur adeti olarak tanımlamaktadır. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 36.

[608] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 35-36.

Hokand ordusu bertaraf ettikleri Mançu askerlerinin tüfek, ok, mızrak gibi silahlarını toplayarak Yusuf Hoca'ya teslim etti. Mançu askerlerinin üzerinden çıkan paralar ve değerli eşyalara ise Hokand askerleri ganimet olarak el koydu. Geceyi muharebe alanında geçiren Hokand ordusu, Kaşgar'ı ele geçireceklerinden emin oldukları için on üç bin kişilik Mançu birliğiyle savaşın gerçekleştiği karakoldaki askerlere dokunmadı. Muharebenin ardından Hokand ordusu Kaşgar'a yöneldi. Hokand ordusu Kaşgar'a bir fersah kala kamp kurdu. Kaşgar halkı, Muhammed Yusuf Hoca'nın Hokand ordusuyla birlikte geldiğini duyar duymaz onun yanına giderek kendisine sevgi gösterisine bulundu hatta kısa sürede Yusuf Hoca'nın yanında kırk elli bin kadar Kaşgar'lı toplandı.[609] Hokand ordusunun Kaşgar'a bir fersah uzaklıkta karargah kurması ve halkın Yusuf Hoca'ya teveccüh göstermesi, Kaşgar'daki Mançu yöneticisi Zhalong'un, Kaşgar'ın savunmasını İsa Vang'a bırakarak tüccarları ve Mançu taraftarı iki yüz kişilik Hoca grubunu da yanına alarak Gülbağ'a çekilmesine neden oldu.[610] Hokand ordusu 29 Eylül'de Kaşgar'a ilk saldırıyı geçekleştirdi ve ertesi gün yani 30 Eylül'de şehre girdi. Şehrin düşmesiyle İsa Vang ve emrindeki askerler Gülbağ'a kaçarken Hokand askerleri İsa Vang'ın evini yağmaladı.[611] Kaçan yöneticilerin çocukları, eşleri ve malları Hokand ordusunun eline geçti. Ele geçirilenler içerisinde beş yüz bin yambu tutarında değerli taşlarla süslenmiş altın mücevherler vardı. Bu mücevherlere Hokand askerleri el koydu. Yusuf Hoca Muhammed Ali Han'a olan saygısından dolayı bu duruma ses çıkartmadı.[612] Hokand ordusu Kaşgar'a girdikten sonra diğer şehirleri ele geçirebilmek için üçe ayrıldı.[613] İshak Dadhah, Yusuf Hoca'nın yeğeni Tila Kağan, Katta Töre, ve Yusuf Hoca'nın oğlu komutasındaki birlik Kaşgar'da kalarak

[609] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 37-38.
[610] Kuropatkin Hokand ordusuyla üç bin kişilik bir Mançu birliğinin Kaşgar'a yaklaşık doksan kilometre uzaklıkta Ming Yol denilen mevkide savaştığını ve savaşın galibinin Hokand ordusu olduğunu Mançu birliğinin tamamen yok edildiğini, Kaşgar'ın Hokand ordusu kontrolüne geçtiğini, Muhammed Yusuf Hoca'nın Kaşgar'da tahta oturduğunu belirtir. Kuropatkin, **a.g.e**., s. 174. Mehmet Âtıf'ın verdiği bilgilere göre Hakkulu Mingbaşı ile Muhammed Yusuf Hoca orduyu ikiye bölerek iki cihetten Doğu Türkistan'a girdi. Yusuf Hoca Kaşgar'ın Köhne şehrini muhasara ederken, Hakkulu Mingbaşı Yeni Şehri muhasara altına aldı. Yusuf Hoca'nın kuşattığı Köhne şehrinin ahalisi Hocaları çok seviyordu bu sebeple Yusuf Hoca fazla zorlanmadan burayı ele geçirdi. Hakkulu Mingbaşı'nın kuşattığı Yeni Şehir ise oldukça müstahkem bir kaleydi. Kalenin içerisinde kalabalık Mançu askeri vardı. Mançu askerleri daha evvel erzak stoku yaptığı için kuşatmaya uzun müddet dayanabildi. Mehmet Âtıf, **a.g.e.,** s. 202.
[611] N. L. Newby, **a.g.e**., s. 156-157.
[612] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s.37-38.
[613] Flacher, **a.g.m**., s. 370.

Gülbağ'ı kuşatmaya devam ederken ordunun br kısmı da Yengi Hisar[614] ve Yarkend'e[615] yöneldi.[616]

Kaşgar'da kalan İshak Dadhah, Yusuf Hoca'nın yeğeni Tila Kağan, Katta Töre ve Yusuf Hoca'nın oğlu komutasındaki birlikler Gülbağ Kalesi'ni kuşattı. Muhammed Ali Han'ın Birinci Kaşgar Seferi'nden sonra Mançular Gülbağ Kalesi'ni şehirden bir fersah uzaklıkta tekrar inşa etmişlerdi. Kalenin duvarlarının yüksekliği on iki gez,[617] genişliği on beş gez idi. Surların üzerinde at arabaları rahatlıkla hareket edebiliyordu. Ayrıca Cihangir Hoca ayaklanmasından ders alan Mançular Gülbağ Kalesi'ne cephane yığınağı da yaparak her türlü saldırıya karşı muhkem hale getirmişti. Hokand ordusu Gülbağ Kalesi'ne bir ok atımı mesafede karargâh kurdu ve kalenin etrafını sararak kaleyi kuşattı. Komutanlar günde bir defa kalenin etrafını dolaşarak, öncü birliklere ve pusuda bekleyenlere bahşiş dağıttı. Gülbağ etrafında lağımlar kazan Hokand ordusu kalenin hendeğine kadar ulaştı. Muhasara devam ederken Mançu ordusu Hokand muhasarasını yarmak için harekatta bulundu. Ansızın kaleden çıkan Mançu askerleri, Hokand ordusu tarafından oluşturulan istihkamları yıktı ve lağımlarda bulunan askerleri de ateşe verdi. Kuşatmadaki Hokand askerleri beklenmedik bu saldırı karşısında afallayarak geri çekilip ordunun esas birliğine katıldı. Bu durum karşısında Hokand ordusunun komutanları Hakkulu Mingbaşı ve Muhammed Şerif Atalık kuşatmayı yarma harekatına başlayan Mançu askelerine karşı saldırı emri verdi. Hokand ordusunun saldırısını püskürtemeyen Mançu askerleri kaleye çekildi. Hokand ordusunda bu çarpışmada şehid olanlar Afak Hoca mezarlığına defnedildi ve Gülbağ kuşatması devam etti.[618]

Gülbağ muhasarası devam ederken Hokand ordusu Yarkend ve Yengi Hisarı ele geçirebilmek için harekete geçti. Yarkend şehrini Muhammed Yusuf Hoca muhasara edecekti. Mehmet Âtıf, Aktağlıklardan oluşan ordusuyla Muhammed Yusuf Hoca'nın Yarkend'i kuşattığı ve şehri ele geçirdiğini bildirse de Newby

---

[614] Mehmet Âtıf, Yengi Hisar'ı kuşatan Hokand ordusunun komutasının Hakkulu Mingbaşı'nda olduğunu söyler. Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 202.
[615] Mehmet Âtıf Hokand'ın kuşattığı diğer şehri Köhne olarak kaydeder. Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s202.
[616] N. L. Newby, **a.g.e.**, s. 157.
[617] 1 gez o,66 metreye eşittir. Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Şinasi Acar, "Türk Menzil Okculuğu, Yat Ve Okları", **Osmanlı Bilmi Araştırmaları**, C. VIII, S. 1, s. 46.
[618] Niyâz Muhammed Hokandî**,a.g.e**, s. 128-130. Mehmet Âtıf'ın verdiği bilgilere göre Hakkulu Mingbaşı'nın kuşatmaya aldığı yer Gülbağ Değil Yeni Şehirdir. Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 202.

Yarkend'in Muhammed Yusuf Hoca tarafından ele geçirilemediğini belirtir.[619] Mançu belgelerine dayanarak araştırma yapan Newby'in belirttiğine göre Yarkend'te beş-altı yüz kişilik Mançu birliği ile dört-beş yüz kişilik yerli ahaliden oluşan milis kuvveti mevcuttu. Elindeki az sayıda kuvvetle Hokand ordusunun saldırısına karşı koyabilmek adına Yarkend Valisi bazı tedbirler aldı. Bu tedbirler çerçevesinde şehrin çarşısını yaktıran Vali, Yarkend'in stratejik noktalarına askerler konumlandırdı. Özellikle saldırı beklediği şehrin doğu kapısının dışına dört yüz Mançu askerini yerleştirdi. Elindeki az sayıdaki kuvvetle Hokand ordusuna karşı koyamayacağını anlamış olacak ki, tüccarları da askeri istihkamlarda görevlendirdi. Ayrıca yerli milis kuvvetiyle Yarkend'in çevresindeki bölgelerden asker toplamayı denedi.[620] Bütün ihtimalleri hesaba katan Yarkend Valisi Bichong, şehrin düşme olasılığına karşı garnizonu batıda tekrar kurabilmek için hazırlık da yapmıştı. Halkın Hokand askerine destek vermesini önlemek maksadıyla Abdul Rahim Hakim Bek aracılığıyla ahali ile bir görüşme ayarladı ve halka ölümle burun buruna yaşadığını hatırlattı. Hokand ordusuna katılanların sonunun ölüm olacağını vurgulayarak ahalinin şehrin dışına çıkmamasını istedi. Ayrıca halkı tehdit ederek eğer bir Müslüman şehirden çıkarsa Mançu birliklerinin onu öldüreceğini kat'i bir dille vurguladı.[621] Vali Bichong, savunma tedbirlerini aldığı sırada Hokand ordusu Yarkend'e ulaştı. Yarkend'deki Mançu birliği Hokand ordusunu top atışına tuttu ve üç yüz kişiyi şehid etti. Ekim ayının başlarında Doğu Türkistanlılar tarafından desteklenen Hokand ordusu Yarkend'in Aksu ile ilişkisini kesti ve Yarkend'i ele geçirebilmek için piyade ve süvarilerden oluşan yedi ila on bin kişilik bir kuvvetle şehre saldırdı. Bu saldırı üzerine kuvvetlerini yeterli bulmayan Vali Bichong, sivillerin savunmaya katılmalarını istedi. Bu istek üzerine Hokand ordusu eski şehre girip şehri muhasaraya başladığında Kaşmirli, Bedahşanlı ve Çinli tüccarlar Hokand ordusuna saldırdı. Sivillerin de kendilerine saldırması üzerine Hokand ordusu ricad etmek zorunda kaldı. Halktan umdukları desteği alamayan Hokandlılar şehirin kuşatmasını Dunganlara bırakarak şehri ele geçirebilmek için daha kalabalık bir ordu oluşturmak

[619] Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s.
[620] Joseph Fletcher, **a.g.m.**, s. 370.
[621] N. L. Newby, **a.g.e.**, s. 158-159.

için etrafa dağıldı.[622]Hoca taraftarı olan Yarkend halkının Hokand ordusuna destek vermemesinde şehrin Valisi Bichong'un politikası etkili olmuştu. Yarkend kuşatmasına devam eden Dunganlar, şehre bir iki kez daha saldırdıysa da başarılı olmadı. Bichong ve ordusu aralık ayında gelen yardım ulaşıncaya kadar şehri savundu. Yarkend Hakimi Abdurrahman gibi Hoten Hakimi İsmail'de Mançulara bağlıydı. Hakim İsmail şehri savunmak için halktan üç bin kişilik bir birlik oluşturdu ve aralık ayının sonunda bölgeye gelen Mançu yardımına kadar tıpkı Yarkend'de olduğu gibi şehri savundular.[623]

Kaşgar'dan Muhammed Yusuf Hoca'nın Yarkend'i ele geçirmek için birlikleriyle hareket etmesi üzerine Hakkulu Mingbaşı komutasındaki dört yüz kişilik Hokand birliği Yengi Hisar'ı muhasara için şehre yöneldi. Hokand birliği şehrin surlarına dayandığında Yengi Hisar Hakimi Sadık onları karşıladı ve Hokand ordusuna çay, binici kıyafeti gibi hediyeler verdi. Ayrıca Hakim Sadık Mançu garnizonunun halk tarafından kuşatmasını sağladı. Yengi Hisar'daki Mançu garnizonu küçük bir garnizondu ve içerisinde dört yüz seksen asker bulunuyordu. Şehir Hokand birliğinin kontrolünde olduğu için garnizonun şehirle bağlantısı kesildi. Mançu askerleri iki kez Hokand kuşatmasını yarmayı denediyse de başarılı olamadı lakin Müslümanlar kale kuşatmasında acemice davranıyordu. Bu yüzden de kuşatmayı yarmayı deneyen Mançu birlikleri birçok Kıpçak ve Hokandlı öldürdü. Ayrıca Hokand ordusunun toplarına zarar verdi. Bu sırada Yusuf Hoca Kaşgar'dan Yengi Hisar'a geldi. Yengi Hisar Hakimi Sadık, Yusuf Hoca'nın onuruna bir ziyafet düzenledi ve Yusuf Hoca'ya altın, ipek cübbe gibi hediyeler verdi. Yusuf Hoca Hokand Hanlığı'nın Doğu Türkistan halkının yardımını almak için kullandığı sembol bir isim ve güçlü bir karakterdi. Yusuf Hoca'nın gelişiyle Yengi Hisar'ı kuşatan askerle şevke gelerek topları tamir etti ve yeniden karargâha saldırdı. Bu saldırya cevap veren Mançu birliği tekrar toplara zarar verdi. Mançuların her saldırıda toplara zarar vermesi üzerine, Yusuf Hoca ihanetten şüphelenerek beş beyi idam ettirdi ve idam edilen beylerin ailelerini Hokand'a sürgün etti. Yengi Hisar'a dört yüz askerle gelen Hokand ordusunun sayısı yerel halkın da desteğiyle üç bine ulaştı ancak sayı artsa da Mançu karargâhı ele geçirilemiyordu. Bu durum üzerine Hakim Sadık,

[622] Joseph Fletcher, **a.g.m.**, s. 370.
[623] N. L. Newby, **a.g.e.**, s 159-160.

topları tamir ettirdi ve Mançu garnizonuna haberci gönderdi. Hakim Sadık'ın garnizona gönderdiği haberci teslim olan Mançu askerlerinin ailelerinin yanına dönebileceklerini ve dönmek isteyenlere Aksu'ya kadar eşlik edileceğini söyledi. Eğer Mançu askerlerinden evlerine dönmek istemeyenler olursa onlar İslamiyet'i kabul etmeleri şartıyla Müslüman kadınlarla evlendirileceklerdi ve kendilerine toprak verilecekti. Mançu askerleri kendilerine yapılan bu teklifi reddederek garnizonu savunmaya devam ettiler. Bu esnada Mançu birliklerinin Aksu'dan bölgeye hareket ettiği bilgisi Yengi Hisar'a ulaştı. Sadık Bek bu durum üzerine ailesiyle birlikte Hokand'a doğru yola çıktı. Sadık Bek'in yerine ise Hüdayar Yengi Hisar'a Hakimi yapıldı. Yedi sekiz gün Hakim görevini icra eden Hüdayar, Mançu birliklerinin Yengi Hisar'a ulaşmasıyla şehirden adamlarıyla beraber geri çekildi.[624]

Doğu Türkistan'da Yusuf Hoca önderliğinde Hokand ordusunun Kaşgar'ı ele geçirmesi Yarkend ve Yengi Hisarı da kuşatması üzerine Mançu sarayı generaller Yang Fung ve Hu Choo komutasında altı bin kişilik bir ordu hazırlayarak İli, Urumçi, Kuca ve Kaşgar'ın güneyine sevk etti. Mançu idaresinin hazırladığı altı bin kişilik ordu Hokand saldırılarını durduracak durumda değildi bu nedenle Hokand ordusunun ilerleyişi arttığında Mançular bölgeye aralarında mahkumların da bulunduğu kırk bin kişilik bir ordu gönderdi. Aksu, batıdaki dört şehre yapılacak askeri harekatın merkezi idi. Nayancheng'in oğlu Rongoon, İli yönetici olarak görevlendirilerek söz konusu ordunun komutanı oldu. Mançu kaynaklarına dayanılarak yapılan çalışmalarda her ne kadar Kaşgar harici şehirlerin ele geçirilemediğini bildirsede Mançu ordusu komutanlarından Rongoon dört bin beş yüz kişilik birliğini Kaşgar ve Yarkend'e doğru sevk edemediğini belirtir. Rongoon'un birliklerini Kaşgar ve Yarkend'e sevk edememesinin nedeni Kaşgar'ın güney doğusunun Hokand ordusunun elinde olmasıdır. Daha önceki Kaşgar Seferi sayesinde bölge Hokand ordusu tarafından çok iyi biliniyordu ve ayrıca Hokand ordusuna yerli ahali de destek veriyordu. Şehirlerde garnizonlar sağlam kalsa da yollar Hokandlıların elindeydi. Rongoon emrindeki birlikle birlikte Yarkend'ten yola çıktı ve Hoten'in doğu istikametinden şehre yaklaşması emrini verdi. Ayrıca askerlere olumsuz bir durumla karşılaşırlarsa saldırmamalarını ve Hokand ordusunun

[624] N. L. Newby, **a.g.e.**, s. 157-158.

Urumçiye ilerlemesini beklemelerini söyledi. Geri kalan birlikler ile de Aksu ve Üçturfan'ı savunmaya başladı.[625]

Hokand ordusu İkinci Kaşgar Seferi'nde sadece Doğu Türkistan ahalisinin de yardımını sağlayarak Doğu Türkistan şehirlerini kuşatmakla yetinmedi aynı zamanda toprak hakimiyetini genişletti, ticaret yollarını ele geçirebilmek için Kırgız topraklarına da askeri harekât düzenledi. Kırgızları meralarından sürerek doğuya doğru ilerleyen Hokand birlikleri Çu ve Talas'da Hokand şehirleri inşa ederek bölgeye nüfus yerleştirdi. Hokand'ın bu askeri harekâtı İli'yi doğal savunmasından yoksun bıraktı. Hokand ordusu ile İli'ye yaklaşık bin li mesafeye kadar yaklaştı. (Yedi günlük bir mesafe).[626] Hokand'ın bu hamlesi Doğu Türkistan'ın kuzey sınırının savunmasız kalması anlamına geliyordu. Aynı zamanda bu durum Doğu Türkistan'a daha fazla Hokand askerinin sevk edilmesi de demekti. Bu gelişme karşısından ekim ayının başlarında Yulin ve Rongoon bir plan hazırladı. Bu plana göre Doğu Türkistan'a yirmi bin iyi eğitimli askerin sevk edilmesini talep eden ikili bu askerlerin bir kısmını Çu ve Talas bölgesine sevk edilerek buralarada hakimiyet kuracaklar ve böylece Doğu Türkistan'ın kuzey sınırını güvenceye alacaklardı. Çu ve Talas bölgelerine sevk edilen birliklerin haricindeki kuvvetlerde eş zamanlı olarak güneydoğu yönünde ilerleyen Hokand ordusuna saldırarak ilerleyişlerini durduracaktı. Ayrıca Yulin ve Rongoon bölgedeki Türk boylarının Mançulara olan düşmanlıklarını ortadan kaldırarak kalıcı barışı sağlayacaklarını düşünüyordu.[627] Newby'in aktardığına göre bu plan Mançu İmparatoru tarafından reddedildi zira İmparator Hokand üzerine bir sefer tertip etmeyi uzun süredir düşünüyordu fakat bu düşüncenin hayata geçirilmesi kolay değildi. Düşman topraklarına gerçekleştirilecek bir saldırıda ordunun tedariklerini gidermek basit bir olay değildi. Mançu birlikleri Hokand Hanlığı'nı bertaraf etseler de onların yerlerini yeni düşmanlar dolduracaktı. Bu kez de bu yeni düşmanla uğraşılacaktı, bu da büyük zorlukları beraberinde getirecekti. Mançu İmparatoru İli'nin savunmasız kalmasına aldırış etmeyerek Rogoon'un birliklerinin Aksu'ya kaydırılmasını, Rogoon ve Yulin'in ise kuzey savunmasına dönmelerini emretti. Ayrıca saldırı planını hazırlayanlardan birisi olan

[625] Newby, **a.g.e.**, s.160.
[626] Newby, a.g.e., s.161
[627] Newby, a.g.e., s. 161.

Rongoon'un birliklerini en kısa yoldan Aksu'ya sevk edilmemesi İmparator tarafından eleştirildi. Çünkü bu durum Kaşkar ve Yengi Hisar'ın Müslümanlara karşı iki ay dayanması anlamına geliyordu.[628]

Hokand ordusu şehirlerdeki Mançu garnizonlarını muhasaraya devam ederken aralık ayının sonunda yukarıda bahsettiğimiz Mançu takviye birlikleri Kaşgar'a ulaştı.[629] Bu sırada Hokand ordusunun ana merkezi, Yusuf Hoca ve az sayıdaki Doğu Türkistanlıyla 22 Aralık 1830[630]'da geri çekildi.[631] Flacher Hokand ordusunun geri çekilmesini Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği arasındaki çıkan sıkıntılara bağlamaktadır.[632]. Newby aynı hususta Hokand ordusunun geri çekiliş sebebinin belli olmadığını muhtemelen Hokand Hanlığın'da meydana gelen dahili karışıklıklar ile Buhara Emirliği'nin saldırısının önemli olduğu hususunu belirtir.[633] Hokand Hanlığı'nın vakayinamelerinde ise ağırlıklı olarak Hokand ordusunun barış anlaşması yaparak geri çekildiği[634] ve ordunun çekilişi esnasında Yüz Boyunun lideri Muhammed Rahim'in Öretepe'ye düzenlediği saldırı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kaynaklarda aktarıldığına göre Hokand ordusu II. Kaşgar Seferi ile meşgul olurken bu durumu fırsat bilen Öretepe'nin eski Hâkimi Muhammed Rahim, Öretepe'yi ele geçirmek için harekete geçti. Muhammed Rahim Şehir-i Sebz'den[635]

---

628 Newby, **a.g.e**., s.161.
629 Newby, **a.g.e**., s. 162.
630 Nalifkin İkinci Kaşgar seferinin 1830 yılının Eylül ayında başlayıp Kasım ayında bitirildiğini kaydeder. Nalifkin, **a.g.e.**, s. 131.
631 Nalifkin Hıkand ordusunun Kasım ayında geri çekildiğini belirtir. Nalifkin, **a.g.e.**, s.132.
632 Flacher, **a.g.m**., s. 370.
633 Newby, **a.g.e**., s. 162.
634 İbretü'l Havakin'de barış antlaşmasının Gülbağ Kalesin'de bulunan Mançu askerlerinin huruç harekatının hemen ardından Hokand Hanlığı'nın talebiyle gerçekleştirildiği belirtilir. Eserde Gülbağ'da bulunan Mançu komutanına Hokan Hanlığı tarafından bir mektup gönderildiği kaydedilir. Bu mektupta Mançulardan Doğu Türkistan'ı adil bir şekilde yönetmeleri talep edilmiş bu talepleri kabul edilmez ise ordunun buradan hiç ayrılmayacağı ve ömürlerinin sonun kadar bu muhasarayı devam ettirecekleri belirtilmiştir. Zor durumda olan Mançu komutanı Hokand'ın bu isteğini kabul etmiş ve bu durum üzerine ordu geri çekilmiştir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 131. Anjum at-Tevarih'te de Hokand ordusunun anlaşma yaparak Kaşgar'dan çekildiği bildirilir lakin bu antlaşmanın nasıl yapıldığı ifade edilmez. Anlaşmaya göre Mançular Hokand Hanlığı'na göç etmek isteyen ahaliye zorluk çıkartmayacatı. Ayrıca Hokand Hanlığı tarafından Kaşgar ve yörelerinde ticaret ve diğer işleri düzenlemesi için bir temsilci atayacaktı. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 154-155. Müntahabü't-Tevarih'te ise aynı hususta bir anlaşmadan bahsedilmez. Eserde Muhammed Ali Han'ın Kaşgar seferinin üç ay sürdüğü ve başarısız bir sefer olduğu belirtilir. Esere göre Hokand ordusu hiçbir şey kazanamadan yanlarında binlerce Doğu Türkistanlıyla Hokand'a geri dönmüştür. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 629.
635 Encüm at-Tevarih'te Muhammed Rahim ve askerlerinin Cizak'tan hareket ettikleri bildirilir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 155.

on sekiz bin[636] kişilik bir ordu hazırlayarak Öretepe'nin üzerine yürüdü.[637] Muhammed Rahim'in ordusunun şehre saldırısı üzerine Şahi Pervaneci, hakimiyeti aldındaki şehri savundu. Hokand kuvvetleriyle Muhammed Rahim'in askerleri arasında meydana gelen çatışmada Muhammed Rahim öldü[638]; on sekiz bin kişilik ordusundan ise sadece İshak Pervaneci[639] sağ olarak kurtuldu. Savaş esnasında katledilen Muhammed Rahim'in başı Öretepe Hakimi Şahi Pervaneci tarafından kesilerek esir alınan İshak Pervaneci ile birlikte başkent Hokand'a gönderildi.[640] Babası döneminden itibaren Hokand Hanlığı için büyük problem oluşturan Muhammed Rahim'in katledilmesinden memnun olan Muhammed Ali Han, Muhammed Rahim'in kesik başını halka teşhir etti. Çatışmada sağ olarak ele geçirilen İshak Pervaneci de[641] Muhammed Ali Han'ın emriyle hapse atıldı.[642]

Hokand vakayinamelerinde II. Kaşgar Seferi'nin bir anlaşmayala bitirildiği belirtilir. Mançu kaynaklarına göre yapılan araştırmalardan anlayabildiğimiz kadarıyla Hokand ordusunun bölgeden çekilmesinin ardından Hokand Hanlığı

---

[636] Nalifkin, Muhammed Rahim'ın oğluyla beraber on sekiz kişiyle birlikte Öretepe'ye geldiğini belirtir. Nalifkin**, a.g.e**., s. 132. İbretü'l Havkindeki bilgilerden Muhammed Rahim'in az sayıda askerle Öretepe'ye geldiği çıkartılabilir. Zira o Öretepe'ye geldiğinde yanındakilerle birlikte Salih Hoca İşan'ın evinde saklanmıştır. Niyâz Muhammed, **a.g.e**., s. 131

[637] İbretü'l Havakin de Salih Hoca İşan Muhammed Rahim'i evinde sakladığı esnada onun hırsını fark etttiğini kaydeder. Aynı kaynakta silah ve mali güç olmadan şehre hâkim olmanın imkânsız olduğunu bildiği için Muhammed Rahim'in şehri ele geçiremeyeceğine kani olarak Öretepe'nin Hakimi Şahi Pervaneci'ye Muhammed Rahim'im yanında olduğu haberini gönderdiği belirtilir. Niyâz Muhammed, **a.g.e**., s. 131. Encüm at-Tevarih isimli eserde de benzer bilgiler verilmektedir. Kaynağa göre Muhammed Rahim İshak Bek Parvanaçı ve Cabbar Kuli Bek ile birlikte ordusunu toplamış ve Öretepe önlerine gelmişti. Öretepe'de Muhammed Rahim'in destekçilerinden Salih Hoca onların gelişini şehrin surlarında bekledi. Muhammed Rahim'in birliği şehrin surlarına ulaştığında Salih Hoca surlardan ip ve merdiven sarıkıtmak suretiyle onları şehre aldı. Hudayarhanzade, **a.g.e.**, s. 155.

[638] Muhammed Rahim'in ölümüyle alakalı İbretü'l Havakinde verilen bilgilere göre Salih Hoca İşan'ın istihbaratını değerlendiren Şahi Pervaneci derhal Salih Hoca İşan'ın evini muhasaraya aldı ve Hokand askerleri Muhammed Rahim'in bulunduğu odanın duvarını delerek Muhammed Rahim'i öldürdü. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 131. Encüm at-Tevarih'te ise Salih Hoca İşan'ın yardımıyla şehre giren Muhammed Rahim ve askerleri Hokand birlikleri tarafından şehrin içerisinde katledildi.

[639] Nalifkin İshak Pervanecinin rütbesini Divanbegi olarak kaydeder ve Muhammed Rahim Atalık'ın oğlu olduğunu belirtir. Nalifkin, **a.g.e.**, s. 132.

[640] İbretül Havakin'e göre Muhammed Rahim'in cesadei Hokand'a gönderilmiştir. Ceset Hokand'a ulaşınca başı kesilerek bir hafta boyunca başı ayrı gövdesi ayrı şekilde sokakalrda teşir edilmiştir. Bir haftanın sonunda ise başı vücudu ile beraber gömülmüştür. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 131-132.

[641] Encüm at-Tevarih'te Muhammed Rahim'in cesedinin Hokand'a gönderildiği ve teşir edildiği kaydedilmeyerek İshak Bek'in mektuplarla beraber Hokand'a gönderildiği belirtilir. Muhammed Ali Han'ın emriyle hapse atılan İshalk Bek belli bir süre sonra serbes bırakılmıştır. Ayrıca Muhammed Rahim'i öldürme başarısı gösteren Şahi Pervaneci'ye de Muhammed Ali Han tarafından Koşbegi unvanı verilmiştir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 155.

[642] Hakimhan Töre, **a.g.e**, s. 629-630.

Mançular ile anlaşma zemini aradı. 1831 yılında Hokand elçisi Kaşgar'a giderek Mançu yetkililerle görüşmüş ve ticaretin başlatılmasını talep etti. Hokand'ın bu talebi üzerine Mançuların II. Kaşgar Seferi sonrasında bölgeye görevlendirdiği Cheanglig, elçilere Hanlığın Hocalar ailesini teslim etmesi ve esirlerin iade edilmesi şartıyla ticaretin yeniden başlayacağını bildirdi. Hokand elçilik heyetinden bir kişiyi alıkoyup dört kişilik Mançu elçilik heyetini Hokand'a gönderdi. Aradan haftalar geçmesine rağmen Hokand'a giden Mançu elçilerinden herhangi bir haber yoktu. Hokand Hanlığı'nın anlaşma zemini aradığı esnada Mançu idaresi Chengling'e Doğu Türkistan'ın batısındaki askeri birliklerin sayısının azaltılması hususunda istekte bulundu. Kasım ayında İmparator, Chengling'e Hokandla ticaretin yeniden başlaması ve Hokandlı tüccarların vergilerden muaf tutulması ile alakalı emir verdi. Ayrıca İmparator daha evvel Chengling'in ısrarcı olduğu Hocaların teslim edilmesi ve esirlerin iadesi konusunda diretilmemesini belirtti. İmparator bu yolla Hokand Hanlığı'nın ılımlı bir politika izleyeceği ve sorun çıkartmayacağını düşünüyordu, Hokand'ın sorun çıkartmaması bölgedeki asker sayısının ve askerlere yapılan harcamanın azalması manasına geliyordu. Zira Mançular ekonomik sebeplerle askeri garnizonlarda küçülmeye gittikleri için Hokand Hanlığı ile ikinci bir çatışmaya girmek istemiyorlardı.[643]

Eylül ayında Hokand'a gönderilen Mançu elçileri, Muhammed Ali Han ve Hakkulu Mingbaşı'na Mançuların taleplerini iletmişlerdi. Hokand tarafı bu talepler hususunda dini vecibeler gereği topraklarına sığınanları teslim edemeyeceğini kendi iradeleri doğrultusunda geri dönmek isterlerse dönebileceklerini yani dönüp dönmeme noktasında özgür olduklarını belirtti. Mançu elçileri Yarkend Bek'i Baba Bek'in teslim edilmesinde ısrar edince Hakkulu elçilerin üçünü tutuklattı ve daha sonra Mançu elçilerinden İşan Hoca hariç diğerlerini askeri birlik ile Kaşgar'a gönderdi. Hokand'ın Kaşgar'a gönderdiği yeni elçilerin barış teklifi bu kez tehdit içeriyordu. Hokand iki devlet arasındaki ilişkilerin düzelmesi için tek şart olarak ticaretin başlamasını gösterdi. Hokand'dan dönen Mançu elçilerinin yanında elli

[643] Newby, **a.g.e**., s. 184.

savaş esiri de vardı ancak Hokand, Hocaları teslim etmeyi kabul etmedi, İşan Hoca'yı ise fidye için alıkoydu.[644]

Hokand elçisi Kaşgar'ın yeni Hakimi Zahur Al-Din'e bir mektup verdi. Bu mektupta Hokand'ın vergisiz ticaret talebine Mançular olumsuz yanıt verirse bunun yeni bir çatışmanın başlangıcı olacağı belirtiliyordu. Ancak bu dönemde Hokand Hanlığı Mançularla bir çatışmaya giremezdi zira Buhara, Karategin ve Darvaz ile problemler peyda olmuştu. Hatta bu problemlerden kurtulabilmek adına Hokand Hanlığı, Rusya'nın desteğini sağlamaya çalışmış fakat başarılı olamadı. Chengling aralık ayının başlarında Pekin'e Hokand'a askeri bir saldırının yapılması hususunda görüş sundu. Onun görüşüne göre Hokand'ın düşmanlarıyla ittifak yapılabilirdi. Kırk- elli bin kişilik bir kuvvet bu saldırı için yeterli olacaktı. Hokand'ın düşmanlarıyla aynı anda üç cepheden gerçekleştirilecek saldırıyla Hanlık bertaraf edilebilir ve on yıl boyunca barış sağlanabilirdi ancak düzenlenecek askeri harekâtın masrafları, lojistik desteği ve arazinin zorlu şartları göz önüne alındığında saldırıdan çok savunmada kalmanın mantıklı olacağı ortaya çıktı.[645]

Mançu İmparatoru, kasımda Chengling'e Hocaların ve esirlerin teslim edilmesinde ısrarcı olmamasını daha önce Hocaların teslim edilmesi hususunun üstelendiği ve bu durumun Hokand'ın Hocalar ailesine verdiği değeri daha da arttırdığını hatırlatarak şartların bir tarafa bırakılmasını ve ticari anlaşmanın imzalamasını emretti.[646] İmparator sadece ticari anlaşma yapmakla kalmayıp daha önce el koydukları malları da iade edecekti. Bu talimatlar üzerine Hokand Hanlığı'na taleplerinin kabul olduğunu bildiren bir elçi gönderildi. Bu elçi Hokand'a varmadan önce Muhammed Ali Han Mançu politikasının değiştiğini sezmiş olacak ki, taleplerini arttırmıştı. Bu kez Han, zarar eden tüccarlarının zararlarının tazmin edilmesini ve ticaretin düzenlenmesi için bir aksakalın[647] atanmasını da talep ediyordu. Newby'e göre Muhammed Ali Han'ın bu isteklerini Kaşgar'a bildiren elçi tepkiden çekindiği için durumu yumuşatmaya çalıştı ve Mançu yetkililerine

[644] Newby, **a.g.e**., s. 185.
[645] Newby, **a.g.e**., s. 186.
[646] Newby, **a.g.e**., s. 186-187.
[647] Aksaka müessesesi için bkz. Şerali Koldaşev, "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864), **International Jurnal of Scientific&Tecnology Research**, V. 9, Is. 02, 2020, p. 3865-3874.

Muhammed Ali Han'ın Mançuların düzenleyeceği bir askeri saldırıdan korktuğunu belirterek Müslümanların fakir olduğunu onun için vergisiz ticaret talebinde bulunduklarını, mallarına el konulan Müslümanların Hokand Hanı'na güvendiklerini bu nedenle de malları tazmin edilirse minnettar olacaklarını dile getirdi. Ayrıca elçi, Cihangir ayaklanmasıyla Hokand'ın alakası olmadığını da iletti.[648] Burada şu soru sorulabilir. Gerçekten elçi böyle bir üslup kullanmış mıdır, yoksa Mançu kayıtları durumu böyle mi yansıtmıştır? Bu durum, Hokand'ın artan talebi göz önünde bulundurulursa Mançuların kendilerini yüceltme çabaları olarak görülebilir. 1832 yılının Nisan ayında Hokand elçisi, Changling'in cevabıyla geri döndü. Changling Muhammed Ali Han'a ticaretin yeniden başlayacağını, baş tüccarlık müessesesinin yani aksakallığın kurulacağını, tüccarların zararının tazmin edileceğini ve Cihangir Hoca'ya destek verenlerin affedilerek yerlerine döneceğini bildiriyordu.[649]

14 Haziran 1832 tarihinde Mançuların belge olarak belirttiği gerçekte ise ticari anlaşma olan Muhammed Ali Han'ın mektubunu Mançulara ulaştırmakla görevli Hokand elçisi yanında seksen savaş esiri ve yüz tüccarla Kaşgar'a geldi. Mançu kaynaklarından araştıma yapan Newby'in aktardığına göre Muhammed Ali Han mektubunda kalben Çinli olduğunu ve hiçbir şeyin kalbini değiştiremeyeceğini söylüyordu. Ayrıca Hokand'ın hiçbir zaman İmparatora isyan etmediğini, aralarındaki sorunların artık oradan kalktığını ve bundan sonra sadık olacağının sözünü veriyor sözünden dönmeyeceğine dair de kutsal kitabın üzerine yemin ederek Mançuların iyiliğine çalışacağını belirtiyordu. Söz konusu mektup Mançular tarafından tercüme edip onaylandı. Birkaç gün sonra da ticaret başladı. Mançu belgelerinin belirttiği bu ifadeler abartılıdır. Muhammed Ali Han ile Mançular arasındaki çözüm arama çalışmaları, elçilik faaliyetleri ve Hokand Hanlığı'nın talepleri göz önünde tutulduğunda böyle ifadeler kullanmış olması Mançuların kendilerini Hokand'dan daha büyük bir devlet olarak görmelerinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Newby'ın Hokand vakayinamelerinden Garaib-i Sipah isimli eserden aktardığı rivayette ise durum bambaşka anlatılır. Garaib-i Sipah'ta

[648] Newby, **a.g.e**., s. 187-190. Ayrıca Newby mektubu aslından İngilizceye çevirirken elçinin Muhammed Ali Han'dan bahsederken Bek olarak bahsettiğini bu durumunda Mançu belgelerinde Hokand Hanlarında hep bek olarak kaydedildiğinden kaynaklandığını söyler. Newby, **a.g.e.**, s. 190, dipnot 17.
[649] Newby, **a.g.e**., s.190.

Muhammed Ali Han'ın elçisi olan Alim Paşa Pekin'e giderek İmparatorla görüştü. Bu görüşmede Muhammed Ali Han'ın mektubunu İmparator'a teslim etti. Muhammed Ali Han mektubunda birinci Kaşgar Seferi'ni kastederek Kaşgar'a kadar keşif gezisi gerçekleştirdiğini, ikincisinde (ikinci Kaşgar Seferi) hizmetkarı Hakkulu'ya keşif gezisi yapması için emir verdiğini ve Üçturfan'dan Yam'a kadar olan bölgeyi kontrol altına aldığını belirtiyordu. Ayrıca Yaradan'a güvendiğini ve bir gün Yunanistan sınırından Çağatay'a kadar olan bölgeye hükmedeceğine inandığını söylüyordu. Bu neden Çin İmparatoru'na şu seçenekleri sunuyordu:1- Şu anda Müslüman yönetiminde olmayan Yedi Şehrin(Altı Şehir) şeriat gereği soylu bir vali atayabilmek için bana verilmesi, 2- Her yıl 10.000 yambu haraç verilmesi, 3- Yakalanarak Pekin'e götürülen Peygamber torunları olan Hocaların bana hediye olarak verilmesi seçeneklerinden birisini seçmesinin kendisi için iyi olacağını iletiyordu. İmparator bu durum üzerine şaşırdı ve bakanlar kurulunu toplayarak üç seçenekten hangisini tercih edeceği üzerine müzakere gerçekleştirdi. Müzakerede haraç teklifi reddedilerek Doğu Türkistan'ın yönetiminin Muhammed Ali Han'a bırakılması kararlaştırıldı.[650] Bakıldığında Garaib-i Sipah'dan aktarılan bu rivayet çok abartılıdır. Muhammed Ali Han'ın söylediği iddia edilen sözler oldukça ustaca kurgulanmış gibi gözükmektedir ancak burada dikkat çeken nokta Doğu Türkistan'ın yönetiminin kendisine verilmesidir ki bu gerçekte vergi toplama yoluyla belli oranda gerçekleşmiştir.

Mançu belgelerinde bahsedilen ve Garaib-i Sipahta dile getirilen anlaşmaya göre Hokand ile Mançular arasında yapılan anlaşma şu maddeleri kapsıyordu.
Dışarıdan Doğu Türkistan'ın altı şehrine yani Kaşgar, Yarkend, Yengi Hisar, Hoten, Aksu, Üçturfan'a getirdikleri mallar için ödedikleri vergilerin hepsi Hokand'ın kontrolünde olacak,

Bu vergileri toplamak için Hokandlılar birer ticari müfettiş ya da aksakal tayin edecek ve onlarda Kaşgar müfettişine tabi olacak. Onların her biri ayrı ayrı kendi hükümdarının siyasi vekili olacaklar.

Altı şehirde bulunan bütün yabancılar aksakalın kontrolünde olacak ve bunlardan aksakal sorumlu olacak.

---

[650] Newby, **a.g.e**., s. 196.

Hokand tarafı Hocalara nezaret edecek ve onların Hokand topraklarında gözetim altında tutulacak ve kaçmalarına müsaade edilmeyecek. Eğer bunlar kaçarsa bulunup yakalanmaları Hokand mesuliyetinde olacak.[651]

Newby bu ticari anlaşmayı değerlendirirken aksakal müessesesinin yeni olmadığını 1760 yılında da bulunduğunu belirterek eski düzene geri dönüldüğünü söyler vergi muafiyeti konusunda ise Hokandlı tüccarlardan %3,3 veya %2,5 vergi alındığını fakat 1820'li yıllarda aksakalların faaliyetleriyle bu vergilerin çoğu zaman tahsil edilmediğinin muhtemel olabileceğini ve hazinenin bu durumdan zarar etmemiş olacağını iddia etmektedir. Ayrıca ticaretin yeniden başlaması için Hocaların iadesini isteyen Mançuların anlaşmayla Hocaları kontrol altında tutukları hakkında bir bilginin olmadığını ve Hocaların Hanların elinde birer oyuncak olduğunu belirtir.[652]

Flacher ise bu anlaşmayı Mançuların ilk taviz verdikleri anlaşma olarak kaydeder.[653] Newby'in ise bugüne kadar bu anlaşmanın aslının ortaya çıkartılmadığından bahsetmesi ilginçtir.[654] Mançuların Muhammed Ali Han'ın anlaşma mektubuna belge demeleri de göz önünde tutularak gerek orijinal belgenin ortaya çıkartılamaması gerekse yakın dönemde bu konuları çalışanlar tarafından Mançuların taviz verdikleri bir anlaşma olarak değerlendirilmesi Mançuların kendi kayıtlarında Hokand Hanlığı'na sağladıkları imtiyazların üzerini örtmeye çalıştıklarını düşündürtür. Öte yandan Mançular küçük komşularına karşı verdikleri bu tavizlerle bölgede sükûneti 1845'e kadar sağlamışlardır.

Sefer ve sonuçları hakkında genel bir değerlendirme yapacak olursak Hokand Hanlığı Birinci Kaşgar Seferi neticesinde maruz kaldıkları ekonomik ambargoyu II. Kaşgar Seferi'yle kırmış ve istedikleri ticari imtiyazlar ile birlikte Hokand Hanlığı tarafından atanacak aksakal vasıtasıyla Doğu Türkistan'ın vergilerini toplama ayrıcalığını elde etmişlerdir. Bu anlaşmayala birlikte Hokand Hanlığı hem hatrı sayılır bir gelir elde etmiş hemde saygınlığı artmıştır. II. Kaşgar Seferi esnasında

---

[651] Kuropatkin, **a.g.e**., s. 175-176, Mehmet Âtıf, **a.g.e**., s. 274-275, Schuyler, **a.g.e**, I, s. 343; Ç. Velihanov, **Soçinie**, III, s. 147. Flacher bu anlaşmayla alakalı olarak Yarkend'te ticaret yapan Buhara, Bedahşan ve Kaşmirlilerin Hokand aksakalına tabi olmadıklarını Bedahşan ve Kaşmir aksakalına tabi olduklarını belirtir. Flacher, **a.g.m**., s. 377-378.
[652] Newby, **a.g.e**., s. 192-193.
[653] Flacher, **a.g.m**., s. 378
[654] Newby, **a.g.e**., s. 193.

Hokand Hanlığı sadece Doğu Türkistan topraklarında faaliyet göstermemiş Kırgız bölgelerini de hakimiyetine alarak hem Doğu Türkistan'ın kuzeyini savunmasız hale getirmiş hem de hakimiyetlerini Oş'a kadar genişletmişlerdir. Bunların yanı sıra bu hamle Mançuların Hokand ile anlaşma imzalamasında etkili olmuştur.

3.4. SULTAN MAHMUD'UN SÜRGÜN EDİLMESİ, HAKKULU MİNGBAŞI'NIN ÖLDÜRÜLMESİ VE MUHAMMED ALİ HAN'A KARŞI OLUŞAN MUHALEFET

Hokand ordusu II. Kaşgar Seferi ile meşgul olurken Muhammed Rahim'in Öretepe'ye saldırısı sonucunda ordu Doğu Türkistan'dan geri döndü. Muhammed Rahim'in başarısız Öretepe saldırısının neticesinde hayatını kaybetmesiyle Muhammed Ali Han'ın babası Ömer Han döneminden bu yana Hokand Hanlığı için problem oluşturan büyük bir düşman ortadan kaldırılmış olsa da Muhammed Rahim'in ölümü Hokand Hanlığı'nın iç dengelerini değiştirmiştir. Bunun en somut yansıması da Hokand Hanlığı'nın Mingbaşısı yani devletin ikinci adamı, Muhammed Ali Han'ı Kaşgar Seferi'ne ikna eden kişi, mümtaz bir komutan olan Hakkulu Mingbaşı'nın katledilmesi ve Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'un Şehir-i Sebz'e sürgün edilmesi olmuştur.

Olayı anlatan kaynaklardan Encüm at-Tevarih ve İbretü'l Havakin'de Hakkulu'nun katli ile Muhammed Rahim'in öldürülmesi arasında bir bağ kurulmaktadır. Bu kaynaklara göre Muhammed Rahim gibi Yüz Boyuna mensup olan Hakkulu Mingbaşı bu önemli düşmanın yargılanmadan öldürülmesinden rahatsızlık duydu. Muhammed Rahim'i öldüren Şahi Pervaneci'ye bir mektup kaleme alan Hakkulu Mingbaşı niçin Muhammed Rahim'in sağ olarak Hokand sarayına teslim edilmediğini sordu ve onun akıbetine Muhammed Ali Han ve devlet ricalinin karar vermesi gerektiğini belirtti. Mektubu alan Şahi Pervaneci ise Hakkulu ile aynı fikirde olduğunu lakin kendisinin Muhammed Rahim'i kasten öldürmediğini, onun arbede esnasında öldüğünü söyledi. Muhammed Rahim'e kastı olmadığına delil olarak da canlı olarak ele geçirdiği İshak Pervaneci ve adamlarını saraya göndermesini gösterdi ve suçsuz olduğunu iddia etti.[655] İbretü'l Havakin'de olay anlatılırken Hakkulu Mingbaşı'nın Şahi Pervaneci'ye kaleme aldığı mektuptan

[655] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 155-156.

bahsedilmemekle birlikte Muhammed Rahim'in ölümünden dolayı Hakkulu ile Şahi Pervaneci arasında düşmanlık hasıl olduğunu ve Hakkulu'nun Şahi Pervaneci'yi Han'ın gözünden düşürmek için olayı meşveret meclisine taşıdığı kaydedilir. Meşveret meclisinde Hakkulu Mingbaşı, Muhammed Ali Han'a kadim kuralları hatırlatarak bu kurallar gereği Muhammed Rahim'in hakimiyetindeki şehirde savaşarak esir düştüğü belirtti. Kadim kurallara göre Muhammed Rahim bağışlanmalı ve idare ettiği şehrin yönetimi kendisine verilerek itaat altına alınmalıydı. Ancak Muhammed Rahim Hokand sarayına getirilmeden kendi hakimiyetindeki şehirde katledildi. Muhammed Rahim'i öldüren Şahi Pervaneci bu menfur olayı Muhammed Ali Han'ın izin almadan gerçekleştirmiş ve bu nedenle itaatsizlik göstermişti. Toplantıda bulunan devlet adamları Hakkulu'nun fikirlerini destekledilerse de Muhammed Ali Han'ın Şahi Pervaneci'ye olan bakış açısını değiştiremediler.[656] İbretü'l Havakin görüşmenin ardından gelişen hadiseler hakkında sessiz kalmakta ve Hakkulu'nun Muhammed Ali Han'ın iktidarının on yedinci yılında katledildiğini bildirmektedir.[657] Her ne kadar İbretü'l Havakin meşveret meclisindeki görüşmenin ardından yaşananları dile getirmese de Şahi Pervaneci ve Hakkulu Mingbaşı çekişmesi Hokand Hanlığı'nın önemli devlet adamlarından Hakkulu'nun katliyle neticelendiği Encüm at-Tevarih'te kaydedilmektedir. Encüm at-Tevarih'e göre Hakkulu Mingbaşı, Şahi Pervaneci konusunda Muhammed Ali Han'ı tesiri altına alamayınca onu tahttan indirerek yerine kardeşi Sultan Mahmud'u geçirmeyi planladı.[658] Kendisine yakın gördüğü devlet adamlarını bu darbe planına ikna eden Hakkulu Mingbaşı, Sultan Mahmud ile irtibata geçti lakin bu plandan Azim Bay Dadhah ve Muhammedkulu Pervaneci aracılığı ile haberdar olan Muhammed Ali Han darbecileri tutuklattı. Tutuklanan devlet adamlarının evlerinde Muhammed Ali Han'a karşı yapılacak darbenin yazışmaları ve mühürlü belgeleri ele geçirilince Muhammed Ali Han onları ibret olsun diye idam ettirdi. Kardeşi Sultan Mahmud'u Şehir-i Sebz'e sürgün eden Han ona Hokand devlet hazinesinden maaş bağladı ve onu Şehr-i Sebz Hakiminin kızıyla evlendirdi. İsyana karıştığından

[656] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**.,s. 132.
[657] İbretül Havakin'de Muhammed Ali Han'ın 1823'de tahta çıktığı belirtildiği için Hakkulu'nun idam tarihi 1830 yılına tekabül eder. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 132
[658] Nalifkin'e göre Sultan Mahmud'un ağabeyine1829'da II. Kaşgar seferine çıkmadan darbe girişiminde bulundu ve bunun neticesinde Şehir-i Sebz'e sürgün edildiğini kaydetmiştir Nalifkin, **a.g.e**., s.131.

şüphelendiği Bahadur Hoca Pervaneci'yi oğlu Loşker Bek Hoca ile beraber hacca gönderen[659] Han devlet bürokrasisinde değişiklikler yaptı.

Encüm at-Tevarih'te Muhammed Rahim'in ölümü ardından Hakkulu'nun isyan teşebbüsü neticesinde katli belirtilmiştir.[660] Fergana Hanlarının Tarihi'nde ise Hakkulu'nun öldürülmesinin sebebi olarak Muhammed Ali Han'a oluşan muhalefet cephesinin Han'ı tahttan indirebilmek için Buhara Emiri'nden yardım talep ettiği mektuba Hakkulu'nun mühür basmaması yani bir nevi imza atmaması gösterilmiştir. Hukkulu Mingbaşı'nın idam hükmünü sarhoşken veren Muhammed Ali Han ayıldığında verdiği emri hatırlamamış ve durumu öğrendiğinde ise kahrolmuştur. Hakkulu'nun ölümüyle birlikte Hokand ordusu başsız kalmıştır.[661]

Hokand vakayinameleri dışında Nalifki'nin eserinde de Hakkulu Mingbaşı'nın katili anlatılırken onun Hokand bürokrasisinden bazı devlet adamlarının komplolarının sonucunda öldürüldüğü belirtilir. Hakkulu Mingbaşı'nın idam tarihi olarak 1831 yılını veren Nalifkin onun idam edilmesinde Şehir-i Sebz'de sürgünde bulunan Sultan Mahmud ile mektuplaştığı iddiasının yeterli olduğunu dile getirir. Hakkunu'nun ölümü halkta şaşkınlık yaratmış ve vaktinin büyük kısmını zevk meclislerinde harcayan Muhammed Ali Han bu hareketiyle halk tarafından kınanmıştı.[662]

Muhammed Ali Han'ın iktidar yıllarına ait geniş bilgiler veren Müntehabü't-Tevarih isimli eserde ise Hakkulu Mingbaşı'nın katledilmesi hususunda bir darbe girişimi ya da devlet adamlarının komplosundan bahsedilmemiştir. Müntehabü't-Tevarih'te Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'un etrafında devlet adamlarının birleştiğini görerek 1829-1830 yıllarında Şehir-i Sebz'e sürgün edildiği bildirilmekte lakin bu devlet adamlarının kimler olduğu belirtilmemiştir. Hakkulu Mingbaşı'nın idam edilmesinin sebebi O'nun devlet bürokrasisinin ricası ile özel

---

659 Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 156-157.

660 Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 155-157.

661 Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e**., s. 23 [a] -26 [a]. Ansab us-Selatin ve Tevarih ul-Havakin isimli eserde de Fergana Hanları isimli esere benzer bilgiler verilerek Muhammed Ali Han'ın devlet sınırlarını geliştirirken ayyaşlar ve kumarbazlarla arkadaşlık etmeye başladığı, içkiyi ve zevk meclislerine dalarak Hakkulu'yu şehid ettiği bilgisi verilir. Mirza Alim Müşrif, **a.g.e**., s. 20

662 Nalifkin, **a.g.e.**, s. 131-132.

hayatındaki yanlışlarından ötürü Muhammed Ali Han'ı uyarması olmuştur.[663] Muhammed Ali Han, Hakkulu'nun kendisi hakkındaki sözleri üzerine onun idamına hüküm vermiştir. Fakat bu karar ve devam eden gayri ahlaki yaşamı devlet erkanının Muhammed Ali Han'a karşı cephe almasına ve onu tahttan indirmek için harekete geçmelerine yol açmıştır.[664]

Kaynaklardaki bilgileri değerlendirecek olursak üzerinde durmamız gereken ilk nokta Muhammed Ali Han'a karşı oluşan bir muhalefet cephesi ve bu muhalefetin Han'ı tahttan indirme teşebbüsüdür. Muhalefetin ana dayanağı kaynaklarda sıkça

---

[663] Müntahabü't-Tevarih'te dile getirilen Muhammed Ali Han'ın özel yaşantısındaki hatalar daha evvelce evlilikleri bahsinde anlattığımız babasının dört nikahlı eşinden ikisini haremine alması ve bunlardan Hanpaşşa'yla nikahlanmasıdır. Muhammed Ali Han üvey annelerini haremine dahil etmenin dışından Aşula ve Bibinar isimli iki fahişe aracılığı ile Hanlık dahilindeki topraklardan güzel kızları ve kadınları toplayıp kendi haremine dahil ediyordu. Hokand Hanlığı'nın sınırları içerisindeki güzel kızları ve kadınları Han'ın haremine dahil edilmesine aracılık eden bu iki kadın kızlarını vermek istemeyen ailelerden para talep ediyordu. Ayrıca hareme dahil edilmesi için getirilen kadın ve kızlar eğer Han tarafından beğenilmez ise onların geri evlerine dönmeleri için de para talep eden bu iki kadın parayı ödeyemeyenleri ise fahişe olarak satıyordu. Aşla ve Bibinar Muhammed Ali Han'ın desteğini de arkalarına alarak bu ahlaksızlıklardan o kadar zengin olmuşlardı ki, Hokand devlet bürokrasisinde dahi onlar kadar servete sahip herhangi bir devlet adamı yoktu. Kaynakta aktarıldığına göre Muhammed Ali Han kadın düşkünlüğünün yanı sıra kumar oynamayı da çok seviyordu. Han'ın işret meclisi genel olarak hırsız ve kumarbazlardan oluşuyordu ve bu durum halk arasında biliniyordu. Muhammed Ali Han'ın hem İslam kaidelerine hem de hükümdarlık esaslarına uymayan davranışlarından rahatsızlık duyan devlet erkanı Hakkulu Mingbaşı'ndan Muhammed Ali Hanı uyarması için ricacı oldular. Hakkulu devlet adamlarının ricasını kırmayarak Muhammed Ali Han ile görüştü ve durumun vahametini kendisine anlatarak devletin bu davranışlar yüzünden zarar göreceğini belirtti. Hakkulunun sözlerine kulak asmayan Muhammed Ali Han uyarılmaktan da pek hoşlanmadığı için muzaffer bir komutan ve mümtaz bir devlet adamı olan Hakkulu Mingbaşı'nı idam ettirdi. Bu idam halk arasında şaşkınlıkla karşılandı. Muhammed Ali Han Hakkulu'nu idamından sonra da sapıklıklarına devam etti. Han, süt annesi olan Bahadur Hoca Dasturhancı'nın eşine de tecavüz etti. Han tarafından eşine tecavüzde bulunulduğunu öğrenen Bahadur Dasturhancı durumu kendisine yedirememeyerek Buharaya gitti ve Emir Nasrullah ile görüştü. Görüşmenin ardından da hacca gitti. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 630-633. Müntahabü't-Tevarih'te olayların çarpıtıldığı söylenebilir. Muhammed Ali Han'ın haremine güzel kızları dahil ettiği hususu ve üvey annesi Hanpaşşa ile evliliği konusunda bazı kaynaklarda bilgi vermektedir lakin ikinci üvey anne ve süt annesine tecavüz başka tarihi belgelerde zikredilmemektedir. Müntahabü't-Tevarih'in beyanatlarını esas alacak olursak Muhammed Ali Han'ın akli dengesi yerinde olmayan sapık kişilikli birisi olduğu ortaya çıkar. Akli dengesi yerinde olmayan bir şahsın devlet yönetmesi hele devletin sınırlarını en geniş noktaya çıkartması mümkün olmasa gerekir. Bu hususta akla şu soru gelebilir Muhammed Ali Han sapkın kişilikliydi ve akli dengesi yerinde değildi ancak devlet adamları çok iyi idi. Bu nedenle de devleti iyi yönetiyorlardı, çıkarları gereği de Muhammed Ali Han'ı tahta tutuyorlardı. Bu durum şu şekilde açıklanabilir Ömer Han dönemindeki devlet adamlarının birçoğunu Muhammed Ali han tarafından ya sürgün edilmiş ya da öldürtülürmüştür. Yani kendi saltanatında kendi çalışacağı devlet bürokrasisini kendisi kurmuştur ki, akli dengesi yerinde olmayan patolojik sapık, hasta ruhlu birinin bunu başarması mümkün gözükmemektedir. Bizim niyetimiz burada Muhammed Ali Han'ı aklamak ya da geçmişin yargıçlığını yapmak değildir. Muhammed Ali Han sütten çıkmış ak kaşık olmayabilir. Onun kadınlara zaafı, kumar ve içki gibi kötü alışkanlıkları bulunabilir fakat isnat edilen suçları işlemesi bu kötü alışkanlıklarıyla mukayese edilmeyecek derecede farklıdır. Kanaatimizce Muahmmed Hakimhan Töre babası ve kendisini sürgüne gönderen Muhammed Ali Han'dan eserinde intikam almakta ve onu kasıtlı bir biçimde kötü göstermektedir.

[664] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 630-633.

zikredilen Muhammed Ali Han'ın devlet işlerini boşlayarak kendisinin zevk alemlerine dalması olabilir.[665] Bu hususta kaynaklarda birbirine benzer bilgiler verilmektedir. Özellikle Muhammed Ali Han'ın işret meclisleri ve kadın düşkünlüğü dile getirilir. Kadın düşkünlüğü hususunda Muhammed Ali Han nefisne yenik düşerek birçok kadını nikahına almıştır, nikahına almadığı kadınlarla zina etmiştir.[666] Zina ile yetinmeyen Han, Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan güzel kadın ve oğlanları saraya getirtir ve getirilen kız ve oğlanlara güzel kıyafetler giydirerek onları ziynet eşyalarıyla donatırdı. Eğlencesinin ana unsurunu oluşturan kadınları ve oğlanları sadece ziynet eşyalarıyla donatmakla kalmayan Muhammed Ali Han onlara devlet hazinesinden pay vermekteydi. Muhammed Ali Han'ın özel emriyle getirilen kız ve oğlanlar altından süslenmiş tamburlar ile sabah akşam meşk ederler, yüzlerine hare sürüp birbirlerine şiir okurlardı. Muhammed Ali Han, zevk gecelerinde kendisine eşlik eden bu grubu kimseye göstermez fakat ne yaptıklarından an be an haberdar olurdu. Bezm gecelerinde bu kızlar Han'ın huzuruna gelir, onlara birkaç mahrem eşlik eder, gulam ve mahremler şarap hazırlar ve musiki heyeti de bu mecliste hazır bulunurdu. Bacceler oynar, sabaha kadar yerler, içerler ve sarhoş olurlardı. Bezm meclislerinde tenge ve tillaların kadri kıymeti bilinmeden savrulur, devletin hazinesi israf edilirdi. Muhammed Ali Han memleketin dört köşesinden saraya topladığı güzel kızlarla hazinesinin tamamı harcıyordu. Kendisini eğlenceye kaptıran Muhammed Ali Han, devlet işlerinden uzaklaşmaya başladı. Daha önceleri devlet ricaliyle her akşam görüşen Han, zamanla haftada bir danışmanlarıyla bir araya gelir oldu. Eğlence arttıkça bu buluşma ise ayda bire düştü.[667] Muhammed Ali Han'ın bu işret meclisleri sadece sarayla sınırlı da değildi. Han, gittiği her yere çadır dolusu asker ve haremindeki kadınları götürüyor ve eğlenceye gittiği yerlerde de

[665] Fergana hanları Tarihi isimli eserde Muhammed Ali Han'ın Kaşgar seferlerinden sonra ömrünü zevkü sefa içerisinde cariyelerle eğlenceyle geçirerek gelip geçici arzulara servetini sarf etti belirtir. Ayrıca Devletin Ömer Han'ın bıraktığı kaideler üzere ayakta kaldığını, Muhammed Ali Han döneminin bir gönül hoşluğu olduğunu ve sonraki zamanlarda halkın Muhammed Ali Han'ın kötülüğünden etkilenerek belanın ve fitnenin toplum arasında yayıldığını vurgular. Muhammed Ali Han'ın devlet işlerinden uzaklaşarak av gezilerine birçok asker, soylu atlar, iz süren köpekler, çadır dolusu birlikler ve saçı uzun mahremler ile çıktığını nereye giderse gitsin kadınları beraberinde götürdüğünü kaydeder. Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s. 62;.

[666] Andolip, **a.g.e.**, s. 24[b].

[667]Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e**., s. 11[b].

devam ediyordu.[668] Muhammed Ali Han'a oluşan muhalefetin bir sebebi de onun yanlış kişiler ile yarenlik etmesiydi. Han, kendisine arkadaş olarak kumarbazları ve ayyaşları seçmişti.[669] Kumar oynamayı seven Muhammed Ali Han, ayrıca güvercin besicileriyle vaktini harcıyor, devlet işlerinden uzaklaşarak gereksiz işlere dalıyordu.[670] Muhammed Ali Han'ın işret meclisleriyle meşgul olması, kumar oynaması, güvercin yetiştirmekle vaktini heba etmesi ve kadın düşkünlüğünden rahatsız olan devlet erkanı, Sultan Mahmud'un etrafında birleşerek onu tahttan indirip yerine devleti daha iyi yöneteceğine ya da daha iyi yönlendirebileceklerine inandıkları Sultan Mahmud'u geçirmek istemişlerdi. Durumu anlayan Muhammed Ali Han da kardeşini tehlike olmaktan çıkartmak için Hokand'dan sürgün etmiştir.[671]

İkinci sorunun cevabıyla alakalı ise elimizdeki kaynakların verdiği bilgiler ile kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Biz bu hususta Hakkulu'nun Muhammed Rahim'in ölümüne tepki duyduğunu söyleyebiliriz. Zira boy asabiyeti günümüzde dahi Türkistan'da önemli bir hususdur lakin bu asabiyetin Muhammed Ali Han'a isyana dönüşecek kadar etkili olup olmadığını söylemek mümkün değildir. Her ne kadar Hakkulu Mingbaşı'nın isyanı ya da muhalefetin başını çektiği hususunda kesin bilgi veremesek de bu muhalefetin Muhammed Ali Han'ın sonunu getirecek hamleler yaptığını söyleyebiliriz. Buhara vakayinamelerinden Zafername-i Hüsravide ilerleyen bölümde değineceğimiz üzere iki devletin mücadeleleri anlatılırken Emir Nasrullah'ın Hokand'da Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefetten haberdar olduğu ve Hokandlı casusları sayesinde Han'ın her hamlesini önceden bildiği kaydedilmektedir.[672] Bu casuslar Muhammed Ali Han'a muhalif olan devlet adamları olmalıdır. Ayrıca aynı eserde Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali

---

[668] Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s. 62. Ayrıca kaynakta Muhammed Ali Han, görünüşte ihsan sahibi ve iri cüsseli, heybetli ve bir gamsız şahıs olarak tarif edilir. Muhammed Ali Han'ın işret meclislerini tahtta çıktığı zamanda önem vermediği fakat I. Kaşgar Seferin'den sonra devlert işlerini boşvererek yanlış yola saptığı kaydedilir. Devletin ise babası Ömer Han'ın kaideleri üzerine yönetildiğinin altı çizilir. Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s. 62.

[669] Mirza Alim Müşrif, **a.g.e**., s. 20

[670] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. s. 630-633

[671] Fergana Hanları Tarihi isimli eserde Sultan Mahmud'un sürgünü Muhammed Ali Han'ın işret meclislerine bağlanmaktadır. Kaynağa göre ağabeyinin işret meclislerinden rahatsız olan Sultan Mahmud, onu yanlış yolda olduğu hususunda uyarmıştır. Kardeşinin kendisini uyarmasına sinirlenen Muhammed Ali Han, işret meclisindeki kadınlarında etkisiyle Sultan Mahmud'un idam emrini vermiş lakin Hakkunu bu emrin uygulanmması için anneleri Mahlar Ayim'den ve zadegandan yardım istemesiyle idam hükmü sürgüne çevrilmiştir. Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e**.,18 [b]-21[b].

[672] Anonim **Zafername-i Hüsravi**, s.66-69

Han'ın sürgünde bulunan kardeşi Sultan Mahmud ile de bu casusların sağladığı bilgilerle kendi yanına çektiği belirtilir ki buradan da hareketle muhalefetin II. Kaşgar Seferi sonunda yapamadığı darbeyi Emir Nasrullah'ın aracılığıyla yapmayı denediği sonucu çıkartılabilir. Muhammed Ali Han'a karşı oluşan bu muhalefet onun sadık komutanlarından birisi olan Hakkulu'yu da katlettirmiş olabilir.

3.5. MUHAMMED ALİ HAN'IN KARATEGİN VE DARVAZ SEFERLERİ

Muhammed Ali II. Kaşgar Seferi sonucunda Mançular ile anlaşarak hem Hokand Hanlığı'na Doğu Türkistan'da uygulanan ekonomik ambargoyu kırmış hem de Doğu Türkistan'ın vergilerini toplama imtiyazına sahip olmuştu. 1834-1835 yılına gelindiğinde ise Muhammed Ali Han bu kez de Tacik Bölgesi olarak adlandırılan Darvaz ve Karategin'e sefer düzenledi. Gelişen olaylar ve Hokand vakayinamelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla seferin iki sebebi vardır. Bunlardan ilki vakayinamelerde dile getirilmeyen lakin bizim gelişen olaylardan anlayabildiğimiz ticaret meselesidir. Muhammed Ali Han'ın I. Kaşgar Seferi bölümünde detaylı anlattığımız üzere Hokand Hanlığı, Cihangir Hoca isyanına verdiği destek ve Cihangir'in yakalanması hususunda isteksiz davranmasından dolayı Mançular tarafından Doğu Türkistan ticaretinde ambargoya maruz bırakıldı. Mançular Hokand'a ambargo uygularken devam etmesi gereken ticareti Buhara Emirliği vasıtasıyla Tacik Bölgeleri üzerinden gerçekleştirmek istedi ve bu uğurda Buhara Emirliği'nden Tüccarlar Doğu Türkistan'a davet edildi. II. Kaşgar Seferi sonucunda Mançularla anlaşma imzalayan Muhammed Ali Han, bölgede ekonomik olarak büyük imtiyazlar elde etti. Bu imtiyazları elde etse de büyük ihtimalle karşılaşacağı herhangi bir sorun ve ileride tekrardan ekonomik ambargoya maruz kalma ihitmaline karşın Tacik Bölgesi'ni ele geçirerek Doğu Türkistan'dan gerçekleşen ticarette kullanılabilecek yolların hepsini kontrol altına almak istemiş olacak ki, bu bölgeye bir sefer tertip etti. Mançu belgelerine dayanarak Hokand Hanlığı ve Mançuların ilişkilerini inceleyen Newby'ın belirttiğine göre 1832 yılında iki devlet arasında imzalanan anlaşma tam manasıyla 1835 tarihinde yürürlülüğe konulmuştur[673] ki, bu tarih, bölgenin Hokand kontrolüne geçtiği tarihtir.

[673] Newby, **a.g.e**., s. 199.

Hokand vakayinamelerinde ise yukarıda belirttiğimiz ticaret yolu meseleri dile getirilmeyerek seferin sebebi merhum Alim Han'ın Atalık Bek ismiyle bilinen oğlu İbrahim'in isyan teşebbüsü olarak belirtilir. Alim Han'ın oğulları Atalık Bek ve Murad babaları tahttan indirilince amcaları Ömer Han tarafından katledilmedi. İki şehzade Han'ın emriyle Karategin'e sürgün edilerek Karategin Hâkimi Abdul Aziz Han'ın yanında gözetim altında tutuldu. Üstelik iki şehzadeden Atalık Karategin Hâkimi'nin kızıyla evlendirildi. Ömer Han'ın iki şehzadenin sürgün yeri olarak Karategin'i seçmesinde Abdul Aziz Han ile olan yakın ilişkileri önemli rol oynamış olsa gerekir. Zira daha önce de dile getirdiğimiz üzere Ömer Han'ın yakın ve güvenilir adamlarından Recep Koşbegi'nin başını çektiği bazı devlet adamları Atalık Bek'le irtibata geçerek kendisini Karategin'den Fergana'ya davet eden bazı mektuplar yazdı. Bu yazışmaları öğrenen Atalık Bek'in kayınbabası Karategin Hâkimi onu sıkı kontrol altında tuttu ve söz konusu mektuptan Ömer Han'ı haberdar etti. Durumu öğrenen Ömer Han'da başta Recep Koşbegi olmak üzere Atalık Bek ile irtibata geçmeye çalışan devlet görevlilerini cezalandırdı.[674] Ömer Han'ın ölümüyle yerine geçen Muhammed Ali Han'ın iktidar yıllarında Atalık Bek Karategin'den Şehr-i Sebz'e geçti. Şehr-i Sebz'de hayatına devam eden Atalık Bek bazı devlet adamlarınca[675] çeşitli vaatlerle kandırılarak Şehr-i Sebz'den Hisar'a[676] getirildi.[677]

---

[674] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s.142-143. Alim Han'ın üç oğlu vardı bunlardan en büyüğü Şahruh, Ömer Han tarafından öldürüldü. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 336. Atalık Bek ve kardeşi Murat ise Karategin'e sürgün edildi. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 340. Ayrıca Recep Koşbegi'nin suçsuz olduğunu belirten Hakimhan Töre, bazı devlet adamlarının kendilerine tehdit olarak gördükleri Recep Koşbegi'ni Atalık Bek'i isyana teşvik ettiği yalanını yaydıklarını hatta bu yalanla yetinmeyerek Recep Koşbegi ağzından sahte mektup yazdıklarını belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 412-414.

[675] Encüm at-Tevarih'te bu devlet adamları Hakimhan Töre ve Bahadur Hoca Pervaneci olarak kaydedilir. Bahadur Hoca Pervaneci, Hakkulu Bek ile birlikte Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'u isyana teşebbüs ettirmeye çalıştığı için oğlu Loşkar Hocayla birlikte hacca gönderilmek suretiyle Hokand Hanlığı'ndan sürüldü. Hac vazifesini yerine getirdikten sonra Buhara'ya gelen Bahadur Hoca Pervaneci, Emir Nasrullah'ın hizmetine girdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e.,**, s. 157. Hakimhan Töre ise Muhammed Ali Han iktidarının ilk yıllarında Töre Kurgan, Namangân ve Kosan vilayetlerine Hakim tayin edilmiş lakin kısa bir süre sonra görevinden almıştı. Görevden alınışı esnasında emrinde dört bin iyi teçhizatlı askeri olan Hakimhan Töre'ye yakın adamları isyan etmeyi ve Alim Han'ın oğlu Atalık Bek'i tahta geçirmeyi tavsiye etti lakin kendi ifadesiyle bu teklifi Hakimhan Töre kabul etmedi. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 463-467. Hakimhan Töre'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak onun Muhammed Ali Han'ın iktidarının ilk yıllarından itibaren Atalık Bek ile irtibatlı olduğunu söyleyebilir. Ancak Atalık Bek'i isyana teşebbüs ettirdiğini eserinde kaydetmemesinin gerekçesi olarak da kendini masum göstererek durumu çarpıtmak istemesinin etkisi olduğunu düşünebiliriz. Zira daha öncede belirttiğimiz gibi Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliği hususunda Emir Nasrullah'a şikâyet mektubunu Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud ile kaleme aldığını kaydeden Hakimhan bu durumda sessiz kalması onun bu isyan teşebbüsü içerisinde yer almadığını göstermez. Dikkat edileceği üzere mektup Muhammed Ali Han'ın

Öretepe'nin Hokand Hanlığı tarafından alınması ve Doğu Türkistan ticaretinden II. Kaşgar Seferi sebebiyle mahrum kalınmasının rahatsızlığını duyan Emir Nasrullah ile görüşen Atalık Bek'e, Emir tarafından ordu ve teçhizat sağlandıktan sonra isyan için Karategin'e yani kayınpederinin yanına gönderildi. 1834-35 yıllarında Kulap, Karategin ve Darvaz emirleri, Atalık Bek'in Karategin Hâkimi'nin damadı olmasından dolayı ona yardım etmek için birleşti ve Hokand Hanlığı'nın güney sınırında bulunan Hayırt ve Sır-ı Pul'dan asker topladılar. Bu gelişmeleri haber alan Muhammed Ali Han da derhal orduyu topladı ve orduyu komuta etmeleri için Muhammed Şerif Atalık[678], Muhammed Kulu Pervaneci ve Mirza Rahim Pervaneci'yi görevlendirerek 1834-1835 yılında Atalık Han'ın üzerine gönderdi.[679] Hokand ordusu Kohistan'ın dar geçitlerinden ilerleyerek Karategin'e ulaştı. İki ordu karşılaştı[680] ve gerçekleşen savaşın neticesinden Hokand ordusu galip geldi.[681] Savaşı kaybeden Darvaz ve Kulap hâkimleri kendi bölgelerine çekilirken Karategin Hâkimi

---

yanlışlarından dolayı Emir Nasrullah'a yazılmış ve okuyucuya suçlunun Han olduğu gösterilmişti. Burada ise eğer böyle bir şeyi yaptıysa suçlu Hakimhandır yani kendisini suçlu duruma düşürecek bir olayı ya da detayı kaydetmemesi oldukça normaldir.

[676] Hakimhan görüşmenin Karşı şehrinde gerçekleştiğini belirtir. Ayrıca Atalık Bek'in Karategin'de isyan hazırlıklarına başladığı sırada Muhammed Ali Han'ın durumdan haberdar olarak ordu gönderdiğini kaydeden Hakimhan Töre, Hokand ordusunun Karategin'e ulaşmasından iki gün önce Atalık Bek'in Hisar üzerinden Karşı şehrine giderek Emir ile görüştüğünü kaydeder. Görüşmede kendisinin de bulunduğunu belirten Hakimhan eserinde görüşmenin detayını vermeyerek Atalık Bek'in görüşmeden sonra Buhara'ya gittiğini söyler. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 634-635. Hakimhan'ın kayıtlarına göre Atalık'ın isyanında kendisinin dahli olmadığı gibi şehzadeyi isyana Emir Nasrullah teşvik etmemiş lakin onu himaye etmiştir. Nalifkin de eserinde Hakimhan'a benzer bilgiler verir. Ona göre Alim Han'ın oğulları Atalık Bek ve Murad Bek ikamet ettikleri Şehr-i Sebz'den Karategin'e gelerek isyan hazırlıkları yapmaya başlamıştı. İsyan hazırlıklarından haberdar olan Muhammed Ali Han bölgeye bir ordu gönderdi. Hokan ordusunun geldiğini öğrenen şehzadeler bölgeyi terk etti ve Buhara'ya geri döndü. Ayrıca Nalifkin ismini vermediği bazı kaynaklarca şehzadelerin savaş istemeyen Karategin halkı tarafından sürgün edildiğini bildirir. Nalifkin, **a.g.e**.,s. 135. Her iki kaynakta açıkça belirtilmese de Buhara Emir'i Narullah bu isyana destek vermiş olmalıdır. Zira şehzadnin yaşadığı yer yani Şehir-i Sebz Buhara kontrolündeki bir şehirdir ve şehzadeler Hokand ordusu karşısında tutunamayacaklarını anlayınca yine Buhara'ya kaçmıştır.

[677] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s.157.

[678] Müntahabü't-Tevarih'te Muhammed Şerif Atalık'ın unvanı Koşbegi olarak kaydedilir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**,s . 634.

[679] Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 157-158.

[680] Müntahabü't-Tevarih'te kaydedildiğine göre Darvaz ve Karategin yöneticileri Hokand ordusunun saldırısını beklemedikleri için hazırlıksızdı. Hokand ordusu bölgeye geldiğinde Darvaz'ın yöneticisi SultanMahmud Darvaz ve Karategin'den asker toplayarak Hokand ordusunun karşısında çıktı. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 635.

[681] Nalifkin Muhammed Şerif Koşbegi'nin yardımına Merginân Valisi Muhammed Kuli Bek'in yetiştiğini ve bu sayede zaferin kazanıldığını, Karategin topraklarının tesadüfen Hokand Hanlığı'na katıldığını bildirir. Nalifkin, **a.g.e.**, s.135

ise Buhara Emirliği topraklarına kaçmayı başardı.[682] Meydan muharebesinde alınan galibiyetin ardından Hokand ordusu, Karategin'in tüm kalelerini zapt etti. Muhammed Ali Han'ın emriyle Muhammedkulu Pervaneci, Karategin Hakimi tayin edildi ve bütün ordu Hokand'a döndü.[683] Bu dönemde Hokand Hanlığı'nın yönetiminde etkili olan Azimcan Bay tutuklandı ve mal varlığı müsadere edildikten sonra Taşkent'e gönderildi. Taşkent'te ulaştıktan sonra ise öldürüldü.[684]

Darvaz ve Karategin'in hakimiyet altına alınmasından kısa bir süre sonra Hakim Muhammedkulu Pervane'ci görevinden azledilerek yerine Mirza Rahim Pervaneci atandı.[685] Mirza Rahim Pervaneci kısa bir süre sonra vefat edince bölgeye bu kez de daha önce Öretepe şehrini yöneten Şahi Pervaneci Hakim olarak gönderildi.[686] Öretepe'ye ise Kerimkulu Dadhah Hakim oldu. Şahi Pervaneci, Hokand Hanlığı'nın topraklarına yeni katılan Toharistan Bölgesi'nde, Kulop Valisi'nin Karategin topraklarına saldıracağı istihbaratını alınca durumdan Muhammed Ali Han'ı haberdar etti.[687] Bu istihbarat üzerine Muhammed Ali Han,

---

[682] Hakimhan Töre,**a.g.e**, s. 635. Hüdayarhanzadeye göre Karategin Hâkimi'yle birlikte Atalık Bek'de Buharaya kaçtı. Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 157.

[683] Hakimhan'ın belirttiğine göre Muhammed Ali Han bu galibiyeti büyük bir başarı olarak gördü ve muhabbet meclisinde bulunan kumarbazlara ve güvercin oynatıcılara 'İnsanlar bilmeden benim eğlence tertip etmeme karşı gelirler, bunların münasip olmadığına inanırlar. Aslında ben birkaç defa test ettim ki, ne zaman oruç tutsam, namaz kılsam ve sevap işlesem işlerim rast gitmiyor, aksine hep ters gidiyor. Ne kadar çok günah işlersem, o kadar işlerimde başarılı oluyorum." dediğini belirtir. Ardından da Muhammed Ali Han ile alakalı o Allahsız şeytan, çok geçmeden bütün o başarılı işlerine rağmen bertaraf olacağını nerden bilebileceğini hiçbir zaman salih amellerin saadetli yollarından gitmediğini tüm verilmiş dostane tavsiyeleri kendine karşı isyan olarak gördüğünü belirtir. Muhammed Ali Han ile alakalı bu ağır ithamları Hakimhan'ın kendisine olan nefretini ve muhalefetini göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Kanaatimizce bu ifadeler abartılıdır ve düşmancadır. Hakimhan Töre,**a.g.e,** 636.

[684] Hakimhan Töre, **a.g.e**, 636-637. Nalifkin Karategin Hâkimbek'inin değişiminden bahsetmez ve bu olaylar gerçekleşirken bölgenin Hakiminin Muhammed Şerif olduğunu kaydeder. Ayrıca Nalifkin her ne kadar Tacik bölgeleri Hokand hakimiyetine alınsa da Muhammed Ali Han'ın yönetiminden halkın memnun olmadığı saraydaki rezillikler, acımasız idamlar ve din adamlarının tahrikleri sonucunda Han'a karşı bir suikast gerçekleştiğini belirtir. Nalifkin, **a.g.e**, s.135.

[685] Encüm at-Tevarih'e göre Karategin Hakimliğine atanan Mirza Rahim Pervaneci Merginân Hakimiydi ve söz konusu Hakimdeğişikliği 1835 yılında gerçekleşti. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, dipnot 285, s. 198.

[686] Bu atama 1837-1838 yıllarında gerçekleşirmiştir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, dipnot 286, s. 198.

[687] Encüm at-Tevarih'te bu isyanın sebebinin Atalık Bek olduğu belirtilir ve olayın gelişimi şu şekilde anlatılır. Hakimhan Töre ve isyan sonucunda Fergana'dan kaçıp Buhara Emir'i Nasrullah'a sığınan bazı kişiler Atalık Bek'i Kulap ve Darvaz'a göndererek burada isyan etmesini sağladılar. Atalık Bek Kulab'a geldi, bu şehrin Hakimi de onu destekliyordu. Karatekin Hakimi Şahi Parvanaçi, bu durumdan Fergana Hükümdarı Muhammad Ali Han'ı haberdar etti. Muhammed Ali Han Gulam Şah Koşunbegi Badahşani'yi büyük bir orduyla bu isyanı bastırmak için derhal Karatekin Bölgesi'ne gönderildi. Darvaz Hakimi kuvvetleriyle Şehzade Atalık Bekle birleşmek istesede Fergana ordusunun komutanları erken davrandılar ve Kulab ile Darvaz arasında bulunan geçidi kapatıp birleşmeye engel

Muhammed Şerif Koşbegi'nin[688] komutasında Hokand ordusunu Karategin'e gönderdi. Hokand ordusu Karategin'e ulaştığında Hakim Şahi Pervaneci'de orduya katıldı. Fergana askerleri Kulop üzerine yürüdü. Bu durumu öğrenen Kulop Hakimi Dovulbey'in oğlu bin Kattabey, kızını Muhammed Ali Han'a vererek Hokand ordusunun harekâtını durdurmayı denedi. Darvaz Hakimi de Muhammed Ali Han'a hediyeler göndererek tabiliğini bildirdi. Bu durum üzerine Kulop ve Darvaz hakimleri kendi görevlerinde bırakıldı. Katta Han'ın kızını ve Darvaz Hakimi Sultan Mahmud'u yanlarına alan Fergana ordusu, Hokand'a doğru yola çıktı. Yolculuk esnasında Sultan Mahmud Han vefat etti.[689] Muhammed Ali Han, gelişen bu olaylardan çok memnun oldu.[690] Böylece Tacik bölgelerinin bir kısmı da Hokand Hanlığı hâkimiyetine girmiş oldu.

Sonuç olarak Muhammed Ali Han, Karategin ve Darvaz seferleriyle hakimiyet sahasını güney bölgelerine doğru genişletti. Öretepe'nin alınmasından sonra Karategin'in Hokand topraklarına katılmasıyla Buhara Emirliği'nın sınırlarına bir adım daha yaklaşan Muhammed Ali Han, Zaferşân Vadisi'ni ciddi manada tehdit eder hale geldi.

3.6.MUHAMMED ALİ HAN'IN OSMANLI DEVLETİ İLE TESİS ETTİĞİ MÜNASEBETLER

Muhammed Ali Han'ın yirmi yıllık iktidarı döneminde Osmanlı Devleti'yle tesis edilen münasebetlerin ana gayesi Kazak bozkırlarında Rus tehlikesinin baş göstermesi ve bu tehlikeye karşı İslam dünyasının en güçlü devleti olan ve bütün Müslümanların Halifesi sıfatını taşıyan Osmanlı Sultanı'ndan yardım istenmesidir. Bu uğurda Osmanlı Pahitaht'ı İstanbul'a üç elçi gönderen Muhammed Ali Han, Rus tehlikesinin yanı sıra kendisinin ve devletinin Osmanlı Sultanı tarafından tanınmasını

---

oldular. Şahi Parvanaçı Darvaz'ı, Beklerbegi ise Kulab'ı zapt etmek için harekete geçtiler. Bu durum üzerine Atalık Bek tekrar Buhara'ya kaçmak zorunda kaldı. Bu zaferin ardında Gulam Şah "Leşker Beklerbegi, Şahi Parvanaçi ise "Ünlü Şahi Bek" ("Şohibek-i Nomvar") unvanlarına laik görüldü. Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 162-163.

688 Encüm at-Tevarihe göre ordu komutanı Gulamşah Koşbegidir. Hüdayarhanzade,**a.g.e**, s. 162.

689 Hüdayarhanzade yolda vefat eden Mahmut Han'ın yerine abisinin hakim olarak atandığını kaydeder. Mahmud Han'ın ailesine Hokand'da yer tahsis edildiği ve kendilerine maaş bağlanıp rütbe verildiğini belirtir. Ayrıca Kulab hakimi görevinde bırakılırken oğlu Katta'yı ve torunu Hokand'a gönderildi. Kolap Hakiminin torunu Merginân Valisi olarak görev yapan Muhammed Ali Han'ın oğlu şehzade Muhammed Emin ile evlendirildiğini kaydeder. Hüdayarhanzde, **a.g.e**, s. 163

690 Hakimhan Töre, **a.g.e**, s.637-638.

hatta Türkistan'ı tek çatı altında birleştirmek için Osmanlı'nın desteğini sağlamayı murad etmiştir. Osmanlı sarayına gönderdiği elçiler vasıtasıyla Mançular ile olan uğraşları, Kazak bozkırlarında Ruslar'a karşı yürütülen iktidar mücadelesini Halife'ye bildirerek itibar kazanmayı denemiştir. Bu çabalarının karşılığı olarak Halife'den ilerleyen satırlarda dile getireceğimiz üzere Hanlar Hanı unvanını talep eden Muhammed Ali Han bu unvanla Halife adına bölgeyi yönetmeye talip olmuş ve bu unvan yoluyla Türkistan'da diğer devletlere karşı üstünlük kurmayı hedeflemiş olmalıdır. Talep edilen unvanın dışında Halifeden top, topçu ustası, subay, modern harp taktiği kitaplarının temininin istenmesinin nedeni Ruslar ile girişilen iktidar mücadelesidir.

Hokand vakayinameleri, Muhammed Ali han döneminde Osmanlı sarayına ilk defa 1836 yılında Abdurrahman Şerbetdar ve Domla (hoca) Ernazarbey'in çeşitli hediyeler ve kumaşlarla Hokand elçisi olarak gönderildiğini[691] belirtse de Osmanlı belgelerinde Hokand'dan Muhammed Ali Han döneminde yukarıda da belirttiğimiz üzere üç elçi gönderildiği kaydedilir. Muhammed Ali Han döneminde İstanbul'a gönderdiği ilk elçi hac vazifesini yerine getirmek için İstanbul üzerinden Haremeyn'e gitmek üzere yola çıkan Seyid Bahadur idi. Bu elçi 1834 yılında hem hac vazifesini yerine getirmek hem de II. Mahmud (1808-1839)'a Muhammed Ali Han'ın bağlılığını bildirmesi için vazifelendirilmiştir.[692] Hakkulu'nun idamından sonra Muhammed Ali Han'ın baş veziri konumundaki Seyid Bahadur, İstanbul'a ulaştıktan sonra Mâbeyn-i Humâyûn'daki resmî törene katılmıştır. Gerekli görüşmeleri ve takdimleri gerçekleştiren Seyid Bahadur, küçük oğlunu yerine vekil bırakarak kendisi hac vazifesini gerçekleştirmek üzere Harem-i Şerif'e gitmiştir.[693] Muhammed Ali Han döneminde gönderilen ilk elçi olan Seyid Bahadur, elçilik vazifesinden çok hac görevini yerine getirmek için İstanbul'dan Haremeyn'e giden bir devlet görevlisidir. Anlayabildiğimiz kadarıyla sadece Muhammed Ali Han'ın Halife II. Mahmud'a bağlılığını bildirmesi için Han tarafından görevlendirilmiştir.

Seyid Bahadur'dan sonra Muhammed Ali Han tarafından Osmanlı sarayına gönderilen ikinci elçi Mehmed Şerif'tir. İstanbul'a 1836 yılında ulaşan Mehmed

[691] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**, s. 127; Mirzo Olim Mahdûm Hoci,**a.g.e**, s.94.
[692] Abdulkadir Macit, **a.g.t,** s. 84.
[693] Abdulkadir Macit, **a.g.t.**, s. 84-85.

Şerif, Muhammed Ali Han'ın Halife'ye biatını bildirmiştir. Muhammed Ali Han'ın Mehmed Şerif'i İstanbul'a elçi olarak göndermesindeki tek amaç bağlılığını bildirmek değildir. Muhammed Ali Han bu elçi vasıtasıyla Osmanlı Sultanı'ndan onun yerine Türkistan'ı yönetmek için Hanlar Han'ı unvanını istemiştir. Ayrıca Rus İmparatorluğu ile Kazak bozkırlarında yürüttüğü mücadele hakkında Padişahı bilgilendirmek ve Ruslara karşı kullanmak için top, top ustası ve topçu subayı talebinde bulunmuştur. Hokand elçisi İstanbul'a ulaştıktan sonra Bab-ı Âli'de Sadrazam ve Baş Vekil ile bir mülakat gerçekleştirdi. Mehmed Şerif, Muhammed Ali Han'ın Padişah'a yazdığı Farsça mektubun tercümesinin yapılması ve mektupta yazan hususların görüşülmesi maksadıyla Sadrazam'a teslim etti.[694]

Mehmed Şerif'in Muhammed Ali Han'ın mektubunu teslim etmesinden sonra Osmanlı sarayında konu üzerine görüşmeler yapıldı ve Muhammed Ali Han'ın taleplerine Sadâretten gelen Nişân-ı Hümâyûn'la bir cevap verildi. Verilen cevap ise şu şekildedir. "Pâdişâhlık makamı karşısında bu derece bağlılık ortaya koyan, İslam beldelerindeki muhafızları ile İslam'ın ve Devlet-i Aliyye'nin koruyuculuğunu yapan Pâdişâh ve makamına hürmet ve muhabbetini ifade eden, dindar bir Müslüman olan Hokand Hâkim'i Seyyid Ebu'l-Gazi Muhammed Ali Han, tüm mahallerde "Hanlar Hanı" unvanını zâtında elde etmiştir. Ayrıca şerefli, izzetli oğlu Muhammed Emin, reşid bir yaşta, fazileti ile şöhret bulmuş olup, oğlu için de "İller Hanı" ünvanını talep ettiğinden dolayı bu ünvanı da oğluna vermiş bulunmaktayım. Bundan sonra adı geçen Han, her hususta pederinin (Ömer Han) yüksek vasıfta barındırdığı hususu, etraftaki Emirlerin üzerine, bu fermanı ortaya çıkararak onları razı etmeye çalışmalı, bu karara itibar etmelerine gayret etmeli, ihtilaf edilen konularda kanunlar neyi gerektiriyorsa icrasının yerine getirilmesini sağlamalıdır. Ayrıca bol bol ikramda bulunarak üstün bir kuvvet ortaya koymalı ki kendisine itimat etme sağlansın…"[695]

Söz konusu Nişân-ı Hümâyûn'da Muhammed Ali Han'a talep ettiği "Hanlar Hanı" ve oğlu Muhammed Emin Han'a "İller Hanı" unvanlarının verildiği belirtilmesine rağmen yürürlüğe konulmamıştır. Zira Mehmed Şerif'den sonra İstanbul'a Muhammed Ali Han tarafından gönderilen Hokand elçisi Zâhid Hoca yine aynı unvanların bu kez sınırları daraltılarak Muhammed Ali Han ve Muhammed

[694] Abdulkadir Macit, **a.g.t**., s. 85.
[695] Fahri Solak, **a.g.e**., s. 120.

Emin Han'a verilmesi hususundaki mektubu sadarete iletmiştir. İsteklerinden anlaşıldığı üzere Zâhid Hoca'nın da İstanbul'a geliş amacı Mehmet Şerifle aynıdır. İlk elçiyle elde etmeye yaklaştığı unvanların yanı sıra askeri talepleri de Muhammed Ali Han adına Padişah'a iletmiştir.

Muhammed Ali Han 1837 yılında ülkesinde meydana gelen olayları anlattığı ve unvan isteklerini yinelediği bir mektup hazırlayarak Zâhid Hoca aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne iletti.[696] Muhammed Ali Han'ın Osmanlı Padişahı'na kaleme aldığı Farsça mektupta Padişah'a güzel sözlerle hitap ettikten sonra Din-i Mübin-i İslam'ın ve Devlet-i Aliyye'nin kulu olduğunu belirterek kafir ve facirlere karşı verdiği mücadelede iftihar edilecek bir durumda olduğunu ifade etmiştir.[697] Zâhid Hoca, Muhammed Ali Han'ın mektubunu taktim ettikten sonra gerekli yerleri izah etmiş ve Hokand ordusunun eğitiminde gerekli öğretmen ve eğitim malzemesi talep etmiştir. Hokand Hanı Muhammed Ali, Osmanlı Devleti'ne bu ricaları elçisinin şifahen arz etmesi talimatını vermiştir. Bunun için elçi Zâhid Hoca sadarete başvurarak Muhammed Ali Han'ın ricalarını Mabeyn-i Hümâyun'da sözlü olarak şu şekilde arz etmiştir. "Hanımız idaresinde bulunan memleketlerin bir tarafı Buhâra, bir tarafı Çin-i Maçin ve diğer tarafı da Rusya devletidir. Buhâra ile daima sulh içinde bulunmaktayız. Çin'e karşı hareket ettiğimizde onların da hareket edeceği ve biz hareket etmezsek onlarında hareket etmeyeceği kanaatindeyiz. Hattâ Kâşgar ve Hoten ve diğer yedi şehir Çinlilerin elinde iken arada kavga çıkmasın diye oralara şeriatle ilgi memurlar bizim tarafımızdan tayin edilmekte ve hattâ. Çin hükümeti bizim hükümdarımıza bir nevi para da vermektedir. Fakat Rus Devleti uzun zamandan beri Deşt-i Kıpçak'ın konargöçer ahalisinin Töre (başbuğ)'lerini ve bazı hanlarını para ile başka türlü hile ile kendi tarafına çekmiştir. Deşt-i Kıpçak hanlarının bazıları ise bizim Hanlarımıza bağlı olup vergi verirler. Bazıları da hiçbir

---

[696] Bu elçilik heyeti İbretü'l havakinde belirtilen heyettir. Seyahat sırasında Abdurrahman Şerbetdar vefat etmiş Domolla Ernazar ise sağ sağlim Hokand'a ulaşmıştır. Niyâz Muhammed Hokandî **a.g.e**, s. 127; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**, s. 94. Demezon elçinin geri dönüş yolunda İran'da vebadan vefat ettiğini ve Domolla Ernazar'ın Abdurrahaman Şerbettarın oğlu olduğunu belirtir. Demezon, **Zapiski**, s. 69. Ayrıca İbretü'l Havakin'e göre elçiler 1837 yılında yola çıkmış, 1838 yılında Hokand'a gelmiştir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e,** s. 127; Mirzo Olim Mahdûm Hoci,**a.g.e,** s.94. Osmanlı belgelerinde ise verilen tarihlere göre görüşmeler 1839 yılında gerçekleştirilmiştir. Fahri Solak, **a.g.e.**, s.126; Yusuf Sarınay, **a.g.e**., s. 41-42. Demezon ise elçilerin gidiş tarihini 1831 olarak kaydetmektedir. Demezon, **Zapiski**, s. 69. Osmanlı belgelerinde kaydedilen Zâhid Hoca Domolla Ernazar olmalıdır.

[697] Abdulkadir Macit, **a.g.t**., s. 88.

tarafa bağlı olmayarak kendi başlarına gezerler". Mülakatı yapan Örfi Efendi elçinin açıklamalarının ardından şu soruyu sormuştur "Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu sekiz milyondur. Bunun ne kadarı Han hazretlerine ne kadarı Rusya Devleti'ne bağlıdır ve ne kadarı kendi başlarınadır? Beş on sene önceye Hokand'a yirmi günlük mesafede Bedenvent adlı çölün başında Rus Devleti bir planga inşa etmiştir. Ve Han hazretleri oraya asker göndererek bu plangayı yıkmış ve Rus askerini oradan uzaklaştırmıştı. Şimdi durum nasıldır?" Örfi efendinin bu sorusu bize Mehmet Şerif'in elçiliğinde Kazak bozkırlarında Ruslarla girişilen mücadelenin daha evvel Osmanlıya bildirildiğini göstermektedir. Elçi bu sorulara cevap olarak şunları söylemiştir "Deşt-i Kıpçak'ın nüfusu ve Hanımız ile Rus Devleti'ne ne miktarının tabi ne kadarının kendi başlarına bulunduğu malum değildir. Benim buraya yola çıkışımdan iki gün önce vaktiyle yıktırıldığı söylenen planganın yerine Rusya'nın tekrar bir planga inşa ettikleri, gelip giden tüccarlardan duyulduğunda Hanımız, durumu öğrenmek için o tarafa adam göndermişti. İşte sizin de söylediğiniz sakıncaları gidermek gerekti. Bizim askerimizin hepsi süvari olup, piyademiz yoktur. Birkaç seneden beri Hindistan'dan gelen Kerim Han vasıtası ile Avrupa usulünde piyade ve topçu talimine başladık. Fakat askere cebren değil kendi istekleriyle yazılan beş yüz piyade neferimiz ve takım olarak "Çarha" topu takımı on ikiye yükselmiştir. İnşallah Padişâhımız sayesinde ahali buna alışıp, sayı da günden güne artacaktır. Hanımızın taraf-ı şâhâneden talepleri şunlardır: I- bir Serasker ve Başkumandan olarak Pâdişâhımızın yüksek nişanlarına layık bulunarak tabiliğe kabul buyrulduğu 7-8 seneden beri, diğer tabi bulunanlar gibi rütbece yükseltilmeye hak kazanmış bulunduğu için Nâme-i Hümâyûn'da Hanımızın Fergana Ülkesi, Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Deşt-i Alay Kırgızları'nın "Hanlar Hanı" unvanıyla hitap buyrulması, bu vesileyle, kendi başına hareket eden İl Hanlarına nasihat ederek onları itaate davet etmenize müsaâde buyrulması; II- on iki yaşında tek oğlu ve veliahtı olan Muhammed Emin Han'a dahi İller Hanı unvanının lütuf buyrulması. III- İki piyade, iki süvari ve iki topçu talimcisi gönderilmesi. Eğer bu mümkün olmazsa, piyade, süvari ve topçu talimlerine ve diğer savaş tekniğine dair basılmış ve basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyrulması. Bâkî emr u fermân hazret-i men lehü'l-

emirindir. [698] Taleplerden anlaşıldığı üzere Muhammed Ali Han, Rus İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü mücadelede askeri olarak kendisini yeterli görmemekte ve Osmanlı'dan Avrupa tarzında ordu oluşturmak için destek istemektedir. Bunun dışında Deşt-i Kıpçak Kazakları'nın Han'ı unvanının elde edilmesiyle Rusya'ya karşı hakimiyetinde olmayan Kazaklar üzerinde de hak iddia etmesi kolaylaşacak ve bu mücadelede Osmanlı'nın Hokand'ın yanında yer aldığı belgelenmiş olacaktır.

Sadâret baş tercüman Örfi Efendi, Hokand elçisiyle gerçekleştirdiği bu mülakat bir tezkire ile Padişâhın sır katibine arz ederken şu mütalâda bulunmuştur. "Görüldüğü üzere elçinin istediği hususların bir kısmı şu an içinde bulunduğumuz şartlarda yerine getirilmesi mümkün olmayan şeylerdir ve bir kısmı da düşünülmeye muhtaç şeyler olduğundan aceleye getirilmemesi ve görüşülüp karar verilmesi gerekir. Elçi Padişâhımızın huzuruna çıktığı zaman kendisine Hokand Hanı'nın Padişâhımıza bağlılığından memnuniyet duyulduğunun belirtilmesine müsaade buyrulması".[699]na karar verilmiştir.

Sadâretin bu mektubuna Padişâhın sır kâtibi şu notları düşmüştür: "Elçiye takdirinden talep ettiği hususların Vekiller Meclisi'nde müzakeresinin gerekli olduğu Padişâh tarafından irade buyrulduğu bildirilsin. Ayrıca bu müzakerelerde ne karar verilir ise yine Padişâhımızın izniyle bu kararın yerine getirileceği elçiye anlatılsın… meclis kararının kısa zamanda alınıp neticesinin yine kendisine bildirileceği ve Hokand Hanı'na da gerekli nâmenin yazılacağı münasip dille izah edilsin."[700]

Bu yazışmalardan sonra meselenin ilgili Vekillerin de katılımıyla Mecliste görüşüldüğü, Harbiye Nâzırı'nın Sadârete yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Harbiye Nâzırı'nın mektubunda "Bilindiği gibi Mecliste müzakere olunduğu üzere Hokand hükümetinin istediği muallimler ile harbe dair kitapların gönderilmesi Osmanlı saltanatının şevkatine uygun olacağından istenen muallimler ile kendilerinin işlerine yarayacak birkaç tane harb kitabının gönderilmesi hususunda Padişah'ın izni alınarak daha önce tekaüt olan ve gitmek isteyenlerden muallim seçilip gönderilmesi

[698] Mehmet Saray, **a.g.e**, s. 126; Yusuf Sarınay, **Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar),** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, s. 41-42.Belgenin orijinali için bkz, Fahri Solak, **a.g.e.**, s. 127.
[699] Abdulkadir Macit, **a.g.t.**, s. 90; Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 56.
[700] Mehmet Saray, **a.g.e**., s. 56; Abdulkadir Macit, **a.g.t.**, s. 90.

hususunda sizlerle haberleşip gereğinin yapılması ve adı geçen kitapların birkaç tanesinin gönderilmesi hususunda Padişâh'ın irâdesinin çıkmasiyle gereğinin icrası hususunda emir efendimizindir.[701]

Harbiye Nâzırı'nın yukarıda belirttiğimiz mektubunda dile getirdiği ve Meclisin Hokand'a gönderilmesini uygun bulduğu öğretmenler ve harp teknikleri ile alakalı kitapların gönderildiğine dair arşivlerde bilgi bulunmamaktadır. Büyük ihtimalle Harbiye Nâzırı ve Meclis Hokand'a topçu subayı gönderilmesini uygun bulmuş lakin Sadaret bunu onaylamamıştır. Topçu subayı ve harp taktikleri kitaplarının gönderilmesi yerine memleketlerine dönmek isteyen Hokand elçilerinin bu isteğini Padişâh'a arz eden Sadrazamın telhisinde de Hokand elçilerinin amacının Muhammed Ali Han'ın Müslümanların Halifesi olan Padişah'a biatını bildirmek olduğu belirtilerek Hokand Hanlığı'nın Mançular ile gerçekleştirdiği cihaddan dolayı Muhammed Ali Han'a bir adet kılıç ile gerekli namenin yazılmasının uygun olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca aynı telhiste memleketlerine dönecek olan Hokand elçilerine yol harcırahı olarak elli bin, yanlarında bulunanlara da on bin kuruş verilmesi gidecekleri mahallin mesafesine göre uygun görülmüştür.[702]

Padişah bu telhisi gördükten sonra şu talimatı vermiştir. "Benim Vezirim, Vakıa bu Hokand ahalisi dindar adamlardır; bâ-husus bu kadar uzak, mesafeden sadakatlerini izah için gelmiş oluyorlar. Bu suretle Hanları ve gerek kendi haklarında istekleri doğrultusunda muamele yapmak münasip olacağından nişanlar ile bir adet kılıç, darbhane-i âmiremizde îmâl ettirilerek verilmesini uygun bulmaktayım. Harcırahları dahi be-canib-i mirîden vecihle îta olunsun".[703]

Mehmet Saray, Osmanlı Padişahı üzerinde iyi bir intiba bırakan Hokand Han'ı Muhammed Ali ve Hokand ahalisinin İstanbul'da kazandığı itibarın Buhara Emiri Nasrullah'ın kıskançlığına sebep olabileceğini dile getirmektedir.[704] Mehmet Saray bu konuda hiç de haksız değildir. Zira Muhammed Ali Han'ın elçileri Hokand'a dönerken istikametleri üzerindeki Buhara Emirliği'nin sınırları içinde gördükleri muamele bu kıskançlığı apaçık göstermektedir. Demezon'un aktardıklarına göre Hokand elçileri Buhara'da İsmail Hoca kervansarayında

[701] Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 57.
[702] Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 57-58.
[703] Mehmet Saray, **a.g.e**., s. 58; Abdulkadir Macit, **a.g.t.**, s. 91-92.
[704] Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 58.

konaklıyorlardı. Osmanlı Padişahı'nın Muhammed Ali Han'a hediye olarak muhteşem bir kılıç gönderdiğini duyan Emir Nasrullah, bu kılıcı görmeyi arzuladı ve elçinin oğluna kılıcın kendisine gönderilmesini emretti. Elçinin oğlu Han'ın isteğinin mümkün olmadığını çünkü kılıcın bizzat Halife'nin kendi mührüyle mühürlenmiş bir muhafaza içerisinde bulunduğundan kendisinin mührü kıramayacağını çünkü Hokand'a döndüğünde kellesinin vurulmasını istemediğini belirtti. Olumsuz cevap karşısında hiddetlenen Emir ona kılıcı muhakkak görmek istediğini, kılıcın kendisine iletmesini emretti. Bu emre elçinin oğlu şöyle cevap verdi "Eğer Emir, efendisi ve Halife (Sultan)'ın mührünü koparark kati bir şekilde onun üzerine tecavüz etme ve Hokand Hanını aşağılamak niyetindeyse o zaman bu kılıca güç kullanarak sahip olmalıdır çünkü gönül rızasıyla kendi sahibinden başka kimsenin eline almaması gereken bu kılıcı Emir'e vermeye rızam yoktur." Bu cevap üzerine Emir Nasrullah derhal Hokand elçisinin oğlunun şehirden kovulmasını emretti ve ona Hokand'a İstanbul'a gittiği yoldan dönebileceğini ima etti. Onun maiyetiyle birlikte Türkmenlerin eline düşeceğini ve öldürüleceğini sanıyordu fakat Hokand elçileri Buhara'dan kovulduktan sonra sağ salim Hive'ye ulaştı. Hive üzerinden Hokand'a gelen elçiler Halife'nin Muhammed Ali Han'a gönderdiği kılıç, berat ve Halife'nin vermiş olduğu padişahlık elbisesini ulaştırdı. Elçi hediyeler ile Hanın huzuruna ulaştığında meclis toplanarak, gönderilen elbiseyi Han'ın üzerine giydirdi. Bu kutsal elbise hatırına Han tüm vezirler ve emirlere, amu haslara *(sıradan kişiler ve alimler)* temiz elbiseler giydirdi, eğlence tertip ederek, tüm halka yemek dağıttı.[705] Böylelikle Muhammed Ali Han, Halife'den istediği unvanları, topçu subayı ve harp taktiği ile alakalı kitapları elde edemedi lakin onun yerine bir kılıç ve bir gömlek kendisine hediye edildi. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere son elçilik heyetinden sonra Muhammed Ali Han, Osmanlı Padişahı'nın istediklerini kendisine vermeyeceğini anlamış olmalıdır ki yeni bir elçi göndererek isteklerini yinelememiştir.

Yukarıda üzerinde durduğumuz Muhammed Ali Han'ın Osmanlıya gönderdiği üç elçinin istekleri ve verilen cevapları kısaca özetleyecek olursak Muhammed Ali Han Osmanlı Padişahı'ndan askeri olarak piyade ve topçu sınıfı oluşturabilmek için öğretmen ve harp tekniklerini anlatan kitaplar talep etmiş bu

[705] Niyâz Muhammed Hokandî**, a.g.e**, s. 127.

durumun gerekçesi olarak da Rusları göstermiştir. Ayrıca Osmanlı hakimiyetine dahil olarak İslam Halifesi'nin taktiriyle bölgedeki Müslüman ahali üzerinde bir üstünlük kurma niyetinde olduğu talep ettiği Hanlar Hanı unvanından anlaşılmaktadır. Oğlu Muhammed Emin'e verilmesini talep ettiği İller Han'ı unvanıyla üstünlük sağladığı topraklardaki yöneticilerle oğlunun siyasi olarak aynı statüye kavuşmasını ve kendisinin de bunların üzerinde bir Han olarak telakki edilmesini istemiştir. Muhammed Ali Han'ın topçu subayı ve harp taktikleri hususundaki isteklerini Kazak bozkırlarındaki mücadele için kullanacağı sonucu çıkartılabilir. Zira bir sonraki bölümde üzerinde duracağım gibi Hokand Hanlığı ile Rus İmparatorluğu Kazak Cüzlerine hâkim olabilmek için birbirleriyle mücadele etmiştir. Eğer Muhammed Ali Han, Deşt-i Kıpçak Kazakları'nın Hanı olarak Halife tarafından onaylansaydı Hokand burada vereceği mücadeleye dini bir kimlik kazandırabilir ve Ruslara karşı Osmanlı'nın yanlarında olduğunu ve Halife tarafından buraları yönetmekle memur edildiğini iddia edebilirdi. Muhammed Şerif'in elçiliği neticesinden her ne kadar bu siyasi isteğe Osmanlı sarayı tarafından olumlu cevap verilse de bu uygulamaya geçmemiş, yine aynı taleplerle Hokand elçisi Zâhid Hoca İstanbul'a gelmiş fakat bu istekleri kabul ettirememiştir. Osmanlı Devleti tarafından bu istekler kabul edilmese de Muhammed Ali Han İstanbul'da itibarını arttırarak Hanlar Hanı unvanını almak için önemli yol katetmiş, Halife'nin gözünde devletinin statüsünü de yükseltmiştir. Bu durumun da en güzel göstergesi Muhammed Ali Han'a Padişah tarafından hediye edilen Kılıç ve mahalli kaynaklarda II. Mahmud'un gönderdiği söylenen kendi gömleğidir. Bu durum yukarıda da bahsettiğimiz üzere Emir Nasrullah'ı çok sinirlendirmiş Muhammed Ali Han'a olan öfkesini ve kıskançlığını arttırarak Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği'nin arasının açılmasındaki etkenlerden birisi olmuştur.

3.7. MUAHMMED ALİ HAN DÖNEMİ HOKAND-RUS İLİŞKİLERİ

Hokand Hanlığı ile Rus İmparatorluğu ilişkileri Alim Han döneminde Hanlık sınırlarının Fergana Vadisi'nin dışına çıkarak Türkistan'ın önemli ticaret merkezlerinden Taşkent'in ele geçirilmesi ve bunun neticesinde Hanlığın uluslararası ticarette önemli bir rol kazanmasıyla başladı. Alim Han'ın başarıları sadece

Taşkent'in ele geçirilmesiyle sınırlı değildi. Han 1809 yılında Doğu Türkistan'da ticareti hususunda Mançularla bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre Hokand Hanlığı topraklarında ikamet eden Hocalar ailesini kontrolde tutacak bunun karşılığında da Mançular kendilerine bir veriye göre 250 başka bir veriye göre de 100 külçe gümüş ödeyeceklerdi. Ayrıca Mançular Hokand Hanlığı için çay temin edecekti. Anlaşma sadece gümüş ödemesi ve çay teminiyle sınırlı da değildi. Yine anlaşmaya göre Hokandlı tüccarlar o yıl tamamen vergiden muaf olacak, devam eden yıllarda da uygulanan vergiler iki misli düşürülecekti.[706] Doğu Türkistan ticaretinde önemli imtiyazlar elde eden Alim Han, Taşkent gibi uluslararası ticarette önemli bir şehri de ele geçirdikten sonra bu ticaretin Rus topraklarına ulaşması maksadıyla 1809 yılında 300 deveden oluşan ticaret kervanını Taşkent'e gönderdi.[707] Alim Han'ın Rus İmparatorluğu ile ticaret girişimleri neticesinde Ruslar da Hokand Hanlığı'na bir elçi gönderilmesine karar verdi. İmparator tarafından gönderilen elçi Türkistan şehrine ulaştığında, Alim Han öldürüldü ve yerine Ömer Han tahta geçti. Neticede Rus İmparatorluğu'nun elçisi 1810 yılında Hokand'a ulaştı. Ağabeyinin Rus İmparatorluğu ile başlattığı ilişkileri devam ettiren Ömer Han Rus elçisinin gelmesinin ardından 1812 yılında St. Petersburg'a elçi göndererek karşılık verdi.[708] Ömer Han'dan sonra tahta çıkan Muhammed Ali Han döneminde de Rusya ile ilişkiler devam etti. Muhammed Ali Han dönemindeki Hokand Hanlığı-Rus İmparatorluğu ilişkilerini Hanlık açısından daha çok Taşkent Hakimi Leşker Beglerbegi üzerinden yürütmekteydi. Bu durumun sebebi ise Taşkent'in hem Rus topraklarına yakın olması hemde idari taksimatta Taşkent'ten başlayarak Çimkent, Sayram, Türkistan, Evliya Ata, Akmescid, Pişkek, Tokmak gibi Orta Cüz Kazakları ve Kırgızların yönetimi için Hokand Hanlığı tarafından Taşkent Hakimini görevlendirmesiydi.[709] Muhammed Ali Han döneminde Rus İmparatorluğuyla tesis edilen münasebetlerin ana muhtevasını ticaretten ziyade Kazak bozkırlarının hakimiyeti meselesi oluşturmaktaydı.

---

[706] M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinkogo Kitaya s Kokandskim Hantsom", **Kitay i Sosedi v Novoe Noveyşee Vremya,** İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1982, s.203. Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 34.
[707] Beysembiev, **a.g.e**., s. 98.
[708] Viktor Dubovistkii, Khaydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", **Fargana Vally: The Hearth of Centrial Asia**, Ed. S. Frederick Starr, New Yorke, 2011, s. 44.
[709] Hamit Ziyaev, **a.g.e**., s. 70.

Hokand Hanlığı, Alim Han döneminde sınırlarını genişleterek Taşkent'i almış ve hakimiyetini Kazak bozkırlarında genişletmişti. Her ne kadar Alim Han Taşkent'i alsa da Taşkent civarında yaşayan Kazaklar Hokand Hanlığı'nın hakimiyetine girmekten memnun değillerdi. Hokand Hanlığı tarafından görevlendirilen vergi memurlarının Kazaklara karşı acımasız tutumu ve suistimalleri neticesinde Taşkent civarında yaşayan Kazaklar isyan etti. Bu isyan neticesinde 1809 yılında Taşkent'e gelen Alim Han, hem ayaklanmayı bastırma hem de Güney Kazakistan bozkırlarını ele geçirmeyi hedefliyordu.[710] Hokand ordusu isyan eden Kazakları bertaraf ederek onların mallarını yağmaladı. Hokand ordusunun gazabından kurtulabilmek için Kazaklar, bozkır bölgelerine ve dağlık bölgelerine kaçtılar ve canlarını zor kurtarabildiler. İsyancı Kazaklara karşı Hokand askeri harekâtı devam ederken yoğun kış şartları nedeniyle orduda memnniyetsizlikler baş gösterdi ve bu memnuniyetsizliklerden yararlanan İriskulu Bek, Mümin Bek, Cumabay Kaytaki gibi beylerin başını çektiği grup bu esnada Ming Urug'ta bulunan Ömer Han'ı tahta geçirdi.[711] Ömer Han tahta geçmesinin ardından Kazak bozkırlarında bulunan şehirleri hakimiyetine almaya başladı. 1814 yılında Türkistan şehri ele geçirildi. Türkistan'ın alınmasıyla batıda Aral Denizi ile doğuda İli havzası arasında meskûn Ulu Cüz ve kısmen Orta Cüz Kazaklarının yaşadığı topraklar Hokand toprakları içerisine dahil edildi.[712]. Kazak bölgelerini ele geçiren Ömer Han, buralarda hakimiyetini sağlamlaştırabilmek adına 1817 yılında Akmescid Kalesi'ni ve XIX. asrın 20'li yıllarında Evliya Ata şehrini kurdu.[713] Ömer Han'ın bu tedbirlerine rağmen Kazak Bozkırlarında sular durulmadı. Tıpkı ağabeyi döneminde olduğu gibi Kazaklar kendilerinden alınan ağır vergilerden dolayı şikâyetçiydiler. Bu nedenle de ya Hokand Hanlığı'na kıyama kalktılar ya da Hokand Hanlığı'nın hakimiyetinde olmayan bölgelere göç ettiler. 1821 yılında ise Kazaklar vergi memurlarının acımasız tutumundan dolayı isyan ettiler. Kendilerine Toktamış Han'ın soyundan gelen Tantak Töre'yi lider olarak kabul eden Kazaklar, Sayram ve Çimkent'i ele geçirdiler. Ömer Han bu durum üzerine ordusunu isyancıların üzerine gönderdi ve onları

[710] Babekov, a.g.e., s.52; R.N. Nabiev, **Taşkentskoe Vosstanie i ego Sotsiolno-Ekonomiçeskie Predposılki**, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSr, Taşkent, 1996, s. 11-14.
[711] Beysembiev, **a.g.e.**, s. 98-99.
[712] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 342-345; Mirza Alim Mahdum Hoca, **a.g.e**., s. 68-74; Beysembiev, **a.g.e**., s. 102-103.
[713] P.P., İvanov, **a.g.e**., s. 200.

bertaraf etti. Tantak Töre, Ömer Han'ın hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı ve oğlunu rehin olarak Hokand sarayına gönderdi.[714]

Babası Ömer Han'dan hakimiyetin tam sağlanamadığı bir bölgeyi devaralan Muhammed Ali Han, Kazak bozkırlarında hakimiyetini perçinlemeye çalışırken bölgede çıkarları olan Rus İmparatorluğu ile bir mücadeleye girişti. Kendisini Kazakların hamisi olarak adlandıran ve bölgeyi kontrol ettiğini belirten Muhammed Ali Han'ın bu tavrı Ruslarca kabul edilmemekle beraber Ruslar, İrtiş Nehrini geçerek Kazak topraklarında kaleler inşa etmeye ve çeşitli yollarla Kazakları hakimiyetlerine almaya başladı. Muhammed Ali Han'da Kazakların hamisi olduğunu, söz konusu kalelerin yıkılmasını ve iki devlet arasında sınırın İrtiş Nehri olması gerektiğini Ruslara kabul ettirdi.[715] Her ne kadar Ruslar İrtiş'i sınır olarak kabul etseler de Kazak bozkırlarındaki faaliyetlerine devam ederek Orta Cüz topraklarını ele geçirdi ve bazı Hokand kalelerini de yıktı. Bu durum karşısında Muhammed Ali Han Ruslarla mücadele edebilmek adına Kazaklar arasında Rus aleyhtarlığı yapan Kasımov ailesini destekleyerek Kazakları kendi yanına çekmeyi denedi. Bu girişimleri belli ölçüde işe yarasa da sonunda Kazak bozkırlarındaki hakimiyet mücadelesinde Ruslarla çatışmaktan vazgeçen Muhammed Ali Han İrtiş Irmağı'nın iki devlet arasında sınır olması kaydıyla ticari ilişkilerin arttırılması hususunda bir karar alarak bunu uyguladı.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Muhammed Ali Han döneminde Rus İmparatorluğu ile ilişkiler Kazak bozkırları hakimiyeti nedeniyle gergin başladı. Rusların Kazak topraklarında kaleler inşa etmesi ve bazı Kazak boylarını hakimiylerine almaları üzerine Muhammed Ali Han, Taşkent Hakiminden Rusların bu faaliyeti hakkında bir rapor istedi. Han'ın bu talebi üzerine Taşkent Hakimi 1825 yılında Saatbek Sultanbekov'u bir mektup ve çeşitli hediyler ile Sibirya'ya gönderdi. Hokand elçisi Saatbek Omsk'ta kabul edildi. Taşkent Hakimi Muhammed Ali Han adına kaleme aldığı mektupta Hokand Hanlığı'nın Rusların Kazak topraklarındaki faaliyetlerinden şikâyetçi olduğu belirtti. Mektuba göre kadim zamanlardan beri Rus İmparatorluğu ile Hokand Hanlığı'nın arasında sınır İrtiş Nehri'ydi lakin son zamanlarda Ruslar bu sınırı ihlal ederek Kazak bozkırlarında kaleler inşa etmişlerdi.

[714] Nalifkin, **a.g.e**., s. 119.
[715] Vedat Meral, a.g.t., s. 30.

Ayrıca bazı Kazak boylarını hakimiyletlerine alan Ruslar, bölgedeki Kazaklardan Rus devlet makamlarına işleri düşenleri ve ticaretle yapmak isteyenleri Rus vatandaşlığına geçmeleri hususunda zorluyordu. Rus İmparatorluğu'nun tutumunun haksızlık olduğunu belirten Taşkent Hakimi Muhammed Ali Han'ın bina edilen kalelerden İmparatorun haberinin olup olmadığını sual ettiğini belirtti. Hokand adına elçi olarak giden Saatbek, Kazak bozkırları sorununun yanı sıra Hokand Hanlığı ile Rusya'nın ticari ilişkilerinin geliştirilmesi hakkında da bazı görüşmeler yaptı. Saatbek Sultanov'un Rus yetkililerıyle görüşmesinin neticesinde kendisine cevaben bir mektup verildi. Karşı cevap olarak nitelendirebileceğimiz bu mektupta Kazakların ticari vergiler haricinde Hokand Hanlığı'na vergi vermedikleri ve onların Hokand'a bağlı olduğunu kimsenin bilmediği, bu nedenle de Hokand'ın Kazak topraklarındaki hakimiyet iddiasının yersiz olduğu yazılıydı. Ayrıca Hokand'ın rahatsız olduğu kaleler Kazak bölgelerindeki çatışmanın sona erdirilmesi, bölgeye sükûnetin getirilmesi ve ticari kervanların güvenliğinin sağlanması maksadıyla inşa edilmişti. Rus vatandaşlığına geçen Kazaklar konusunda ise kendi istekleriyle Rus vatandaşı oldukları hatta bu duruma İrtiş Nehri ile Hokand sınırı arasında yaşayan Ulu ve Küçük Cüz Kazakları şahidlik edebilecekleri ifade edildi.[716]

Muhammed Ali Han, Taşkent Hakiminin kendisine sunduğu rapor doğrultusunda Kazak bozkırlarında Hokad'ın hakimiyet iddia etmesinin yersiz olduğunun Rus yetkililerce dile getirilmesinden memnun kalmamış olacak ki 1828 yılında Tursunhoca ve Mirkurban başkanlığında on dört kişilik Hokand elçilik heyetini Kazak bozkırlarında Rusya'nın faaliyetlerinden hoşnutsuz olduğunu doğrudan Rus İmparatorluğu'nun üst düzey bürokrasisine bildirmek üzere Petersburg'a gönderdi.[717] Hokand elçilik heyetinin talepleri 1825 yılındaki elçinin istekleriyle aynıydı. Elçiler Muhammed Ali Han'ın sınır ihlallerinden ve Kazak topraklarında inşa edilen kalelerden rahatsızlığını belirten mektubu Rus yetkililere teslim etti. Muhammed Ali Han'ın mektuba cevaben Rus hükümeti Başkan Yardımcısı Nesselrod, kale inşası hususunda Rus İmparatorluğu'nun amacının

[716] Hamit Ziyayev, **a.g.e.**, s. 71-73.
[717] The Life of Alimqul'da bu elçilik heyetinin başında bulunanlar Şadman Hoca Mingbaşı ve Tursun Hoca olarak kaydedilir. Ayrıca elçilik heyetinin Ömer Han devrinde gitti söylense de tarih olarak 1828-1829 gösterilir. Molla Muhammed Yunus Taşkendi, **a.g.e.**,s. 30. Tarihlerden anlaşılacağı üzere elçi Ömer Han devrinde değil Muhammed Ali Han'ın hükümranlığında Rusya'ya gitmiştir.

Hokand tüccarlarını Hazar Denizi ile Çin toprakları arasında yaşayan Kazaklara karşı korumak olduğunu, bu bölgede düzen ve barışın sağlanması için Rus İmparatoru'nun büyük tedbirler aldığını bildiren bir nota verdi. Bu cevap üzerine, Hokand elçisi Muhammed Ali Han'ın kendilerini korumak iddiasında bulundukları Kazakların Taşkent Valisine tabii olduğunu bildirdiğini, aksi bir iddiaları varsa yazılı olarak beyan edilmesini talep etti.[718] Görüşmelerin neticesinde iki devlet İrtiş Nehrini aralarında sınır olarak kabul etti.[719] Ayrıca Hokand elçileri Rus yetkililere sınır ihlalleri haricinde Muhammed Ali Han'ın I. Kaşgar Seferi hakkında da bilgiler verdiler.[720] Görüşmelerin sonlanmasının ardından Rus İmparatorluğu Hokand elçilerine Taşkent'e kadar refakat etmesi için N.İ. Potanin'i görevlendirdi. Potanin görevi icabı Taşkent'e geldiğinde Muhammed Ali Han kendisini Taşkent'ten başkent Hokand'a davet etti. Bu davet üzerine Rus İmparatoru'nun Muhammed Ali Han'a gönderdiği çuha, atlas kumaşlar, simli kumaşlar, porselen ve kristal kap kacaklarıla Hokand'a gelen Potanin, 1 Ocak 1830 tarihinde Muhammed Ali Han ile görüştü. Muhammed Ali Han, Potanin'e elçilerini sağ salim Hokand'a ulaştırdığı için teşekkür etti ve onları şehirde bir müddet misafir ettikten sonra gitmelerine izin verdi.[721] Hokand Hanlığı'nın Osmanlı Sarayı'na gönderdiği elçiye sual edilen Rus Kalesi bu anlaşmadan önce yapılmış olmalıdır ve elçinin verdiği bilgi de doğrudur. 1828 elçilik heyeti aracılığıyla kanaatimizce Muhammed Ali Han Ruslar ile sınırı kadim zamanlardaki bölgeye yani İrtiş Nehrine çekerek en azından bölgedeki hakimiyetini kabul ettirmiş oldu.

---

[718] Hamid Ziyayev, **a.g.e**., s. 73-74.

[719] Muhammed Yunus Taşkendi, **a.g.e.**,s. 30; Horwoth, **a.g.e**., C.II, 825; M. Tagiev, **a.g.t.**, s. 51.

[720] Ayrıca Çokan Velihanov'un belirttiğine göre bu elçilik heyeti I. Kaşgar Seferi hakkında Rus İmparatorluğu'na bilgi verdi. Elçiler Doğu Türkistan seferinin sebeplerini açıklarken halkının altı yıldır Mançu zulmünden mustarip olduğunu, dini inançlarını yaşayamadıklarını, külfetli vergiler ödediklerini, kadın ve kızlarına tecavüz edildiğini bildirerek kendilerine müracaat edip özgür olmak istediklerini beyan ettiklerini belirtti. Bunun dışında Mançuların dış ticarette çok kötü bir politika izlediğini belirten elçiler bu nedenle Çin porselenin tezgahlarda bulunmadığını, bu ürünlerin Mançu sınırından kaçak yolla geçirildiğini söylediler. Doğu Türkistan yöneticilerinin peygamber soyundan gelen Hocalar olduğunu, Mançu işgalinden sonra son hükümdarın evlatlarının Hokand'a sığındığını ve Mançularında Hocaları Doğu Türkistan'dan uzak tutmak için Hokand Hanlığı'na bin yambu ödediğini lakin Muhammed Ali Han'ın Doğu Türkistan halkının feryadına kulak tıkmayarak Hocalarında ricasıyla Cihangir'e beş bin kişilik bir birlik vererek Doğu Türkistan'a gönderdiğini ifade ettiler. Cihangir'in Doğu Türkistan'a girmesiyle isyan patlak verdiğini ve netice olarak bölgedeki on yedi bin askerin Gül Bağ Kalesine sığındığını fakat kale ele geçirilince çoğunun öldürüldüğü ve bin kadarının da Hokand'a eseri olarak getirildiği ilettiler. Ç. Velihanov, **a.g.e**., T.III, s. 308.

[721] N.İ. Potanin'in seyahati ve izlenimleri için bkz. Dinçer Koç, **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, s. 158-195.

1831 yılına gelindiğindeise Kazak bozkırlarındaki hakimiyet mücadelesinden ziyade Rus İmparatorluğu'dan birkaç top ve topçu subayı, çeşitli askeri mühimmat talep etmek için Muhammed Ali Han Hazret-i Miyan Halil Sahipzade'nin[722] başkanlık ettiği bir elçilik heyeti gönderdi. Heyet yanlarında iki Çinli esir de getirmişti. Hokand elçileri Rus İmparatorluğu tarafından 1828 yılında olduğu gibi hoş karşılanmadı. Bu durumun sebeplerinden birisi Hokand Hanlığı'nın Kazak bozkırında izlediği politikaydı. Hokand Hanlığı, Taşkent Hakimi vasıtasıyla Kazak sultanlarına Rusya'dan ayrılıp Hokand Hanlığı'na tabii olmaları için tekliflerde bulunuyor ve Kazak bozkırlarında Rus işgalini ağır bir şekilde kınayarak onları kendi safına çekmek için uğraş veriyordu. Bu politikada kısmen başarılı olan Hokand Hanlığı Ruslara karşı olan Sarjan Kasımov'u kendi safına çekmeyi başardı.[723] Kazak bozkırında yaşanan gelişmelerden haberdar olan Rus İmparatorluğu, Muhammed Ali Han'ın elçisini iyi karşılamadığı gibi elçinin ısrarla Petersburg'a gitmek istemesine rağmen onu kolera salgınını bahane ederek oyaladı. Hokand elçisi II. Kaşgar Seferi'nde kullanmak için birkaç top ve topçu subayı ile çeşitli askeri mühimmat talep ediyordu. Bu silahlar ve topçu subay isteği Ruslar tarafından geri çevrildi. Rusların talepleri kabul etmemesinin altında Kazak bozkırlarındaki Hokand faaliyetlerinin yanı sıra Mançular ile kurulan iyi ilişkileri Hokand elçisi yüzünden bozmak istememesi ve Mançu topraklarındaki İngiliz-Rus rekabetinde ellerini zayıflatmaktan çekinmeleri yatıyordu. Elçilerin Rusya'da bulunduğu sırada II. Kaşgar Seferi'nin başarıyla sonuçlandığı haberi kendilerine ulaştı ve görüşme için daha fazla ısrar etmeden geri Hokand'a döndüler.[724] 1828 ve 1831 yıllarında Muhammed Ali Han'ın Rus İmparatorluğu'na gönderdiği elçilik heyetlerinin faaliyetlerini Ç. Velihanov'un kayıtları, Asya Depertmanı mektupları ve General Broneski'nin gizli raporunu bir araya getirerek inceleyen ve değerlendiren Babajanov'un belirttiğine göre 1831 yılındaki Hokand elçisinin Petersburg'a kabul

[722] Ç. Velihanov elçilik heyetinin başkanının Şadman Hoca Eşikağası olduğunu belirtir. Ç. Velihanov, **a.g.e**., T.III, s. 308.
[723] Sarjan Kasımıv Orta Cüz hanedanının üyesidir. Albay Han'ın ikinci eşinden dünyaya gelmiştir. Fatih Ünal, **a.g.e**., s. 109.
[724] Ç. Velihanov, a.g.e., sc.III, s. 308; Velihanov ayrıca elçilik heyetinin Rusya'ya hareket ettiğinde Muhammed Ali Han'ın Sarjan Kasımov'u huzuruna kabul edip ona 500 altın(gümüş para) verdiğini belirtir. Ç. Velihanov,**a.g.e.,**s. 308. Muhammed Yunus Taşkendi, Hokand elçisinin Ruslar tarafından çok iyi karşılandığı, hatta İmparator tarafından İran ve Harezm elçilerinden daha öne oturtularak onurlandırıldığı kaydeder. Muhammed Yunus Taşkendi, **a.g.e**., s. 30.

edilmemesinin ana nedeni Çin üzerindeki Rus-İngiliz rekabetiydi. Bu bağlamda Hokand Hanlığı'na Mançular ile iyi ilişkilerini belli etmemeye çalışan Ruslar, Muhammed Ali Han'ın II. Kaşgar Seferi için istediği top, subay ve askeri teçhizatlar olmadan başarılı olmayacağını bildiklerinden bu isteği doğrudan geri çevirmişti. Ayrıca Ruslar sinsi olarak değerlendirdikleri Muhammed Ali Han'a güvenmiyor, ileride kendi tebaları olarak gördükleri Kırgızları hakimiyeti altına almasından rahatsız oluyorlardı. Elçinin kolera salgını bahanesine rağmen İmparatorla görüşme hususunda ısrarcı olmasının sebebi Muhammed Ali Han'ın kendisnine muhakkak İmparatorla görüşme emri vermesidir. Rus İmparatorluğu'na gönderilen iki elçilik heyeti, Osmanlı elçileri ve Mançular ile ilişkileri göz önünde tutularak Babajanov, Muhammed Ali Han ve Hokand devlet bürokrasisinin o dönemdeki büyük güçlerin arasındaki ilişki ve rekabetten haberdar olmadığını iddia etmektedir.[725]

1831'deki elçilik heyetinden sonra Hokand Hanlığı Kazak boyları arasında Rus İmparatorluğu'na tabi olmak istemeyen Kasımov ailesini desteklemeye devam etti. Hatta bu uğurda Kazak boylarını kendi yanına çekelebilmek için Rusların aleyhinde hazırlanan ilanlar Serajan Kasımov aracılığı ile 1834 yılında dağıtıldı. Hokand'ın bu tedbirlerine rağmen Ruslar, Orta Cüz Kazaklarının topraklarını işgal etmişti ve bölgede yaşayan Kazaklardan her yüz koyundan bir koyun, her yüz attan bir at vergi aldıkları gibi ordusu için de asker topladı. Rusların bu faatliyetlerinden rahatsız olan Orta Cüz Kazakları şikayetlerini kendisini bütün Müslümanların hükümdarı olarak gören Muhammed Ali Han'a ilettiler. Muhammed Ali Han'da bu durumun doğruluğunu araştırması için Taşkent Hakimini görevlendirdi. Taşkent Hakimi durumu araştırmak için İrtiş Nehrine kadar olan bölgeyi bizzat tetkik etti ve şikayetlerin doğru olduğunu tesbit etti. Bu durum üzerine Taşkent Hakimi, Sibirya Genel Valisi'ne bir mektup yazdı. Mektupta Kazakların Hokand Hanlığı'na bildirdikleri şikâyetlerden ve bu şikâyetlerin haklılığından bahsedilerek Rus İmparatorluğu'ndan Orta Cüz Kazak topraklarının işgaline son vermesi istendi. Ayrıca bu mektupta toplanan vergiler, alaycı ve kinayeli bir şekilde tenkit edildi. Bu vergileri toplayan Rus İmparatorluğu'nun Kazaklardan alınacak koyun ve deveye kadar muhtaç duruma düşüp düşmediği, toplanan askerler için ise Osmanlı ile

[725] Babajanaov, **a.g.e.**, s. 170.

yapılan savaşta askerlerinin telef olduğu için mi silah altına alındıklarını sordu. Bu sorular bize Hokand'ın Ruslar ile alakalı gelişen olayları takip ettiğini göstermektedir. Ayrıca Taşkent Hakimi iki Hokand Kalesi'nin Ruslar tarafından yıkılmasını da protesto ederek Rusların Müslümanlara el kaldırdığını belirtip dostça ya da düşmanca cevap verilmesini talep etti.[726]

Taşkent Hakiminin mektubuna Rus İmparatorluğu sert bir cevap verdi. Ruslar 1834 yılının Haziran Ayında Tuğgeneral Bronevskiy komutasında bir birlikle harekete geçerek Ulutav'daki Hokand Kalesi'ni yıktı. Tuğgeneral Bronevskiy 30 Haziran 1834 tarihinde Taşkent Hakimine bir mektup göndererek Hokand'ın tutumunu protesto etti. Mektubunun sonunda tehditkâr bir tutumla Rus İmparatoru'nun gazabına uğrayacaklarını, son pişmanlığın fayda etmeyeceğini belirtti. Hokand Hanlığı'nın Kazak bozkırlarında Ruslara karşı izlediği politikadan dolayı rahatsızlığı artan Batı Sibirya Valisi, 1835 tarihinde Taşkent Hakiminin Kazak topraklarına askeri bir sefer düzenleme ihtimaline karşı bazı tedbirler alınması için Rus Hükümetine başvurdu. Batı Sibirya Valisi, Hokand'a bir elçi gönderilerek Muhammed Ali Han'dan Çu Nehrinin kuzeyine geçmemesinin talep edilmesi gerektiğini belirtti. Ayrıca bu elçi vasıtasıyla Hokand Hanlığı'ndan Kazakları isyana teşvik etmemesi ile sınıra kale inşa etmemesi istenmeliydi. Eğer bu talepler Hokand Hanlığı tarafından kabul edilmezse Taşkent Hakimi Kazak bozkırlarında silah gücüyle durdurulmalıydı. Hokand saldırılarına karşı sınırı korumak için Aktav ve Ulutav'da askeri garnizonlar kurularak beş yüz asker yerleştirilmesi gerekliydi. Rus İmparatoru kendisine sunulan bu tedbirleri abartılı buldu. Ona göre sınır kalelerinin tahkim edilmesinin yeterli olacaktı ve elçi gönderilmesinin ise yersiz olacağı belirtilerek Sibirya İdaresi'nden Hokand Hanlığı ile barış sağlamalarını istedi.[727]

İmparatordan aldığı emir doğrultusunda Batı Sibirya Genel Valisi sadece Taşkent Hakiminin askeri bir saldırıya geçerse karşılık verileceğini, ticari ilişkilerin aynen devam ettirilmesi gerektiği hususunda yerel yöneticilere emir verdi. Taşkent Hakiminin yaşanan olaylara rağmen Kazak topraklarına sefer tertip etmemesinin sebebi askeri kuvvetinin zayıflığından ziyade Muhammed Ali Han tarafından kendisine izin verilmemesidir. Muhammed Ali Han Taşkent Hakimine sadece

[726] Hamid Ziayayev, **a.g.e**., s. 74-77.
[727] Hamid Ziayayev, **a.g.e**., s. 77-79.

Taşkent'in çevresindeki Kazaklara müdahale etmesi, Ruslarla ilişkileri germemesi yönünde emir verdi. Muhammed Ali Han'ın bu kararı almasının sebebi iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin zarar görmesini istememesidir. [728] Ayrıca Han tarafından bu kararın alınmasında etkili olan olaylardan biriside Ruslara karşı Kazak Cüzlerinde direnişi örgütlemeye çalışan Serjan Kasımov'un 1834 yılında Taşkent'te öldürülmesi ve kardeşi Kenesarı Kasımov'un tutuklanmasının etkisi vardır. Sultan Kenesarı, Muhammed Ali Han'ın emriyle salıverilse de Hokand'a olan düşmanlığını haklı olarak devam ettirmiştir.[729]

Hokand Hanlığı 1835 tarihinden itibaren Kazak bozkırlarında saldırgan tavrından vazgeçti daha çok Rusya ile iyi ilişkiler kurarak ticaretini geliştirme yoluna gitti. Bu uğurda 1836 yılında Muhammed Ali Han, Sibirya'ya Saatbek Sultanbekov başkanlığında beş kişilik bir elçilik heyeti göndererek ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve Kazak bozkırları hakkında görüşmeler yaptırmıştır.[730]

Kısaca toparlayacak olursak Hokand Hanlığı ile Rus İmparatorluğu arasındaki ilişkiler Hokand'ın Taşkent'i ele geçirmesinden sonra başladı. İlişki kurulmasından kısa bir süre sonra iki devlet Kazak bozkırında hakimiyet mücadelesinden dolayı karşı karşıya geldi ve 1828 yılında Muhammed Ali Han'ın Rusya'ya elçi göndermesiyle iki devlet arasındaki sınır İrtiş Nehri olarak belirlendi. Her ne kadar hudud belirlense de sınır ihlalleri iki taraf içinde geçerli oldu. Ruslar sınıra kale inşa edip Kazak Cüzlerini idaresi altına almayı denerken Hokand Hanlığı bu duruma karşı Kazak Cüzlerini kendi etrafında toplamaya çalıştı. Bunun içinde özellikle Rus yönetimine karşı olan Kazak asilzadelerini kullandı lakin kendileriyle işbirliği yapan Serjen Kasımov'un şanının giderek artmasından rahatsız olarak onu öldürmeleri ve kardeşi Kenesarı'yı esir etmelerinden sonra ellerindeki bu imkanı kaybeden Hokand Hanlığı, Kazak bozkırlarındaki hakimiyet iddialarından vazgeçerek Ruslar ile dostane ilişkiler kurma yoluna gitti.

[728] Hamid Ziyayev, **a.g.e**., s. 79-80.
[729] Fatih Ünal, **a.g.e.**, s. 106-108.
[730] Hamid Ziyayev, **a.g.e**., s. 80.

4. Bölüm

HOKAND-BUHARA ÇEKİŞMESİ VE MUHAMMED ALİ HAN'IN SONU

Tezimizin bu bölümünde Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği arasındaki çekişmeyi, bu çekişmenin sebeplerini, gelişim sürecini ve sonuçlarını dile getirerek Muhammed Ali Han ve ailesinin Emir Nasrullah tarafından katledilişini, Muhammed Ali Han'ın idam edilmesinden sonra Hokand Hanlığın'daki gelişmelere ışık tutmaya çalışacağız. Konu başlığı itibariyle Hokand Buhara ilişikileri ve savaşlarının bahsedileceği bu bölüme başlamadan evvel dönemin Buhara tahtında oturan Emir Nasrullah ile alakalı bilgi vermek gerekmektedir.

Muhammed Ali Han tahtta çıktığında Buhara Emirliği'nin hükümdarı olan Emir Haydar'ın 1826 yılında vefat etmesiyle Emirlikte taht mücadelesi başladı. Türkistan geleneklerine göre Emir Haydar'ın oğullarından en büyüğü olan Mir Hüseyin'in tahtta çıkması gerekiyordu.[731] Mir Hüseyin şehzadeliği döneminde dini ilimlerin yanında tıp, astronomi gibi pozitif bilimlerde de iyi bir eğitim alarak kendisini geliştirmişti. Halk ile arası iyi olan Mir Hüseyin, ilk olarak Cizak ardından kısa süreliğine Kermata ve Semerkand'da Hakimlik yapmış ve babası tarafından başkent Buhara'ya çağrılmıştı.[732] Emir Haydar'ın vefat etmesiyle Mir Hüseyin başkent Buhara'da bulunmanın ve en büyük oğul olmanın avantajıyla Buhara tahtına oturdu.[733] Her ne kadar Emir Hüseyin Buhara tahtına oturduysa da kardeşi Mir Nasrullah ağabeyinin hükümdarlığını kabullenmeyerek kendisine taraftar toplamaya başladı. Taraftarları arasında devlet bürokrasisinde etkili olan Hâkim Koşbegi ile Hisar Hakimi Mümin Biy Dadhah da bulunmaktaydı. Mümin Biy Dadhah, Mir Nasrullah'a asker temin etti ve harcamaları için mali kaynak sağladı.[734] Mir Nasrullah'ın kendisine taraftar toplaması Emir Hüseyin'in saltanatının 75 gün

---

[731] Emir Haydar'ın altı oğlu vardır. Bunlar Mir Muhammed Hüseyin, Mir Nasrullah Muhammed Bahadır, Mir Ömer, Mir Zübeyir, Mir Hamza, Mir Safdardır. Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 18.

[732] Kahraman Rajabov, **Nasrullohhon (Risale)**, Abu Matbuot-Konsalt, Taşkent 2011, s. 5. Mir Hüseyin'in Buhara'ya çağrılmasındaki sebep Emir Haydar döneminde vuku bulan Hıtay-Kıpçak isyanında isyancılar ile anlaşmasıdır. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 15-16.

[733] Hakim Koşbegi Emir Haydar'dan sonra Buhara Emirliği tahtına Nasrullah'ın geçmesi için çaba sarf etmiş bu uğurda Emir Hüseyin'e çeşitli sıkıntılar yaşatmıştır. bkz. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 18-20; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s.121-122.

[734] M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 122-123.

sürmesine sebep oldu zira Mirza Şems Buhari'nin verdiği bilgilere göre Mir Nasrullah, Hâkim Koşbegi vasıtasıyla ağabeyini zehirleterek öldürttü.[735]

Emir Hüseyin'in vefatından sonra Türkistan geleneklerine göre tahtta geçmesi gereken Şehzade Mir Nasrullah idi. Kendisine ağabeyinin vefatını haber veren bir mektup yazılarak Karşı şehrinden Buhara'ya davet edildi lakin bu esnada Kermine Hakimi olan Emir Haydar'ın üçüncü oğlu Mir Ömer'in taraftarları da Emir Hüseyin'in ölümünü kendisine duyurarak onu başkente çağırdı. Kermine Buhara'ya daha yakın olduğu için Mir Ömer Buhara'ya ulaşarak tahtta oturdu.[736] Mir Nasrullah ise bu haberi duyunca Karşı'ya geri döndü.[737] Her ne kadar Emir Ömer Buhara tahtına geçmiş olsa da bazı devlet adamları onu tahttan indirmek istiyordu.[738] Bu durumdan istifade eden Mir Nasrullah Miyankal, Semerkand bölgesindeki şehirlerin Hakimlerine mektuplar göndererek onları kendi yanına çekti. Şehr-i Sebz'e ise özel elçi göndererek kendi saflarına dahil etti. İstediği desteği aldığına inanan Mir Nasrullah, Karşı şehrinden Semerkand'a geldi. Halk ve Semerkand hakimi kendisini karşılayarak Mir Nasrullah'ı Semerkand'da Emir Timur'un tahtı olan Köktaş'da hükümdar ilan ettiler.[739] Emir Ömer, ağabeyi Nasrullah'ın faaliyetlerinden haberdar olunca bir ordu hazırlayarak Mir Nasrullah'ın üzerine gönderdi. Emir Ömer'in ordusu Semerkand'a ulaşmadan Mir Nasrullah mahiyeti ile beraber Kermine'ye geçti. Kermine Hakimi Nasrullah'a itaat etti. Bu durum üzerine Emir Ömer, kardeşleri Zabir Seftar ve Hamza'nın emrine on dört bin asker vererek ağabeyinin üzerine gönderdi lakin kardeşler ağabeyleriyle savaşmayarak ona katıldı.[740] Bu olaydan sonra Nurata, Yengi-Kurgan ve Çelek Hakimleri de Nasrullah'ın tarafına geçtiler. Ağabeyine karşı günden güne güç kaybeden Emir Ömer, Nasrullah'ın safına

---

[735] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s 22. Mirza Şems Buhari'nin verdiği bilgilere göre Hâkim Koşbegi Emir Hüseyin'in ilaçlarını hazırlayan Şerif Bek isimli görevliyi çeşitli vaatlerle kandırmış ve kendisine iki bin tilla vererek Emir Hüseyin'i zehirletmiştir. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s 22.

[736] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s.72. Mirza Şems Buhari'nin belirttiğine göre ise Emir Hüseyin rahatsızlanınca Kermine'den kardeşi Mir Ömer'e bir mektup yazdı. Mektupta eğer Nasrullah tahta geçerse kendisine sadık olanlara zulmedeceğini bunun için Mir Ömer'in Buhara'ya gelerek tahta geçmesini istedi. Bu haber üzerine Mir Ömer askerleriyle Buhara'ya geldi ve abisi ölünceye kadar surların dışında bekledi. Emir Hüseyin vefat edince de şehre girerek tahta oturdu. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s 22-23.

[737] **Zafername-i Hüsravi**, s. 25

[738] Emir Ömer'e karşı oluşan muhalefetin sebebini Hakimhan Töre, onun zevk ve eğlenceye dalarak devlet işleriyle uğraşmaması olarak gösterir. Bu durum karşısında devlet yöneticileri onun devleti yönetecek kabiliyetten uzak olduğu kanaatine ulaşmışlardır. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 73.

[739] **Zafername-i Hüsravi**, s. 26-27.

[740] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 24; Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 73.

geçen şehirleri tekrar hakimiyetine alabilmek için bir ordu hazırladı ve söz konusu şehirlerin üzerine gönderdi ancak Emir Ömer'in ordusu Nasrullah ile savaşmayarak onun emrine girdi.[741]

Emir Ömer başarısız girişimlerinin ardından Buhara'da kalarak kaleyi sağlamlaştırmayı ve başkentte ağabeyine karşı direnmenin daha uygun olacağını düşünerek Buhara Kalesi'ni tahkim etti. Gücünü arttıran Nasrullah ise birlikleriyle beraber Buhara'yı kuşattı. Kuşatmanın devam ettiği sırada şehirde açlık baş gösterdi ve durumdan yararlanan Nasrullah taraftarı devlet adamları, Buhara'nın Semerkand tarafına açılan kapısından Nasrullah'ın askerlerini içeriye aldılar. Buhara şehrine giren Nasrullah'ın askerleri şehri kısa sürede ele geçirdi. Emirliğin başkenti Buhara'yı ele geçiren Nasrullah, 24 Nisan 1827 tarihinde tahta oturdu. Dönemin önde gelen alimlerinden Muhammed Şerif Hoca'nın[742] arabuluculuğu ile Emir Ömer affedildi[743] ve önce Afgan topraklarına ardından da Darvaz ve Karategin üzerinden Hokand'a geldi. Hokand'da büyük bir saygıyla karşılanan Emir Ömer kısa süre sonra vefat etti.[744]

Kardeşleriyle taht mücadelesinden galip çıkan Emir Nasrullah, sabık Emir Ömer'i bağışlayıp sürgüne gönderdikten sonra diğer kardeşlerinden çekinerek onları da Amuderya kıyısında bulunan Nerzem kasabasına gönderdi. Sürgün edilen kardeşler Emir Nasrullah'ın emriyle kısa bir süre sonra idam edildi.[745] Ayrıca Emir Nasrullah babasının ölümü ve kardeşleriyle giriştiği taht mücadelesi esnasında merkezi otoriteden koparak müstakil hareket etmeye başlayan Kenges Boyu kontrolündeki Şehr-i Sebz ile Kırk ve Yüz boylarının kontrol ettiği Öretepe'yi tekrar hakimiyeti altına almak için girişimlere başladı.[746]

---

[741] Kahraman Rajabov, **a.g.e.**, s. 9; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 125.
[742] Mirza Şems bu ismi İşan Nakıb olarak kaydeder. Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 28. Hakimhan'da Zadernme-i Hüsravide geçtiği gibi Muhammed Şerif Hoca olarak kaydeder. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 75.
[743] **Zafername-i Hüsravi**, s. 31-33.
[744] Mirza Şems Buari, **a.g.e**., s. 28-29; Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 76. Demezon Hokand'da sığınan Emir Ömer Han'ın Muhmmed Ali Han tarafından düşman Buhara'ya karşı koz olarak kullanılabilecek bir hazade olmasından dolayı çok iyi karşılandığını kaydeder. Ayrıca Emir Ömer'in 21 yaşında afyon müptelalığından vefat ettiğini belirtir. Demezon, **Zapiski**, s. 67. Tarih-i Selahatin-i Mangiti isimli eserde ise Ömer Han'ın Nasrullah tarafından görevlendirilen birisi tarafından öldürüldüğü ve başının da Emir Naasrullah'a götürüldüğü ile alakalı bilgi mevcuttur. Mirza abdal Azim Sami, **a.g.e**. s.55.
[745] Mirza Şems Buhari, **a.g.e**., s. 31. Alexander Burns, **a.g.e.**, C.II, s. 361.
[746] Emir Nasrullah'ın Şehir-i Sebz ve Cizak seferlerinin ayrıntısı için bkz. **Zafername-i Hüsravi**, 36-50.

4.1.MUHAMMED ALİ HAN İLE EMİR NASRULLAH'IN ARASININ AÇILMASI

Muhammed Ali Han ile Emir Nasrullah Türkistan hâkimiyeti için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Her ne kadar aralarındaki mücadelenin sebebi Türkistan bölgesine hâkim olabilmekse de iki devleti karşı karşıya getiren bazı olaylar meydana gelmiştir. Muhammed Ali Han ile Emir Nasrullah'ın husümetinin temelleri Nasrullah'ın tahta çıktığı döneme dayanmaktadır. Buhara Emiri Haydar'ın ölümünden sonra meydana gelen taht mücadelesi esnasında kısa süreli hükümdarlık yapan Emir Ömer, tahtı ağabeyine kaptırdıktan sonra Hokand'a sığındı. Muhammed Ali Han devrik Buhara Emiri'ni çok iyi karşıladı ona hürmet göstermekle beraber kendisini İshak Divanbegi'nin kızıyla evlendirdi.[747] Muhammed Ali Han'ın Buhara tahtına geçebilecek bir şehzadeyi yanında tutmasından rahatsız olan Buhara devlet adamlarının ikazıyla Emir Nasrullah kardeşini öldürttü.[748] Emir Nasrullah'ın bu hamlesiyle Muhammed Ali Han, Buhara'ya karşı elde ettiği büyük kozu kaybetti ve bundan sonra iki devlet arasındaki münasebetler düşmanca devam etti.

Muhammed Ali Han ile Emir Nasrullah arasındaki problem sadece sabık Emir Ömer'in Hokand'a sığınmasıyla sınırlı değildi. Muhammed Ali Han, Buhara Emirliği'ndeki iktidar savaşı esnasında merkezi otoritenin zayıflamasından yararlanıp Emirliğin kontrolünden çıkan Şehr-i Sebz[749] ve Cizak[750] Hakimlerine de açıktan destek verdi. Emir Nasrullah, kardeşlerini bertaraf ettikten sonra merkezi otoriteyi tanımayan Şehr-i Sebz ve Cizak'ı tekrar hakimiyet altına almak için mücadeleye girişti. 1828 yılında Çarağcı zaferiyle Şehr-i Sebz'i tekrar Buhara Emirliğine bağladı ve yönünü 1828 yılının bahar aylarında Cizak'a çevirdi.[751] Bu durum üzerine Cizak Hâkimi Muhammed Rahim ve kardeşi çevredeki boylardan

---

[747] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 690-691.

[748] Mirza Abda'l Sami, **a.g.e**., s. 55. Bazı kaynaklarda Emir Ömer'in afyon bağımlısı olduğu ve bu nedenle öldüğü kaydedilier.

[749] Eski ismi Keş olan Şehir-i Sebz bu günki Özebekistan Cumhuriyeti'nde Kaşga Derya Vilayaetine bağlı bir şehirdir. Zafername-i Hüsravi, s. 21, dipnot 62. Şehir-i Sebz, Kaşga Derya nehrinin yukarı mecrasındadır. A. Burns, **a.g.e**., C.II., s. 162. Semerkand-Tirmiz güzergahı üzerinde bulunan şehir, Buhara'ya kırk, Semerkand'a 30 fersah uzaklıktadır. Bialal Çelik, **a.g.t.**, s. 34.

[750] Küçük Kale olarakta isimlendirilen Cizak şehri Semerkand'ın kuzeydoğusunda Nura-Dağ'ın kuzeyinde yer alır. Kadim İpek Yolu güzergahında bulunan şehir Hokand ve Taşkent'i Semerkand'a bağlayan yol üzerindedir. Bilal Çelik, **a.g.t,** s. 38.

[751] **Zafername-i Hüsravi,** s.39-40 ; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 131.

asker temin etmeye ve şehri tahkim etmeye başladı. Ayrıca Muhammed Ali Han ile irtibata geçen kardeşler kendisinden yardım talep etti. Bu talep üzerine Muhammed Ali Han, iki bin kişilik Hokand birliğini Cizak'a gönderdi. Muhammed Rahim ve kardeşinin oluşturduğu birlikler Buhara ordusuna pusu kurdu fakat başarılı olamadı. Neticede Buhara ordusu Cizak şehrini kuşattı. Kuşatmanın ilk haftasında şehir teslim olmaya karar verdi. Bu karar üzerine Muhammed Ali Han'ın gönderdiği iki bin kişilik Hokand birliği kaleyi terk ederek başkente döndü.[752]

Cizak'ın Buhara Emirliği'nin hâkimiyetine girmesinden kısa bir süre sonra ikinci bölümde anlattığımız üzere Muhammed Ali Han kendisine karşı düşmanca tavırlar sergileyen, Hokand ordusunun birinci- ikinci Kaşgar Seferi'ne çıkmasını fırsat bilerek Hanlığın topraklarını yağmalayan Muhammed Rahim üzerine beş bin kişilik bir kuvvetle yürüdü ve Öretepe'yi ele geçirdi. Öretepe'nin Hokand ordusu tarafından ele geçirilmesiyle Muhammed Rahim, Şehr-i Sebz'e gitmek mecburiyetinde kaldı. Muhammed Ali Han, Öretepe Hâkimliğine Şahi Pervaneciyi getirdi ayrıca Yam ve Zamin'in yönetimini de kendisine verdi.[753] Öretepe'nin Hokand Hanlığı topraklarına katılmasıyla Zaferşân Vadisi Hokand tehlikesine açık hale geldi. Öretepe'nin Hokand hakimiyetine girmesinin ardından iki devlet karşılıklı elçilik heyetleri göndererek on yıllık bir sulh anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında Açi Deryası sınır olarak kabul edildi. Ayrıca iki taraf bu bölgede yaşayan halka zulmetmeyecekleri ve birbirlerinin çıkarlarına uymayacak faaliyetlerde bulunmayacakları hususunda mutabık kaldılar.[754] Anlaşmanın on yılla sınırlandırılmasında eninde sonunda iki devletin bölge hakimiyeti için birbirleriyle mücadele edeceği sonucu çıkartılabirlir. Ayrıca 1824 yılında Muhammed Ali Han'ın Darvaz ve Karategin bölgelerini ele geçirmesiyle iki devlet güneyde de hem sınır olmuşlardı yani Hokand Hanlığı adeta Buhara Emirliğini sarmaya başlamıştı. Bu durumda ilişkileri geriyordu.

İki devletin on yıllık akdinin akabinde Muhammed Ali Han anlaşmaya aykırı hareket etmeye başladı. İki devlet arasında sulh anlaşması imzalanmadan evvel Muhammed Rahim'in Emir Nasrullah karşısında direnmesi için Muhammed Ali

[752] **Zafername-i Hüsravi**, s.48-49 ; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 132.
[753] **Zafername-i Hüsravi**, s. 41.
[754] **Zafername-i Hüsravi**, s.49-50

Han'ın destek verdiğini belirtmiştik. Bu destek sadece Cizak ile sınırlı değildi. Muhammed Ali Han, Buhara Emirliği'ne karşı Şehir-i Sebz ve Kunduz Hakimleri ile Hive Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu bir ittifak bloğu oluşturdu. Söz konusu ittifak ile alakalı Demazon,[755] kendi kervanlarının Yeniderya Nehri kıyısında Hive Hanı'nın Hokand'dan dönen elçileriyle karşılaştığını belirtmektedir. Ayrıca bu elçilerin yanında Hokand elçileriyle kırk süvari bulunmaktaydı.[756] Şehr-i Sebz, Hokand, Kunduz ittifakına karşı Emir Nasrullah da boş durmadı. Bu ittifakı zayıflata bilmek için Şehr-i Sebz Hakimine karşı akrabalık ilişkilerini kullanmayı deneyen Buhara Emiri, Hisar Hakimini de yanına çekmeyi denedi. 1834 yılında ise Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'a bir elçi göndererek nişanlısı olan Şehr-i Sebz valisinin kızını Hokand'a getirmek üzere iki bin kişilik Hokand askeri birliğinin Buhara Emirliği'nin topraklarından geçişi için izin istedi. Emir Nasrullah, gelen Hokand elçisine Şehr-i Sebz ile savaş halinde olduklarını hatırlatarak Muhammed Ali Han'ın müstakbel eşine iki yüz kişilik bir askeri birliğinin refakatinin yeterli olacağını daha fazlasına müsaade edemeyeceğini bildi ve böylece Şehr-i Sebz'e sağlanacak Hokand desteğinin önüne geçti.[757]

İki bin kişilik Hokand kuvvetinin Şehr-i Sebz'e geçmesine izin verilmemesinden kısa bir süre sonra iki devlet arasında İstanbul'dan dönen Hokand elçileri konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Muhammed Ali Han'ın isteği ile 1831 yılında Hive üzerinden İstanbul'a giden Hokand elçileri, dönüşlerini İran üzerinden gerçekleştirdi. Hokand elçileri Neşet'ten Buhara'ya gelerek İsmail Hoca kervansarayında konakladı. Emir Nasrullah, Halife'nin Muhammed Ali Han'a çok güzel bir kılıç hediye ettiğini öğrenince elçilik heyetine kılıcı görmek istediğini bildirdi. Hokand elçisi kılıcın Halife'nin mührüyle mühürlendiğini ve Muhammed Ali Han'dan başka kimseye kılıcı veremeyeceğini belirtmesi üzerine Buhara Emirliği topraklarından çıkartıldı ve Hokand elçisi, Hive üzerinden Hokand'a ulaşabildi. Emir Nasrullah'ın elçiye karşı takındığı bu tavır resmen savaş ilanıydı.[758] Gerçekleşecek savaşın önüne Buhara Emirliği'nin Koşbegi geçti. Koşbegi devlet ricalinin aksine

[755] Demezon kendisini Tatar Molla olarak göstererek Buhara'ya girmiştir. Geniş bilgi için bkz. Thierry Zarcone, **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, çev., Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 27-44.
[756] Demezon, **a.g.e.**,s. 68.
[757] Demezon**, a.g.e**., s. 69.
[758] Demezon, **a.g.e**., s. 69-70.

savaşa karşıydı çünkü Buhara Emirliği'nin aleyhinde birleşen Türkistan devletlerine karşı uzun ve kanlı bir mücadeleye girilmesinin tehlikeli olacağını düşünüyordu. Koşbegi, Emir Nasrullah'ı bu hususta uyardı. Emir Nasrullah'ın Buhara topraklarından kovduğu Hokand elçisi, başkente ulaşıp Hanı'na İstanbul'dan getirdiği hediyeleri takdim ettikten sonra Muhammed Ali Han Buhara'ya bir elçi gönderdi. Bu elçi vasıtasıyla Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'tan geçen yıl zaptedilen kalenin Şehr-i Sebz Hakimi Atalık'a verilmesini talep etti. Ayrıca İstanbul'dan dönen Hokand elçisine kötü muamele edilerek Buhara'dan kovulmasının ve elçi nezdinde Muhammed Ali Han'a hakaretin sebebinin izah edilmesini istedi. Emir, elçiyi Nevruz Bayramı nedeniyle bekletti ve on beş gün sonra kabul ederek Muhammed Ali Han'ın Atalık adına istediği kalenin teslim edileceğini söyledi. Elçinin uğradığı muamele için ise üstü kapalı özür diledi. İyi niyetinin göstergesi olarak da Emir Nasrullah, Hokand elçisiyle beraber İsak Yakup Hoca'yı elçi olarak Hokand'a gönderdi. Hokand Hanı kendi tebaasından çekindiği için Yusuf Hoca'ya kötü muamelede bulunmadı ve iki devlet arasında beklenen savaş Koşbegi'nin çabasıyla ertelendi.[759] Böylece Muhammed Ali Han, kurduğu ittifaklar neticesinde elde ettiği gücün farkında olarak elçisine kötü muamele edilmesini fırsata çevirdi. Savaşmayı göze alamayacağını bildiği Emir Nasrullah'tan müttefiki Şehr-i Sebz Hakimi adına kazanım elde etmiş oldu. Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'a karşı Hive Hanlığı'nın da içerisinde bulunduğu bir ittifak cephesi oluşturduğu gibi, ilerleyen bölümde değineceğimiz üzere Buhara-Hokand sınırına yakın bir mevki olan Peşager'de bir kale inşa ettirdi. Muhammed Ali Han, Peşager Kalesi'ni[760] bina ettirmesiyle Buhara şehirlerini tahdit altına aldı.[761]

Peşager Kalesi'nin yapıldığını öğrenen Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'dan kalenin yıkılmasını talep etti lakin bu talep Muhammed Ali Han tarafından

---

[759] Demezon, **a.g.e.**, s. 70.. ; Vámbèry, de Demezona benzer bilgiler vermektedir. Vámbèry'e göre iki devletin arasının açılmasının birçok sebebi vardır ama özellikle Buhara Emirliği'nin amansız düşmanı Hive Hanlığı ile yapılan dostluk anlaşması, Emir'in amcasının (kardeşi Ömer olmalı) Muhammed Ali Han tarfından himaye eldilmesi ve Albay Conolly'e Hokand Hanı'nın dostça davranmasıdır. Ayrıca müellif Muhammed Ali Han'ın Şahidan'da Ruslara yenilmişti. Bu durumda Emir'in işini kolaylaştırmıştır. Vámbèry, **a.g.e.**, s. 389. Biz Muhammed Ali Han'ın Şahidan'da Ruslara yenildiği ile alakalı kaynaklarda bir bilgiye rastlamadığımız için bu durumun doğruluğunu teyit edememekteyiz.
[760] Paşagar Kalesi Cizak ile Öretepe arasında inşa edilmiştir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 59, dipnot 170. İbret'in Fergana Tarihi isimli eserde kalenin ismi Aşgar olarak kaydedilir. Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s. 62.
[761] **Zafrname-i Hüsravi**, s. 59.

olumlu karşılanmadı.[762] Sadece Emir Nasrullah'ın bu talebini kabul etmemekle kalmayan Muhammed Ali Han, Buhara Emirliği'nin topraklarına da akınlarda bulundu. Emir Nasrullah bu gelişmeler üzerine Buhara'dan Muhammed Rahim Toksaba'yı elçi olarak Hokand'a gönderdi. Muhammed Ali Han'ın huzuruna çıkan elçi Emir Nasrullah'ın isteklerini Han'a bildirdi. Zafername-i Hüsravi'nin ifadesiyle güç ve kudret sarhoşu olan Muhammed Ali Han, bazı kötü niyetli devlet görevlilerinin etkisinde kalarak elçiyi zindana attırdı ve Cizak üzerine sefer kararı alarak ordusunun toplanmasını emretti.[763] Avaz Muhammed Attar, Hokand'a gelen Buhara elçisinin Emir Nasrullah'ın Hocent'in kendisine bırakılmasını talep ettiğini eğer bu talep kabul edilmez ise Emir'in savaş açacağını bildirdiğini kaydeder ve elçiye karşı herhangi bir kötü muamele edilmediğini belirtir.[764] İki devletin Peşagar Kalesi üzerinde somutlaşan anlaşmazlıkları böylece savaş dönüştür.

Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasındaki ilişkiler gerilirken Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefet de tırmanmaktaydı. Muhalifler Muhammed Ali Han'ın son dönemlerine doğru zevk ve safahata dalarak devlet işlerinden uzaklaşmasından şikâyetçiydiler. Daha öncede belirttiğimiz üzere özellikle Muhammed Ali Han'ın işret meclislerinden ve bu meclisler yüzünden devlet işlerinden uzaklaşmasını uygun görmeyen devlet ricalinden bazı görevliler bir araya geldi ve aralarında istişare etti. Bu devlet adamları Muhammed Ali Han'ı zayıf karakterli insanların hanı olarak nitelendirdi ve Buhara hükümdarından yardım

---

[762] Howort, **a.g.e**, C.II, s. 792; M: Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 132.

[763] **Zafername-i Hüsravi**, s.59-60. Hakimhan Töre, Sultan Mahmud'un ağabeyi Muhammed Ali Han'ın analığıyla evlenmesi ve ondan üçüncü çocuğunun doğması nedeniyle Buhara Emiri Nasrullah'a ağabeyini şikayet eden mektubunu aldıktan sonra Emir Nasrullah'ın elçiyle bir mektup gönderdiğini ve bu mektupta Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'a üvey annesini hangi şeri kurala göre nikahına aldığını sormakta ve Buhara ulemasının bu durumu meşrulaştıracak bir hüküm bulamadığını belirtmekteydi. Mektubu okuyan Muhammed Ali Han'ın çok hiddetlendiğini belirten Hakimhan'ın gözlerinin köz kasesinden çıkmışçasına cehennem ateşi gibi parladığını, elçiyi dövdüğünü hatta kafasını ısırdığını ve kalbi kazan karasından daha kara olan Han'ın elçinin tutuklanarak hapse atılmasını ve eşyalarına da el konulmasını emrettiğini bildirir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 156; 645-646. Nalifkin bu hususta şerri hükümlere istinaden babasının karısıyla evlenen Muhammed Ali Han'ın kâfir ilan edildiğini belirtir. Ayrıca Muhammed Ali Han'ın emriyle tutuklanan Buhara elçisinin birkaç gün sonra serbest bırakıldığını ve Muhammed Ali Han tarafından Emir Nasrullah'a aptal olduğunu bildirilmesinin emredildiği kaydedilir. Nalifkin, **a.g.e.**, s.136-137. Babajanov'un Tajirden aktardığına göre Muhammed Ali Han elçinin kulaklarını kestirmiştir. Tajir Muhammed Ali Han'ın bu tutumunun Hz. Adem'den bu yana hiç kimsenin elçilere böyle bir muamele yapmadığını a belirtir. Muhammed Ali Han'ın hatalı olduğunu belirtir. Babajanov, **a.g.e.**,s. 176. Schuyler'de Muhammed Ali Han'ın çok öfkelenerek elçiyi tutuklattığını, sakalının ve saçının yarısının kesilmesi emrini verdiğini belirtir. Eugene Schuyler, **a.g.e**, C.I., s. 343.

[764] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, 153.

istemeyi önerdi. Toplantıdaki yaşlı devlet adamları ise Muhammed Ali Han'ın daha genç olduğunu zamanla olgunlaşacağını söyleyerek onları yatıştırmaya çalıştı. Ayrıca şikayetçi devlet adamlarına Han'ın olgunluğa ulaşınca onlara hak ettikleri değeri vereceğini söyleyerek ortamı yumuşattı lakin bu teselli uzun sürmedi. Hokand devlet bürokrasisi bir araya gelerek yönetiminden memnun olmadıkları Muhammed Ali Han'ı şikâyet ettikleri bir mektup kaleme alıp bütün devlet bürokrasisi mühürlerini basarak Emir Nasrullah'a gönderdiler.[765] Mektupta Emir Nasrullah "padişah'ı alem ve sultan-ı bikerem, Şah-ı sultan Bahadur Han" olarak tanımlandı ve Hokand bürokrasisi kendisini gulam-ı peder olarak gösterdi. Kendilerini oğulluğa layık görür ve hizmetkarı sayarsa Emir'e Hokand'ın uzun zamandır hükümdarı olmadığını padişahları Ali Han'ın hatundan Mingbaşları, Dasturhancıları, Vezirleri, mahremleri ve padişahlık encamı hatunları olduğunu belirterek bu durumun düzeltilmesi istendi.[766] Hokand kaynaklarında yer verilen mektubun doğruluğuna Nalifkin şüpheli yaklaşsa da bu durum Buhara vakayinamelerinden Emir Nasrullah'ın şahsına yazılan Zafername-i Hüsravi'de açıkça olmasa da üzeri kapalı dile getirilmektedir. Zafername-i Hüsravi'de verilen bilgilere göre Hokand'da bulunan casuslar aracılığı ile Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın bütün

---

[765] Hakimhan Töre söz konusu mektubun Sultan Mahmud tarafından kendisinin evinde kaleme aldırıldığını belirtir. Mektubun yazılış nedenini Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evliliği ve bu evlilikten Bahram Şah isminde bir çocukluğunun olması olarak gösterir. Mektubu ise şu şekilde verir. " Siz Emir hazretleri, şu anda Maveraünnehr'in en büyüğü ve ulu hükümdarı sayılırsınız. Ağabeyim Muhammed Ali Han bir kadın uğuruna İslamiyetten vazgeçmiştir. Sizin ona nasihatte bulunmanız isabet olur. Eğer siz bunu ertelerseniz, o zaman bizlere izin verin, bu hayırlı işi biz sonlandıralım". Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 156;645.

[766]Ziyâbiddîn Mahzûnî, **a.g.e.**, s. 9[a]-15[a]. Hokand vakayinamelerinde bir birine benzer şekilde not edilen bu mektubun doğruluğu Nalifkin'inde belirttiği gibi şüphelidir. Nalifkin, **a.g.e**.s. 136. Ziyâbiddîn Mahzûnî diğer kaynaklardan farklı olarak bu mektubun neticesinde Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han'a yanlış yolda olduğunu anlatmak için bir mektup kaleme aldığını belirtir. Mektupta Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ı Bahadur olarak nitelendirmektedir. Kendilerinin Muhammed Ali Han'ın icraatlarından haberdar olduğunu vurgulayarak bu tip davranışların Muhammed Ali Han'ın cenab-ı padişahlığına uygun olmadığı, atalarının bu tip işler yapmadığı, onlara gibi hükmetmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca mektuba göre devlet emirler ve askerler ile düzene oturur bunun için önceki padişahların askerlerine ve emirlerine ihsanda bulunmuştur ve zamanı geldiğinden onlardan fayda görmüştür. Bir yerden düşman peyda olur ise bu askerler padişahları yolunda canlarını feda ederler. Düşmansız adam olmaz. Padişahlıkta alimlerin nasihat etmeleri, bilginlerin yol göstermeleri ve yiğitlerin gayretleriyle halk ve padişah rahat eder. Muhammed Ali Han geliniz siz bu zeyfelerden vazgeçiniz onlar size zamnı geldiğinde kılıçlarıyla hizmet etmezler, sizden sonra yine eğlenceyle meşgul olurlar ve sizi akıllarına getirmezler. Siz gelin yanınıza alimleri, bilginleri ve askerleri alın onlar size silahlarıyla yardım eder yolunuza baş koyarlar denilmektedir. Ziyâbiddîn Maksım Mahzûnî, **a.g.e.**, s. 15[a]-16[b].

planlarını önceden öğrenmekteydi ve buna göre hareket etmekteydi.[767] Zafername-i Hüsravi'de aktarılan bu bilgiyi Hokand vakayinamelerinden Encüm at-Tevarih de desteklemektedir. Kaynakta belirtildiğine göre Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefetin, Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'a gönderdiği mektupta eğer Emir, Hokand'a sefer tertip etmeye ikna edilir ise kendilerinin savaşmadan teslim olacaklarını belirtmişlerdir.[768] Yani denilebilir ki, Muhammed Ali Han, Buhara Emirliği'ne karşı siyasi ittifaklar kurarken Emir Nasrullah da Hokand Hanlığı'nın iç dengelerindeki değişimlerden yararlanarak Muhammed Ali Han'a karşı tedbir almıştır.

Kısaca toparlayacak olursak Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği'nin arasının açılmasının ilk sebebi sabık Emir Ömer'in Hokand'a sığınmasıdır. Ayrıca Muhammed Ali Han'ın Buhara Emirliği'nin taht kavgalarını fırsat bilerek müstakil hareket etmeye başlayan Cizak, Öretepe ve Şehr-i Sebz hakimlerini desteklemesi ve Buhara'ya karşı Hive Hanlığı'nın da içerisinde bulunduğu bir ittifak cephesi oluşturmasıdır. Bunların dışında Karategin-Darvaz bölgelerini ele geçiren Muhammed Ali Han'ın Peşager Kalesi'ni inşa ederek Buhara şehirlerini tehdit etmesi, Buhara topraklarına akınlar düzenlemesi ve Öretepe'yi hakimiyetine alarak aradaki tampon bölgeyi kaldırıp hem sınır olması bardağı taşıran son damla olmuştur.

4.2. MUHAMMED ALİ HAN'IN CİZAK SEFERİ, ÖRETEPE VE HOCEND'İ KAYBETMESİ

Muhammed Ali Han'ın son askeri seferi olarak nitelendirebileceğimiz Cizak seferine çıkış kararı Buhara vakayinamelerinden Zafername-i Hüsravi'de verilen bilgilere göre Hokand meşveret meclisinde alındı ve bu sefere Muhammed Ali Han'ı haset devlet adamları ikna etti.[769] Yola çıkan Hokand ordusu Yam ve Zamin'i geçerek Peşagar'a geldi. Muhammed Ali Han burada bir kale inşa ettirdi.[770]

[767] **Zafername-i Hüsravi**, s.66-69.
[768] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 159.
[769] **Zafername-i Hüsravi**, s.
[770] Zafername-i Hüsravi'de Peşager'in bir virane olduğu ve buranın baykuşların mekânı olduğu kaydedilir. **Zafername-i Hüsravi**, s.61. Encüm at-Tevarihte, Muhammed Ali Han'ın Cizak'a seferi hakkında bilgi bulunmamakta ve Han'ın Öretpe'ye gelerek Peşagar sınırında bir kale inşası için emir verdiği bilgisi bulunur. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 164.

Muhammed Ali Han kalenin komutanlığına Gaday Pervaneci'yi getirdi.[771] Muhammed Ali Han'ın bu hareketi Buhara ile yapılan sulh anlaşmasına uymuyordu ve resmen savaş ilanı demekti.

Gelişmeler üzerine Emir Nasrullah, Muhammed Rahim Toksaba'yı elçi olarak Hokand'a gönderdi. Muhammed Ali Han huzuruna çıkan elçi Emir Nasrullah'ın isteklerini Han'a bildirdi. Zafername-i Hüsravi'nin ifadesiyle güç ve kudret sarhoşu olan Muhammed Ali Han, bazı kötü niyetli devlet görevlilerinin etkisinde kalarak elçiyi zindana attırdı ve Cizak üzerine yürüdü.[772] Peşagar Kelesi üzerinde somutlaşan iki devletin anlaşmazlıkları böyece savaş dönüşmüştür.

Muhammed Ali Han'ın elçisine kötü muamele ettiğini ve uyarılarını dikkate almayarak Cizak üzerine sefer tertip ettiğini öğrenen Emir Nasrullah, derhal Buhara hakimleri ve emirlerinin savaş için hazırlanmasını istedi. Ayrıca Miyankal'daki ordunun Cizak üzerine gönderilmesini emretti. Miyankal ordusunun haricinde İbrahimbiy Dadhah'ı Semerkand, Urgut, Urmeta, Pancikent, Keştut, Merginân ordusunun komutanlığına atayarak Şiraz çölünde emirlerini beklemesi istedi. İbrahimbiy Dadhah'ın komutasındaki Semerkand ordusuna, Ata Murad Eşikağası, Muhammed Kerim Toksaba Mangıt askerleriyle katıldılar. Şiraz çölünde beş gün bekleyen ordu, buradan başlarındaki komutanlarla birlikte sırasıyla Semerkand'a gelerek teçhizat ve cephane ikmali yaptı. Bu arada Emir Nasrullah merkezdeki ordusuyla Cizak üzerine hareket etti. İlk olarak Miyankal'a ulaşan Emir Nasrullah kalabalık birlikleriyle şehirden geçerek halkı huzursuz etmek istemedi ve şehre girmeden Kuhak Nehri'nin kıyısında kamp kurdu. Emir Nasrullah, Atamurad ile Muhammed Kerim Toksaba'nın Cizak'a yürümelerini emretti. Emri alan iki komutan Şiraz çölünden hareket ederek Yengi Kurgan'a ulaştı ve buradan da Cizak yakınlarına geldi. Cizak'taki Buhara casusları, Muhammed Ali Han'ın Gaday Pervaneci'yi bin kişilik kuvvetle Peşagar Kalesi'nde bıraktığını ve kendisinin ise kalabalık orduyla Emir Nasrullah'ın üzerine geldiğini öğrenince Öretepe'ye

[771] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 646; **Zafername-i Hüsravi**, s.61.

[772] **Zafername-i Hüsravi**, s.59-60. Avaz Muhammed Attar Hokand'i gelen Buhara elçisinin Emir Nasrullah'ın Hocent'in kendisine bırakılmasını talep ettiğini eğer bu talep kabul edilmez ise Emir'in savaş açacağını bildirdiğini kaydeder ve elçiye karşı herhangi bir kötü muamele edilmediğini belirtir. Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, 153. Müntahabü't-Tevarih'e göre Emir Nasrullah'ın elçisinin gelmesinden sonra Muhammed Ali Han'ın harekete geçtiği ve Peşagar Kalesi'ni bina ettiği kaydedilir. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 156-157.

çekildiğini bildirdiler. Muhammed Ali Han Öretepe'de kaldığı zaman içerisinde kaleyi tahkim ettirdi. Bu sırada Hokand ordusu Leşker Beklerbegi, Muhammed Şerif Atalık, Yusuf Pervaneci, İbrahim Dadhah, Karimkulu Dadhah, Abduali Eşikağası, Bahadır Koşbegi'nin kontrolünde Yam ve Zamin arasındaki Gül Tepe isimli mevkide karagah kurdular.[773]

Her ne kadar Muhammed Ali Han Öretepe'ye oradan da Hocend üzerinden Hokand'a dönse de Fergana ordusunun bir kısmı hala Yam ile Cizak arasında bulunuyordu. Bu durum üzerine İbrahim Dadhah ve Adil Dadhah Semerkandi'nin komutasındaki on iki bin kişilik Buhara birliği Cizak'a yakın bir bölge olan Rabat'ta ordugahını kurdu. Bu on iki bin kişilik Buhara kuvvetine Abdulsamed Naip[774] ve Muhammed Şerif Biy Topcubaşıda katıldı. Emir Nasrullah'ın Rabat'a gelişiyle İbrahim Dadhah ve Adil Dadhah öncü birlik görevini üstlendi ve Peşagar Kalesi'ne yöneldiler. Peşagar yolunda Adil Dadhah'ın komutasındaki iki yüz kişilik gruba bin kişilik Hokand kuvveti saldırdı fakat bu saldırıda başarılı olmayan Hokand birliği,

---

[773] Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s.65-67. Hakimhan Töre'nin aynı konuda verdiği bilgilere göre Hokand ordusu Peşagar Kalesi'ni bina ettikten sonra Muhammed Ali Han orduyu kalede bırakarak yüz kişilik bir birlikle Zamin Kalesi'nin üzerine yürüdü. Muhammed Ali Han'ın bu mantıksız hareketi üzerine Hokand emirlerinden Leşker Koşbegi, Muhammed Şerif Atalık, Bahadır Pervaneci, Muhammed Ali Han'a yetişerek, Cizak kalesinde en az üç bin nefer bulunduğunu, yüz kişilik bir birlikle başaralı olamayacağını söylediler. Sarhoş olan Muhammed Ali Han, Cizak üzerine yürümekte ısrar etmesi üzerine emirler Muhammed Ali Han'a Hokand hükümdarı olduğunu hatırlatarak eğer savaşmak arzusunda ise ordusunun hazır olduğunu şehri kuşatabileceklerini ve kendisinin de bu kuşatmayı rahat bir yerden seyredebileceğini belirttiler. Muhammed Ali Han bu durum üzerine atından inerek bir müddet düşündü ve kimseyle bir şey konuşmadı tam bu esnada Leşker Koşbegi ve Muhammed Şerif Atalık, Muhammed Ali Han'ın yanına yaklaşarak şu anda Fergana ordusunun komuta edecek kimsenin olmadığını ve Han'ın yüz askerle burada bulunmasının tehlikeli olduğunu dile getirdiler. Bu sözler üzerine Muhammed Ali Han sinirlendi ve yanına iki koruma alarak Öretepe'ye doğru yola çıktı. Muhammed Ali Han'ın davranışlarına anlam veremeyen emirler kendisine yetişmeye çalışsa da Muhammed Ali Han, onlara küfürler ederek geri çevirdi ve gece yarısında Öretepe'ye ulaştı. Ertesi sabah iki yüz kişilik bir birlikle Öretepe'den ayrılan Muhammed Ali Han, Hocend üzerinden Hokand'a geldi ve etrafına fahişeleri, muhabbet meclisini toplayarak içki içmeye devam etti. Peşagar'da kalan yaklaşık yüz bin kişilik Hokand ordusu ise ne yapacağını bilmeden bekledi. Ordu komutanları Muhammed Ali Han'dan korkusundan Hokand'a geri dönemiyorlardı. Başsız kalan Hokand ordusunun komutanları istişare ederek bir mektup yazdı ve bu mektubu Muhammed Ali Han'a gönderdiler. Mektupta Han'ın isteği doğrultusunda hareket edeceklerini bildirseler de Muhammed Ali Han komutabların gönderdiği mektubu okuduktan sonra küfretti fakat herhangi bir cevap vermedi. Yazarın bildirdiğine göre Peşagar'da kalan ordudan Hokand'a bir haftada kırk mektup gönderildiyse de cevap alınamadı ve bu durum üzerine Yam ile Zamin arasında bir bölgeye ordugah kurdu. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 646-647. Hakimhan Töre'nin aktardığı bu bilgilerin doğruluk oranı düşük olsa gerekir. Zira Buhara vakayinamelerinden Zafername-i Hüsravide ordunun tamamının Gültepede bırakılmadığı bir kısım birliklerin bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ordu sayısının ise yüz bin olarak verilmesi abartılı olsa gerekir. Müellfin belirttiği gibi bu yüz bin kişilik ordu Peşagarda kalmış olsaydı herhalde Emir Nasrullah'ın kaleyi üç günde ele geçirmesi mümkün olmazdı.

[774] Nayip, İran Topçubaşlarına verilen unvandır. **Zafername-i Hüsaravi**, s. 65 Dipnot., 189.

Peşagar Kalesi'ne çekildi. Bu saldırıdan üç gün sonra Buhara ordusu Peşagar dağının girişine İbrahim Dadhah komutasında birlikleri yerleştirdiler. Emir Nasrullah, Peşagar'ın doğusuna kendisinin komuta ettiği birlikleri yerleştirdi. Abdulsamed kuzeyden, Muhammed Şerif Topçubaşı ise doğudan kaleyi kuşattı. Bu düzende kale üç gün muhasara edildi. Üç günlük ihata süresinde kalenin hendeklerine kadar ulaşan Buhara ordusu, dördüncü gün kaleyi nun şeklinde abluka altına aldı. Bu durum kalede bulunan Hokand birliklerinde paniğe neden oldu ve bazı askerler surlardan kendilerini aşağıya attı. Kuşatmaya daha fazla dayanamayacağını anlayan Gaday Pervaneci teslim oldu.[775] Peşagar Kalesi'ndeki Hokand birliğinin teslim olması üzerine onları affeden Emir Nasrullah, bir gece daha Peşagar'da kaldı. Buhara komutanlarından Recep Dadhah'a on bin kişilik bir kuvvet veren Emir, Acı Deryası'ndan Zamin'e kadar olan bölgeyi kontrol altına almasını emretti.[776]

Peşagar Kelesi'nin düşmesinin ardından Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah ile bir anlaşma yapmak maksadıyla elçi gönderdi. Hokand elçisi Emir Nasrullah'ın huzuruna çıkarak Muhammed Ali Han'ın mektubunu Emir'e verdi. Mektupta Muhammed Ali Han iki devletin arasını açmak isteyen devlet adamlarına uyarak daha evvel yapılan anlaşmaya riayet etmeyip Buhara sınırını ihlal ettiğini söyleyerek bir nevi suçunu kabul etti ve Emir Nasrullah'tan af diledi. Emir Nasrullah bu özrü devlet ricaliyle istişare etti. İstişareden Muhammed Ali Han'ın özrünün kabul edilmesi, eğer bir daha aralarındaki anlaşmaya ihanet ederse cezasının verilmesi hususunda karar çıktı. İstişare kararını bildirmek üzere Hokand elçisiyle birlikte Buhara elçisi Muhammed Ali Han'a gönderildi. Elçilerin yola çıkmasıyla beraber Emir Nasrullah, Peşager Kalesi'nin içerisindeki erzak, mühimmat ve silahların askerlere pay edilmesi ve kalenin de yıkılmasını emrederek Cizak üzerinden Semerkand'a döndü.[777] Muhammed Ali Han pişman olarak barış teklif etmek için Emir Nasrullah'a elçi göndermiş olsa da Nasrullah ona güvenmemekteydi. Bu hususları görüşmek üzere Keş'te devlet görevlileriyle bir istişare meclisi topladı. Toplantıda Emir, Muhammed Ali Han ile alakalı çekincelerini dile getirerek;

[775] Hüdayarhanzadenin ifadesiyle Gaday Pervaneci birkaç askeriyle birlikte Peşagar'dan kaçmayı başarmış ve Hokand'a ulaşmıştır. Ayrıca Gaday Pervaneci kontrolündeki Peşagar Kelesi Buhara ordusuna karşı çetin bir direniş göstermiş bu direnişin neticesinde Emir Nasrullah daha fazla ilerlemeyi lüzumsuz görerek Semerkand'a dönmüştür. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 164.
[776] Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 65-71.
[777] Anonim, **Zafername-i Hüsravi,** s. 71-74.

Muhammed Ali Han'ın elçisi vasıtasıyla özür dilemesi ve eski kaide üzerine barış teklif etmesinin bir hile olabileceğini ifade etti. Bu güvensizliğe önlem almak için kardeş kavgasından yararlanmak maksadıyla Muhammed Ali Han'ın sürgündeki kardeşi Sultan Mahmud'u yanına çekip İstaravşan civarındaki şehirlerden birinin Hakimliğine getirmeyi düşündüğünü ve böylece Muhammed Ali Han'ı zayıflatacağını belirtti. Bu görüş devlet erkanınca uygun bulundu. Bunun üzerine Sultan Mahmud ile irtibata geçildi ve kendisi Semerkand'a davet edildi.[778] Keş'e

[778] Hakimhan Töre'nin eserinde olay farklı anlatılır. Ona göre daha önce belirttiğimiz üzere kendisinin Şehir-i Sebz'deki evinde Sultan Mahmud Han ile birlikte Muhammed Ali Han'ın üvey annesi Hanpaşşa ile evliliğinden üçüncü çocukları Bahram'ın dünyaya geldiğini haberini aldılar. Bu havadis üzerine İşan Şafi'ye müracaat ederek bu haberin dini açısından değerlendirmesini yaptılar. Yapılan değerlendirmeden sonra Emir Nasrullah'a Sultan Mahmud Han'ın imzasıyla Muhammed Ali Han'ı şikayet eden bir mektup yazdılar. Bu mektubun neticesinde Sultan Mahmud Han ile Emir Nasrullah işbirliği yaptı. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 155-156; 654. Ayrıca Hakimhan eserinin Buhara Emirliği kısmında aynı olayı biraz nüans farklılıklarıyla ortaya koyar. Muhammed Ali Han'ın Cizak seferinden hemen önce Afgan Emir'i Dost Muhammed Şehir-i Sebz'e geldi. Bu durumdan memnun olmayan Emir Nasrullah ile Şehr-i Sebz Hakimi Daniyal Bek'in arası açıldı. Hakimin kendisine karşı küstahça davrandığına kani olan Emir, Şehir-i Sebz'e sefer düzenlemek için ordusunu topladı lakin Muhammed Ali Han'ın Cizak üzerine yürüdüğünü öğrenince Danial Bek'e elçi göndererek arasını düzeltti. Muhammed Ali Han'ın Şehir-i Sebzde sürgünde bulunan kardeşi Sultan Mahmud'a kendisine katılması hususunda teklif yaptı. Sultan Mahmud bu teklifi kayınpederi olan Daniyal Bek ile istişare etti ve Daniyal Bek'in tavsiyesi ile Cizak yönetimin kendisine verilmesini istedi. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 156-157. Hüdayarhanza'de ise Sultan Mahmud'un Emir Narullah ile ittifak yapmasının sebeplerini iki kaynaktan farklı anlatır. Hüdayarhanzade'ye göre Hokand'da Muhammed Ali Han'a karşı olan Muhammed Şerif Atalık Kurama, Muhammed Şerif Atalık'ın kardeşi Zamin Kalelerinin komutanı Abdulveli Dadhah, kuzenleri Muhammed İbrahim Pervaneci, Nau Hakibeki Mahmud Hoca Dadhah, Hudayar Bek Divanbegi'nin oğlu Hulik Yüz, Şadi Eşikağası gibi devlet adamları Sultan Mahmud'a mektup yazarak ağabeyi ile girişeceği taht mücadelesinde kendisine destek vereceklerini belirttiler. Sultan Mahmud'da bu durumu kayınpederi Şehir-i Sebz Hakimi Daniyal Bek'e açarak kendisine fikrini sordu. Daniyal Bek bu durumun kendisi için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi ve Sultan Mahmud adına Buhara Emir'i Nasrullah'a bir mektup yazdı. Mektubta Sultan Mahmud'un Fergana tahtının doğal mirasçısı olduğu, eğer tahtı ele geçirmesine yardım eder ise Emir Nasrullah'a itaat edeceği belirtiliyordu. Danial Bek, Sultan Mahmud adına yazdığı mektubun yanına Emir'i ikna edebilmek için Sultan Mahmud'un Hokand devlet adamlarından aldığı mektupları da ekleyerek Emir Nasrullah'a gönderdi. Emir Nasrullah, Sultan Mahmud'un kendisiyle irtibat kurmasına çok sevindi ve bu tip entrikalarda oldukça mahir olan Hakimhan Töre'yi huzuruna çağırarak Sultan Mahmud'un isteklerini kabul ettiğini bildiren bir name ile Şehir-i Sebz'e gönderdi. Hakimhan'ın Şehir-i Sebz'e ulaşmasının ardından Sultan Mahmud ile Emir Nasrullah arasında Fergana topraklarının paylaşımı hakkında birkaç yazışma daha gerçekleşti ve neticede ikili arasında bir anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya göre Emir Nasrullah, Sultan Mahmud'a Urmetan ve çevresinin yönetimini verecek, aynı zamanda fetihten sonra Fergana'nın bütün zenginlikleri Sultan Mahmud'a bırakılacaktı. Bunun karşılığında Sultan Mahmud, Emir Nasrullah'ın adına hutbe okutacak, Fergana'yı ele geçirecek Buhara ordusuna birkaç yıl bakacak ve Buhara Emirliği'nin düşmanları ile olan mücadelelerinde maddi ve askeri yardımda bulunacaktı. Bu anlaşmadan bir yıl sonra yani Emir Nasrullah'ın Peşagar Seferi'nin ardından Urmeta'nın yönetimine ek olarak Falgar ve Masço arasındaki topraklarıda Sultan Mahmud'un yönetimine dahil etti. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 163-165. Zafername-i Hüsravideki bilgiler ile karşılaştırdığımızda yukarıda verilen bilgilerin daha sahih olması muhtemeldir. Zira Sultan Mahmud abisine karşı başlayacak bir isyana destek vermesi neticesinde sürülmüş olsa gerekir ve Emir Nasrullah için Muhammed Ali Han'a karşı kullanılacak iyi bir kozdur.

gelen Sultan Mahmud'a Emir Nasrullah büyük hürmet gösterdi ve kendisine Urmetan[779] vilayetinin yönetimini verdi.[780]

Muhammed Ali Han kardeşine karşı Emir Nasrullah'ın bu teveccühünden rahatsız oldu ve Emir'e elçisini gönderdi. Muhammed Ali Han elçi vasıtasıyla Emir Nasrullah'a aralarında anlaşma yapılmasına rağmen niçin kendisine karşı isyan girişiminde bulunan ve sürgün edilen kardeşi Sultan Mahmud'u, Hokand Hanlığı'na yakın bir mevkide görevlendirdiğini sordu. Emir Nasrullah da kendisinin merhametine sığınan kişiye mertebesine göre izzet göstermenin görevi olduğunu, Urmetan'ın Buhara Emirliği toprakları içerisinde yer aldığını ve tasarrufun da kendisinde olduğu cevabını verdi.[781] Hokand elçisi Emir Nasrullah'ın cevabıyla başkent Hokand'a döndükten sonra Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın niyetini anlamış olacak ki, Buhara sınırında bulunan Yam ve Zamin'in ordu mevcudunu iki katına çıkartarak ordu komutanlıklarına da Geday Pervaneci, Karim Kuli Dadhah, Abdullah Eşikağası'nı getirdi.[782]

Kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla Buhara Emirliği ile ilişkileri gerilen ve fiili çatışmaya sürüklenen Hokand Hanlığı'nın sınırları içerisinde de bir hareketlilik yaşanmaktaydı. İşan Çayhça Buhari ismiyle meşhur olmuş Abdal Kahar isimli bir kişi hacca gitmiş, uzun süre dünyayı dolaştıktan sonra Hokand Hanlığı sınırları içerisindeki Merginân'a gelerek burada bir tarikat kurmuştu. Kurduğu tarikat kısa sürede genişledi. 1840 yılının mart ayında büyük bir toplantı tertip eden İşan Çayhça Buhari, zengin fakir fark etmeksizin herkesi bu toplantıya davet etti. Toplantıda hacdan dönerken Peygamber efendimizin saçını elde ettiğini, uzun süredir bu saçı insanlardan gizlediğini lakin gördüğü bir rüya üzerine Peygamberimizin saçını insanlara göstermesi gerektiğini söyledi. Ardından cebinden küçük bir altın kutu çıkartarak kutunun içerisine koyduğu saç telini insanlara gösterdi. Halk İşan'ın kendilerine gösterdiği saç önünde ibadet etmeye başladı. Toplantıyı takip eden günlerde Nemengân halkı kafileler halinde İşan'ın huzuruna gelip Peygamberimizin saçının saklandığı iddia edilen kutunun yanında dua ediyordu. Bu durum kısa bir

[779] Urmetan, Semrkand'ın doğu dağ bölgeleri ile Usturavşan'ın batı ve güney bölgeleri arasındaki kaledir. Urmetan, stratejik bir mevkide yer almakta ve doğal savunması güçlü olduğu için seferle ele geçirilmesi zor olan bir noktadır., **Zafername-i Hüsravi**, s.39, dipnot, 127.
[780] **Zafername-i Hüsravi**, s. 81.
[781] Anonim**, Zafername-i Hüsravi**, s. 79.
[782] Anonim**, Zafername-i Hüsravi**, s. 74-80.

sürede bütün Fergana'ya yayıldı. Her bölgeden insanlar akın akın Nemengân'a gelmeye başladı. Gelen kalabalık grupları kontrol edemeyeceğinden korkan Nemengân Hakimi, İşan'ı yanına çağırarak bu kadar nadir bir parçanın böylesine küçük bir şehirde heba olduğunu, bu nadir parçanın büyük şehirlerde sergilenmesi gerektiğini belirtti. İşan, Hakimin sözlerini mantıklı bularak Peygamber efendimizin saçı olduğunu iddia ettiği kılı büyük şehirlerden Hokand'da sergilemeye karar verdi. Önerisi kabul olan Hakim, muhtemelen İşan'ın sorun çıkartmamasından duyduğu memnuniyeti kendisine ve müritlerine pahalı hediyeler vererek gösterdi.[783]

Hakimin önerisiyle Hokand'a gitmeye karar veren şeyh, hazırlıklara başladı. Gümüş bir sandık yaptırarak altın kutuyu bu sandığın içerisine yerleştirdi ve gümüş bir anahtarla da sandığı kilitledi. Bu kutu İşan'ın bir müriti tarafından başı üzerinde taşınacaktı ve kafile yola çıktı. Hokand da ise Peygamber efendimizin saçının şehre geleceği haberini alan şeyhler ve halk İşan ve yanındakileri sabırsızlıkla beklemekteydi hatta onları şehrin birkaç fersah ötesinde karşılamak için toplandı. İşan'ın Hokand'a geldiği ve halkın onu karşılamaya çıktığından haberdar olan Muhammed Ali Han, ulemayı toplayarak durumun ne olduğunu öğrenmeye çalıştı. Ulema, durumdan pek emin olmadıklarını lakin Peygamber Efendimizin saçlarının Abbasi Halifeliği'nin hazinesinde olduğunu, Abbasi Halifeliği'nin yıkılmasından sonra Osmanlı Halifeliği'ne geçmiş olması gerektiğini söyleyerek sıradan bir dervişin Peygamberimizin saçını elde etmesinin imkânsız olduğunu belirtti. Ayrıca ulema Hindistan ve Sarandib[784] dağlarında yetişen bir otun salavat-ı şerif okununca eğilme hareketine benzer bir devini hareketi gerçekleştirdiğini ve bu yüzden bu ota Maverehünnehirde *salavatı seven*[785] isminin verildiğini vurgulayarak kimyager ve attarların bu otu ilaçlarda kullandığını söylediler. Bazı insanların ise bu otu bulmak için büyük çaba sarf ettiğini, elde ettiklerinde de bu otu halka fahiş fiyatlara sattıklarının üzerinde durdular.[786] Bu ot dışında Hint okyanusunda kafasında ve

[783] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 165.
[784] Bugünkü Sri-Lenka. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, dipnot 307, s. 199. Hakimhan söz konusu otun Lahor nehri kıyılarında yetiştiğini belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 638.
[785] Hakimhan otun ismini Salavat-ı Şerif Işığı şeklinde kaydetmiştir ve olayın Karategin seferinden hemen sonra gerçekleştiğini belirtir. Hakimhan töre, **a.g.e.**, s. 638. Nalifkin de olayı anlatırken Karategin seferinin hemen sonrasında gerçekleştiğini belirtir. Nalifkin, **a.g.e.**, s. 135.
[786] Hakimhan, Çeyça-i Buhari'nin bu otu Hindistan'dan aldığını ve halka Peygamber Efendimizin saçı olarak tanıttığını belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 638.

dudaklarında ince tüy olan bir balık türünün bulunduğunu belirten ulema, dolandırıcıların saf insanları kandırmak için bu balığıda kullandıklarını ekleyerek, halkın saf inançlarıyla oynayan dolandırıcı sınıfına bazı şeyh ve sofilerinde katıldığını dile getirdiler. Nitekim bu tip dolandırıcılıkların olmasına rağmen ulema tedbirli davranarak Çayça-i Buhari'nin elinde bulunan kılın ne olduğuyla ilgili tam bir fikirleri olmadığını belirterek, onun davranışlarının yukarıda saydıkları dolandırıcıların faaliyetlerine benzediğinin aşikâr olduğunu vurguladılar. [787]

Muhammed Ali Han, ulemadan işittikleri üzerine Çayça-i Buhari'yi cezalandırmak için ulemadan fetva istediyse de ulema Muhammed Ali Han'a halkın dini konularda fanatizm noktasında tutucu olduğunu ve bu nedenle sağduyulu olunması gerekitiğini söyledi. İşan'a bir müdahale yapılır ise halkın isyan edebileceği uyarısını yaptı ve Han'a gerekli cezanın kesilmesinin yeri ve zamanı

[787] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 166. Hakimhan'a göre Çayhça, Muhammed Ali Han'ın aptallığından yararlanarak onu kandırmış Hindistan'dan getirttiği bitkiyi Peygamber Efendimizin saçı diye Han'a büyük bir meblağa satmıştır. Çayhça'den Peygamberimizin saçı diye aldığı bitkiyi Muhammed Ali Han sarayda sergilemiş insanlar saraya gelerek bir ziyaretgah oluşturdu. Daha sonra bitki Kara Tepe'ye götürüldü ve bitkinin götürüldüğü yer Muy-i Mübarek olarak adlandırılmaya başlandı. İnsanlar Muy-i Mubarek'i ziyaret etmeye başladı ve etrafa tuğlar dikildi. Ayrıca Azimcan Bay'in evinde de bir tane 'muy-i mübarek' ortaya çıktı. Hokand Hanlığı'nın halkı bu bitkilerin gerçekten Peygamber Efendimizin saçı olduğuna inanarak ibadet ettiler. Ayrıca Hakimhan bu olaylar üzerine Muhammed Ali Han devrinde cehalete battığını belirtir ve çeşitli hadisler aktararak bu davranışın bidat olduğunu söyler. Kendisinin de seyahati sırasında birçok yer gördüğünü belirten Hakimhan, yolculuğu sırasında uğradığı yerlerden hiçbir kimseden Peygamber Efendimizin saçı veya sakalı şurada saklanır şeklinde bir şey duymadığını lakin Hokand'da üç tane Peygamber Efendimize ait sakalın ortaya çıkmasına şaşırdığını belirterek yaşananların Muhammed Ali Han'ın bedbahtlığından kaynaklandığını vurgulayarak eserinin ilgili bölümünde şu beyte yer vermiştir. "*Cevher bilmez sarraflar elinde yandık. Çünkü, her daim çamur nazar boncuğunu inci ile eşit sanırlar.* Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 639-640. Kanaatimizce Hakimhan olayı çarpıtmaktadır. Muhammed Ali Han Peygamber Efendimizin saçı olduğu iddia edilen bitkiyi ne satın almıştır ne de sarayda sergilemiştir. Zira kendisine uyarıda bulunacak ve onu yönlendirecek ulema sınıfı mevcuttur. Hakimhan kendi kininden ötürü yine Muhammed Ali Han'ı kötülemektedir. Nalifkin aynı olay hakkında muy-i mübarekin Muhammed Ali han için bir fırsat olduğu kanısındadır. Halkın dinden uzaklaştığından yakındığı Muhammed Ali Han'a kader kullanması için bir fırsat verdi. Hokand'da bir derviş ortaya çıkarak kendisinde Peygamber Efendimizin saçı olduğunu halka duyurdu. Muhammed Ali Han bu haberi alınca şeyhin yanın giderek sakalı gördü ve huzurunda ibadet etti, halkta Handan sonra akın akın gelerek ziyarette etti. Ardından şeyhten bir miktarda para vererek bu sakalı satın alınarak Kara Tepe'ye götürüldü. Kara Tepe Muy-i Mübarek olarak ilan edildi. Halk buraya gelerek sakalın olduğu yere boncuk, at kuyruğu ile süslenmiş mızraklar ile rengarenk bayraklar dikildi. Muhammed Ali Han için bu durum halk ile barışma fırsat idi lakin sürekli sarhoş olan Han, bu durumdan faydalanamadı. Kısa bir müddet sonra Peygamberin sakalını bulduğunu söyleyen şeyhe rakipler çıktı. Merginân'da birisi daha kendisinde Peygamberin saçı olduğunu söyledi ardından üçüncü bir kılının haberi geldi. Halk dolandırıldığını anladı ve Kara Tepedeki put böylece düştü. Dini çalkantılar sona erdikten sonra halk tekrar Muhammed Ali Han'ın yanlış işlerini konuşmaya başladı. Nalifkin, **a.g.e.**, s. 135-136.

olduğunu söyleyerek istediğini kabul etmedi. Muhammed Ali Han da ulemanın bu haklı uyarılarını göz önüne alarak bu hususun çözümünü erteledi.[788]

Muhammed Ali Han Çayça-i Buhari'yi cezalandırma işlemini ertelese de benzer olaylar yaşanmaya devam etti. Hemen hemen aynı zamanda Merginân'da Çayça-i Buhari gibi sofi Abbaz isminde birisi ortaya çıkarak kendisinde Peygamber Efendimizin mübarek kıllarından birisinin bulunduğunu söyleyip dolandırıcılığa ve sihirbazlığa başladı. Ayrıca Hokand'da Bahadır Azimcan Bay'ın damadı Kalandar İşan'da da bir muy-i mübarek ortaya çıktı.[789] Bu üç grup bir araya gelerek şehrin dışında bulunan Kara Tepe mevkiinde bir caminin avlusuna yöneldiler. Cami avlusuna binlerce renkli bayrak dikerek burayı ziyaret merkezi haline getirdiler.[790] Bu ziyaretgah Hüdayarhazade'nin belirttiğine göre XX. asrın başlarında dahi muy-i mübarek olarak adlandırılmaktaydı.[791]

Sonuç olarak yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı arası bozulan Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasındaki fiili çatışma, Peşagar Kalesi üzerinden başlamıştır. Cizak üzerine sefer tertip eden Muhammed Ali Han, Peşagar'de bir kale inşa ettirmiştir. Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın bu tutumu karşısında yumuşak bir tavır sergilemeyerek karşı saldırıya geçmiştir. Muhtemelen Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın üzerine geldiğini öğrendiğinde önce Öretepe'ye ardından Hocend üzerinden Hokand'a dönmüş, Hokand ordusu da Muhammed Ali Han'ın Öretepe'ye dönmesinden kısa bir süre sonra Yam ile Zamin arasında bulunan Gül Tepe mevkiinden ayrılarak Öretepe'ye çekilmiştir. Muhammed Ali Han neden saldırıya geçmiş ve niçin geri çekilmiştir? Bu sorunun cevabını doğrudan kaynaklarda tespit etmek zordur lakin anlayabildiğimiz kadarıyla Peşagar önemli bir mevkiidir ve Muhammed Ali Han büyük ihtimalle bu önemli mevkiiyi, yaklaşan savaşta kendisine avantaj sağlamak maksadıyla ele geçirmek ve burada bir istihkam

---

[788] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 166. Tarihçe-i Turani'de bu Muy-i Mubarekleri ortaya çıkartan Şeyce-i Buhari'nin Emir Nasrullah ile irtibatlı olduğunu ve Emir'in Hokand'da karışıklık çıkartmak için bu kişiyi kullandığı bilgisi verilmektedir. Muhammed Umar Umidi Merginâni, **Tarihçeyi Turani**, s. 39-40.

[789] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 639; Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 166.

[790] Günümüzde Muy-i Mubarek Fergana bölgesinde Uzbekistan ilçesine bağlı aynı zamanda da Kara Tepe ismini taşıyan bir kasabadır. Hokand şehrine bir kilometre uzaklıktaki bu yerde Muy-i Mubarek isimli bir de cami bulunmaktadır. Vahidov'a göre muy-i mübarek bir sahtekarlıktır. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., dipnot 308, s. 199.

[791] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 167.

kurmak istemiştir. Harekata devam etmemesi, Buhara ordusunun kendisi üzerine geldiğini öğrendiğinde bölgeyi terk etmesi de bu ihtimali güçlendirmektedir. Neticede Emir Nasrullah Peşagar'a gelmiş ve kaleyi yerle bir etmiştir ancak Öretepe'ye saldırmadan geri dönmüştür. Emir Nasrullah da Peşagar Kalesi'nin yıkılmasıyla yetinmiş ve ileri harekata devam etmemiştir. Peşagar Kalesi'nin kaybedilmesinden sonra Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah ile eski kaideler üzerine sulh yapma teklifinde bulunmuş ve bu teklif görünüşte kabul edilmiştir. Emir Nasrullah'ın bu teklifi kabul etmesindeki sebep Hokand'a karşı yapacağı saldırıda Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti kullanabilmek adına Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'u yanına çekmek ve kardeş kavgasından yararlanmak istemesidir. Sulh anlaşmasında mutabık kalındıktan sonra Emir, Sultan Mahmud'u kendi saflarına dahil ederek ona Urmetan Hakimliğini vermiş ve Muhammed Ali Han'a karşı elini güçlendirmekle beraber Han'a karşı oluşan muhalefetide arkasına almıştır. Yani iki devlet de yaklaşan savaş için bu tarihten sonra hazırlıklara başlamıştır. Bu esnada Hokand'ın sınırları içerisinde bazı hareketlilikler meydana gelmiş halkın saf din duygularını sömüren dolandırıcı şeyh ve softalar Peygamber efendimizin saçının ellerinde olduğunu söyleyerek bu saçları Kara Tepe'ye götürmüş ve orada bir ziyaretgah kurmuşlardır. Bu olaya tezimizin devam eden başlığında değinilecek ve önemi ortaya konulacaktır ayrıca yaşanan olay bize Türkistan'da özellikle Hokand Hanlığı'nda tasavvuf geleneği ne kadar güçlü olursa olsun toplumun dini konuda ne kadar fanatik davrandığı ve aslında kandırılmaya ne kadar açık olduğunun bir göstergesidir.

4.3. BUHARA EMİRİ NASURULLAH'IN BİRİNCİ HOKAND SEFERİ

Muhammed Ali Han'ın Cizak seferi ve Peşagar Kalesi'ni inşa etmesi ve bunun neticesinde Emir Nasrullah'ın Peşagar Kalesi'ni ele geçirip yıkmasından sonra iki devlet arasında her ne kadar eski kaideler üzerine sulh anlaşması yapılmış olsa da gerçekte iki hükümdar da meydana gelecek savaşın farkındaydılar. Bu babda savaş için gerekli tedbirleri alarak hazırlıklarına devam ettiler. Peşagar Kalesi'nin bertaraf edilmesinin ardından Emir Nasrullah daha önce de değindiğimiz üzere Muhammed Ali Han'ın Şehr-i Sebz'de sürgünde bulunan kardeşi Sultan Mahmud'u

kendi saflarına çekmeyi başararak kendisine Urmetan Hakimliğini verdi ve böylece hem Hokand tahtı üzerinde kardeş kavgasının gerçekleşmesini sağladı hem de Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti aktif olarak kullanma fırsatı yakaladı. Türkistan'ı tek bayrak altında toplmayı kendisine şiar edinen Emir Nasrullah amacına ulaşabilmek için geçmiş tecrübelerden de faydalanarak düzenli bir ordu kurdu ve bu orduya serbaz[792] ismini verdi.[793] Serbaz birliklerinin oluşturulmasında İranlı Abdussamet önderlik etti.[794]

Abdussamed'in önderliğinde gerçekleştirilen askeri reformlarda, düzenli piyade birliklerinin yanı sıra bunlara destek verecek topçu birlikleri de oluşturuldu. İranlı ve Rus kölelerden oluşan bu birlikler doğrudan Emir'e bağlıydı ve maaşlarıyla kıyafetleri de Emir tarafından karşılanıyordu. Emir Nasrullah, kurduğu bu düzenli orduyla ilk olarak Muhammed Ali Han'ın üzerine yürüdü. Serbazilerin ilk ciddi sınavı Peşagar Kalesi'nin kuşatmasıydı. İlk sınavlarında başarı sağlayarak güven elde

[792] Kelime manası ile yürekli, yiğit, cesur anlamına gelmektedir. S. Selim Ükten, **Buhara Hanlığında Askeri Teşkilat**, T.T.K. Yay., Ankara 2018, Dipnot 296, s. 95.

[793] Emir Nasrullah'ı düzenli ordu olan serbaz birliklerini kurmaya iten sebep Buhara Emirliği'nin ordusundaki boy sistemiydi. Buhara'da Mangıtlar iktidara geldikleri dönemde merkezi otoriteye güçlendirebilmek maksadıyla kendi boylarını diğer boylardan ayrı tutarak onları onlu siteme göre düzenlemişler ve bu düzenledikleri orduyla merkezi otoriteyi güçlendirmek için mücadele vermişlerdi. Bu mücadele neticesinde kısmen başarılı olsalar da hakimiyet altına alınan boylar orduya hizmet etmekle birlikte başına buyruk hareket etme alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdi. Baskıcı bir merkezi otoritenin oluştuğunda bu durumdan rahatsız olarak, hükümdara tam anlamıyla itaat etmiyorlardı. Bu sorun Emir Nasrullah'ın iktidara geldiğinde de yaşandı. Babasının ölümünden hemen sonra bazı bölgeler başına buyruk hareket etmeye başladı. Geçmişten de gelen tecrübeyle Emir Nasrullah artık orduda boy beylerine dayanan sitemden vazgeçerek doğrudan doğruya kendisine bağlı bir ordu kurmaya karar verdi. S. Slim Ükten, **a.g.e.**, s. 93-94.

[794] İranlı bir següzeşt olan Abdussamed Tebriz'de dünyaya gelmiş olup XIX. asrın başlarında İran ordusunda hizmet vermiş bir askerdi. İşlediği bir cinayetten ötürü hakkında idam fermanı verilen Abdussamed kaçarak Hindistan'a geldi ve burada İran mülteci servisine katılarak İngilizlerden maaş aldı. Hindistan'da da rahat durmayan Abdussamed, emire karşı komplo kurdu ayrıca işlediği bir cinayetten yüzünden idama mahkûm edildi. İdam hükmü yüzünden bu kez de Hindistan'dan kaçarak Afgan Emir'i Dost Muhammed Han'a sığındı lakin Dost Muhammed'in oğlu ile yaşadığı bir tartışma neticesinde Han'ın oğlunu yaraladı ve tutuklanarak zindana atıldı. Zindandan kaçmayı başaran Abdussamed'in yeni istikameti Buhara oldu. 1832 yılında Buhara'ya ulaştığında Abdussamed'e Hakim Biy Koşbeyi sahip çıktı ve onu saraya aldı. Saraya girdikten sonra Abdussamed bilgi ve birikimini Buhara Emirliği hizmetine sunarak düzenli orduyu Emir Nasrullah'a tanıttı. S. Slim Ükten, **a.g.e.**, s. 94; Togan Abdussamet'in Buhara'ya geliş tarihini 1835 olarak verir. Z.V. Togan, **a.g.e**., s. 226; Zafername-i Hüsravi'de bulunan açıklamada Abdussamet'in Buharaya gelişinin tarihi 1838dir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 65, dipnot 189. Emir düzenli ordu konusunda Abdulsamed'in tecrübesine kani olarak onu Naib rütbesine getirip Buhara ordusunun baş komutanlığına atadı. Howorth, **a.g.e.**, s. 790-791.

eden Serbazlar, bu kez de Hokand seferinde önemli rol oynayacak ve savaşın kazananını belirleyecek en önemli faktör oldu.[795]

Serbaz birliklerini kuran ve bunları Peşagar'da test eden Emir Nasrullah, sadece Peşagar Kalesi'yle yetinmek niyetinde değildi. Kaleyi aldıktan sonra zaman kazanmak için Muhammed Ali Han ile anlaşma yapan Emir, askeri teçhizatın temini ve ordunun güçlendirilmesi için yoğun bir çaba sarfetti. Devlet ricalini gizlice toplayarak Hokand'a yapılacak askeri sefer için istişarede bulunan Emir Nasrullah, istişarenin sonunda Hisar, Kulap ve Karategin üzerinden Hokand Hanlığı'na saldırmaya karar verdi. Bu sefer için 6 aylık erzak ve mühimmat temin edilmesi talimatını verdi ve Muhammed Ali Han'ın seferden haberdar olmaması içinde büyük titizlik gösterilmesi hususunda devlet kademesini uyardı.[796]

---

[795] S. Selim Ükten, **a.g.e.**, s. 94-99. Emir Nasrullah'ın kurduğu serbazi kuvvetleri Türkistan'daki ilk düzenli ordu kurma girişimi değildir. Zira Hokand Hanlığı'nda Alim Han, düzenli ordu kurma girişimde bulunmuştu. Alim Han, doğrudan kendisine bağlı altı bin Dağlı Tacik'ten oluşan bir ordu kurdu. M. Bilal Çelik **Hokand Hanlığı**, s. 535 ; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e.**, s. 61-62; Niyâz Muhammed Hokandi, **a.g.e.**, s. 65. Kurulan ordunun ismi Galabahadur olup tüfekli birliklerden oluşuyordu. Mairambek Tagayev, **a.g.t.**, dipnot 157, s. 39. Bu orduyla büyük bir fütuhat hareketine girişen Alim Han, başarılı olmuş lakin sonunda devlet adamlarının ihanetine uğrayarak tahttan indirilmişti. M. Bilal Çelik **Hokand Hanlığı**, s.537; Mairambek Tagayev, **a.g.t**., s. 41-42. Üçler Bulduk, **a.g.e.**, s.57. . Alim Han tahttan indirildikten sonra yerine geçirilen Ömer Han abisinin kurduğu orduyu lağvetti. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 122. Muhammed Ali Han ise hem giriştiği mücadelelerin gereği hem de Kazak bozkırlarında hakimiyet mücadelesi verdiği Ruslarla karşı düzenli ve piyade bir ordu kurmaya niyetlendi. Biz Muhammed Ali Han'ın bu niyetini Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçiler vasıtasıyla Sultan İkinci Mahmut'tan talep ettiklerinden anlayabiliyoruz. Osmanlı Sultanı ve Müslümanların Halifesi olan II. Mahmut'tan Muhammed Ali Han iki piyade, iki süvari ve iki topçu talimcisi gönderilmesi, eğer bunların gönderilmesi mümkün değil ise piyade, süvari ve topçu talimlerine ve diğer savaş tekniğine dair basılmış ve basılacak olan kitaplardan birer nüsha ihsan buyrulması istemişti. Yine Hokand elçisinin Mabeyn-i Hümâyun'da kendisine yöneltilen soru üzerine sınırlarında Buhara, Çin-Maçin ve Rusların bulunduğunu, Buhara ile her daim dost geçindiklerini, Çin-Maçin'in ise kontrol altına alındığı ve yedi şehirde şeri işleri Hokand'ın düzenlediği bilgilerini vermiştir. Ruslar hakkında ise elçi Deşt-i Kıpçak'daki durumdan rahatsız olduklarını belirterek Rus Devleti'nin Kazak Başbuğlarını para yoluyla kandırdığına dem vurmuştur. Daha önce gelen elçiler vasıtasıyla Muhammed Ali Han'ın emiriyle Kazak bozkırlarındaki Rus plangalarının yıkılarak Rus askerinin buradan uzaklaştırıldığından haberdar olan Osmanlı Devleti yetkilileri mevcut durum hakkında bilgi isteyince Hokand elçisi Zakir Hoca Hokand'dan ayrılmadan birkaç gün önce Rusların yıkılan planganın yerine yenisini inşa ettiklerini Muhammed Ali Han'ın da bu durum hakkında istihbarat toplamaya gayret ettiğini söylemiştir. Rus tehdidine dikkat çekerek Hokand ordusunun tamamının süvari olduğunu piyade askerin ise bulunmadığını belirtmiştir. Birkaç yıldır Hindistan'dan gelen Kerim Han vasıtası ile Avrupa usulünde piyade ve topçu talimine başladıklarını dile getiren elçi askere cebren değil kendi istekleriyle yazılan beş yüz piyade neferin ve on iki takım Çarah topçu bilriğinin bulunduğunu dile getirmişti. Mehmet Saray, **a.g.e.,** s. 54-56; Fahri Solak, **a.g.e.,** s. 126; Yusuf Sarınay, **a.g.e.,** . 41-42.Belgenin orijinali için bkz, Fahri Solak, **a.g.e.**, s. 127. Bu taleplerden anlaşıldığı üzere Muhammed Ali Han, Ruslara karşı piyade ve topçu birliklerinden oluşan bir düzenli ordu kurma girişimde bulunmuştur. Netice itibarıyla Muhammed Ali Han bu orduyu yeterince olgunlaştıramamış fakat Emir Nasrullah ise kurduğu düzenli birlikleri kendi isteği doğrultusunda kullanmıştır.

[796] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 167.

Encüm at-Tevarih'te aktardıklarına göre Emir Nasrullah'ın bir askeri harekât düzenleyeceğinden Muhammed Ali Han haberdar oldu lakin askeri seferin nereye düzenleneceği konusunda tam bir malumat edinemedi. Halk arasında ise Emirin seferinin Hisar ve Karategin üzerine olacağı konuşuluyordu. Tüm bu söylentiler devam ederken Muhammed Ali Han, Buhara saldırısına karşı bir dizi önlem almaya başladı. İlk olarak Emir Nasrullah'ın baba tarafından kuzenlerinden birisi olan Danyal Bek'in torunu İshak Bek Pervaneci'yi büyük bir birlikle Yam Kalesi'ne gönderdi. Kendisi de kalabalık bir orduyla Hocend'e yöneldi. Muhammed Ali Han'ın amacı Emir Nasrullah'ın sefer istikametindeki Hokand kalelerini tahkim ederek sağlamlaştırmaktı. Bu babda ordunun başına Beklerbegi unvanıyla Gulam Şah Bek Badahşah'ı atadı ve onu Öretepe'nin müdafaası için görevlendirdi. Ayrıca Öretepe'yi gerçekleşecek savaşta merkez tayin etti. Muhammed Ali Han'ın emriyle kim nerede olursa olsun bir şeye ihtiyacı hasıl olur ise Öretepe'ye müracaat edecekti. Öretepe Kalesi gelecek talepleri hızlı ve kolay bir şekilde cevaplamak için hazır hale getirildi. Muhammed Ali Han'ın kendisi Hocend'de ikamet ederek Buhara ile gerçekleştirilecek savaşı buradan yönetecekti.[797]

Hazırlıklarını tamamlayan Emir Nasrullah, 1841 yılında Hokand Hanlığı'na sefer düzenlemek maksadıyla Semerkand üzerinden Cizak'a geldi.[798] Cizak'ta

---

[797] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 167-168. Ayrıca Hüdayarhanzade'nin bildirdiğine göre Emir Nasrullah'ın askeri seferine karşı tedbir alan Muhammed Ali Han Muhammed Şerif Atalık ve taraftarlarının ihanete uğradı, ihanetin boyutu o kadar büyüktü ki, Muhammed Şerif ve taraftarları Muhammed Ali Han'ın canına kastederek onu zehirlediler. Han savunma tedbirlerini görüşmek üzere devlet ricalinden bazı kişilerle toplantı yaptı. Bu kişiler arasında Beklerbegi Gulam Şah, Muhammed Şerif Atalık, Halbek Koşbegi bulunuyordu. Toplantıda Muhammed Şerif Atalık ve taraftarları Muhammed Ali Han'a Emir Nasrullah'ın saldırısıyla alakalı istihbarattan dolayı endişelenmemesini telkin ederek kendilerinin Muhammed Ali Han için canlarını feda edeceklerini bildirdi. Muhammed Ali Han'a saldırı gerçekleşir ise gereğini yapacaklarını söyleyerek onun başkente dönmesi yönünde tavsiye verdiler. Muhammed Ali Han bu sözlere itibar etmedi. Ordu yönetiminden Gulam Şah ve Gaday Pervaneciyi sorumlu tutmayı planlayan Han, bölgenin yönetimini de onlara emanet edecekti lakin aniden hastalandı. Mide bulantılısıyla beraber kusmaya başlayan Muhammed Ali Han sık sık şuurunu kaybediyordu, hekimler Han'a zehirlenme teşhisi koydu ve kendisini tedavi edebilmek için başkent Hokand'a götürmek üzere kapalı bir arabaya koyarak yola çıktılar. Muhammed Ali Han Hokand'a doğru yola çıkınca Muhammed Şerif Atalık ve arkadaşları Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'a saldırı için acele edilmesi gerektiğini, ilk saldırıda teslim olacaklarını bildiren bir mektup gönderdiler. Sultan Mahmud'da bu mektubu Emir Nasrullah'a iletti ve böylece Buhara saldırısı başladı. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 168. Bu bilgilerden anlaşılaağı üzere Muhammed Ali Han'ı zehirleyen Muhammed Şerif Atalık'ın başını çektiği mualif devlet adamlarıdır.

[798] Zafername-i Hüsravi'ye göre Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'a öfke ve nefret dolu bir mektup göndermişti. Bu mektubu alan Emir elçisini hazırlayarak ona bir mektup verdi ve sözlü taleplerini de Han'a iletmesini istedi. Eserde istekler şiir şeklinde belirtilir.

Hat başının süsü olsun önce,

Buhara ordusu kamp kurdu. Bu esnada Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'da birlikleriyle beraber Buhara ordusuna katıldı.[799] Emir Nasrullah Cizak'ta kurmaylarıyla bir araya gelerek ordunun düzenini bölgedeki meskûn boylar ve Muhammed Ali Han'a karşı mevcut muhalefeti de göz önüne alarak stratejik bir biçimde ayarladı. Bu babda Öretepe hakimlerinin Yüz Boyundan olmalarını hesaba katarak Buhara ordusunun ön saflarında Berdiyar Toksaba'nın Kırk ve Yüz boylarından müteşekkil askerlerini ve Muhammed Ali Han'ın yönetiminden memnun olmayan kesimi de düşündü ve Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'un

---

Onun adından türemiştir adlar
O Tanrıdır, umud ve huzur ondandır,
Mutluluğu arayan onda bulmuştur.
Ne dilek varsa veren O dur
Ne varsa onundur, yaratıcı O
Ey şeytan yolunda yürüyen insanoğlu, niçin
Neden bakmazsan ayakların altındaki yere
Meyhorlarla işret edersin
Başına belaları dilersin.
Bilmen, neyle doldu dilin,
Tufana tutarsan mum ışığın
İlahi medetle savaş günü biz
Mal- u mülkin yerle bir ederiz
Hangi diyara at sürdüysem
O diyarı isyandan ettim azad
Bana kim iyilik ettiyse her zaman
Kötülük görmedi benden hiçbir zaman
Dilimden söz verdiğim an
Sadakat ettim ona her an
Kah iyi konuştum kah korkuttum
Bu iki davranışla seni test ettim
Mektubumu alınca haberdar et
Sulh mı istiyorsun ya da savaş, beyan et!
Cevabini hemen ver çünkü sel hareket etti,
Fırtınası durmaz, seni beklemez.

Elçinin sözlerinden etkilenen Muhammed Ali Han'ı fitneci devlet erkanı kışkırttı ve elçi tutuklanarak zindana atıldı. Bu durumu öğrenen Emir Atamurad Türkmen'e Bahrın ve Mangıt boylarından asker toplayarak Cizak sınırında hazır beklemesini emretti. Kendisi de Buhara'dan önce Semerkand'a geldi. Semerkand'da devlet ricaline hediyeler verdikten sonra ordunun başına İbrahim Dadhah'ı getirdi ve Cizak'a yürüdü. Emir Cizak'ta konakladığı esnada Muhammed Ali Han'a bir elçi daha göndermeyi uygun gördü. Bu elçiliğin amacı daha önce tutuklanan elçinin serbest bırakılması ve olası savaşın bu yolla önlenmesiydi. Hazırlattığı yeni elçiye bir de mektup veren Emir, Muhammed Ali Han'a elçilerin dokunulmaz olduğunu hatırlatıyordu. Buhara elçisi Muhammed Ali Han'ın huzuruna çıktı mektubu Han'a verdi lakin Muhammed Ali Han tutuklattığı elçiyi serbest bırakmak yerine Andican, Merginân, Çust, Kosan vilayetlerinden ve Kırgız, Kazak boylarından asker topladı. **Zafername-i Hüsravi**, s. 82-91. Zafername-i Hüsravide kaydedilen bu bilgileri biz Hokand kaynaklarında tespit edemiyoruz. Kaynağın Emir Nasrullah'ı övmek için kaleme alındığını düşünürsek Emir'in seferini meşrulaştırmak maksadıyla verilmiş bilgiler olabileceğini düşünmekteyiz.

[799] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 162; Haüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 168.

kuvvetlerini yerleştirdi.[800] Ordunun ön saf kuvvetlerini oluşturduktan sonra Emir, Semerkand Hakimi İbrahim Biy Dadhah ile Adil Dadhah Mangıt boyundan oluşan askerlerini ön safların arkasına konuşlandırdı. Mangıt boyundan müteşekkil askerlerin ardında da Buhara, Karşi ve Miyankal'da temin edilen kuvvetler yer alıyordu. Abdussamed de kendisine bağlı serbazilerle birlikte ayrı bir koldan hareket ediyordu. Buhara ordusunun artçı kuvvetlerini de Buhara Emirliği'nin bürokrasisinde yer alan görevlilerin yönettiği birlikler ile Karagöl ve Derya bölgelerinden toplanan askerlerden oluşan Türkmen kuvvetleri oluşturuyordu.[801]

Bu düzenle Buhara ordusu Yam Kalesi'ni kuşatmak için harekete geçerken Emir Nasrullah, Astankulu Eşikağası'nı Cizak ve Karategin'den topladığı askerler ile Zamin Kalesi'ni kuşatmakla görevlendirdi. Daha önce bahsettiğimiz üzere Yam Kalesi'ne Muhammed Ali Han komutan olarak İshak Bek Mangıt'ı atamıştı. Ok atışlarıyla Buhara ordusunu zor durumda bırakan Yam Kalesi'ndeki Hokand askerleri, Abdussamed'in top atışlarıyla duvarlarda açılan gedikleri de çok hızlı bir şekilde tamir ettirdi. Bu kuşatma aralıksız üç gün devam etti.[802] Müntehabü't-Tevarih'e göre İshak Bek kaleyi o kadar başarılı bir şekilde savulmuştur ki, Özbeklerin doksan iki boyu bu savunma karşısında hayrete düşmüş ve kendisini takdir etti.[803] Kuşatmanın dördüncü gününde ise şehre atılan toplardan biri mühimmat deposuna isabet etti ve bunun neticesinde kalede yangın başladı ve bütün şehre yayıldı. Yangında halktan birçok kişi yanarak öldü. Kale duvarlarında oluşan gediklerden şehre giren Buhara askerleri başta İshak Bek Mangıt olmak üzere birçok esir aldılar ve Emir Nasrullah'ın huzuruna getirdiler. Emir Mahmut Bek'in idamına hüküm verdi ve ertesi gün hepsi idam edildiler. Yam Kalesini ele geçiren Emir Nasrullah buraya bir hakim atadı. [804]

---

[800] Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t**., s. 134.
[801] **Zafername-i Hüsravi**, s. 92.
[802] Zafername-i Hüsravide kuşatma esnasında emir Nasrullah'ın Yam Kelesinde bulunan Hokand askerlerine teslim ol çağrısı yaptığı; Yam Kalesi komutanı Mahmut Bek Mangıt başta olmak üzere kelede bulunan askerlerin kalabalık Buhara ordusundan korktukları lakin Emir'in huzuruna çıkmaktan çekindikleri için top yükün kaleyi müdafaa ettikleri belirtilir.**Zafername-i Hüsravi**, s. 94-95.
[803] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 162-163.
[804] **Zafername-i Hüsravi**, s.96; Hakimhantöre, **a.g.e.**, s. 162-163; Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 169. Muhammed Ali Han'ın Hakimhan Töre eserinde yangından sonra İsabek Divanbegi'nin umudunu yitirerek kaçmaya yeltendiğini fakat muvaffak olamadan yakalandığını belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 163. Hüdayarhanza'de Yam Kelesinin düştüğü esnada Muhammed Ali Han'ın başkent Hokand'da hasta yatağında olduğunu belirtir. Müellife göre Yam Kelesinin düştüğünü öğrenen

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Astankulu Eşikağası Cizak ve Karategin'den topladığı askerler ile Zamin Kalesi'ni kuşatmaktaydı. Emir Nasrullah Yam Kalesini düşürdükten sonra kuşatma altındaki Zamin Kalesi'ne yöneldi. Zamin Kalesi'ne Muhammed Ali Han Muhammed Şerif Atalık'ın kardeşi Abdul Veli'yi yönetici olarak tayin etmişti. Kale kuşatma nedeniyle oldukça zor durumdaydı. Yam Kalesi'nin düştüğü haberi Zamin'e ulaştığında adeta psikolojik bir çöküntü yaşandı. Emir ve ordusu Zamin'e ulaşır ulaşmaz kaleyi dört bir yandan kuşatma altına aldı. Abdüssamed de topçu birlikleriyle kale duvarlarını dövmeye başladı. Topçu birlikleri sayesinde üstünlük Buhara ordusuna geçti ve Zamin Kalesi'nin müdafaasını iyice zorlaştırdı. Buhara ordusunun şehre ulaşmasının ardından iki gün daha kaleyi savunan Hokand askerleri bu şartlarda daha fazla dayanamayacağını anladılar ve kale kumandanı Abdul Veli öncülüğünde Emir Nasrullah'a bir mektup göndererek kaleden sağ-salim çıkıp Öretepe'ye gitmelerine izin verilir ise kaleyi teslim edeceklerini bildirdiler. Emir Nasrullah bu isteği kabul etti. Böylece Zamin Kalesi Buhara ordusunun eline geçti. Kaledekilerde Emir Nasrullah'ın verdiği söz üzerine Öretepe'ye sağ-salim ulaştı.[805]

Zamin Kalesi'de ele geçirildikten sonra Emir Nasrullah, Zamin'de bir gün kaldı. Bu esnada İbrahim Biy Dadhah'ı öncü olarak Öretepe'ye gönderdi. Emir yanındaki kuvvetler ile Zamin'den hareket ederek Sevad nehrine ulaştı. Burada kamp kurdu. Buhara ordusu Sevad Nehri sahilinde sekiz gün boyunca dinlendi. Dinlenme esnasında Emir Yam ve Zamin kuşatmalarında yararlılık gösteren askerlere hediyeler

---

Muhammed Ali Han bu duruma çok üzülmüş, İshak Bek'in öldürüldüğünü de öğrenince ağlamaya başlamıştır. Doktorların kendisine hareket etmeyi yasaklaması ve yatağında istirahat etmesini tavsiye etmesine rağmen Muhammed Ali Han memleket meseleleriyle meşgul oldu. Hocend'deki orduya sınır boylarındaki kaleleri savunmalarını kendisi iyileşene kadar da meydan muharebesine girişmemelerini emretti. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 169.

[805] **Zafername-i Hüsaravi**, s.97-98; Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 164; Hüdayarhanzade, Emir Nasrullah'ın Zamin'i kuşattığı esnada Hokand ordusunun Muhammed Ali Han'ın emriyle Hocent'ten Zamin'e hareket ettiğini lakin ordunun sol kanadındaki hain olarak kaydettiği Muhammed Şerif Atalık ve onunla hareket eden devlet görevlilerinin atların yorulmasını bahane ederek yavaş hareket ettiklerini belirtir. Muhammed Şerif Atalık'ın kardeşi Abdulveli'nin iyi tahkim edilmiş kaleyi savunmadan teslim ederek kalabalık bir orduyla abisinin yanına gelip Emir Nasrullah ve Sultan Mahmud'un mektuplarını ona ilettiğini kaydeder. Bu mektupları da aldıktan sonra Muhammed Şerif Atalık Muhammed Ali Han'ın emirinin aksine savunmada kalmanın korkaklık olduğunu belirterek halkı isyana ve savaşa heveslendirdiklerini belirten Hüdayarhanzade, Muhammed Şerif Atalık ve diğer hain devlet adamlarının Hokand ordusunun savunma ve saldırı planlarını Emir Nasrullah'a bildirdiğinin üzerinde durarak onların Emir'i hızlı davranması konusunda uyardıklarını söyler. Hüdayarhanzade, **a.g.e,** s. 168-170

dağıttı.[806] Sekiz günlük istirahat sırasında ordu komutanlarıyla biraraya gelen Emir Nasrullah, Öretepe'ye yapılacak saldırı için düzenlemeler yaptı. Bu babda ordunun öncüleri olarak Sultan Mahmud ve Berdiyar Toksaba Yüz'ü belirledi. Öncülerin ardına İbrahim Dadhah komutasındaki Semerkand ordunu konuşlandırdı. Emir Nasrullah'ın öncü olarak Sultan Mahmud ile Berdiyar Toksaba Yüz'ü koymasındaki amaç düşmanın zaafından yararlanmak istemesiydi. Zira Öretepe Kalesi'nin eşrafı Yüz boyundandı ve Berdiyar Toksaba'da aynı boya mensuptu. Öte yandan Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefetten haberdar olan Emir Sultan Mahmud'u da ön saflara yerleştirerek bu muhalefetten yararlanmayı düşündü.[807] Bu birliklerin ardına ise bölgelerine göre askerleri ayırarak başlarına birer komutan tayin edildi. Bu tayinlerde Adil Dadhah'ı Urgut, Mağıyan ve Keştut birliklerinin başına; Mustafakulu Mirahur'u[808]Pencikent, İsabek Toksabayı, Karşı Çirakçı, Abdulkerim Toksaba Afgani Huzar, Baysuni, Şeribad birliklerinin komutanı olarak atandı.[809]

Yukarıda belirttiğimiz düzene göre Buhara ordusu Öretepe Şehri'ne hareket etti. Kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla Buhara ordusu ile Hokand kuvvetleri Öretepe Şehri'ne bir kilometre uzaklıktaki Cuy-i Lenger [810] mevkiinde karşı karşıya geldi. Buhara ordusunun öncü kuvvetlerini Hakim Bek Mirza Pervaneci idare ediyordu. Öncü birliklerin yanında serbaz kuvvetlerini komuta eden Abdussamet ve topçu birlikleri de bulunuyordu. Ordunun sol kanadının başında Sultan Mahmud vardı, sağ kanadı ise İbrahim Divan Begi Mangıt'ın kontrolündeydi ordunun merkezini ise Emir'in kendisi kontrol ediyordu. Hokand kuvvetleri Buhara ordusuyla karşılaşınca Leşker Beglerbegi tarafında düzene sokuldu. Bu düzene göre ordunun merkezini Gaday Pervaneci, sol kanatta Muhammed Şerif Atalı, sağ kanatta Leşker

---

[806] Zafername-i Hüsravi, hediye dağıtımını şu şekilde tasvir eder.
Altınla dolu hazineleri açtı
Ordunun üzerine zarlar döktü
Askerler istediği kadar zengin oldu
Bedenleri kıyafetle doldu taştı. **Zafername-i Hüsravi**, s. 98-99 Hakimhan Töre Emir Nasrullah'ın ganimet dağıtımı esnasında Sultan Mahmud'a hizmetlerinden dolayı altın koşum takımlı bir at hediye ettiğini belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e**.,s . 164-165.

[807] Muhammed Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 134.

[808] Mirahur, han ya da emir sarayındaki atlardan ve ahırlardan sorumlu görevlidir. **Zafername-i Hüsravi**,s. 100 dipnot,203.

[809] **Zafername-i Hüsravi**, s. 100.

[810] Hüdayarhanzade iki ordunun Ab-i Hatabak Kasabasında karşı karşıya geldiğini belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 170. Hakimhan ise bu yeri Obicomak olarak kaydedr. Hakimhan Töre**, a.g.e.**, s. 165

Beglerbegi komuta ediyordu. Leşker Beglerbegi'nin oğlu İşan Kuli Dadhah da topçu birlikleriyle beraber öncü kuvvetlerin başındaydı.[811] İki ordu karşı karşıya geldiğinde Buhara ordusunun öncü birliklerin yanında yer alan serbazlardan atlı kuvvetler tesis eden Buhara Emir'i onları Öretepe yoluna yerleştirdi. Böylece Hokand ordusunun Öretepe ile irtibatı da kesilmiş oldu. İki taraf yukarıda belirttiğimiz düzenle karşı karşıya geldiğinde ilk hamle Buhara ordusundan geldi. Abdussamed komutasındaki serbazlar Hokand ordusunun öncü kuvvetlerine saldırdı. Ardından iki ordu birbirine girdi. İlk çözülme Fergana ordusunun sol kanadında gerçekleşti. Muhammed Şerif Atalık yönetimindeki Hokand ordusunun sol kanadı, İbrahim Divanbegi Mangıt yönetimindeki Buhara ordusunun sağ kanadı karşısında dağıldı, Muhammed Şerif Atalık Buhara esir düştü ve askerler kaçmaya başladı.[812] İbrahim Pervaneci Hokand askerlerinin kaçtığını görünce birliklerinin bir kısmını onların peşinden gönderdi ve kendisi de kuvvetlerinin çoğuyla Sultan Mahmud'a destek verdi. Bu durum üzerine Leşker Beklerbegi komutasındaki ordunun neredeyse tamamını kaybetti yani Hokand ordusunun sağ kanadı da böylece çökmüş oldu.[813] Hokand ordusunun merkezini komuta eden Gaday Pervaneci ordunun dağıldığını görünce yerine Abdullah Pervaneci'yi bırakarak, birliklerinin bir kısmıyla Leşker Beglerbegi'ne yardım için sağ kanada yüklendi. Bu hamle nedeniyle savaş yeniden hararetlendi. Gaday Pervaneci'nin bu hamlesine karşılık Emir Nasrullah merkez birliklerinin bir kısmını Sultan Mahmud ve İbrahim Divanbegi Mangıt'a yardıma gönderirken, diğer bir kısmını da Hokand ordusunun merkezine saldırmalarını emretti. Hokand ordusunun merkezini idare eden Abdullah Pervaneci çatışma esnasında şehid düştü onun yerine Subhan Kulu Dadhah merkez birliklerinin komutasını devraldı. Subhan Kulu Dadhah merkezi pozisyonu Buhara ordusuna vererek birliklerini Leşker Beglerbegi'nin kuvvetlerinin olduğu tarafa kaydırdı. Leşker Beglerbegi, Buhara ordusunun sayıca avantajlı olmasının farkına vararak yeni bir saldırının intihar olacağına kanaat getirdi

[811] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 170-171; Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 165.

[812] Hüdayarhanzade yukarıda da bahsettiğimiz üzere Şerif Atalık'ın ihanetini kaydeder ve komuta ettiği birliklerin savaşmadan teslim olduğunu belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 171. Zafername-i Hüsravi ve Müntehabü't-Tevarih'te ise Şerif Atalık'ın ihanetinden söz edilmeyerek kendisinin savaş sırasında esir düştüğü ve zindana atıldığı belirtilir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 108; Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 166.

[813] Zafername-i hüsravide belirtildiğine göre Taşkent Valisi olan Leşker Beglerbegi'nin komutası altındaki askerler ekseriyetle Kazaklardan oluşuyordu ve Buhara Ordusu karşısında alınan mağlubiyetten sonra Leşker Beglerbegi Taşkent'e kaçtı. Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 106

ve ağır topları ve taşınması zor teçhizatı savaş meydanında bıraktı, hafif toplar ve techizatlarla Öretepe'ye doğru düzenli bir şekilde çekilme emri verdi. Fakat ordu bu emri yerine getiremedi zira Abussamed komutasındaki serbazlar Öretepe yolunu kesmişti. Öretepe'ye çekilemeyen Hokand ordusu başkent Hokand şehrine çekilmek zorunda kaldı.[814] Hokand vakayinamelerinden Müntehabü't-Tevarih'te Buhara Emirliği karşısında alınan bu yenilginin sebebi Hokand emirlerinin Muhammed Ali Han'a karşı ihanet etmesi olarak belirtilmektedir. Komutanlar Emir Nasrullah ile anlaşmış ve bu yüzden savaşmak yerine teslim olmayı ya da savaş meydanını terk etmeyi seçmiştir.[815] Encüm at-Tevarih'te ise bu komutanların isimleri kaydedilmektedir. Kaynağa göre Muhammed Ali Han'a karşı muhalif olan devlet adamları bu ihaneti gerçekleştirmiştir ve bu muhalefetin başını Muhammad Şerif Atalık çekmektedir. Muhammed Şerif Atalık dışında onun kardeşi Zamin Kalesi'nin Hakimi Abduvali Dadhah, baba tarafından kuzeni Muhammad İbrahim Pervanaci, Nau Hakimi Mahmud Hoca Dadhah, Hudiyar Bek Divanbegi'nin oğlu Hulik Yüz, Şadi Eşıkagabaşı Tacık, Abdurrahman Mitan Bek ve daha birçok kişi bu ihanet çetesi içerisinde yeralmaktadır.[816]

Meydan muharebesini kazanan Buhara ordusunun önünde artık bir engel kalmamıştı ve yönlerini İstravşan Vadisi'nde bulunan savunmasız Öretepe'ye çevirdiler. Öretepe'ye ilk olarak Abdussamed komutasındaki serbazlar ulaştı ve şehri tam anlamıyla vahşi bir şekilde yağmaladı. Müntehabü't-Tevarih'te belirttildiğine göre serbaz birliklerini oluşturan kızılbaş askerler, şehirde tam manasıyla bir katliam gerçekleştirdi. Önlerine çıkanları kılıçtan geçiren serbazlar halkı soydu. Öretepe Hakimi Kerimkulu Dadhah şehirin içinde ele geçirilerek Emir Nasrullah'ın huzuruna götürüldü ve ardından Emir Nasrullah şehre girerek şehri 1841 (Eylül-Ekim) yılında

---

[814] Hüdayarhanzade, **a.g.e**, s. 171-172. Ayrıca Hüdayarhanzade'nin belirttiğine göre Hokand ordusu Öretepe'ye ricad edemeyince Nav Kalesine çelikmek istemiş lakin kalenin hakiminin Muhammed Şerif Atalık taraftarı olması nedeniyle kale kapıları Hokand ordusuna açılmamıştır. Bu duruma şaşıran Hokand askerleri Nav Kalesinden umudu keserek Hocend'e yöneldi lakin Hocend Hakimi de Muhammed Şerif Atalık'ın damadı İbrahim Pervaneciydi. İbrahim Pervaneci'de kayınpederi gibi ihanet içerisindeydi ve orduyu şehre almadığı gibi Gaday pervaneciye öldürmeye dahi çalıştı. Sonuç olarak Hokand ordusu başkent Hokand şehrine çekilmek zorunda kaldı. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 172..

[815] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 165.

[816] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 168. Müntehabü't-Tevarih'in müellifi Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han'a karşı ihanet eden devlet adsmlarıyla irtibatlı olması lakin bu devlat adamlarının ihanetinden bahsedip onların isimlerini eserinde zikretmemesi muhalif devlet adamlarının itibarlarını karalamak istememesi olarak değerlendirilebilir.

teslim aldı. Emir, Öretepe'ye girdikten sonra şehirde bulunan ve esir edilen Hokand askerlerinin iki-üç yüz tanesinin idam edimesini emretti.[817]

Öretepe'nin düşmesinin akabinde Nav Kalesi'nin Hakimi İbrahim Pervaneci Öretepe'ye gelerek Emir ile görüştü ve şehri kendisine teslim etti. Emir bu durumdan memnun olarak Nav Kalesi'ni Sultan Mahmud'un tasarrufuna verdi. Emir Nasrullah'ın kendisine lütfederek verdiği Nav Kalesi'nin yönetimini devralmak için Sultan Mahmud kaleye doğru yola çıktı. Şehre yaklaştığında Hocend tarafından Abdurrahman Divanbegi'nin oğlu Şahi Divanbegi ile Abdurrahman Miten, Sultan Mahmud'un yolunu kesti ve ona Muhammed Ali Han'ın birlikleriyle beraber Hocend'den geçerek Tangi'ye ulaştı, ordusunun Buhara birliklerinin karşısında bozguna uğradığı haberini Tangi'de aldığını ve bu haberler üzerine Hocend'den başkent Hokand'a geri döndüğünü bildirdiler. Bu haber üzerine Sultan Mahmud, yolunu değiştirerek Semerkand Hakimi İbrahim Pervaneci'nin yanına ulaştı, bu ikili askerleriyle birlikte Hocend önlerine geldiler ve şehri kuşattılar.[818]

Devlet görevlilerinin ihanetiyle sarsılan Muhammed Ali Han bu durumda Buhara Emir'i Nasrullah ile mücadele edemeyeceği kanaatine varmış olacak ki, oğlu Muhammed Emin ile birlikte Mahmud Dasturhancı ve Mirza Ayyub Kitaptar'ı elçi

---

[817] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 166. Hüdayarhanzade şehrin yağmalanmasını Hakimhan kadar net tasvir etmese de büyük bir katliam olduğunun üzerinde durur. Hüdayarhazade, **a.g.e**., s. 172. Zafername-i Hüsravi ise Öretepe'nin kendisinin teslim olduğunu belirtir. Yani şehir kendisi teslim olduğu için ne yağmalanmış ne de insanlar öldürülmüştür. Hatta kendileri şehri savaşsız teslim ettiği için Emir Nasrullah tarafından üç yıl vergi muafiyeti ile ödüllendirilmişlerdir. Şehrin Hakimi Kerimkuli Dadhah ve ailesi Muhammed şerif Atalık ile birlikte esir olarak Buhara'ya gönderilmiştir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 108.

[818] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 166. Hüdayarhanzade'ye göre Emir Nsrullah'ın Öretepe'yi aldıktan sonra Hocend'e yöneldi. Nav Kalesinin Hakimi İbrahim Pervaneci, Hocend Hakimi Şadi Dadhah, Abdurrahman Dadhah Emir Nasrullah ile Sultan Mahmud'u yolda karşılayarak onlara bağlılıklarını bildirerek Hakimi oldukları kalelerin anahtarlarını teslim ettiler. Bu kabulün ardından Sultan Mahmud, İbrahim Divanbegi Mangıt, Muhammed Şerif Atalık Hocend'e girdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 172-173. Zafername-i Hüsravide'ye göre ise Emir Nasrullah'ın Öretepe'nin alınmasından sonra Sultan Mahmud'u Berdiyar Toksaba ile beraber Hocend'e gönderdi. Bu ikilinin ardından İbrahim Dadhah ile Adil Dahah Hocend'e doğru yola çıktılar. Birlikler yola çıktıktan sonra Emir Astan Kulu'yu Muhammed Ali Han'a elçi olarak gönderdi ve Muhammed Ali Han'ı açık bir şekilde savaşa davet etti. Emir Nasurullah Öretepe'nin haydutlardan temizlendiğini Muhammed Ali Han'a bildirerek onun dağılan ordusunu toparlamasını ve Hocend'de hazır olmasını istedi. Elçi Hocend'e geldiğinde Muhammed Ali Han'ın Hokand'a dönmekte olduğunu öğrendi. Halkında şehri boşaltığı bilgisini edindi. Bu durum üzerine hızlı hareket ederek İsfisar mevkiinde Muhammed Ali Han'a yetişti ve Emir'in mektubunu kendisine verdi. Muhammed Ali Han Emir Nasrullah'ın mektubunu alınca çaresiz kalarak oğlunu sulh teklifiyle Emir Nasrullah'a gönderdi. **Zafername-i Hüsravi**, s. 109-111.

olarak Emir Nasrullah'a gönderdi.[819] Zafername-i Hüsravi'den anlayabildiğimiz kadarıyla Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'tan bağışlanma talep ediyordu. Muhammed Ali Han, oğlu Muhammed Emin'e kendi mührünü vermiş ve yapılacak anlaşmayı tasdik etmesini istemişti. Emir Nasrullah, Aksu'da Hokand elçileriyle görüştü. Özellikle şehzade Muhammed Emin'e büyük hürmet gösteren Emir, Hokand elçileriyle görüştükten sonra Hocend şehrine yöneldi. Hocend şehri Buhara ordusuna karşı direnmeyerek kale kapılarını açtı ve Emir Nasrullah şehre girerek burayı kontrol altına aldı.[820] Hocend şehrini kontrolüne alan Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın elçileriyle birlikte kendi elçilerini Hokand'a gönderdi, böylece iki devlet arasında anlaşma yapılması maksadıyla görüşmeler başlamış oldu.[821]

Her ne kadar görüşmeler başlasa da Emir başkent Hokand'a yürüyüşünü devam ettirdi. Kendisi Hokand elçileri ayrıldıktan sonra Hocend'den ayrılarak Seyhun Nehri kıyısında bulunan Karakçıkum kasabasına geldi ve burada kamp kurdu. Sultan Mahmud ve Berdiyar Toksaba'yı kampın güvenliğini sağlaması için on bin kişilik askeri kuvvetle Kanıbadem ve Beşarık arasındaki yolu kontrol altına almaları için görevlendirdi. Burada üç gün dinlenen Emir Nasrullah, üçüncü gün yola çıkacaktı ki, Muhammed Ali Han'ın elçileri Emir'in huzuruna geldi. Hokand elçilik heyetine Muhammed Ali Han'ın dayısı Holibek bin Abdurahmankulu Atalık başkanlık ediyordu ve elçilik heyetinde ayrıca Hidayetpenah Sülayman Hoca Şeyhulislam, Zakir Hoca Şeyhülislam, Arif Hoca bulunuyordu.[822] Hokand elçileri

---

[819] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 166. Zaferneme-i Hüsravide elçilik heyetinde kimler olduğu belirtilmez sadece Şehzade Muhammed Emin'in olduğu dile getirilir. **Zafernem-i Hüsravi**, s.111. Hüdayarhanzade elçilik heyetinde bulunanların isimlerini Şehzade Muhammed Emin Bek, Mirza Muhammed Ayıp Munşi, Muhammed Şigavul olarak kaydeder, Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 173. Ayarıca Hüdayarhanzade bu elçilik heyetinin gönderilme sebebi olarak aktardıklarına göre daha evvel de bahsettiğimiz üzere zehirlenen Muhammed Ali Han'ın iyileşti. Ata binebilecek sağlığa ulaşan Han ordusunu topladı ve Beş Arık mevkiine kadar geldi. Burada Buhara ordusu karşısında ricad etmek zorunda kalan ordu komutanlarıyla bir araya gelen Muhammed Ali Han'a bazı devlet adamlarının kendisine ihanet ettiği anlattıldı ve Hokand Hanlığı için en iyi yolun barış yapılması olduğunu söylendi. Muhammed Ali Han komutanlarını dinleyerek anlaşma teklif etmek için Emir Nasrullah'a bir elçi heyeti göndermeye karar verdi. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 172.

[820] **Zafername-i Hüsravi**, 111; Hüdayarhanzade, **a.g.e**.,s. 174. Ayrıca Encüm at-Tevarih'te teslim olan Hocend şehrinde hayatın birkaç gün normal devam ettiğini lakin daha sonra Buhar ordusunun şehri yağmaladığını kaydeder. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 174.

[821] Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 111-112

[822] Hakimhan Töre, a.g.e., s. 167. Zafername-i Hüsravi'de ise aynı hususta Hokand elçilik heyetinin başında Muhammed Ali Han'ın dayısının bulunduğu ve yanında iki kişinin daha olduğu belirtilir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 114.

yanlarında hediye olarak beş yüz kutu kokulu çay, pahalı iğdiş atlar, kaşmir ve ipek kumaşlar ile Fergana ülkesinin bir yıllık vergisini getirmişlerdi.[823] Hokand elçileri, söz konusu hediyeler ile birlikte Muhammed Ali Han'ın mektubunu da Emir'e takdim ettiler. Müntehabü't-Tevarih'te belirttiğine göre Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'a mektubunda öyle övgü dolu sözler söylüyordu ki, Emir böylesine övgüye daha önce hiç mahzar olmamıştı ve bu yüzden barışmaya razı oldu.[824] Zafername-i Hüsravide ise bu mektupta yazılanlar şiir şeklinde aktarılmıştır. Zafername'nin aktardığına göre Muhammed Ali Han kendisinin Emir'e tabii olduğunu söyleyerek vereceği her fermana razı olduğunu söylemekteydi. Ayrıca Emir Nasrullah'a karşı isyan etmeyeceğini bildiren Muhammed Ali Han, kendisine karşı at koşturma cesaretinin olmadığını belirtmekteydi.[825] Muhamed Ali Han'ın elçileriyle birlikte gönderdiği hediyeler ve tabiliği Emir Nasrullah tarafından kabul edildi. İki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Hocend vilayetinin yönetimi Buhara'ya yani Sultan Mahmud'a bırakılacaktı. Ayrıca Buhara ordusunun ele geçirdiği yerler Buhara Emirliğinde kalacaktı.[826] Anlaşma sağlandıktan sonra Emir bir mektup hazırladı. Mektupta Emir Nasrullah Muhammed Ali Han'ın İslam dinine aykırı hareket ettiğini belirterek kendisini kısas almak için sefere mecbur ettiğini söylüyordu. Ayrıca Emir kendisinin Muhammed Ali Han ile iyi ilişkiler kurmayı denemesine rağmen Han'ın kibre kapıldığını kendi topraklarına tecavüzlerde bulunduğunu dile getirerek askeri müdahaleye mecbur kaldığının üzerinde durmaktaydı. Galip gelenin Muhammed Ali Han olsa kendisine merhamet göstermeyeceğini bildiğini söyleyen Emir Nasrullah, Muhammed Ali'ye merhamet edeceğini ama bir daha aynı tutumu sergiler ise bu kez sonucun farklı olacağını belirtmekteydi.[827]

---

[823] **Zafername-i Hüsravi**, s. 114. Müntehabü't-Tevarih'te getirilen hediyler hususunda her çeşit kumaşlardan birkaç metre bir sürü koyun ve bin altın gönderdiğini belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 167. Burada ifade edilen bin altın Hokand'ın bir yıllık vergisi olsa gerekir.

[824] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s 167

[825] **Zafername-i Hüsravi**, s. 115.

[826] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 173. Ayrıca müellif bu anlaşma maddelerinin kabulü için taralar arasında elçilik heyetlerinin birkaç kez gidip geldiğini belirtir. Taşkent ve yöresi Türkistan Şehride dahil Buhara Emirliği'nin kontrolünde verildiğinden bahseder ki, bu mümkün değildir. Zira ilerleyen dönemde Muhammed Ali Han Taşkent Hakimliği ile Hocend Hakimliğini Sultan Mahmud ile değişmiştir. Türkistan ve Taşkent Buhara Emirliğine verilmiş olsa idi bu mümkün olmazdı.

[827] Zafername-i Hüsravi, s.116-117. Hüdayarhanzade iki devlet arasında anlaşma görüşmeleri devam ederken Harzam Han'ının Buhara topraklarına saldıracağıyla alaklı bir istihbarat aldı. Bu istihbarattan

İki taraf anlaşmaya vardıktan sonra emir Nasrullah birlikleriyle beraber Öretepe'ye çekildi. Öretepe'de anlaşma şartlarına uygun olarak ele geçirdiği Hocend ve Nau kalelerinin yönetimini Sultan Mahmud'a veren Emir Nasrullah Öretepe, Yam ve Zamin'in yönetimini de savaşta büyük yararlılık gösteren Berdiyar Toksabaya verdi. Öretepe'den ayrılan Emir Nasrullah Cizak üzerinden Buhara'ya ulaştı.[828]

Emir Nasrullah Hokand Hanlığı'na gerçekleştirdiği askeri hareketle kendisine karşı sorun oluşturan bir gücü resmen bertaraf ederek rahat bir nefes aldı. Gelişen olaylara bakılınca Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı'nın zaaflarından yararlandığı ortaya çıkmaktadır. Emir, Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti gayet akıllıca kullanarak Sultan Mahmud'u kendi saflarına çekmiştir. Ayrıca bölgedeki meskûn olan boyları da dikkate alarak ordusunu da ona göre düzenlemiştir. Bilhassa Muhammed Ali Han'ın askeri faaliyetlerini göz önüne aldığımızda, Buhara'ya karşı başarısız olması özellikle sürekli savunmada kalmasının sebebi devlet adamlarına güvenmemesi olabilir. Zira Hokand kaynaklarında, özellikle savaşın kaybedilmesinin sebebi ordu komutanlarının ve devlet adamlarının ihanetine bağlanmaktadır. Öretepe'nin düşmesinden sonra bazı Hokand Hakimlerinin ve devlet adamlarının Uraübe'ye gelerek biat etmesi, bunun en güzel örneğidir. Hüdayarhanzade'nin kaydettiği Muhammed Ali Han'ın zehirlenme olayını diğer kaynaklardan tespit edemesek de doğruluğu mümkün olabilir. Zira kaleler bir bir düşerken savunmada kalınması en son Öretepe yakınlarında meydan muharebesine kalkışılması ve muhalif Hakimhan'ın da belirttiği üzere savaş meydanında ordunun alelacele düzene sokulması Han'ın gelişen olayların dışında bulunduğuna kanıt olarak gösterilebilir. Her ne kadar genç olsa da defalarca ordusu sefer gerçekleştirmiş ve fetihlerde bulunmuş bir hükümdarın komuta ettiği bir ordu savaş meydanında apar topar savaş düzenine sokulmasa gerekir. Öte yandan devlet adamlarının ihanet etmesinde Muhammed Ali Han'ın suçu yok mudur? Kesinlikle ihanet edenler kadar ihanete uğrayan Muhammed Ali Han'da suçludur. Muhammed Ali Han daha evvel de bahsettiğimiz üzere zevk alemlerine dalarak devlet işlerinden uzaklaşmış, bu

---

dolayı alal acele Muhammed Ali Han ile bir barış yaparak birliklerini geri çekti lakin Harezm Han'ının başkentten hiç ayrılmadığını öğrendi. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 173. Howorth anlaşmanın mahiyetinde Hokand'da emir Nasrullah adına hutbe okunacağı ve paraların üzerine Emir'in isminin darp edileceğini bellirtir. Howorth, **a.g.e**., C.II., s. 793.

[828] **Zafername-i Hüsravi**, s.117-119; Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 167.

durumdan rahatsız olan devlet erkanı kendisine karşı cephe almış ve bunun sonucunda devlet bürokrasisinde Muhammed Ali Han'a karşı bir muhalefet doğmuştur. Söz konusu muhalif devlet adamları Sultan Mahmud etrafında birleşmiş lakin darbe yapmaya cesaret edememişlerdir. Durumun farkında olan Muhammed Ali Han, kardeşi Sultan Mahmud'u Şehir-i Sebz'e sürgün etmiştir. Kardeşinin sürgününden sonra Muhamed Ali Han'a karşı oluşan muhalefet ortadan kalkmamış, aksine daha da hararetlenmiştir. Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti ve bu muhalefetin Sultan Mahmud'un etrafında toplandığının farkında olan Emir Nasrullah, Sultan Mahmud'u kendi saflarına çekerek Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefeti aktif bir şekilde kullanmıştır. Kaynaklarda açık bir biçimde dile getirilmese de Muhammed Ali Han'a karşı oluşan muhalefetin tek sebebi Han'ın devlet işlerinden uzaklaşması olmasa gerekir. Muhammed Ali Han'a karşı olan devlet adamları, devlet içerisindeki ikballerinin Muhammed Ali Han'ın saltanatında tehlikeye girdiğini düşünmüş olmalıdırlar ve bunun için emellerine ulaşmalarına olanak sağlayacak yeni bir Han'ı tahta geçirmek istemiş olabilirler. Kısacası Muhammed Ali Han'ın Buhara Emirliği'ne karşı alıdığı bu yenilgi, sonun başlangıcı olarak görülebilir.

4.4. EMİR NASRULLAH'IN İKİNCİ HOKAND SEFERİ, MUHAMMED ALİ HAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ ve ŞAHSİYETİ

Emir Nasrullah 1841 yılında Hokand Hanlığı'na bir askeri harekât düzenledi ve bunun sonucunda Öretepe, Cizak, Yam ve Hocend şehirlerini ele geçirerek Hokand Hanı Muhammed Ali ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma gereğince ele geçirdiği topraklar, Buhara Emirliği'nin kontrolüne geçti ve Hocend şehrinin yönetimi de Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Mahmud'a bırakıldı. Sultan Mahmud, Hocend'de Hakimliğe başladıktan bir süre sonra zor günler geçiren Muhammed Ali Han, Emir Nasrullah'ın kardeşini kendisine karşı kullanmasının zararlarını idrak etmiş olacak ki, önde gelen devlet görevlileri ve kardeşinin yumuşak karnı olan annesini Hocend'e göndererek onunla barışmayı denedi.[829] Bu girişim

[829] Hakimhan Töre Muhammed Ali Han'ı devlet ricalinin uyardığını belirtmektedir. Ona göre devlet adamları bir araya gelerek bir istişarede bulunmuşlardı ve bu istişarenin neticesinde Muhammed Ali Han'ın huzuruna çıkarak bir yolunu bulup kardeşini yanına çekmesi gerektiğini belirttiler. Emir Nasrullah'ın çok güçlü bir hükümdar olduğunun altını çizen devlet erkanı Emir eğer bir daha

olumlu sonuç verdi ve iki kardeş barıştılar.[830] Bu barışmanın neticesinde Sultan Mahmud'un yönetimindeki Hocend şehri ile Taşkent'i takas eden Muhammed Ali Han, böylece Hocend şehrini tekrar hakimiyetine almış oldu. 1841 yılında (25 Aralık-24 Ocak) Taşkent'e doğru yola çıkan Sultan Mahmud, şehrin Hakimi Leşker Kuşbegi tarafından karşılandı. Şehrin yönetimini Sultan Mahmud'a teslim eden Leşker Koşbegi Hokand'a döndü.[831]

Muhammed Ali Han ile kardeşinin barışması ve Hocend ile Taşkent şehirlerinin yönetimini takas etmeleri Hokand Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında yapılmış olan anlaşmaya aykırıydı. Ayrıca Muhammed Ali Han'ın bu hamlesi bütün stratejisini iki kardeşin düşmanlığı üzerine kurmuş olan ve barışmalarına ihtimal vermeyen Emir Nasrullah'ın planlarını alt üst etti.[832] Bunun dışında Muhammed Ali Han kardeşiyle barışarak kaybettiği toprakların bir kısmının yönetimini de tekrar elde etmiş oldu. Gelişen olaylardan haberdar olan Emir, bu duruma seyirci kalamazdı. Devlet erkanını meşveret meclisine toplayan Nasrullah, Hokand seferine çıkmaya niyetliydi lakin devlet erkanı kış aylarında bu seferin gerçekleştirilmesinin tehlikeli olacağını belirterek Emir'e Muhammed Ali Han'ın cezalandırılmasını bahar aylarına

---

Hokand'a sefer düzenler ise bunun Muhammed Ali Han'ın ve devletinin sonu olacağını belirterek kendisinin yerine de Sultan Mahmud'un geçeceğini söylediler. Bu telkinleri dikkate alan Muhammed Ali Han'a kardeşinin yumuşak karnı olan annesini devreye sokarak Sultan Mahmud ile bir anlaşma yaptı. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 653. Andalip eserinde Sultan Mahmud'un annesine ve ağabeyine olan özlemini şiir şeklinde oldukça duygusal bir biçimde dile getirmiştir bkz, Andalip, **a.g.e**., s. 26[b]-27[b].

[830] Divan-ı Andelip'te Sultan Mahmud'un anne özleminden dolayı dayanamayarak bir mektup kaleme alıp barışma isteğini ağabeyine ilettiği kaydedilir. Ayrıca Muhammed Ali Han bu barışma isteğine binaen kendisine Taşkent Hakimliğini vereceğini belirten bir hattı Sultan Mahmud'a gönderdi. Sultan Mahmud bu tekliften memnun kalarak ağabeyinin yolunda canının feda olduğunu belirtti. Andalip, **a.g.e.**, s. 26[b]. Müntehabü't-Tevarih'te bu barış sonrasında Taşknet, Deşt-i Kıpçak, Kurama ve Hocend'in kontrolü Sultan Mahmud'a geçtiği kaydedilir. Geriye kalan bölgeler ise Muhammed Ali Han'da kalmıştır. Her ikisi de Fergana mülkünde hükümdarlık edeceklerdir. Hakimhan töre, a.g.e., s. 653. Bu bilgide dikkat çekici husus ikisininde Fergana mülkünde Hanlık yapacak olmasıdır. Yani Muhammed Ali Han Hanlık topraklarını kardeşiyle arasında pay etmiştir.

[831] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 168-169; 653, Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 173; Niyâz Muhammed Hokandi, **a.g.e.**, s. 145; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. Ayrıca Hakimhan eserinde Hocend, Taşkent de dahil olmak üzere Deşt-i Kıpçak, Karmana gibi vilayetlerinin yönetiminin Sultan Mahmud'da kaldığını belirtmektedir. Sultan Mahmud'un bu kadar vilayeti kontrolüne alması mümkün değildir. Zira biraz sonra değineceğimiz üzere Emir'in Hokand üzerine düzenleyeceği seferin sebebi Muhammed Ali Han ile Sultan Mahmud'un barışması ve anlaşma maddelerini ihlal etmeleridir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 653.

[832] Vambery, **a.g.e**., s. 441-442; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 135.

ertelemesini önerdiler. Bu öneri Emir Nasrullah tarafından kabul edilmekle beraber bahara kadar ordunun teçhizat ve iaşesinin giderilmesi hususunda emir verdi.[833]

1842 yılının baharında,[834] Hokand seferi için Buhara Emirliği idaresindeki bölgelerden otuz bin süvari ile Amuderya nehrinin kıyılarında meskûn

---

[833] **Zafername-i Hüsravi**., s.120. Müntehabü't-Tevarih'te Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han ile kardeşi Sultan Mahmud'un barıştığı haberini alınca hemen sefere çıktığını belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 171. Ayrıca Hakimhan Sultan Mahmud'un Taşkent'i yönetimini ele almasından sonra Hokand'da çıkan bir isyandan bahsetmektedir. Müellifin aktardıklarına göre kardeşiyle barışan ve saltanatını güvenceye alan Muhammed Ali Han yaşadığı olaylardan ders almayarak eski alışkanlıklarını sürdürdü. Dönemin komutanlarından Narkuzu Dadhah'ın sebepsiz yere ölüm fermanını veren Muhammed Ali Han, Seyid Koşbegi'nin evinin de yağmalanmasını emretti, mallarını müsadere ettirdi ve Seyid Koşbeği'ni de bir camiye müezzin tayin etti. Babasının evinde oturan Hanpaşşa'yı da Seyid Koşbegi'nin evine yerleştirerek uygunsuz ilişkisini devam ettirdi. Halk, Muhammed Ali Han'ın bu davranışından haberdar olunca galeyana gerek sarayın önünde toplanmaya başladı. Muhammed Ali Han kalabalığı görünce kendisine bir şey yapacaklarından korktu. Müellifin pislik olarak tabir ettiği Muhammed Ali Han toplanan halkı dağıtabilmek ve onları sükûnete sevk edebilmek için Taşkent'in eski Hakimi Leşker Koşbeği ile Gaday Bay Pervaneci'yi görevlendirdi ve onlara halkın bütün isteklerini kabul etmeleri talimatını verdi. Kendisi ise bu kalabalıktan kaçabilmek için avlak olarak kullandığı Yar Mescid tarafına yöneldi. Muhammed Ali Han'ın görevlendirdiği Leşker Koşbegi ve Gaday Bay Pervaneci halkın huzuruna çıkarak onların sıkıntısını öğrenmeye çalıştı. Öfkeli halk bu iki devlet adamına adeta ateş püskürdü. Buhara uleması tarafından üvey annesiyle evlendiği için kafir olarak ilan edilen Muhammed Ali Han'dan ve uygulamalarından şikayetçi olan halk yöneticileri kafir olduğu için kendilerinin de başka ülkeler tarafından kafir olarak kabul edildiklerini söyleyerek ya Hanpaşşa'dan ya da saltanatından vazgeçmesi gerektiğini bildirdiler. Ayrıca ahalinin arasından bazıları Muhammed Ali Han'ın cehenneme giderken bile Hanpaşşa'ı yanında götüreceğini, bu ikili yüzünden kendilerinin de pisi pisine yanacaklarını belirterek onların yediği samsa paralarını kendilerinin ödemek istemediklerini bildirdiler. Yani kendilerinin üzerinden rahatça yaşamalarına ve ilişkilerini devam ettirmelerine razı olmadıklarını açıkça beyan ettiler. Halkın bu tepkisi karşısında Leşker Koşbegi ve Gaday Bay Pervaneci, Hanpaşşa'yı ve çocuklarını halkın gözü önünde Merginân'a sürgün ettiler. Müntehabü't-Tevarih'te ayrıca halkın kafir olarak ilan edilen Muhammed Ali Han'ı katletmemesinin sebebini de eserinde açıklamıştır. Müellife göre eğer halk Muhammed Ali Han'ı katleder ise onun yerine geçecek evlatları babalarının intikamını halktan alacaktı. Muhammed Ali Han ailesi ile beraber katledilir ve yerine başka bir soydan hükümdar geçirilirse bu kez de bu yeni hükümdar ailesini Fergana vilayetlerinin tamamı kabul etmeyecekti. Bu sebeplerden dolayı halk Muhammed Ali Han'ı katletmiyor onun yerine tepkisini ortaya koyarak Han'ı yanlış işlerden vazgeçirmeye çalışıyordu. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 654-656. Yukarıdaki bilgilere göre Narkuzu Dadhah'ın öldürülmesi, Seyid Koşbegi'nin mallarının müsadere edilerek tenzile rütbeye uğramasının bir sebebi olmalıdır. Müellif bu sebebleri dile getirmemektedir. Kanaatimizce Buhara ile gerçekleşen savaşta adı geçen kişiler büyük hatalar yapmış olabilir ya da Emir Nasrullah ile anlaşarak Muhammed Ali Han'a ihanet eden devlet görevlileri arasında olabilirler. Savaşın hemen arkasından cezalandırılmaları ve anakayanaklarda Muhammed Ali Han'ın Emir Nasrullah karşısında aldığı mağlubiyeti devlet ricalinin ihanetine bağlamaları fakat bu ihanete dahil olanların isimlerinin zikretmemeler bize bu yorumu yapma imkanını verir. Bunun dışında Muhammed Ali Han'ın üvey annesiyle evlenip evlenmediği konusu şüphelidir. Bu konuyu ilk dile getiren ve eserinde en ince ayrıntılarına kadar işleyen Hakimhan Töre'nin Muhammed Ali Han ile olan husumetini göz önüne alır isek böyle bir isyanın çıkıp çıkmadığı şaibelidir. Eğer Hakimhan'ın aktardıkları doğru ise bu olay özellikle Muhammed Ali Han'ın kafir ilan edilmesi halkın buna tepki göstermesi birinci elden kaynaklarda olmasa bile ikinci elden kaynaklarda muhakkak dile getirildi lakin biz bu bilgileri Hakimhan dışındaki müelliflerden teyit edememekteyiz.

[834] Howorth seferin tarihini 2 Nisan 1842 olarak vermektedir. Howorth, **a.g.e.**, C.II, s. 793. Encüm at-Tevarih'te Emir Nasrullah'ın 12 Nisan veyahut 12 Mayıs 1842 yılında Şehr-i Sebz Hakimi Hoca Kulu

Türkmenlerden on bin asker toplayan Emir, bin kişilik serbaz kuvvetlerini de ordusuna dahil ederek Semerkand üzerinden Öretepe'ye geldi ve burada karargah kurdu.[835] Muhammed Ali Han da bu esnada boş durmuyor savunma önlemleri almaya çalışıyordu. Zafername-i Hüsravi'de belirtildiğine göre Muhammed Ali Han'ın Kurama, Taşkent, Türkistan ve Deşt-i Kıpçak'taki boylardan topladığı ordu Hocend vilayetine bağlı Nukus ve Tegirmen kasabalarında ordugah kurmuştu.[836] Bu ordunun amacı Hocend şehrini korumaktı. Hokand ordusunu Muhammed Ali Han'ın dayısı Halibek Koşbeği, Gaday Bay Pervaneci, Bahadır Dathah komuta ediyordu.[837] Encüm at-Tevarih'te aktardıklarına göre Hokand ordusu komutanları kendi aralarında bir toplantı yaparak savaş stratejisini belirlemeye çalıştılar. Toplantının sonunda meydan savaşına karar veren Hokand ordusu Hocend şehrinin dışına çıktı.[838] Her ihtimale karşı Hocend şehrinin etrafına hendek kazılarak Hocend çaylarının yataklarını değiştirip bu hendekleri doldurdular. Encüm at-Tevarih'e göre Hokand ordu komutanları askerlik bilgi ve becerisinden yoksundu ve aldıkları karar yanlıştı zira Buhara ordusu sayıca çok kalabalıktı meydan savaşı yapmaktansa kalede kalıp savunma yapmak daha mantıklıydı.[839]

Hokand ordusunun meydan savaşı için Andican şehrinin dışına çıkmasıyla Emir Nasrullah ordusunun saf düzenini belirledi. Bu düzene göre Buhara ordusunun öncüsü olarak Berdiyar Toksaba'nın kontrolündeki Öretepe birliğini belirledi. Bu öncü birliklere serbazlarda destek veriyordu bunların arkasında ise Emir Nasrullah ve

---

Bek Pervaneci ve Urgut Hakimi Adil Bek Pervaneci'ye Fergana seferi için kendisine katılmaları hakkında bir ferman gönderdiğini kaydeder. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 173.

[835] **Zafername-i Hüsravi**, s.87-88 ; M. Bilal Çelik, **a.g.t.**, s. 136. Encüm at-Tevarih'te Emir Nasrullah'ın ordusunda çok sayıda Kenagas Boyu'na mensup askerin bulunduğunu kaydedilir. Ayrıca Urgut Hakimi Adil Bek Pervaneci'nin Ming boyundan askerlerle Buhara ordusuna katıldığını ifade edilir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 173-174.

[836] Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 120-121. Zafername-i Hüsravi'de Hokand ordusnun sayısının seksen bin olduğu belirtilir. Ordunun atmış beş bini Deşt-i Kıpçak'lı askerlereden, on beş bin kişilik süvarı birliği ise Hocend'li askerlet tarafından oluşturulmaktaydı. Kaynakta verilen bu sayı çok abartılı olmalıdır. Zira bütün kaynaklar Buhara ordusunun çok kalabalık olduğunu belirtir. **Zafername-i Hüsravi**, s.123

[837] Encüm at-Tevarih'te yukarıdaki komutanlara ek olarak Sayıt Bek Koşbegi, Yoldaş Dadhah ve İbn Yamn Dadhah da zikretmektedir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 174.

[838] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 174.

[839] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**,s. 174. Zafername-i Hüsravi'de ise Hokand ordusunun savaş hazırlıklarından bahsedilirken savaş alanına gelen Muhammed Ali Han'ın kalabalık Buhara ordusunu görünce çok korktuğu ve düşmanını çok iyi tanıyan Han'ın korkarak Hocend'e kaçtığı belirtilir. **Zafername-i Hüsravi**, s.123. Yine aynı eserde Buhara ordu komutanlarından Berdiyar Toksaba, İbrahim Dadhah ve Adil Dadhah'ın Hokand savaş hazırlıklarını takip ettikleri ve bu hazırlıklarla alakalı sağlam bilgiler, istihbaratlar elde ettikleri kaydedilir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 122-123.

kuvvetleri bulunuyordu. Netice itibarıyla iki ordu Hocend yakınlarında karşı karşıya geldi. Toplarında kullanıldığı bu savaşta Buhara leşkeri benzeri görülmemiş bir gaddarlık sergiledi. Savaşın devam ettiği esnada Hokand ordu komutanlarından Halk Bek Koşbegi, Gaday Bay Pervaneci, Bahadır Hoca Dadhah şehid oldu. Bazı komutanlar ise esir düştü. Bu durum Hokand ordusunun dağılmasına sebep oldu ve dağılan ordunun bir kısmı Hocend şehrine sığınmaya çalışırken bir kısmı da kendilerini Seyhun nehrine atarak kurtulmaya çalıştı. Buhara karşısında bir kez daha bozguna uğrayan Hokand ordusunun komutanlarından esir düşen Halibek Koşbeği Bin Yeminbek, Emir Nasrullah'ın fermanıyla katledildi.[840] Diğer esir komutanlar ise zindana atıldı.[841] Muhammed Ali Han bu yenilgi üzerine Hokand'a çekildi.[842] Muhammed Ali Han'ın başkent Hokand'a çekilmesiyle Buhara ordusu Hocend şehrine girdi ve şehri yağmaladılar. Şehirdeki medreseler de dahil olmak üzere her yeri talan ettiler.[843] Üç gün Hocend'de dinlenen Emir Nasrullah dördüncü gün buradan ayrılarak ordusuyla beraber Hokand'a yöneldi. Buhara ordusu, Kani Badem üzerinden Beş Arık mevziine ulaştı ve burada kamp kurdu. Emir ve ordusu Beş Arık'ta bulunduğu sırada Muhammed Ali Han'ın oğlunun başkanlık ettiği Hokand elçileri beraberlerinde Arap atları ve kumaşlarla birlikte Emir'in huzuruna çıktılar. Muhammed Ali Han'ın özür mektubunu Emir Nasrullah'a veren elçilik heyeti, sözlü olarak Muhammed Ali Han'ın Emir Nasrullah'a boyun eğdiğini, ne kadar suçu varsa birini bin kabul ederek özür dilediğini belirttiler. Emir Nasrullah Hokand elçilik heyetine Muhammed Ali Han'ın bizzat kendisinin gelip af dilemesi şartıyla barış yapacağını belirtti ve ayrıca Hokand elçilerini tutuklattı.[844]

---

[840] Encüm at-Teavrih'te bu iki komutandan başka ,Yuldaşbek Dadhah, Sayid Bek Koşbegi'nin de idam edildiğini belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 174. Zafername-i Hüsravide iki üç bin Hokand askerinin Seyhun nehrinde boğulduğu beş bin askerinde esir edildiğini kaydeder. **Zafername-i Hüsravi**, s. 124-125.

[841] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 656.

[842] Zafername-i Hüsravi Muhammed Ali Han ile Sultan Mahmud'un bu savaşta beraber olduğunu ve Hokand'a birlikte çekildiklerini kaydeder. **Zafername-i Hüsravi**, s. 125

[843] **Zafername-i Hüsravi**, s. 125-126. Encüm at-Tevarih'te Hokad ordusunun mağlup olmasından sonra Hocend'in önde gelenlerinin şehrin yağmamak kaydıyla Emir Nasrullah'a teslim ettiğini lakin Emir Nasrullah'ın sözünde durmayarak şehri üç gün feci bir şekilde yağmalattığını bildirir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 173.

[844] **Zafername-i Hüsrav**, s.127. Ayrıca aynı eserde Emir Nasrullah'ın Hokand elçileriyle görüştükten sonra Beş Arık'tan ayrılarak Köşkkoprük denilen yere geldi ve burada kamp kurarak Muhammed Ali Han'a elçilik heyeti gönderdiği belirtilir. Buhara elçileri Muhammed Ali Han'a Emir Nasrullah kendisinin bizzat huzuruna çıkarak af dilemesini istediğini aktarır lakin Muhammed Ali Han bunu kabul etmez ve Buhara elçilerini tutuklattırmıştır. **Zafername-i Hüsravi**, s. 127.

Hokand elçileri Emir Nasrullah ile görüşürken Sultan Mahmud Taşkent'ten ordusuyla beraber Hokand'a gelerek abisinin huzuruna çıktı. Müntehabü't-Tevarih'e göre Sultan Mahmud'un Hokand'a gelmesinin sebebi, Buhara ordusu karşısında alınan mağlubiyetten sonra askerlerin yalın ayak üzeri çıplak perişan bir biçimde şehre ulaşmaları neticesinde Hokand ahalisinin, zevk alemlerine dalarak devlet işlerinden uzaklaşan Han'a karşı isyan etmesidir. Buhara ordusu ve halk isyanı arasında kalan Muhammed Ali Han, durumdan kurtulabilmek için kardeşi Sultan Mahmud'u Hokand'a çağırdı ve kendisine saltanatı devretmek istedi.[845] Sultan Mahmud adamlarıyla Hokand'a şaşalı bir giriş yaptı ve ağabeyinin huzuruna çıktı, ikili bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmeyi Andalib eserinde duygusal bir biçimde dile getirir. Andalib'in aktardığına göre anne ve abi özlemiyle yanıp kavrulan Sultan Mahmud, Hokand şehrine girer girmez ağabeyiyle görüşmek için saraya gitti lakin Muhamed Ali Han'ı sarayda bulamadı. Bu duruma hüzünlenen Sultan Mahmud'un bu halini gören Muhammed Ali Han, onu kucaklaştı ve ikili birbirlerine sarılarak saatlerce ağladılar. Ağabey-kardeşin bu halini gören devlet erkanı da hüzünlendi ve onlarda ağlamaya başladılar. Kardeşini uzun süre sonra gören Muhammed Ali Han, göz yaşları içerisinde kendisine Hokand tahtını vermeyi teklif etti ve babalarından kalan hükümdarlık makamını tek başına işgal ederek Sultan Mahmud'un hakkını yediğini söyledi. Sultan Mahmud'u sürgüne göndererek kendisine haksızlık yaptığını kabul eden Muhammed Ali Han, padişahlığın artık Sultan Mahmud'un olduğunu belirterek kardeşine hizmet etmekten onur duyacağını dile getirdi. Bu davranışıyla adeta günah çıkartan Muhammed Ali Han'a ise kardeşi, saltanatı kabul etmediğini niyetinin devlete ağabeyi ile beraber hizmet etmek olduğunu belirtti. Bu durum üzerine Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud'a tahta geçmesi için ısrar etti.[846] Bu ısrar üzerine hakimiyeti ele alan Sultan Mahmud, Hokand yönetiminde ağabeyinin kendisine yardımcı olmasını istedi.[847]

---

[845] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 173-174; 657-658. Encüm at-Tevarih'te Sultan Mahmud'un yardım maksadıyla kendisinin Hokand'a geldiğini söyler. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 173. Müntehabü't-Tevarih'te ise aynı hususta Sultan Mahmud'un Hokand şehrine gitmekten başka çaresi olmadığını eğer gitmezse devletin yıkılacağına kanaat getirdiğini bildirir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 658.

[846] Andalib, **a.g.e.**, s. 28^{b}-29^{a}.

[847] Hakimhan Töre, **a.g.e.,** s.648; Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 175. Divan-ı Andalib'de Muhammed Ali Han'ın kardeşine tahtı teklif ettiği lakin Sultan Mahmud'un bütün ısrarlara rağmen tahtı kabul etmediği, bunun yerine abisine hizmet etmek için geldiği kaydedilir. Andalib, a.g.e., s. 28^{b}-29^{a}

İki kardeş bundan sonra ayrılmayarak her zaman beraber olacaklarına söz verdiler. Sultan Mahmud, Emir Nasrullah'ın Hokand'a yaklaşmasından duyduğu endişeyi dile getirdi. Ağabeyi de düşmana beraber karşı koymayı teklif ederek ecelin yaradan tarafından yazıldığını, gerekirse şehri korumak için canlarını ortaya koyacaklarını bildirdi. Sultan Mahmud, ağabeyi Muhammed Ali Han'ın bu sözleri karşısında ölümden korkmadığını lakin ağabeyi ve kendisi ölür ise annelerinin mahzun kalacağını belirtti. Bu görüşmenin ardından Sultan Mahmud, ağabeyinin yanından ayrılarak annesinin yanına gitti. Anne oğul sarılıp ağlaştılar. Mahlar Ayim'in müellifin belirttiğine göre yüzü safran gibi sap sarı idi ve Emir Nasrullah'ın seferinden kaygılı bir tavrı vardı. Hükümdarların annesi yaşadıkları bu olayın babaları Ömer Han'ın ölümünden bile daha kötü olduğunu vurguladı. Şiir tarzında kaleme alınmış eserin beyitlerinden anlaşıldığı kadarıyla Sultan Mahmud ve annesi Mahlar Ayim, Nasrullah'ın kendilerini öldüreceğinden çok korkuyorlardı. Anne oğul hasret giderip ağlaşırken içeriye Muhammed Ali Han girdi ve o da annesi ve kardeşine katıldı. Müellifin belirttiğine göre Muhammed Ali Han'ın en büyük korkusu kendi hataları yüzünden annesinin başına kötü bir durumun gelmesiydi. Beyitlerden anlaşıldığına göre Muhammed Ali Han, hatalarının farkına vardı ve Firavunun bile kendisi kadar günahkar olmadığını söyleyerek bir nevi annesine ve kardeşine karşı günah çıkarttı. Yazarın belirttiğine göre kendisinin öldürüleceğini söyleyen Muhammed Ali Han idamından beş gün önce olacakların farkındaydı.[848]

Sultan Mahmud, Hokand şehrine geldikten sonra bir dizi tedbir alarak şehrin savunmasını güçlendirmeye çalıştı. Kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla Hokand şehrinin bu dönemde kuvvetli bir savunması bulunmamaktaydı.[849] Bu durumun farkında olan Sultan Mahmud şehrin etrafına hendekler kazırdı ve Buhara ordusuna karşı setler oluşturmaya çalıştı lakin yeterli zamanı yoktu. Söz konusu hazırlıkları gece gündüz uğraşılarak dört gün gibi kısa bir sürede tamamlanmaya gayret etti. Hokand'da bu hazırlıklar devam ederken Emir Nasrullah ordusuyla Beş Arık mevkiinden hareket ederek Koş-Korpik'e oradan'da Arzik Tepe'ye geldi ve ordusunu düzene sokup 12 Mayıs 1842'de Hokand şehrini üç cihetten kuşattı.

[848] Andalip, **a.g.e**., s. 28[a]-32[b].
[849] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 174-175; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 143; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, **a.g.e**., s. 96.

Kalabalık Buhara ordusu, şehri düşürebilmek için gece gündüz çabaladı. Buhara komutanlarından Abdussamed, şehri batı cihetinden sürekli top atışına tuttu. Buhara ordusunun saldırılarına karşı halk şehri olanca kuvvetiyle savunmaya gayret etti. Topların açtığı gedikler hemen tamir edildi ya da surlarda oluşan gediklerden şehre sızmayı deneyen Buhara askerlerini halk ellerinde silahlarla karışıladı.[850] Müntehabü't-Tevarih'te iki ordu arasında gerçekleşen savaş tasvir edilirken sayı bakımından Hokand ordusu Seyhun Nehrine, Buhara ordusu Ceyhun Nehrine benzetilmekte ve Seyhun'un Ceyhun'a nazaran ne kadar küçük bir nehir olduğunu dile getirilir ve Seyhunilerin kanının Ceyhun Nehri gibi aktığı söylenir.[851] Kalabalık

[850] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 174-175. Encüm at-Tevarih'te belirttiğine göre Hokand kuvvetleri şehri savunurken bazı mollalar isyan etti. Daha önce sahte sakal olayında da bahsettiğimiz İşan Çayhça'nın başını çektiği mollaların iddialarına göre Buhara'da yaşamış tarikat büyüklerinin ve atalarının ruhları Muhammed Ali Han'a ve onun soyuna yani Ming Boyu'na sırt çevirmişlerdi bu yüzden Fergana bölgesi kıyamete kadar Buhara Emirliği'nin himayesinde katılacaktı. Bu dünyada zenginlik öbür dünyada ise cennete gitmek isteyenlerin kendilerine katılması gerektiği çağrısını yapan molalar şehirdeki ikbal peşinde koşan şehyleri yanlarına topladılar ve onları balta, çekiç ve sopalarla silahlandırdılar. Ardından toplanan bu isyancı grup iki kısma ayrıldı. İlk gurubun başında İşan Çayhça bulunuyordu ve emrindekilerle pazarları ile dükkanları yağmaladılar. İkinci gurubun başında ise Şeyh Kalandar bulunuyordu ve bu gurubun hedefinde ise Hokand Hanlığı'nın hazinesi vardı. Bir taraftan Buhara ordusuyla çarpışan Hokand kuvvetleri ve halk saraya yönelen isyancı gurubu durdurmak için bir birliği saraya göndererek onları engellemeyi başarsa da İşan Çayça'nın gurubuna karşı başarılı olamadılar. İşsan Çayhça ve taraftarları bütün dükkanları yağmaladı, kendilerine karşı direnenleri de öldürdü. Şehirdeki dükkanları ve pazarı yağmaladıktan sonra isyancılar Buhara ordusuna yol açmak için Abdurrahman Aksakal, İbrahim Bek Emin'in komutasındaki üç yüz asker ve altı yüz gönüllü halkın savunduğu Muy-i Mübarek'e yöneldiler. Muy-i Mübarek'e ulaşan isyancılar gönüllü olarak savaşan halkı katletmeye başladılar ve buradaki birliklerin direncini kırarak onların dağılmasına sebep oldular. Bu durumdan cesaret alan Buhara ordusu şehre sızmaya başladı. Muy-i Mübarek'te Hokand direnişini kıran isyancılar Kavak mahallesinde elli Fergan askeriyle karşılaştılar ve onlarla çatıştılar. Bu esnada Buhara ordusu komutanlarından İbrahim Hayal, emirindeki birliklerini bir kısmını bu isyancı guruba yardım etmeleri için gönderdi. Kendisi de Kaynak Bulak mevkiinden şehre hücum etti. Haydar Kulu Pansatbaşı, Molla Yoldaş Bek Emin, Satılbaldı Aksakal yaklaşık bin kişilik bir kuvvetle İbrahim Hayal'ın saldırısına karşı koymayı denedilerse de başarılı olamadılar. Çarpışmada Haydar Kulu Pansatbaşı şehit oldu. Buhara ordusuyla Hokand birliklerinin en kanlı çarpışmaları Sultan Mahmud'un savunduğu Naymançi tarafında gerçekleşti. Naymançi'yi Sultan Mahmud yedi yüz askeriyle savunurken İbrahim Pervaneci bu savunmayı aşmaya çalıştı. İbrahim Pervaneci savunmayı aşmakta zorlanınca kendisine serbazlar yardıma geldi. Bu esnada isyancılar ile saraya gelerek hazineyi yağmalamak isteyen Hoca Kalandar, Muhammed Ali Han'ın komuta ettiği Hokand askerleri tarafından öldürüldü ve beraberindekiler dağıtıldı. Muhammed Ali Han isyancıları dağıttıktan sonra cesurca savaşan kardeşine destek vermek istedi lakin geç kaldı. Zira serbazların da desteğini alan İbrahim Hayal ve İşan Çayçe Sultan Mahmud'un direnişini kırmışlardı. Hokand ordusu çok kayıp verdi ve şehir düştü. Hüdayarhazade, **a.g.e.**, s.175-177. Encüm at-Tevarih'te aktarılan bu bilgiyi Tarihçe-i Turani desteklemektedir. Olayın gelişimini Encüm at-Tevarih gibi detaylı anlatmayan kaynak İşan Çayhça'nın Emir Nasrullah ile bağlantılı olduğunu belirtir. Muhammed Umar Umiydi Meginani, **a.g.e.**, s. 39-40. Bu kaynaklardan yola çıkarak olayın gerçek olduğu ve Emir Nasrullah'ın bu şeyhleri Hokand Hanlığı'na karşı gerçekleştireceği askeri harekattan önce Hokand'a gönderdiği yorumu yapılabilir. Emir Nasrullah tarafından görevlendirilen bu şeyhler şehrin savunmasının kırılmasında etkili olmuşlardır.

[851] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 659.

Buhara ordusu karşısında gerekli hazırlığı da yapamayan Hokand birlikleri, dağılmaya başladı ve neticede Hokand şehrinin direnişi kırıldı. Direnişin kırılmaya başlamasıyla birlikte Sultan Mahmud ve Muhammed Ali Han şehrin düşeceğinin farkına vararak şehri terk ettiler.[852]

Encüm at-Tevarih'te belirtilene göre şehri terketme fikri Sultan Mahmud tarafından ağabeyine sunuldu. Sultan Mahmud, yakın adamlarından Hali Kulu'yu ağabeyi Muhammed Ali Han'a göndererek şehrin düşeceğini kendi güvenlikleri için Özkent Kalesi'ne çekilmeleri gerektiğini önererek burada disiplinli bir ordu kurup Buhara'ya saldırabileceklerini belirtti. Muhammed Ali Han, kardeşinin bu önerisine kabul ederek hazineden taşıyabileceği kadar altını yanına aldı ve küçük bir birlikle Hokand'dan ayrılarak Özkent tarafına yöneldi. İki kardeş şehirden ayrıldıktan sonra şehrin savunması tamamen kırıldı ve Buhara ordusu şehri düşürdü.[853]

Hokand vakayinamelerinden anlayabildiğimiz kadarıyla Hokand şehri düştükten sonra Buhara ordusu tarafından acımasızca yağmalandı. Özellikle Müntehabü't-Tevarih bu konuda geniş bilgiler vermektedir. Müntehabü't-Tevarih'te kızılbaş olarak kaydettiği serbaz birliklerinin, Hokand sarayı Orda'ya girdiklerinde yecüc mecüc gibi etrafa dağılarak yağma yaptıklarını hatta haremin has odasına girdiklerini kaydeder. Serbazlar dışındaki askerler de hazineye yöneldi ve Hokand Hanlığı'nın hazinesini tamamen talan ettiler. Müntehabü't-Tevarih'in insan görünüşlü hayvanlar olarak tanımladığı Buhara askerleri, Hokand kadınlarına saldırdı, kadınların üzerindeki kıyafetleri dahi yağmaladılar. Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim ve haremdeki kadınları aşağılar biçimde tutuklayıp başı açık, ayağı yalın bir şekilde sokakta gezdirerek bir evde hapsettiler. Sarayda bulunan her şeyi yağmalayan Buhara ordusu halkı da o kadar perişan bir hale soktu ki, halk bir eliyle ön mahrem yerini diğer aliyle de arka mahrem yerini kapatarak kaçışmak zorunda kaldı. Ayrıca Buhara ordusu şehir ahalisinin kadınlarına tecavüz etti.[854] Yağmacılar sadece Hokand sarayını değil medreseleri ve camileri de yağmaladı,

[852] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 659-660; Zafername-i Hüsaravi'de Muhammed Ali Han'ın niyetinin başından beri kaçmak olduğunu lakin halkı Buhara ordusuna karşı canlı tutabilmek için şehir kuşatılmaya başandığında kaçmadığı belirtilir. **Zafername-i Hüsravi**, s. 128-129.
[853] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 177. İbretül Havakinde Muhhamed Ali Han ile Sultan Mahmud'un Hokand askerleri tarafından şehirden kaçırıldığı kaydedilir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 144.
[854] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 176-177.

medreselerde kitap, camilerde halı ve keçe bırakmadılar.[855] Hatta Divan-ı Andalib'in ifadesiyle camilere atlarını bağlayarak ahır haline getirdiler.[856]

Hokand şehrini ele geçiren Emir Nasrullah, şehre girdikten sonra Muhammed Ali Han ve kardeşini şehirde arattı lakin onları bulduramadı. Bunun üzerine iki kardeşin ahvalinden haberdar olmak istedi ve onların kaçtıklarını öğrendi. Bu durum üzerine Emir Nasrullah, Öretepe Hakimi Berdayar Toksaba ile Öretepe muharebesinde Emir Nasurullah'a esir düşen Muhammed Hoca'yı Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud'un yakalanmasıyla görevlendirdi.[857] Hokand'dan kaçan Muhammed Ali Han ve kardeşi Sultan Mahmud ise yakalanmamak için kıyafetlerini değiştirerek fakir köylüler gibi giyindiler.[858] İkili daha önce anlaştıkları üzere Özkent Kalesi'ne ulaşmak için çabaladılar. Kaçak oldukları için bilindik yolları kullanmayan Muhammed Ali Han, yanındaki az sayıda askerleriyle birlikte Merginân'a Balı Yazi Yaban köyüne geldi. Burada bir müddet mola veren Muhammed Ali Han ve yanındaki az sayıdaki asker Andican tarafına doğru yöneldiler. Muhammed Ali Han'ı yakalamakla görevlendirilen Buhara birliği aramalarına rağmen Muhammed Ali Han ve kardeşinden herhangi bir iz bulamayınca Mahmud Hoca, Muhammed Ali Han'ı yakalamak için bir plan hazırladı. Plana göre Berdiyar Toksaba üç müfrezeyle Üç Kurgan'a gidecek ve Alay yolunu tutacaktı. Mahmud Hoca ise Berdiyardan ayrılarak Kuba'ya[859] geldi. Kuba'da kendisinin Buhara Emiri'nin hizmetinden ayrıldığını, Hokand Hanlığı'nın düşmanlarını yok etmek için çabalamaktan hiç

---

[855] Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e.**, s. 144.

[856] Andalip, **a.g.e**., s. 32[b]. Niyâz Muhammed Hokandî bu yağmanın dört saat sürdüğünü belirtir. Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 144. Mirza Alim Mahdum Hoca'da yağmanın dört saat sürdüğünü söyler. Mirzo Olim Mahdûm Hoca, **a.g.e.**, s. 97. Hakimhan Töre ise yağmanın birkaç gün sürdüğünü kaydeder. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 177. Zafername-i Hüsravi'de ise yağmanın acımasızlığı üzerinde durulmamaktadır. Sadece Emir Nasrullah'ın sabah şehre girdiği ve öğle vaktinde yağmanın bitmesini emrettiği, fakir fukaranın mallarına zarar verilmemesi hususunda emir verildiği dile getirilir. **Zafername-i Hüsravi**, s.129. Encüm at-Tevarih'te bu acımasız yağmayı anlatırken Buhara ordusunun evlerde halıların bıraktığı izlerden ve duvarlardaki örümcek ağlarından başka her şeyi yağmaladıklarından bahseder. Yağmanın bitişi olarak da şehirde devletten ve halktan alınacak bir şey kalmadığında Emir Nasrullah'ın emriyle sonlandırıldığını belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 177.

[857] Encüm at-Tevarih'te bu ikilinin yanında hainlikle suçladığı Muhammed Şerif Atalık'ında bulunduğunu belirtilir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 177-178. Zafername-i Hüsravi'de ise Muhammed Ali Han'ın yakalanması için İshakbek Mangıt'ın beş bin kişilik bir birlikle görevlendirildiği kaydedilir. **Zafername-i Hüsravi**, s.131.

[858] Müntehabü't-Tevarih'te Muhammed Ali Han'ın yakalandıktan sonra üzerindeki güzel kıyafetlerin çıkarılıp yerine aşağılanmak maksadıyla eski püskü kıyafetler giydirildiğini kaydeder. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 181.

[859] Bugün ki Özbekistan Cumhuriyetindeki Kuva ilçesi. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 200, dipnot 320.

vazgeçmeyeceğini, Muhammed Ali Han ve kardeşi Sultan Mahmud'un yolunda canını seve seve feda edeceğini belirten mektuplar yazarak adamlarına Andican ve Oş şehirleri arasındaki bölgeye dağıttırdı. Bu haber bölgede Mahmut Hoca'nın Emir Nasrullah ile ters düştüğü, bu yüzden Muhammed Ali Han ve kardeşi Sultan Mahmud ile birleşmek istediği şeklinde yayıldı. Haberin yayıldığı sırada Muhammed Ali Han yanındaki askerler ile birlikte Andican'a bağlı Butakara kasabasına giriş yapmıştı. Atlarının yürüyecek hali olmadığını gören Muhammed Ali Han yanındaki askerlerden ikisini, tüccar kıyafetiyle Andican şehrine at satın almaları için gönderdi. İki asker şehirden Muhammed Ali Han'ın istediği atları aldı ve geri dönüş yolunda Mahmud Hoca'nın Emir ile ters düştüğü ve Muhammed Ali Han'ı aradığı haberini yayan ulak ile karşılaştılar. Bu habere inanan askerler Muhammed Ali Han'ın Butakar kasabasında olduğunu ulağa söylediler. Ulak derhal Mahmud Hoca'ya Muhammed Ali Han'ın yerini bildirdi. Muhammed Ali Han'ın görevlendirdiği iki asker yolda rastladıkları ulağı Muhammed Ali Han'a anlatarak Mahmud Hoca'nın kendisiyle birleşmek istediğini belirterek yerlerini ifşa ettiklerini söylediler. Muhammed Ali Han bu duruma çok sinirlendi yanındaki az sayıdaki adamı bile beklemeden alelacele yola çıkmaya karar verdiyse de Buhara ordusu tarafından etrafı sarıldı. Az bir askerle[860] Mahmud Hocaya direnmek istedi. Çıkacak bir çatışmada Muhammed Ali Han'ın ölmemesi mümkün değildi, öte yandan Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın canlı ele geçirilmesini istemişti. Bu durum üzerine Mahmud Hoca, atından inerek Muhammed Ali Han'a yöneldi ve onu ikna etmek için bir konuşma yaptı. Konuşmasında Mahmud Hoca kendisinin Muhammed Ali Han'ın himayesinde büyüdüğünü belirtti ve Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han ile adil bir anlaşma yapıp kesinlikle Hokand'dan çekileceğinin söyledi. Muhammed Ali Han'ın korkmaması gerektiğini vurgulayan Mahmud Hoca aksi bir ihtimal olursa Muhammed Ali Han'a vefasından dolayı askerleriyle birlikte onun safına geçip canını vermeye hazır olduğunu ifade etti. Bu konuşmanın ardından başka çaresinin kalmadığının farkına varan Muhammed Ali Han teslim oldu. Muhammed Ali Han'ı esir alan Buhara birlikleri, onu Merginân'a götürdü. Yolda Muhammed Ali Han

[860] Hüdayarhanzadeye göre 15 asker. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 179. Hakimhan'a göre beş altı asker. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 177.

taraftarları Han'ı kurtarmak için girişimlerde bulundu lakin başarılı olamadılar.[861] Merginân'da bir arabaya bindirilerek Hokand'a yollanan Muhammed Ali Han, yol boyunca etrafındaki Buhara askerlerini gördükçe fenalaştı, yaptığı yanlışları hatırladı ve bunlardan utanarak pişmanlık göz yaşları döktü.[862] Müntehabü't-Tevarih'in belirttiğine göre Muhammed Ali Han üzüntüsünden yolda fenalaştı. Yanında bulunanlar kendisinin gece Hokand'a girmesinin daha uygun olacağını söylese de Buhara askerleri merhamet göstermeyerek hızlarını daha da arttırdı ve akşam olmadan Muhammed Ali Han'ı Hokand şehrine ulaştırdılar.[863]

Kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla Muhammed Ali Han Buhara askerleri tarafından Hokand'a getirildikten sonra Emir Nasrullah'ın huzuruna çıkartıldı ve ikili arasında bir görüşme gerçekleşti. Söz konusu görüşme Divan-ı Andalib'te nazım şeklinde aktarılmıştır. Muhammed Ali Han, Emir Nasurllah'ın huzuruna çıktığında Emir kendisine saygı göstererek onu karşıladı. Daha sonra karşılıklı otururak konuşmaya başladılar. Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'a niçin uyarılarını dikkate almadığını başına bu belaları niçin açtığını sordu. Muhammed Ali Han'da cevaben nefsine uyduğunu, başına gelecekleri tahmin edemediğini ve Emir Nasrullah'tan merhamet dilemeyeceğini, onu tanıdığını

---

[861] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 177-179. Müntehabü't-Tevarih'in belirttiğine göre ise Muhammed Ali Han'ın yakalanmasına sebep olan üvey annesi Hanpaşşa idi. Müellife göre Muhammed Ali Han Hokand şehrinden kaçtıktan sonra beş altı askeriyle birlikte dağ yollarından Merginân üzerinden Andican'a bağlı Bötakara Köyüne ulaştı ve peşindeki Buhara birliklerinden kurtuldu. Yanında sadece iki askeri kalan Muhammed Ali Han, doğru bir karar veremeyerek daha önce çıkan halk isyanı neticesinde Merginân'a sürgün edilen üvey annesi Hanpaşşa ve çocuklarını da yanına almak istedi ve bunun için Merginân'a yakın bir köye geldi. Emrindeki adamlardan birisini Hanpaşşa'ya göndererek uğruna iki dünyadan da vazgeçip dinden çıktığı eşiyle birlikte kaçma teklifinde bulundu. Lakin bu teklifi Hanpaşşa kocaların zengin ve sihat içerisinde yaşarken eşlerinden ne vefa görmüşler ki, başları dara düştüğü ve her şeylerini kaybettiklerinde görsünler diyerek alaycı bir şekilde reddetti. Bu cevap üzerine Muhammed Ali Han adamlarından birisini tekrar Hanpaşşa'ya göndererek teklifini yenilediyse de istediği cevabı alamadı ve yıkıldı. Muhammed Ali Han'ı yakalamak için hareket geçen Buhara birlikleri kendisini Merginân yakınındaki köyde yakaladılar. Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 178-181. Josep Wolff ise Muhammed Ali Han'ın eşiyle baraber yaklandığını not etmektedir. Josep Wolff, **Narattive of a Mission to Bukhara in the year 1843-1845**, Harper&Brothers, New York 1845, s. 237. Zafername-i Hüsravi'de Muhammed Ali Han'ın yakalanması ile alakalı verilen bilgilere göre Hokand'ın düşeceğini anlayan Muhammed Ali Han şehri terk ederek güvende olacağını düşündüğü Merginân'a yöneldi. Merginân şehrinin önüne geldiğinde Muhammed Ali Han'ı büyük bir sürpriz bekliyordu. Halk Muhammed Ali Han'ı kabul etmediği gibi onu yakalayarak İshakbek Mangıt'a teslim ettiler. Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s. 130.

[862] Andalip, **a.g.e**., s. 33[b].

[863] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 182.

söyledi.[864] Bu görüşmeden sonra Muhammed Ali Han belirli bir müddet Hokand sarayındaki Mavi Köşkte ev hapsinde tutuldu. Müntehabü't-Tevarih'in Muhammed Ali Han'ın hapsedildiği evde kendisine gardiyanlık yapan görevliden aktardığına göre Muhammed Ali Han bu süreç içerisinde büyük bir ıstırap çekti. Hapis hayatı boyunca fazla konuşmayan Muhammed Ali Han yatsı namazından sonra gardiyandan üç gündür aç olduğunu söyleyerek yiyecek bir şeyler istedi. Bu talep Emir Nasrullah'a iletildi ve Emir Muhammed Ali Han'a pilav verilmesini söyledi. Muhammed Ali Han kendisini zorlasa da pilavı yiyemedi. Bunun üzerine gardiyandan yemeği yiyemediğini kendisine çay verilmesini istedi. İki bardak çay içebildi lakin içtiği çaya atacak şeker bulamadı. Yorgun olan Muhammed Ali Han biraz uyumak için müsaade istedi lakin uykuya daldıktan sonra sıçrayarak uyandı ve etrafına tuhaf bir şekilde baktı. Bu uykudan sıçrama hali üç kez tekrarlanınca Muhammed Ali Han uyumaktan da vazgeçerek abdest almak istedi ve gardiyandan abdest alacak ılık su istedi. Bu talep Buhara askerleri tarafından kabul edildi lakin askerlerden bazıları saygısızlık yaparak ılık su bulamayacaklarını, soğuk su bulduğuna şükretmesi gerektiğini söylediler. Bu sözleri işiten Muhammed Ali Han hiçbir şey söylemeden başını eğip ağlamaya başladı. Sabaha karşı abdest almak için dışarıya çıkartılan Muhammed Ali Han doğru düzgün abdest alamadan iki cellat tarafından yaka paça götürüldü.[865]

Hokand şehrinin düşeceğine kani olduklarında Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud Özkent Kalesi'ne çekilmeye karar verdi. İkilinin planı Özkent'te kuvvet toplayarak Buhara'ya saldırmaktı. Encüm at-Tevarih'te belirtildiğine göre iki kardeş şehirden beraber çıktılar ve Kara-Su mevkiinde birbirlerinden ayrıldılar.[866] Müntehabü't-Tevarih'te belirttiğine göre Sultan Mahmud yanına yedi adam alarak altı saatte yetmiş iki kilometre yol kat etti ve Şehrihan'a ulaştı. Kısa zamanda uzun

---

[864] Zafername-i Hüsravi'de ikilinin görüşmesinden evvel Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han'ı bağışlama niyetinde olduğu lakin Muhammed Ali Han'ın Emir'in huzuruna pişmanlığını dile getirdikten sonra birdenbire ortada hiçbir sebep yok iken Emir'e hakaretler ve küfürler yağdırdığı belirtilir. Bu davranışı üzerine Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın katli için ferman vermiştir. Anonim, **Zafername-i Hüsravi**, s.130. Belki de Zafername'i Hüsravide dile getirilen küfür ve hakaret yukarıda Andalib'in belirttiği af dilememe mevzuudur.

[865] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 183-184.

[866] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**,s.179. İki kardeşin Kara-Su'da birbirlerinden ayrılmasının sebebi yakalanma ihtimallerini azaltmak olarak düşünülebilir yada ikisindne birisinin yaklansa dahi diğerinin plana sadık kalarak Özkent Kalesine ulaşmasını sağlamak olarak yorumlanabilir.

bir mesafeyi kat ettiği için yorulan Sultan Mahmud, Şehrihan'da atları ve adamlarını dinlendirmek için mola verdi. Sabah olduğunda Şehrihan halkı Sultan Mahmud'un şehirde olduğunu öğrendi ve Buhara Emiri'nden korktukları için onu tutuklamaya karar verdiler. Sultan Mahmud durumdan habersiz dinlenirken halk üzerine saldırdı ve Sultan Mahmud yanında yeterli asker olmadığı için direnemedi, halk onu ele geçirdi. Kendi şehzadelerine ihanet eden Şehrihan halkı sadece bununla da kalmayıp şehzadenin üzerinde ne varsa yağmalamak istedi. Müntehabü't-Tevarih'in ifadesine göre ahaliden birisi Sultan Mahmud'un ayakkabılarına saldırdı. Bu durum üzerine Sultan Mahmud gülerek ayakkabılarını almaya çalışan kişiye Hokand saltanatında üç gün oturabildiğini ve padişahlıktan kendisine bir çift ayakkabı kaldığını bunu da ona bahşettiğini söyleyip ayakkabılarını o kişiye verdi.[867] Sultan Mahmud'u yakalayıp onu yağmalayan Şehrihan halkı daha sonra onu en zayıf ata bindirerek aşağılayıcı bir şekilde Buhara askerlerine teslim etti.[868] Buhara askerlerinin bitap bir şekilde Hokand'a getirdiği Sultan Mahmud'un kolları bağlanan urgandan dolayı kanıyordu. Ayakkabıları olmadığı için ayakları da kan içindeydi. Sultan Mahmud'un bu halini gören halk kahroldu. Yürüyecek hali olmayan Sultan Mahmud'u iki kişi koluna girerek saraya, Emir Nasrullah'ın yanına götürdüler. Emir Nasrullah kızgın olduğu Sultan Mahmud'u görünce hiç konuşmadı ve onun da ağabeyinin yanına hapsedilmesini istedi.[869]

Muhammed Ali Han'ı ve Sultan Mahmud'u yakalatan ve hapsettiren Emir Nasrullah, Muhammed Ali Han'ın oğlu Muhammed Emin'in de hapsedilmesi emrini verdi. Böylece Ömer Han'ın neslinde taht namzetlerinin hepsini hapsettirdi.[870] Hokand Hanlığı'nın hükümdarı ve yerine geçebilecekleri bir araya toplayıp hapseden Emir Nasrullah onların idam edilmesini emretti. Müntehabü't-Tevarih'in belirttiğine göre hapsedilme işlemi cuma günü (Mayıs 1842 olmalı) gerçekleşti ve aynı gün idam fermanı çıktı. Çıkan bu fermana göre yukarıda da bahsettiğimiz üzere cellatlar Muhammed Ali Han'ın sabah abdest almasına bile müsaade etmeden kollarına

[867] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 184-187.
[868] Hüdayarhanzade Muhammed Şerif Atalık ve kardeşi Abdulveli'nin Sultan Mahmud'u yakaladıklarını ve Merginân'a getirdiklerini belirterek iki kardeşin Merginân'dan Hokand'a beraber götürüldüklerini kayderder. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 179-180.
[869] Hakimhan Töre**, a.g.e**., s. 184-187.
[870] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 187

girerek kendisini idam yerine götürdüler ve idam ettiler.[871] Muhammed Ali Han'ın idamından sonra kardeşi Sultan Mahmud, onun ardından Muhammed Ali Han'ın oğlu Muhammed Emin'de idam edildiler. Buharalılar bu üç naaşı alelâde insanların cesetleri gibi kaldırdılar ve üçünü bir mezara defnettiler. Ömer Han'ın oğulları ve torununu katlettirdikten sonra Emir Nasrullah, Mahlar Ayim ve Muhammed Ali Han'ın eşi Bibiş Ayim ve cariyelerde idam edildi.[872]

Kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarıyla evlatlarının ve torununun katledilmelerini öğrenen Mahlar Ayim feryat figan etti. Onların acılarına dayanamayark emir Nasrullah ile görüşmek istedi. Andalib'in belirttiğine göre Mahlar Ayim'in niyeti evlatları gibi ölümdü. Acılı ana Emir Nasrullah'ın karşısında çıktığında ona hakaretlerde bulundu.[873] Şeriata uyduğunu söyleyerek yaptığı işlerin usulsüz olduğunu belirtti. Emir Nasrullah ise Mahlar Ayim'e oğlu Muhammed Ali Han'ın şeriat kurallarını çiğnediğini kendisinin sadece onu cezalandırdığını söyledi.[874] Neticede bu görüşmenin sonunda Mahlar Ayim'in ettiği hakaretlerden dolayı olacak ki, Emir Nasrullah Mahlar Ayim'in idam hükmünü verdi.[875] Acılı anne ve saraydaki diğer yakınları, Muhammed Ali Han'ın eşi Bibiş Ayim, Muhammed Emin'in hamile eşi katledildi.[876]

Emir Nasrullah'ın Muhammed Ali Han, Sultan Mahmud, Şehzade Muhammed Emin'in yanı sıra Muhammed Ali Han'ın annesi Mahlar Ayim ve harem ehlini de katletmesinin sebebi Hokand Hanlığında kendi iktidarına karşı durabilecek

---

[871] Encüm at-Tevarih'te idam tarihi Hicri1258 yılının Rabiessani ayını ortası olarak verilir ki bu ay 12 Mayısta başlamıştır. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 200, dipnot 322.

[872] Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 187-189. Hüdayarhanade idamın 12 Mayıs 1842 yılında gerçekleştirildiğini belirtir. Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, .s. dipnot 322, s. 200. Josep Wolff'un belirttiğine göre Emir Nasrullah'a Muhammed Ali Han ve ailesinin idam edilmesi fikrini veren Abdussamettir. Abdussamet ile Wolff arasında geçen konuşmada Abdüssamet düşmanlarının neslinden gelenleride katlettiğini belirtmiştir. Josep Wolff, **a.g.e.**, s. 237. Ayrıca Wolff Muhammed Ali Han'ın eşinin hamile olduğunu ve çocuğun annesinin karnından çıkartılarak katledildiğini not eder. Josef Wolf, **a.g.e.**, s. 237. Howorth'un belirttiğine göre Muhammed Ali Han'ın idam edilen tek oğlu Muhammed Emin değildir. Howorth Muhammed Emin ile beraber Muzaffer isimndeki oğlununda emir Nasrullah'ın emriyle öldürüldüğünü belirtir. Ayrıca Muhammed Ali han'ın diğer eşlerinden birinden olan aşula ismindeki oğlu 1866-67 yılında Hüdayar Han tarafından Çusta'da öldürttürülmüştür. Hanry H. Howorth, **a.g.e**., C.II, s. 828.

[873] Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 191.

[874] Andalib, **a.g.e**., s. 52[a].

[875] Andalib, **a.g.e.**, s. 36[b]. Hakimhan Mahlar Ayim'in Muhammed Ali Han'a Hokand Hanlığı'ndaki güzel kızları bulup getiren iki fahişe ile beraber katledildiğini belirtir. Hakimhan Töre, **a.g.e.**, s. 191;661.

[876] Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 180

herhangi bir güç bırakmak istememesi olsa gerektir. Kaynaklarda bu düşüncemizi tasdiklemektedir. Divan-ı Andalib bu hususta Emir'in Hokand Hanlığın'da hak iddia edebilecek kimseyi bırakmayarak buraya bir naib tayin edersem ona kimse isyan edemez, diye düşündüğünü belirtir.[877] Hokand'ı ele geçirip Ömer Han'ın soyunu kurutan Emir Nasrullah, on iki gün[878] şehirde kaldı ve şehrin yönetimine İbrahim Dadhah'a atadı.[879] Ayrıca Taşekent Hakimi olarak birinci Hokand seferinde Öretepe civarında Emir Nasrullah'a esir düşen Muhammed Şerif Atalık'ı görevlendirdi ve onu pervaneci rütbesine yükseltti. Hocent'e Tilov Kabilbiy, Türkistan yani Yesi şehrine Nur Muhammed Biy, Merginân'a İbrahim Dadhanın kardeşi Karimkulub, Namangân ve Tura Kurgan'a ise Omonullahoca hakim olarak görevlendirildi.[880]

İdari taksimatı yaptıktan sonra Emir Nasrullah, Hokand Hanlığı sınırlarında yaşayan zanaatkarları, ünlü bilim adamlarını, seyidleri, şeyhleri, ordu komutanlarını ve tebadan bir kısmını Buhara'ya gönderdi.[881] Emir bu hareketiyle Hokand Hanlığı'nın üretim ve insan gücüne de darbe vurarak hakimiyetini perçinlemeye çalıştı. Emir Nasrullah, Hokand'ı tam manasıyla hakimiyetine aldıktan sonra gerekli düzenlemeleri yaparken Hive Han'ı Allahkulu Buhara topraklarına bir saldırı düzenledi. Bu saldırı neticesinde Nasrullah Hokand'dan ayrılarak Buhara'ya döndü.[882]

Emir Nasrullah'ın Buhara'ya dönmesinden sonra Hokand'da Buhara Emirliği adına yönetici olarak bıraktığı İbrahim Hayal kötü bir yönetim sergiledi. Halktan çok ağır vergiler talep etmeye başlayan İbrahim Hayal'in bu davranışı ahalinin tepkisini çekti. Tarih-i Cihânnumâyi'de belirtildiğine göre o ahalinin yemeklerini lezzetlendirmek için ektiği maydanozdan dahi vergi alıyordu. İbrahim Hayal'ın bu uygulamalarına karşı çıkan halk, Müslüman olmamakla suçlanıyor ve ağır şekilde cezalandırılıyordu. Yukarıda bahsettiğimiz üzere Muhammed Ali Han ve ailesinin katledilmesi ve Hokand şehrinin vahşice yağmalanmasının üzerine bu keyfi

---

877 Andalib, **a.g.e**., s. 52[a].

878 Tarih-i Cihânnumâyi'de Emir Nasrullah'ın on üç gün Hokand'da kaldığı belirtilir. Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 8.

879 Andalib ve Hakimhan'ın belirttiğine göre İbrahim Dadhah uyuşturucu bağımlısı bir zaattı. Andalib, **a.g.e.**,s . 52[a]; Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 661. Hüdayarhanzade bu şahsın İbrahim Hayal olarak tanındığını belirtir. Hüdayarhazade, **a.g.e.**, s. 180.

880 Hakimhan Töre, **a.g.e**., s. 192; Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 180.

881 Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 180; Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.,** s. 8

882 **Zafername-i Hüsravi**, s. 131.

uygulamalar da eklenince Hokand halkında Buhara yönetimine karşı nefret uyanmaya başladı.[883] Bu nefretin sonucunda Hokand Hanlığı'nın önde gelen isimlerinden Paşşahan Töre ibn Yusuf Ali, Samsak Hoca Pervaneci, Ming Boyundan Muhammed Nazarbek ibn İriskulubek, Kırgızlarların önde gelenlerinden Yusuf Bey Saru, Kıpçak Boylarından Muhammed Nazar Bey ibn Kuruglu Bey, Mollo Hal Bey ve Utambay Bey Talas'da bulunan İradana Bek'in torunu, Hacı Bek'in oğlu Şiraliyi Hokand'a getirerek tahta geçirmek için harekete geçtiler.[884] Hokand Han soyundan olan Şirali, Alim Han döneminde babası Hacı Bek'in isyan girişimi sonucunda katledilmesiyle kardeşi Ulu Bek ile beraber Talas'a kaçmıştı.[885] Ulu Bek Talas'ta vefat etmiş Şirali ise Kırgızların arasında kırk beş sene yaşamıştı.[886] Onun Hokand tahtı için ismi ilk kez Alim Han'ın tahttan indirilişinde gündeme gelmiş lakin halk tarafından yeterince tanınmadığından kabullenilmeyeceği korkusuyla onun yerine Ömer Han tahta çıkartılmıştı.[887] Şimdi ise Han namzedi kalmadığı için Hokand eşrafı onun etrafında toplandı.[888]

Şirali'yi Hokand tahtına çıkartmak için harekâta geçen Hokand eşrafı ona askeri destek sağladı ve onun önderliğinde Talas'tan hareket ederek Namangân ve Tura Kurgan şehirlerinin üzerine yürüdü, buraları ele geçirip hakimlerini tutukladılar. Namangân ve Tura Kurgan ele geçirildikten sonra ordunun bir kısmını Şehrihan ve Merginân'a gönderen Şirali, başında bulunduğu biriklerle Aşt Kalesi'ne ulaştı ve burayı muhasara etti. Muhasaranın neticesinde Aşt Kalesi'ni ele geçiren

---

[883] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 12.
[884] Hüdayarhanzade, **a.g.e.**, s. 181-182.
[885] HakimhanTöre, **a.g.e**., s. 273; Niyâz Muhammed Hokandî, **a.g.e**., s. 63. Howorth ve Schuyler'de ana kaynaklara benzer şekilde halktan alınan ağır vergilerden dolayı huzursuzluk oluştuğunu ve bunun neticesinde Kıpçakların Şirali'yi tahta geçirmek için harekete geçtiğini belirtiler. Hanry H. Howorth, **a.g.e**., C.II, s. 828; Schuyler, **a.g.e**., C.I, s. 344.
[886] Hüdayarhanzade'nin verdiği bilgilere göre ise Alim Han taht mücadelesi neticesinde iktidarı ele alınca Hacı Bek, onun oğulları Uluğ Bek, Şirali Bek, Bekoğlu Bek ile kardeşleri Rüstem Bek, Yadigâr Bek, Buta Bek'i Talas'a sürgün etti. Hacı Bek bu sürgünden kısa bir süre sonra vefat etti diğerleri ise Tals'ta yaşamaya devam etmiş lakin 1842 tarihine geliniğinde sadece hayatta Şirali kalmıştır. Hüdayarhanzade, **a.g.e**., s. 182. Şirali Han'ın kimliği konusunda bazı araştırmalarda farklı bilgiler bulunur Vámbéry Şiali'yi Hokand Han ailesiyle ilgili çizdiği tabloda Muhammed Ali Han'ın oğlu olarak göstermektedir. Arminues Vámbéry, **Travels in Central Asia**, Harper Brothers Yay. New York 1865, s. 391. Vámbéry'nin bu hatayı yapmasında muhtemelen Muhammed Ali Han'dan sonra Şirali'nin tahta geçmesi etkili olmuştur. Ayrıca Josep Wolf, Şirali'nin kimliğini karıştırarak onu Muhammed Ali Han'ın yeğeni olarak kaydetmektedir. Josep Wolff, **a.g.e.**, s. 238.
[887] Hüdayarhanzade, **a.g.e.** s. 92.
[888] Kaynaklardan anlaşıldığına göre Hokand tahtı için tek aday Şirali değildi. Alim Han'ın oğlu Murad'da hayattadır. Büyük ihtimalle Buhara kontrolündeki bir şehirde ikamet ettiği için Murad Han Hokand eşrafınca tercih edilmemiştir.

Şirali, kalenin yöneticisini halka zulmettiği için cezalandırdı. Aşt Kalesi'ni de ele geçire Hokand kuvvetleri, buradan hareket ederek Ceyhun Nehri'ni geçip Hokand şehrine yöneldiler ve Hokand'ı muhasara ettiler. Mangıt kuvvetleri Şirali önderliğinde gerçekleşen muhasaraya karşı önlem almaya çalışarak şehirde ağaç dallarından ve taşlardan istihkamlar oluşturmayı denedi. Mangıt kuvvetleri ile Hokand askerleri arasında gerçekleşen çarpışmalarda Mangıtlar dağıldı ve aralarında İbrahim Hayal'inde bulunduğu birçok asker kaçtı. Hokand ordusu şehre girdiğinde bütün giriş-çıkışları kapattı ve şehrin içinde kalan bin beş yüz Mangıt askerini esir aldı, Hokand Hanlığı'nın merkezi olan Orda'yı da ele geçirdi.[889] Halkın büyük sevgi gösterisinde bulunduğu Şirali beyaz keçe üzerine oturtularak 1842 yılında Hokand'da Han ilan edildi.[890]

Şirali Han'ın tahta çıkmasının ardından Mangıt askerlerinden esir edilen bin beş yüz kişi esir pazarında satılmak istendi lakin kimse onlara para verip satın almadı ve esirler pazarda katledildi.[891] İktidarı ele aldıktan sonra halkın yaralarını sarmaya gayret gösteren Şirali Han, kendisine destek vererek tahta çıkartanlara da gerekli unvan ve rütbeleri dağıttı. Bu tarihten sonra her ne kadar Hokand Hanlığı üzerinde Buhara tahakkümü kalktıysa da bu kez de merkezde Kıpçak-Kırgız çekişmesi başlamış ve devletin dinamiklerini onlar belirlemiştir.[892]

Hülasa Emir Nasurullah Hokand seferiyle Muhammed Ali Han'ın birliklerini bertaraf etmiş ve Hokand şehrini ele geçirmiş ve büyük bir yağma yapmıştır. Durumun umutsuzluğundan dolayı Muhammed Ali Han ve Sultan Mahmud Han, şehri terkederek Özkent Kakesi'ne kaçmayı denemişler lakin Buhara kuvvetleri tarafından yakalanarak Hokand'a getirilmişlerdir. Hokand'da Emir Nasrullah ile görüşen Muhammed Ali Han, ev hapsine atılmış ve daha sonrasında ailesiyle beraber katledilmiştir. Ömer Han'ın evlatlarının ve eşinin sıradan insanlar gibi katledilişi halkta büyük tepkiye sebep olmuştur. Bu tepkiye Hokand'a hakim olarak atanan İbrahim Hayal'in keyfi uygulamaları da eklenince halk Mangıt yönetiminden nefret eder hale gelmiş ve Hokand eşrafının girişimleriyle Kırgızların arasında yaşayan

[889] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**, s. 8-11.
[890] Müşrif, **a.g.e.,** s. 22. Mektupçe-i Tarih-i Han'da Buhara işgalinin üç ay sürdüğü kaydedilir. Ümidi, **Mektupçe-i Tarih-i Han**, s. 11.
[891] Avaz Muhammed Attar, **a.g.e.**,11.
[892] Hayderbek Bababekov, **Kukan Tarihi**, Fan ve Teknologiya Yay, Taşkent 2016, s. 54; A.N.,Hasanov, **Norodnie Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva**, s. 19.

Hacı Bek'in oğlu Şirali Hokand'a getirilmiş ve 1842 yılında Han ilan edilmiştir. Bu tarihten sonra her ne kadar Buhara işgali sona erse de bu kez de Hokand Hanlığı'nda boyların devlette etkin olma savaşı başlamış ve gücü olan boy devlette sivrilmiştir. Yani merkezi otorite birdaha eskisi gibi sağlanamamaıştır.

SONUÇ

Hokand Hanlığı'nı yirmi yıl yöneten ve hakkında çok fazla muğlak bilgiler bulunan Muhammed Ali Han'ın saltanat dönemiyle alakalı batıda ve ülkemizde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Biz tez çalışmamız boyunca Muhammed Ali Han'ın saltanatı dönemiyle alakalı Hokand, Buhara, Doğu Türkistan vakayinamelerini temel alarak ve kaynakları karşılaştırarak hakkında verilen ihtilaflı bilgileri tenkit ederek dönemini ve şahsiyetini ortaya koyduk. Muhammed Ali Han devrini ele aldığımız tez çalışmamızda Hokand Hanlığı'na ait birinci el kaynaklardan Uveysi tarafından kaleme alınmış ve tamamlanamamış Vakayat-ı Muhammed Ali Han, bu eseri tamamlayıcı nitelikteki Mutrib'in Şahnâme-i Divane Mutrib, Andalib'in Şahnâme-i Divane Andalib, Hakimhan Töre'nin Müntehabü't-Tevarih'i kullandık. Hokand ana kaynakları yanı sıra Muhammed Ali Han'ın II. Kaşgar Seferine bizzat katılan, Mirza Şems Buhari'nin Tarihi Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şehr-i Hükümran-ı Emir Mir Haydar der Buhara Muhammed Ali Han der Hoknad ve Cihangir Hoca der Kaşgar) isimli eserlerini, Muhammed Ali Han'ın çağdaşı olan Buhara Emiri Nasrullah'ın saltanat devrini anlatan Zafername-i Hüsravi'yi de kullandık. Birinci el kaynakların haricinde tezimizde Hokand Hanlığı'nın tarihiyle alakalı kaleme alınmış, Tarih-i Türkistan, İbret'ul Havakin, Fergana Hanları Tarihi, İbret'in Fergana Tarihi, Mektupçe-i Han, Tarihçe-i Turani, Tarih-i Alikuli Emir-i Leşker, Ensâb es-Selâtin Tevârîh el- Hevâkin, Encüm at-Tevarih, Tarih-i Cihânnumâyi gibi kaynaklar ile Doğu Türkistan tarihine ait Tarih-i Hamidi, Tevârih-i Hamse-i Şarki gibi ana kaynaklardan da yararlandık.

Genel çerçevede Muhammed Ali Han'ın tahtta çıktığı ortamda Hanlığın münasebet içerisinde olduğu çevreyi ana hatlarıyla vermeye çalıştık. Ana kaynaklardan hareket ederek Muhammed Ali Han'ın tahta çıkma hadisesini ve babasından nasıl bir devlet devraldığını ortaya koyduk. Üç bölümden oluşan tezimizde dönem içerisinde dahilde cereyan eden hadiseleri, değişimleri, devlet erki ve toplumdaki dengeleri kısıtlı bilgiler ışığında yansıttık. Hariçte Buhara Emirliği başta olmak üzere Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Mançular ile olan ilişkileri ve bunun savaşlara akseden neticelerini tezimizde işledik. Ayrıca Muhammed Ali Han'ın I. Kaşgar Seferi, Öretepe Seferi, II. Kaşgar Seferi, Darvaz ve Karategin

seferlerini kaynakları mukayese, tahlil ve tenkit ederek bir bütünlük içerisinde izah ettik. Bunu yaparken münasebetlerin ve savaşların birbirini tetiklemesine de dikkat çektik. Bunların yanında Muhammed Ali Han'ın özel dünyasını aydınlatmaya çalışarak, ciddi tartışmalara ve görüş ayrılıklarına sebep olan üvey annesi Hanpaşşa ile evliliğini alakalı ana kaynakları ince süzgeçten geçirip ortaya atılan görüşleri de dikkate alarak ortaya koyduk. Bu evlilik dışında Muhammed Ali Han'a özel hayatında isnat edilen süt annesine tecavüz, Hanpaşşa haricinde bir analığını da hareme dahil etme gibi suçları kaynakların verdiği bilgiler ışığında tenkit ederek doğruluğunu tespit etmeye çalıştık. Muhammed Ali Han dönemiyle alakalı müstakil çalışma olmaması, yirmi yıllık bir dönemi ele aldığımız ve kısıtlı bilgiler ışığında Hokand Hanlığı'nın siyasi, askeri, idari, sosyal, ekonomik durumunu ortaya koymaya gayret ettiğimiz çalışmamızın ana kaynaklara dayanması tezimizi büyük oranda orijinal kılmaktadır.

.

KAYNAKÇA

A.Ana kaynaklar

Anonim: **Zafarnoma-i Husravi**, Ter.ve Yay. Haz: Ş.Vahidov, Ş. Cörayev, Toşkent, 2011

Andalib: **Şahnâme-i Devona Andalib**, Özb. FA ŞE (696)

Avaz Muhammed Attar Hokandî: **Tarih-i Cihânnumâyi (Olemni Kürsatuvçi Tarih)**, çev, Şodmon Vahidov, Akademik Yay. Taşkent 2012.

Hudayarhanzade: **Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)**, Fars-Tacik Dilinden Rusça'ya tercüme ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent 2011.

İshokhon Cunaydulloh Hoca oğlu İbrat: **Fargona Tarihi**, Yay. Haz: Bobobekov, H., Mahmud Hasaniy, Kamalak Yayınevi, Taşkent, 1991.

Kurbanali Hacı Halitoğlu: **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, Kazan 1910.

Mirzo Olim Mahdûm Hoci: **Tarih-i Türkistan**, neş. Ş. Vohidov ve R.Halikova,Yangi Asr Ovlodi Yay. Taşkent 2009.

Mirza Şems Buhari: **O Nekotorıh Sobıtiyah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirzı Şemsa Buhari**, İzd. V Tekste s Perevodom i Primeçaniyami V.V. Girgoryevım, Kazan 1861.

Mirza Abdulazim Sami: **Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye, (İstoria mangıtski gosudarey)**, L. M. Epifanovoy, Moskova, 1962.

Mirza Alim Muşrif: **Ansob us-Salotin va Tavorih ul-Havokin (Kukon Honligi Tarihi)**, Nşr. Akbar Magaziev, Muhabbat Usmonova, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot va Sanat Neşriyatı, Taşkent 1995.

Molla Muhammad Yunus Djan Shigavul Dadkhah Tashkandi: **The Life of A'limqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia**, Edited and Translated by, Timur K. Beisembiev, London and New York, Routledge Curzon, 2003.

Molla Musa Sayramî: **Tarih-i Eminiye**, Çağdaş Uygurca 'ya aktaran: Mehemmet Zunun, Şincan Halk Neşriyatı yay., Urumçi, 1989.

——: **Tarih-i Hamidî**, Çağdaş Uygurca'ya aktaran Anvar Bayrut, Urumçi, Milletler Neşriyatı, 1986.

Muhammad Umar Kori Umidiy Marğiloniy: **Maktubçayi Hon**, Yay. Haz.: O.H. Calilov, Özb FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi ŞE Alişer Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot Muzeyi, Taşkent, 2007.

——: **Tarihçe-i Turani**, Yay. Haz., Ş. Vahidov, Tarihiy Meros, Taşkent 2012.

Muhammed Hakimhan Töre: **Muntahab at-Tevarih (Hokand ve Buhara Tarihi, Seyahat ve Hatıralar)**, Çev., Şodmon Vahidov, Yengi Asır Evlodi, Taşkent 2010.

Niyâz Muhammed Hokandî: **İbrat'ul Havokin**, çev. Ş. Vohidov, Turon Zamin Ziyo Yay. Taşkent 2014.

Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammed Rıza Mirab Agahi: **Firdews Al-Iqbal: History of Khoresem**, translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill 1999.

Mutrib: **Şahnâme-i Divane Mutrib**, Rusya FA ŞE Sankt Petersburg (T-2412).

Üveysi **Vakayat-ı Muhammed Ali Han**, Özb. FA. ŞE. (No 1837)

Ziyâbiddîn Mahzuni: **Fergana Hanları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.2408.

B. Araştırma Eserler

Abduraimov, M.A.: **Oçirki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI-Pervoy Poovine XIX Veka**, T.I, İzd.Fan, Taşkent 1966.

Ahmed Daniş: **İstoriya Mangıtskoy Dinastii**, Pervod, predislovie, primeçaniya İ.İ. Nadjafovoy, Duşanbe 1967.

Alpargu, Mehmet: "Türkistan Hanlıkları"**, Türkler Ansiklopedisi**, C.VIII, Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 557-605.

Arat, R. Rahmeti: "Kazakistan", **İA**, C.VI, İstanbul 1993, s. 494-505.

Aslan, Üzeyir: "Han Şair Emîrî'nin Musammatları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 8, S. 1, s. 42-51.

Aynakulova, Gülnisa: "İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri", **Belleten**, C. LVX, S. 244, s. 911-920.

Bababekov Haydarbek: **Kukan Tarihi**, Fan ve Teknologiya Yay, Taşkent 2016.

Babajanov, B.M.: **Hokand Hanlığı: Güç, Politika , Din**, Tokyo Üniversitesi, 2010.

Babür: **Babürname**, Doğu Türkçesinden Çev. R.Rahmeti Atar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005

Batold, V.V.: **Soçineniya**, T.I, İzd.Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1963.

Bellew, W.H.: **The History of Kashghar**, Foreign Department Press, Calcuta 1875.

Beysembiev, T.K**:**. **Kokandskaya İstoriagrafiya**, Almatı: TOO (Print-S) 2009.

——: **Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik**, Nauka Yay. Alma-Ata 1987.

Bocon, Elizabeth E.: **Esir Orta Asya**, Çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Eser Yay., İstanbul y.y.

Bonvalot, Gabrial: **Eski Yurt Orta Asya'dan**, Çev. M. Reşit Üzmen, Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul y.y.

Bregel, Yuri: "Mangıts", **Encyclopedia of İslam**, Vol. VI, Leiden (Brill), 1991, p. 418-419.

——: **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden-Boston 2003ç

Buğra, M. Emin: **Şarki Türkistan Tarihi**, Ankara 1987.

Bulduk, Üçler: **Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi**, Berikan Yay. Ankara 2006.

Burhanidinova, Saida: "Fergana Türklerinin Doğum, Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

Burns, Alexander: **Travels into Bukhara**., C.II., A. Spottiswoode, London 1839.

Buyar, Cengiz: "Tarih-i Eminiye'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2006.

Catherine Poujol: "Hokand", **DİA**, C. XVIII, s. 214.

Ch'ên Ch'ıng-Luan: **Çin ve Batı Kaynaklarına Göre 1828 İsyanından Yakup Bey'e kadar Doğu Türkistan Tarihi**, Doktora Çalışması, T'ai-pei, 1967.

Çelik, M. Bilal: **Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

——: "Firdevs'ül İkbal'e Göre Hive Hanlığı'nın Tarihi Ve Devlet Teşkilatı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.

—— : "Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim", **Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın**, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Yay. Samsun 2016, 201-309.

——: "Hokand Hanlığı", **Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengiz Oğulları**, Yay. Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 527-571.

——: "Türkistanlı Bir Vakanüvisin Ortodoğu Seyehati", **Geçmiş ve Gelecek Bağlamında Ortadoğu**, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Podgorica 2018, s.225-242.

——: "1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

Çokan Valihanov: **Russian in Central Asia**, Çev., John and Robert Michell, Edward Stanford, 6 Charing Croos London 1865.

——: **Sobranie Soçineniy v Pyti Tomah**, T.2. Glavnaya Redakstiya Kazahskoy Sovestkoy Ensiklopedii, Alma-Ata, 1985.

D., Viktor, B. Khaydarbek: "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", **Fargana Vally: The Hearth of Centrial Asia**, Ed. S. Frederick Starr, New Yorke, 2011, s. 29-68.

Ebulgazi Badır Han: **Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü)**, Haz. Z. K. Ölmez, Simurg Yay., Ankara 1996.

Efraimov, F.S.: **Rossiyskogo Unter-Ofıtsera Efromova Nıne Kollejskogo Asessora Desyatiletnee Stranstvovanie ı Priklyuçeniya v Buharii, Hive, Persii i İndii i VVozvraşçenie Ottuda Çerez Angliyu v Russiyu Pisannoe İm**

Samim, S. Peterburg 1786, s. 21-23.

Ercilasun, Konuralp: **Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar**, TTK Yay. Ankara 2013.

Erkinov, Aftadil: "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the origins of a manuscript anthology of poems dedicated to the Kokand ruler Muhammad Ali Khan (1822–1842)", Rusça'dan Çev., Jülgen Poul, Isabel Forster, **GSAA**, Online Working Paper No.5, p. 1-14.

Esin, Emel: "Ahmed Yesevî Külliyesi" **DİA**, C. II, s. 162-163.

Fletcher, Joseph: "The Hayday of the Ch'ing Order", **The Cambridge History of China: Late Ch'ing 1800-1911**, Volume 10, Part I, Ed. Jgon K. Foirbank,Cembridge University Press, Cenbridge, Londan, New York, Malbourne 2008, s. 351-408.

Fırst Encyclopaedia of İslam 1913-1935, Ed. M. Th. Houstma, A. J. Wensinck, H.A.R. Gib, W. Heffening and E. Lévi-Provençal, V.III, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln 1993, s. 894

Gencal, Bahattin: "XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Hakkında Yazılmış Olan Birinci Elden Kaynakar", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.2, S.4, s.17-30

——: "XIX. Yüzyılda Doğu Türkistan Uygurlarında Sosyal ve Kültürel Hayat", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Manas

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek 2012.

Gökkurt, Gülbahram: "Musa Sayrami'nin Tarih-i Eminiye İsimli Eseri Ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.

Hallaçoğlu, Yusuf: "Fersah", **DİA.**, C.12, s. 412.

Hasanov, A.N.: **Norodnie Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva,** Moskva, Nauka, 1977.

Hatunoğlu, Nurettin: **Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han**, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2016.

——: "Buhara Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Cengiz Oğulları**, Haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 482-526

Hayıt, Baymirza: **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, Otağ Yay. yy.1975.

——: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, T.T.K. Yay., Ankara 2004.

Hitchins, Keith: "Kaşgar", **DİA**, C. XXV, s. 7-9.

Howorth, Henry H.: **History of Mongols from the 9th to 19th Century**., C.II, Logmans, Green and Co, London 1830

İmomjonovic, Omonov Izzatillo — "Umarhan Hukumranligi Davrida Qu'qan Hanlıginin Siyosi, İjtimoiy-iqtisodiy va Madoniy Ahvali", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Namangan Davlat Universiteti, 2016.

İnayet, Alimcan: "Bir Medeniyet Havzası Olarak Doğu Türkistan", **Hür Doğu Türkistan Sempozyumu**, ed. Ümmühan Özkan, Sabircan Göktuğ, Jane Louise Kandur, İHH Araştırma Yayınları, 2010, s. 13-26.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), İzd. "FAN" Akademik Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), Taşkent, Fan 1993.

İstoriya Uzbekskoy SSR v Çetıreh Tomah, T.1, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1967.

İvanov, P.P.; **Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredenia XIX v.)** İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1958.

——: **Vostanie Hitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg.**, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1937.

Jukovskiy, S.V.: **Sonşenniya Rosii s Buharoi i Hivoy za PoslendneTrehsotletıe**, Petrograd 1915.

Kadirova, Makbûle: Mâhlar Âyim Nâdire (Hayatı ve Sanatı), **Bilig**, C.7, Güz 1998, s. 92-101.

Kalan, Ekrem: **Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi**, TTK Yay, Ankara 2008.

Kamalova, Zebinniso: "Hüdayar Han Dönemi Hokand Hanlığı (1845-1875)" **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

——: "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", **Milli Kültür Araştırmaları Dergisi**, C.1, S. 2, Aralık 2017, s. 163-173.

Kaman, Sevda: "Firdevsü'l-İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Ölçü Adları", **Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, C.5, S.1, 2018, s. 48-68.

Kariev, Aitmamat: "Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus İşgal süreci Öreneği)" **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

Kayumov, Aziz: **Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX Asrlar)**, Özb. SSC FA Yay., Taşkent 1961.

Kayumov, Pulatjan: **Hukand Tarihi va Unıng Adabiyatı (Matarial va Hatıralar)**, Tamadduh, Taşkent 2011.

Kayyumov, Polâtcân Dâmulla: **Tezkira-i Kayyumi**, C.II, Neş., Aziz Kayumov, Özb. Fa. El. Yazmaları Bölümü Neşriyat, Taşkent 1998

Kocasavaş, Yıldız: **Yusuf Emîrî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım**, Çantay Kitapevi, İstanbul 2003.

Koç, Dinçer: " Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Cilt: 119, Sayı, 234, İstanbul 2018, s.139-170.

——: " Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na gelen Rus Asker ve Elçileri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 215, İstanbul 2015, s. 61-90.

——: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Muhammed Daniyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", **Türk Dünyası Araştımaları Dergisi**, C. 119, S. 234, İstanbul 2018, s. 143-190.

——: **Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı**, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2015

——: "Hive Hanlığı", **Avrasyanın Sekiz Asrı Çingiz Oğulları**, Yay. Haz, Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 572-631.

Koldaşev, Şirali: "Hokand Hanlığında Uygurlar", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, S. 10, Nevşehir 2017, s.104-112.

—— "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864), **International Jurnal of Scientific&Tecnology Research,** V. 9, Is. 02, 2020, p. 3865-3874.

Konukçu, Enver: "Hokand Hanlığı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, s. 215-216.

Köktegin, Kazım: **Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım**, Fenomen Yayınları, Erzurum 2007.

Köse, Kürşat: "İngiliz Seyyah Alexander Burns'e Göre IXI. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Kumru, Coşkun: Kumru, "Muhammed Sâdık Kâşgari'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi", **Basılmamış Yükseklisans Tezi**, Pamukkale

Üniversitesi, Denizli 2016.

——: "Tezkire-i Hocagân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi", **Ulakbilge,** C. 5, S. 14, Ankara 2017, s. 1247-1267.

Kurban, İklil: **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Kuropatkin, A.N.: **Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan**, Yay. Haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültürsanat, İstanbul 2016.

Kutlukov, M.: "Vzaimootnoşeniya Tsinkogo Kitaya s Kokandskim Hantsom", **Kitay i Sosedi v Novoe Noveyşee Vremya,** İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva, 1982.

Levi, S.C.: **The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia İn The global Age,** University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010.

Macit, Abdulkadir: "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasbetleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi** , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

Malikov, Azim: "Some Obzervations on the Tribal Stories and Tribal Organization of the Ming and Yuz of Central Asian Oases", **İnternational Jurnal of Central Asia Studies**, Ed. Chief Choi Han Woo, The İnternational Association of Central

Asian Studies Korea University of İnternational Studies, Vol XIV, 2010, s. 147-166.

Maukhara, Yerlikaya: Siyasi ve Kültürel Açıdan Kazak Hanlığı (1456-1731)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.

Mehmet Âtıf: **Kaşgar Tarihi (Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garaibesi)**, Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Eysi Yay. Kırıkkale 1999.

Meral, Vedat: "Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısmının Transkripti Ve Değerlendirilmesi", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2019.

Mirza Haydar Duğlat: **Tarih-i Reşidi**, Çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Mirza Mehdi-han Astrabâdî, **İstoriya Nadir-Şaha (Tarih-i Nadiri),** Materrialı po İstorii Tukmen i Turkmenii XVI-XIX vv. İranskie, Buhariskie i Hivinskie İstoçniki, T. II, İzd. AN SSR, Moskva-Leningra, 1938.

Muhammad Hakim Khan: **Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)**, C.II, ed. Yayoi

Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreingn Studies (ILCAA), 2006.

Muhammad Hakim Khan: **Muntakhab Al-Tawarikh (Selected History)**, C.I, ed. Yayoi Kawahara&Koichi Heneda, Tokyo: Research Institu for Languages and cultures of asia and africa, Tokyo University of Foreingn Studies (ILCAA), 2009.

Muntahab At-Tevarih:. Podgotovka faksimil'nogo Teksta, vvedenie Ukazateli A. Muhtarovva; otv. Red. M.S. Asimov, C:I Duşanbe: Izd-vo "Danish", 1983,1985

Muhammedcanov, Abdullah: "Taşkent" **DİA** C. XL, s. 145-148.

Nabiyev, R.N.: **Taşkentskoe Vosstanie i ego Sotsiolno-Ekonomiçeskie Predposılki**, İzd. "Fan" Uzbekskoy SSr, Taşkent, 1996.

——: **İz İstorii Kokandskogo Hantsva**, Fan, Taşkent 1973.

Nalivkin, V.: **Kratkaya İstoria Kokondskogo Hanstva**, İmparatorluk Üniversitesi Yay. Kazan 1886.

Nettleton, S.S.; "Ruler, Patron,Poet cUmar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", **International Journal of Turkish Studies**, V. 2, N.2, 1981-82, p.137.

Newby, L.J.: **The Empire and The Khanate (A Political History of Qinh Relations whit Khoqand v.1760-1860)**, Brill Leiden Boston 2005.

Omorov, Timurlan: "Kırgız Şecerelerine Göre Türk Boyları", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Osman, Miray: "Yeni Uygur Türkçesinde Ölçü", **Asos Jurnal**, Yıl 5, Sayı 40, Şubat 2017, 416-428.

Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan, Hazırlayan, Mehmet Topal, Alev Direr Akhan, Taner Koltuk, Erdinç Şahin, S. Atilla Sağlamçubukçu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2016.

Özaydın, Abdülkerim: "Canoğulları" **DİA**, C.VII, s. 154-155.

Parkes, Hanry: "Report on the Russian Caravan Trade with China", **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 24 (1854), s. 306- 312.

Mancall, Mark: "The Kiakhta Trade", **The Economie Development of China and Japon**, Ed. C.D. Crowan, George Allen&Unvin Ltd. London 1946, s. 19-48.

Rajabov, Kahraman: **Nasrullohhon (Risale)**, Abu Matbuot-Konsalt, Taşkent 2011.

Saidov, Abdukakhor, Anarbaev Abdulkhamid, Goriyachova, Valantina: "The Fergana Valley: The Pre- Colonial Legacy", **Fergana Valley: The Heart of Centrial Asia**, Ed. S. Frederick Staar, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center, New York, 201, s.3-28.

Saray, Mehmet: "Hive Hanlığı", **DİA**, C.18, s.167-170.

——: **Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındakş Siyasi Münasebetler (1775-1875)** T.T.K. Yay.

——: "Çimkent", **DİA**, CVIII, s. 318.

Sarınay, Yusuf: **Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar),** Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Schuyler, Eugede: **Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and, Kuldja**, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson C.I-II, 1876.

Sel, Bünyamin: "Hokand Hanlığı (1709-1876)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2011.

Sobolev, L.N.: " Lates History of the Khanetes of Bukhara and Khoand", Translated from the Russian of the Turkestan Gazeta for 1876 by P. Moso, **Foreing Departman Press,** Calcuta 1876.

Suleymanoviç, İ. İlşat — "Diplomatiçeskaya Deyatelnost Maksyuta i Mendiyara Bekçurina v Yugo-Vestoçnoy Politike Rossii v XVII v." **Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya**, No: 13, 2014.

Şen, Hüseyin: — "Muntahab At-Tevarih ve 19. Yüzyıl Türkistan Tarihi Açısından Önemi", **Türk Dünyası Araştımaları Dergisi**, C.120, s. 237, İstanbul 2018, s.183-195

Şişman R. Şenay: — Fridevsü'l-İkbal Giriş-Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.

Tagayev, Mairambek: — "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Tanç, Mustafa: — "Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1994.

—— — "Son Dönem Çağatay Türkçesi Ve Ömer Han", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.15, 2003, s. 11-118.

Taşağıl, Ahmet: — "Özkent", **DİA** C.XXXIV, s.129-131.

——: — "Turfan", **DİA**, C. XLI, s. 416-416.

——: — "Merginân", **DİA**, C.XXIX, s. 181.

Tekin, Feridun: — "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı",

Turkish Studies,V.6,2011,s.1843-1850.

Togan, Z. Veli: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, Enderun Kitapevi, 2. Baskı, İstanbul 1981.

Tolkun, Selahittin: "Son Dönem Çağdaş Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire, Üveysi", **İlmi Araştırmalar** C. 12, İstanbul 2001, s.167-174.

Türkoğlu, İsmail: "Bişkek", **DİA,** C. Ek 1, 202-204.

Travels in Central Asia by Meer Izzetullah in the year 1812-1813: Translated by Camtain Henderson, Calcuta 1872.

Uygur, Feyzullah: **Doğu Türkistan'ın Hazin Yılları**, Yeditepe Yay. İstanbul 2019.

Ükten, S. Elim: **Buhara Hanlığında Askeri Teşkilat**, T.T.K. Yay., Ankara 2018.

Uslu, Recep: "Karategin", **DİA,** C. Ek 2, s. 26.

Ünal, Fatih: **Sultan Kenesarı**, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2010.

Ünal,Sümeyra: "Petr İvanoviç Demezon'un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019

Vahidov, Şodmon: **Tarih Atamalarınıg Ksıkaca İzohatlı Lugatı**, Tüldırılgan İkkinci Neşr, Akademiya Neşriyat, Taşekent 2002.

——: **Kukan Honligida Tarihnavislik, (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)**, Akademnaşr Yay.,Taşkent, 2010.

——: "Kukan Hanlığıda Unvan va Mansaplar" **Şark Yuldızı**, S.3-4, 1995, s.214-223.

——: "Amir Nasrullahnıng Küken Hanlıgıa 1842 Yılıngı Yürüşi Hakkıda (Sabab Bahoil Va akıbetları)", **Fegona Vodiysi Yengi Tedkikotlar**, Fergona 2009, s. 174-183.

Vámbéry, Arminius: **Travels in Central Asia**, Praeger Publishers, Newyork, Washington, London 1863.

Wolff, Josep: **Narattive of a Mission to Bukhara in the year 1843-1845**, Harper&Brothers, New York 1845.

Yalçınkaya, Alaeddin: "Doğu Türkistan Tarihinde Önemli Kavşaklar ve Çin İşgali, **Hür doğu Türkistan Sempozyumu**, İstanbul 2010, s.27-45.

Yalçınkaya, Türkan: "Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat", **Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

Yavuz, Fatih: "Türkiyedeki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere göre Hokand Hanlığı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Trakya Üniversitesi sosyal Bilimler enstitüsü, Edirne 2015.

Yazıcı, Tahsin: "Fergana", **DİA**, C.XII, s. 375-376.

Yuldaşev, M.Y.: **K İstorii Krestyan Hivı XIX. Veka**, İzdatelstvo Fan, Taşkent 1966.

Zarcone, Thierry: **Yasak Kent Buhara 1830-1888**, çev., Ali Berkay, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Ziyayev, Hamid: **Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele**, T.T.K. yay., Ankara 2007.

EKLER

EK 1: **Fergana Hanları Tarihi**, s.21a-b.

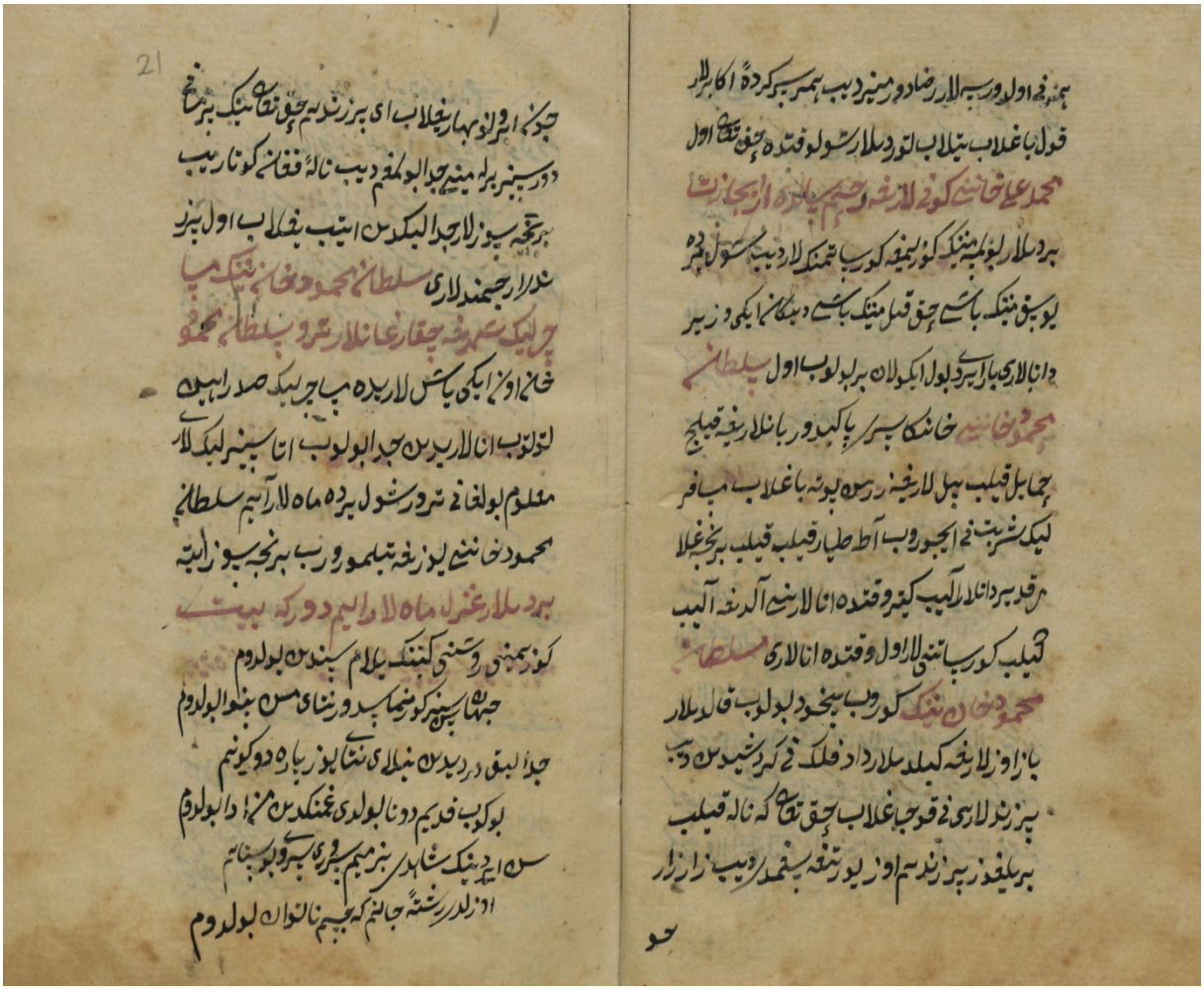

EK 2: **Vakayat-ı Muhammed Ali Han**, s. 3a

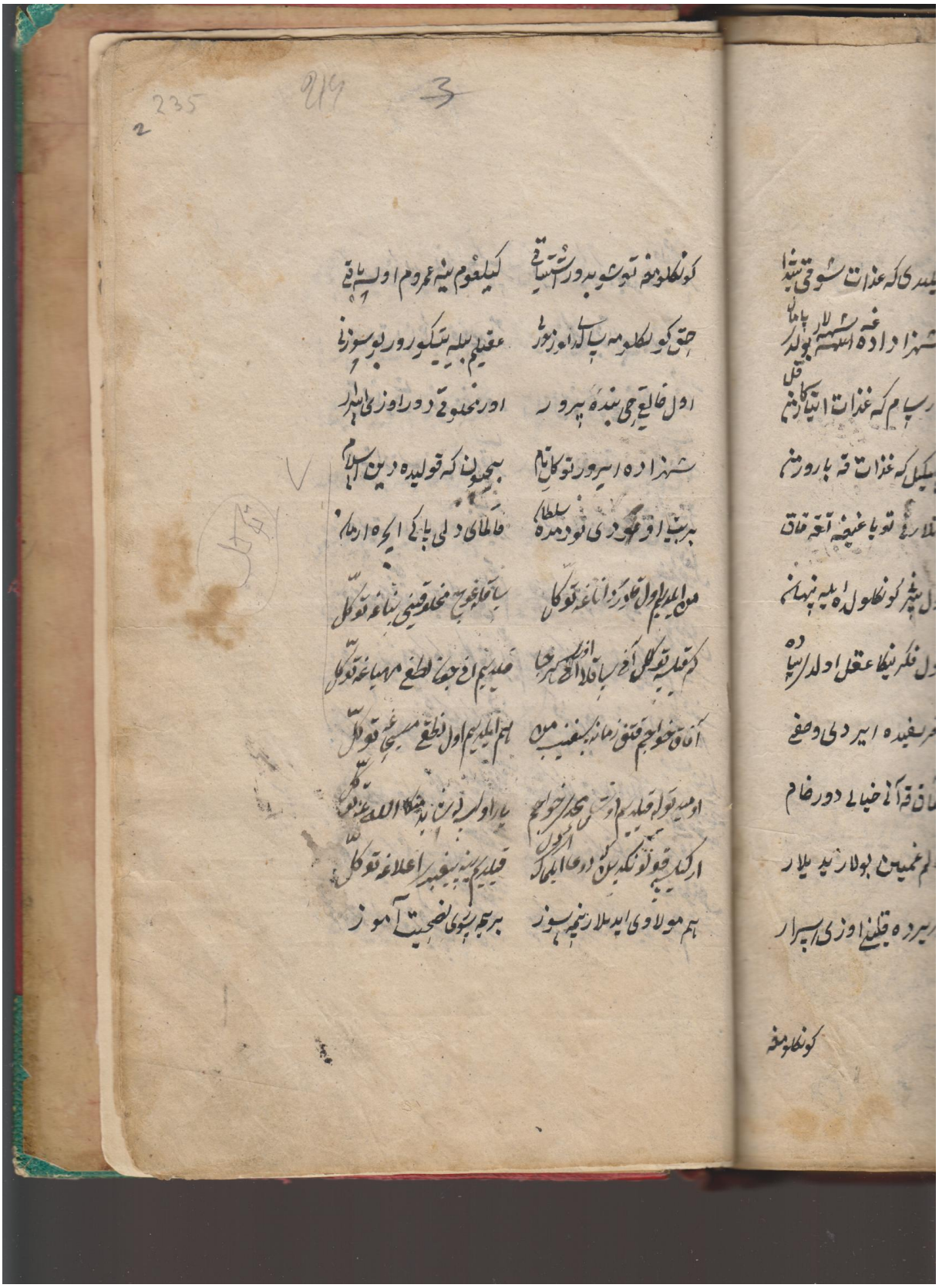

EK 3: **Tevârih-i Hamse-i Şarki**, s. 16-17.

معنای مصراع اخیر: صاردغگز نسنهنك وصفی صوی کوب جایه اوسمش قزل گل اوخشاش غنی‌دورکه هنوز آغزینی آچمامش دیمکدر.

بیتنك بری برینه وزنی وقافیه‌سی وسؤال وجوابی بر کتابهٔ ساز یعنی استعاره وایجاز ایله کلمشکه بده آکسزده بویله موافق جواب امکانی عسیر اولن کاردنلر «ان من الشعر لحکمة» معجز بیان بویله محللرده عیان اولور.

بو ذات دخی اون ایکی یاشنده پادشاهلق فیلب ۱۲۳۷ نجی سنه‌سی جوار رحمته واصل اولمش. «رحمة الله علیه» خلایق جنازه وتبری اوستنه برکریه ویغی فیلمشارکه تعبیری ممکن دگل. ایامنده استروشن یعنی اورانیه امرالری ایله احیاناً وقعه‌لری اولوب بوندن ما عدا جوار مملکتنك هیچ بریله محاربه آجدیغی معلومم اولمدی.

محمدعلی خان ابن عمرخان

بعده بلا تونق اوغلی محمد علی خان اون بش اون آلتی یاشلرنده آتاسی جاینه جلوس ایلدی. خلق بونی صفت مدح ایله معدل خان دیورلرکه منبع العدالت دیمك اولور. کاشغرده جهانگیر خواجه غلبه‌سی بونك زمانندهظهوره کلدوکه بر دخی کاشغره واریب گل باغ ده محصور خنای ایله مقاتله فیلدقدن غازی دیب ملقب اولمش. بوداندن فقط معدل اسمی وغازی لقبندن غیری هیچ برنتیجه چقمش دگلدر. چونکه غازی لقبی دین اوغرنده غیر ملت ایله محاربه ایدوب قاتل کفره اولن چك بازاره واول یولده جاننی ومالنی بذل ایدن شهیدلره قویولمش نام اولوب حتی امیر تیموره غازی لقب قونولمادیغی کفار ایله کاری اولمدقدن ایکنجی معدل خان کاشغره قوشون تارتوب واردقدن «من جهز غازیا فقد غزا» نبی منیفی خان مزبوری بو اسمه نائل ایتمشدر. بونگله شهرتی آفاقه کتمشدر. فرغانه خانلرنه بوداندن غیری‌یه غازی دینلمیوب بعض خانلرنك خطبه‌ده وطغراده غازی ایله یاد اولندیغی خطیب وکاتبلرك عندیاتندندر. هر نصل ایسه معدل

خان کاشغر بهانه‌سیله اجدادندن آرتوق آد قزانمش. والا صحبتی جاریه وارامل مجلسی دنی واراذل ایله اولوب ایامنی اوبون کولکی هوا وهوس‌ده اوتکارمش. مملکت ایسه آتاسی عمرخاننك توغریلب کتدیکی ترتیب واهالیه کوستردیکی طریق ایله بر دور آسوده حال وفراغ بال عمر کچوروب عاقبت بونك شرارتندن ناس حرارتنه یانمشلر بلا وفتنه آستونده قالمشلردور. صورنده احسن بدنده اجسم کوزکه باصولت کوررکه باهیبت سمین ومعظم برشخص یغم اولوب سیر وسفره چقدقچه آرغومق آنلر نازی اینلرنك خدمتنده نچه الوغ بیکلر قران قوشلر ونچه چادر وقوشلر ایله حرم‌لرینی بیله آلیب بوروب آز مسافه‌یه کوب قوشون ایله کیدوب خانلق سلطنتنی اظهار اهالی‌نی بو بهانه ایله اغفال وبو سیاست ایله امیال ایلمش ذات ایدی دیورلر.

حضرت قبله عمرگا وقضای ایچنده بورمش نچه سوداگر نوغایلر قضای خلقی‌نك رویبه تصرفنه کچمك آثارنی مشاهده ایلدکده دار اسلامه هجرتی واجب بلوب بری برارینی نصیحت قیلب اوشبو خاننك زمان امانلرنده ناشکندکه واریب والیسی اولن بیکار بیکندین سوراب صالار بویوندین بر صو آلیب باغ باغچه وعمارت صالیب ایچلرندین ملا عوبای نامنده بر آقسقال قویوب یدی یشیکز یل اول جایده توروب ینه اوشبو خاننك فتنهٔ فاجعه‌سنه امیر طرفندن قویولمش ناشکند حاکمی محمدشریفی اتالیق ایله شیرعلی‌خان منازعه‌سنده مال‌لری تالانقه توشوب نوغای‌لر اکثری قاپتوب قضای ایچینه کلمشلر. پدر بندر کوارمز دخی چیقب اوّلکی ایکی زوجه‌سی بری وفات وبرینی تفریق ایله آبکوز ایلینه کلوب بونده والدهٔ مکرمه‌مزی نکاحلنمش. فقیر بو جایه یعنی آبکوز بویونه وجوده کلمش‌مز بعده آبکوز دیوانه کریب اونوز یله ذریب استقامت فیلب آندن باغته بلده‌سنه کلدیلر. ۱۲۹۶ نجی هجریده حج شریفه کیدوب استانبولده اصول

EK 4: **Şahnome-i Devona Mutrib**, s. 27a-b.

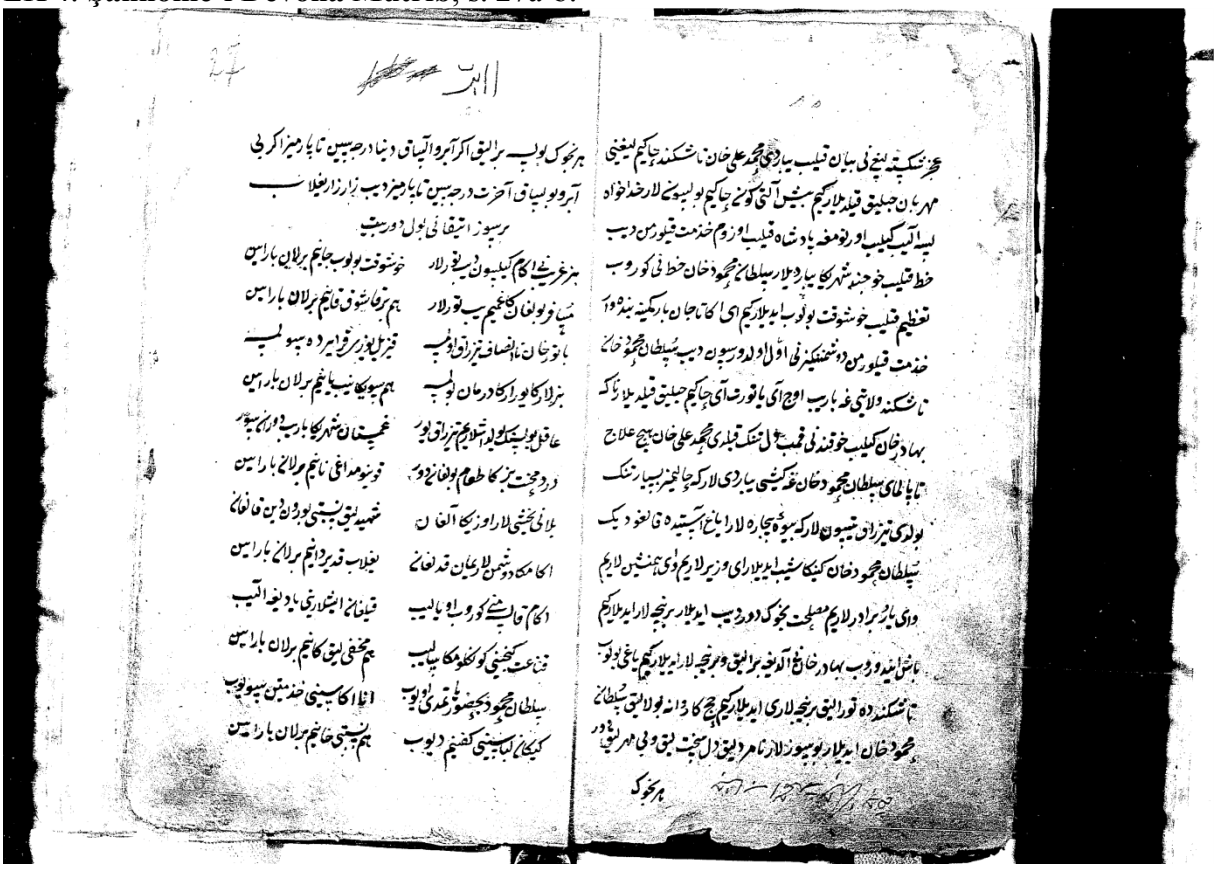

EK 5: **Şahnome-i Devona Andalib**, s. 3a.b.

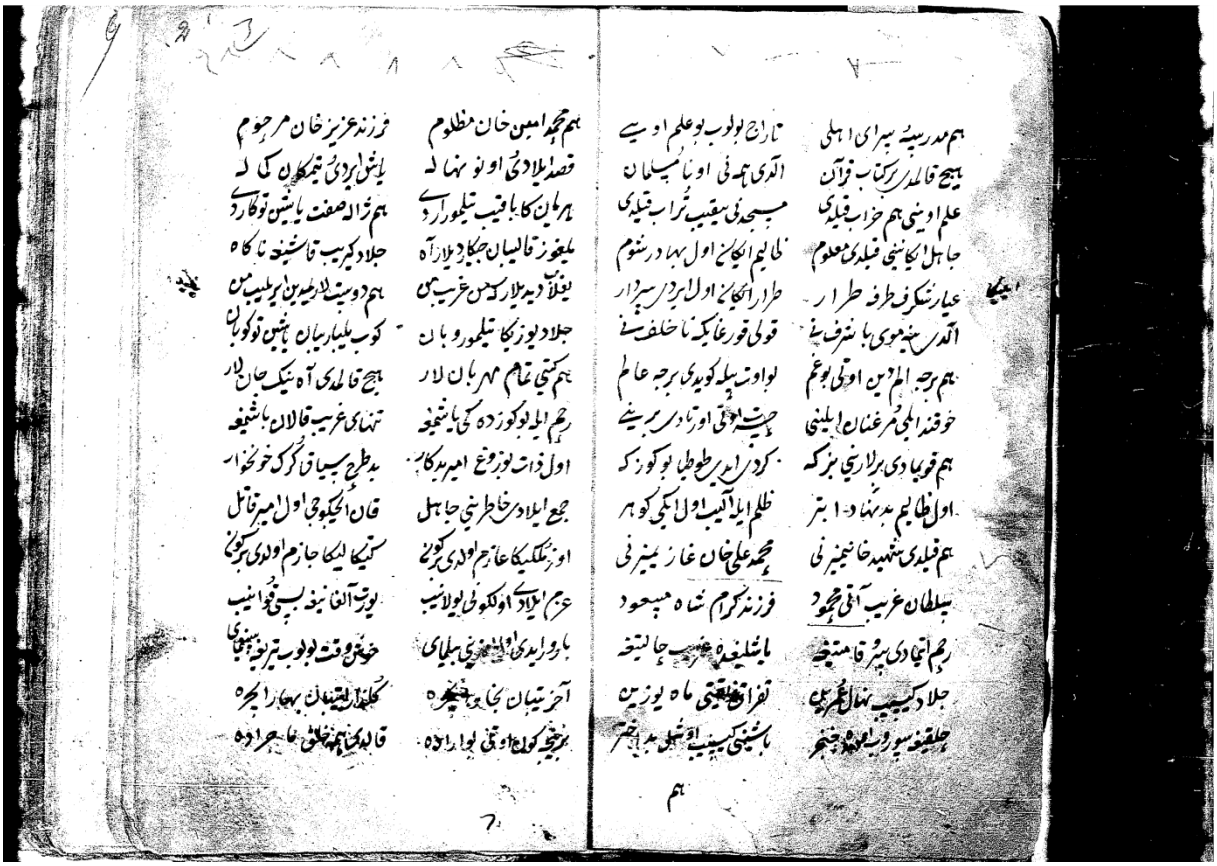

EK 6: Muhammed Ali Han'ın inşa ettirdiği medrese

Kaynak https://www.loc.gov/pictures/item/2007682616/ 15.02.2020